

Links in tijden van

de Hielings

NR 1 · LENTE 2010 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

Links

Precies tien jaar geleden kwam de Helling met een nummer met op de voorkant een uitbundig 17de eeuws stilleven. De kop daarbij was: 'Links in tijden van overvloed'. Het was de tijd van paars, groei en welvaart voor iedereen. Een periode van een volle beurs, maar ook, na de val van de muur, van ideologische leegte. Waar stond links nog voor, vroegen we ons af in dat nummer. Waar ging politiek überhaupt nog over? De antwoorden die we kregen waren schamel. Een jaar verder was alles anders, de politiek ontplofte en bracht ons nieuwe tegenstellingen, nieuwe thema's, nieuwe vijanden, nieuwe stijlen.

Nu, tien jaar later, beleven we tegen deze achtergrond van culturele en politieke turbulentie, een heftige economische crisis. We weten inmiddels heel goed waar politiek over gaat, maar hoe zit dat met die andere vraag: waar staat links voor, met welk verhaal gaat links ons naar welke toekomst leiden? Hoe gaat ze grote groepen kiezers aan zich binden, niet alleen op 9 juni maar over een lange periode? We gaan hier op zoek naar het begin van antwoorden op de meeste dringende kwesties. Wat is links? Wat doen we met de markt? Wat is het antwoord op de populistische uitdaging? Wat is links bezuinigen? Wat komt er na de crisis?

Vriendschap

De filosofe Susan Neiman keert zich op de volgende pagina's tegen cynisme en pleit voor optimisme. Ze verwijst links terug naar de waarden van de Verlichting en de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid, broederschap. Een eigentijdse, meer individualistische invulling van dat laatste is vriendschap. Aan tien fotografen en illustratoren die eerder meewerkten aan de Helling vroegen we hun visie te geven op de waarde 'vriendschap', met haar mooie én problematische kanten. Deze beelden vindt u verspreid door dit nummer.

Jelle van der Meer, hoofdredacteur a.i.

< Hiernaast: Ramses Shaffi, Joop Admiraal en Kitty Courbois, door Sarah Wong: "Het portret komt uit mijn serie *Angels*. Twee jaar geleden nam ik deel aan een media-workshop, *Images and Voices of Hope*, met als onderwerp: in hoeverre zijn wij verantwoordelijk voor de uitwerking van de beelden die we de wereld in sturen? Wil je shockeren of wil je inspireren? Wat heeft de wereld nodig?"

<< Omslagbeeld: Herko van Eerden. Een propaganda-affiche uit de Sowjetunie vormde de basis van de collage, maar let ook op het koalabeertje in het hoofd van de rechterman.

THEMA: LINKS IN TIJDEN VAN CRISIS

Mensen het goede aanreiken⁴

Interview met filosofe Susan Neiman — Jelle van der Meer

De vrije markt linksaf⁸

Is de markt te redden? — Een essay door Pieter Pekelharing

Volk & elite¹²

Acteursgroep Wunderbaum speelt *Venlo*

Antwoorden op de angst¹⁷

De Zwitserse minaretten — Christoph Keller

Gekozen leiders en de stem van het volk²⁰

Obama's op polderformaat — Dick Pels

Links bezuinigen: drie opinies²⁵

Bas Jacobs: "Wat willen we op de lange termijn?"

Jolanda Sap: Geluk

Rutger Groot Wassink: Sturende overheid

Na de crisis – en wat nu?²⁸

Gezaghebbende antwoorden — boekbespreking door Ewald Engelen

De kracht van vastberaden organisatie³²

In memoriam Marcus Bakker — Leo Molenaar

Idealisten in het bestuur³⁶

GL-wethouders zijn te weinig politicus — Natasja van den Berg en Farid Tabarki

Geen andere optie dan onderhandelen⁴⁰

De militaire strategie in Afghanistan is uitzichtloos — G. Dahhan & A. Hamdy

Hulp is politiek⁴³

Kritiek op het WRR-advies over ontwikkelingshulp — Max van den Berg

RUBRIEKEN

Mediacommentaar door Marijntje Denters 14

Menno Hurenkamp vanuit Moskou 35

Verder lezen en kijken 38

WB-Berichten 45

jaargang 23 · nr 1 · lente 2010

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenaabonement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899 t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen

worden automatisch voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE A.I. Jelle van der Meer

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marijntje Denters

Bas Eickhout

Marius Ernsing

Aysel Sabahoglu

Farid Tabarki

Noortje Thijsen

Olav Velthuis

CORRECTIE Tim Manders

ONTWERP & BEELDREDACTIE

Mark Schalken / de Ruimte ontwerpers

DRUK Drukkerij Raddraai

PAPIER 100% recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKE! Jack van Mildert namens Bureau

Groei Door Stilstand (sap@worldmail.nl)

“Als we mensen niet het goede aanreiken

Susan Neiman

kiezen ze voor het kwade.”

Links is haar morele kompas kwijt. Ze omarmt relativisme en ironie en vergeet dat mensen behoefte hebben aan een publieke opvatting over goed en kwaad. Zo oordeelt de filosoof Susan Neiman. Ze schiet te hulp met een pleidooi voor idealisme gebaseerd op de Verlichtingswaarden.

Susan Neiman is niet alleen professor en boekenschrijver, maar ook actievoerder. In 2008 ging ze canvassend langs de deuren in de verkiezingscampagne van Obama. “Het was mijn plicht als burger om te helpen de Republikeinen te stoppen. Bush was op de weg naar fascisme, hij is zeker een proto-fascist. Ja, daar mag je me op quoten. Inmiddels zijn er veel artikelen verschenen waarin het Duitsland van de jaren dertig wordt vergeleken met de VS van Bush, ook in *New York Times*, toch geen linkse krant. In Europa is te weinig onderkend hoe slecht hij was.” De Amerikaanse filosoof doceerde aan Yale en is nu directeur van het Einstein Forum in Potsdam. Onlangs was ze in Nederland voor een serie optredens, waaronder de Pierre Bayle-lezing. Met de titel van haar laatste boek *Morele Helderheid* refereert Neiman aan Bush, die die term gebruikte in zijn strijd tegen het zelfbenoemde kwaad. “Dit boek is mijn antwoord daarop.” Geen polemiek tegen rechts, maar peptalk gericht op links. Het boek wil links een alternatief in handen geven voor het monopolie dat rechts heeft veroverd op het gebied van de moraal. Susan Neiman houdt links een bestraffende en een opbeurende boodschap voor. Het was een fatale fout om de utopische vergezichten, het geloof in morele vooruitgang op te geven voor pragmatisme en belangenpolitiek. Daarmee is het ook morele kompas van universele principes van rechtvaardigheid uit handen gevallen. Links omarmde het relativisme en wees het spreken over waarden af. Wie de rechtse roep om waarden bedrog noemt, schrijft Neiman, vergeet wat deze mensen bieden. Conservatieven bieden een publieke opvatting over goed en kwaad, terwijl links daar geen eigen versie tegenover weet te stellen. “De taal van links is een taal gekleurd door teleurstelling en het voorne-

men zich niet nog eens voor de gek laten houden nu eerdere mooie praatjes zijn ontmaskerd. Met zo'n taal kan je weinigen voor je winnen.”

De opbeurende boodschap van Neiman is dat het morele verhaal van links terug te winnen is. Ze bepleit een moreel idealisme geënt op de tegenwoordig zo bekritiseerde Verlichtingswaarden. Ze verdedigt het optimisme, het geloof in vooruitgang, het geloof in moderniteit. Neiman komt niet met voorstellen voor een specifiek programma. Ze wil herwaardering van principes die door cynisme in diskrediet zijn geraakt, zoals ‘goed’ en ‘kwaad’. En ze gaat op zoek naar nieuwe waarden. Tegenover de volgens haar flets en krachteloos geworden waarde van tolerantie komt zij met geluk, rede, eerbied en hoop.

Als u over links spreekt en schrijft, gebruikt u de woorden ‘wij’ en ‘ons’. In Europa is het zeldzaam geworden dat intellectuelen dat doen. Ze kiezen voor de comfortabele commentatorpositie. U identificeert zich met links?

Neiman: “Eerlijk gezegd heb ik enorm getwijfeld welk woord ik in het boek zou gebruiken: links, progressief, liberaal? De laatste term is te zwak, die heeft geen inhoud meer. Ik hou van het alternatieve woord ‘progressief’, maar mijn verwijt is nu juist dat veel progressieven het geloof in vooruitgang hebben losgelaten. Alles wat ze zeggen ondermijnt het idee dat de wereld beter kan worden. In tweede druk heb ik alsnog ‘links’ vervangen door progressief. Het label ‘links’ is misschien achterhaald. De Obama-campagne laat zien dat je zonder dat label meer kans hebt mensen te winnen.”

“Overigens is er altijd discussie geweest over wat links is en wat niet. Gaat het om het materialisme of moralisme? Het begon met de verlichtingsidealen van de Franse revolutie en het parool van vrijheid, gelijkheid, broederschap. Vervolgens komt Marx. Zijn kritiek op het kapitalisme was ook een morele: we kunnen niet leven over de rug van de arbeider, want dat is een moderne vorm van slavernij. Maar hij kwam ook met het materialisme, het geloof dat alleen de economie en de materiële behoefte de wereld beweegt. Van daaruit kan je geen morele kritiek hebben. Dan gaat het om een proletariaat dat opkomt voor zijn belangen. Elk idee van morele rechtvaardigheid is dan verdwenen.

“Links heeft altijd heen en weer gezwalkt tussen de morele, universele claim of de claim van klassenstrijd. Dat laatste is niets anders

dan een tribale claim: jouw klasse onderdrukt die van mij en nu is het mijn beurt. De eerste gaat over hoe een samenleving moet worden ingericht die goed is voor allen. Dat is het oude Amerikaans civil-rightslied: *All men are slave till their brothers are free*. Daar geloof ik in. Dat is het morele verhaal van socialisme.”

De hele socialistische geschiedenis is een strijd tussen deze twee opvattingen, zegt ze en somt vol spot een paar hoogtepunten op: Kautsky op Tweede Internationale, de Trotsky-Stalin clash, de Moskou-trials. “Waar het gebeurde, daarover verschil iedereen van mening, maar de notie van de klassenstrijd won.”

Toen kwam de Val van de Muur en had links niks meer. En koos voor de markt.

“Uiteindelijk is 1989 natuurlijk een desastreus jaar geweest voor ons. Niemand had willen toegeven hoe slecht het reëel bestaande socialisme was geweest. Het grootste misdrijf van Stalin is misschien wel het ombrengen van de idealen zelf geweest. Elk appel op universalisme was een leugen.”

U wil nu dat universele verhaal nieuw leven in blazen. Waarin verschil dat van het oude?

“Ik wil terug naar de Verlichtingswaarden. Natuurlijk leren we bij, weten we nu dingen die ze toen niet wisten. Maar de Verlichting is het beste wat we hebben. Er zijn maar twee alternatieven. Aan de ene kant de conservatieven met hun reactionaire, premoderne verhaal dat het met de Verlichting en haar vrijheidsdenken fout is gegaan, dat de mens slecht is en gebonden moet worden. Aan de andere kant de postmodernen die de waarheid ontkleed hebben en slechts nihilisme aanbieden. Beiden verwerpen het geloof in vooruitgang. Dan is voor mij de keuze makkelijk. Ik ga terug naar de Verlichting en geef die waarden wat meer vlees en bloed.”

U zegt dat links weer moet moraliseren en moet durven spreken over goed en kwaad als universele waarden. Kan dat, wat is ‘goed’ en wat is ‘kwaad’?

“Ook wat universeel is heeft voor betekenis een specifieke context nodig. Ik heb een rotsvast geloof dat we als mens morele vooruitgang boeken: we leren over ‘goed’ en ‘kwaad’. Drieduizend jaar geleden was het op sommige plaatsen op de wereld normaal een kind te offeren om een God te verzoeven. Wij doen nu misschien vreselijke dingen maar dat doen we niet. Niet zo lang gele-

Susan Neiman

den was martelen normaal, nu niet meer; ik zeg niet dat het niet voorkomt, maar we zijn het er over eens dat het verkeerd is. We leren over moraal, voortdurend, door de tijd, en dat kan je zeggen zonder een relativist te zijn. Ik denk niet dat de conclusie is dat de woorden 'goed' en 'kwaad' niets meer betekenen als ze steeds nieuwe inhoud krijgen." Ze verwijst naar Kant. "Die zei dat het bij moraal niet om waarheid gaat. Waarheid vertelt ons wat de wereld is, moraal hoe die zou moeten zijn."

U kritiseert het relativisme van links. Welke waarden heeft links opgegeven?

"De meeste. Vooral vooruitgang. De standaardopmerking van een linkse intellectueel is: 'wel, in Europa heeft vooruitgang veel schade berokkend, is er wel winst?'"

Ze schuift naar voren en begint een anekdote te vertellen. "Luister, dit is interessant. In de VS zijn vrouwen op de meeste plekken niet veilig. Dat is iets wat je al heel jong leert. Je loop niet overal zomaar rond. Als je een flat huurt, vraag je eerst of de buurt wel veilig is. In de VS is er een permanente oorlog tussen rijk en arm. Toen ik in Europa kwam wonen ontdekte ik tot mijn verrassing dat je hier als vrouw niet steeds over je schouder hoeft te kijken, dat je midden in de nacht naar huis kan lopen. Dan ontdek je dat verdeling van welvaart leidt tot meer veiligheid, ook voor de rijkere burgers."

Links is te weinig trots op haar successen, ze vergeet ze te claimen?

Ze schiet overeind. "Ja. Dat is de slechte kant van zelfkritiek. Links is veel beter dan rechts in zichzelf onder de loep te nemen maar ze weten nooit waar te stoppen. Ze is beschroomd successen te claimen als niet alles is bereikt. Het tekort wordt benadrukt." *Welke successen zou ze kunnen claimen?*

"De strijd tegen racisme en seksisme. De rassengelijkheid en vrouwengelijkheid. In ieder geval in de VS.

Geheel dankzij links?

Verontwaardigd: "Natuurlijk! Je kan de burgerrechtenbeweging niet anders zien dan een strijd van links."

Wat zijn de rechtse successen?

Ze valt stil. Zucht. "Ik ben een *partisan*." Lacht. "Laat me een ding noemen. Ze presenteren weinig, maar vertellen wel mooie verhalen. Ze hebben nu de taal van het universalisme overgenomen. In de VS is dat zo sinds 11 september. Op dat moment ging rechts claimen dat ze voor de goede zaak oorlog voerde. Tegen de tribale fanatici in

de bergen van Torabora, in de naam van universele waarden. Voor Europa is dat de poging van Turkije om lid te worden van EU. Plotseling zie je, tot mijn grote ergernis, de christendemocraten praten over vrouwenrechten. Opportunisme. Rechts heeft ook de taal overgenomen over 'verantwoordelijkheid'. Ondertussen laten ze de wereld economie schipbreuk lijden en gaan er vandoor met miljoenen aan bonussen. Ze zijn hypocriet."

Waarom is links dat niet als ze spreekt over moraal en waarden?

Hapt even naar adem. "Waarom zou ze dat zijn? Je bent niet hypocriet als je handelt naar de waarden die je preekt. Natuurlijk, niemand van ons handelt zuiver genoeg, op een enkele uitzondering na, maar links doet tenminste een poging."

Is het niet de tragedie van gekozen politici, rechts én links, dat ze beloftes moet doen die niet haalbaar zijn? Obama preekte hoop maar zaait teleurstelling.

"Luister, hij zit er pas een jaar."

Dat is de tragedie. Politici krijgen niet de tijd.

"Hij werd door Bush opgescheept met de grootste rotzooi die ooit in de wereldgeschiedenis aan iemand is achtergelaten. Je had cartoons met teksten als: 'witten gebruiken altijd zwarten om hun troep op te ruimen'. Centrum-links is er in geslaagd een enorme energie te mobiliseren in de verkiezing van Obama, nu doet rechts dat in een campagne *kill Obama*. Links vergeet dat je moet blijven mobiliseren."

U probeert het linkse moralisme nieuwe inhoud te geven met vier waarden: geluk, rede, eerbied en hoop. Tolerantie noemt u krachteloos.

"Tolerantie is leeg. Daar wordt niemand warm van. Je tolereert iets dat je eigenlijk niet waardeert. Zoals een vieze lucht. Liever heb ik dat die verdwijnt, maar ik tolereer het omdat ik ermee opgescheept zit. Dat is niet de manier om racisme te bestrijden."

Je kan mensen niet vragen hun opvattingen te veranderen. Je kan wel vragen anderen te accepteren als buurman.

"Dat is het minimum en ik denk dat we veel beter kunnen."

De klassieke Verlichtingsidealen zoals vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn vooral collectieve waarden. De nieuwe waarden die u naar voren schuift zijn meer gericht op persoonlijk handelen. Welke betekenis kunnen ze hebben voor politiek?

"Het is inspiratie, naast de andere ideeën van de Verlichting die grotendeels formeel zijn.

Natuurlijk geloof ik in eerlijkheid, in vrijheid en gelijkheid, maar ze zijn daar. We kennen ze. De manier waarop ze bekend zijn, maakt ze versleten. Om jonge mensen te inspireren naar de idealen van de Verlichting te handelen heb je begrippen nodig die mensen kunnen emotioneren en inspireren. Het beeld van de Verlichting is koud, passieloos, formalistisch. Je ziet dat mensen heel geïnspireerd raken door meer fundamentalistische ideeën, die brengen iets tot leven. De verlichtingidealens lijken dood, of in ieder geval bleek. Wat ik doe met die waarden en uiteindelijk ook met helden die die waarden belichamen, is er weer leven in blazen." Ze komt met een verkapt waarschuwing. "Mensen willen zin en betekenis geven aan hun leven, zonder dat kan het niet. Als we ze niet het goede aanreiken, kiezen ze voor het kwade."

Neiman bespreekt in haar boeken voorbeelden van het kwaad. Dan komen de namen Bush, Rumsfeld, Abu Ghraib veelvuldig langs. Vervolgens gaat ze op zoek naar voorbeelden van het goede. Ze wijst vier 'Verlichtingshelden' aan, allen burgers die voor grote daden kiezen als vrijwilliger worden in Afghanistan of Palestina. *Kunnen politici ook helden zijn?*

"Lastig. Ik had nooit gedacht dat politici die waarden zouden belichamen, tot Obama in het vizier kwam. Ik las zijn boeken en die zijn geweldig, vooral de eerste. Natuurlijk moest hij om serieus kandidaat te zijn compromissen sluiten over de idealen die hij in zijn boeken noemt. Nu is de vraag: hoe ver kan je gaan in die compromissen zonder ontrouw te zijn aan die idealen." Ze dicteert nu staccato: "Kunnen ze de zaken vooruitbrengen in lijn met die idealen? Een beetje vooruitbrengen?" Stralende glimlach: "Als we dat allemaal doen, zijn we allemaal helden."

=

Met dank aan Monique Kremer

Susan Neiman, *Morele Helderheid. Goed en kwaad in de 21ste eeuw*; Ambo, 2008

Eind jaren negentig: Sjaan Rombout en Lies van Vugt leren elkaar kennen op de Rotterdamse zorginstelling De Naber, waar ze wonen omdat ze dement zijn geworden. Sjaan en Lies raken onafscheidelijk bevriend en willen samen op een kamer slapen. Na veel overleg versleept het personeel een van de bedden. Na enkele maanden willen ze toch weer uit elkaar.

VRIENDSCHAP ♦ Foto's van Hapé Smeele

De vrije m

Na een eeuw strijd tegen het kapitalisme was toch de vrije markt de zegevierende ideologie. Het feest was heftig, maar kort. Na de crisis, de kater. Is de markt te redden, of moet zij bij de schroothoop?

Zolang het kapitalisme bestaat wordt het door twee soorten kritiek achtervolgd. De ene vorm van kritiek keert zich tegen *onderdrukking* en *uitbuiting*, de ander tegen *vervreemding*. In het eerste geval heeft men kritiek op de wijze waarop de welvaart in het kapitalisme tot stand komt en verdeeld wordt, in het tweede keert men zich tegen de kwaliteit van de welvaart zelf.

Keert men zich tegen de manier waarop de welvaart wordt voortgebracht, dan zijn er allerlei maatregelen binnen het kapitalisme denkbaar die helpen voorkomen dat mensen in het arbeidsproces worden uitgebuit of daarvan worden uitgesloten. Zo hebben arbeidersbewegingen achtereenvolgens gevochten voor betere beloning, de verkorting van de arbeidsdag, het stakingsrecht, een veilige werkomgeving, het recht op een uitkering, enzovoort. Al deze beschermingen kunnen worden ingevoerd zonder dat men de beginselen van de kapitalistische markteconomie aantast: de verkoop van de eigen arbeidskracht, het streven naar winst en het privé-bezit van maatschappelijke productiemiddelen.

Kapitalisme zonder uitbuiting of onderdrukking betekent streven naar een samenleving waarin individuen zo veel mogelijk vrij hun gang mogen gaan, op voorwaarde dat de vertegenwoordigers van de staat instituties scheppen die burgers, ook binnen het kapitalistische arbeidsproces, gelijk behandelen en voor de nodige sociale rechtvaardigheid zorgen. Aldus kan men markten vrij laten en via herverdeling voor de nodige correcties zorgen. Hoe beter dat systeem als geheel functioneert, hoe beter iedereen in staat is eigen doelen en projecten na te streven, zonder dat er ergens in de samenleving sprake is van uitbuiting of onderdrukking.

George Clooney

Voor wie zich keert tegen de vervreemding is het streven naar sociale gelijkheid niet genoeg. Want wat heb je aan sociale gelijkheid als dat tot steeds meer bureaucratie en verstikkende regels leidt? En hoe meer welvaart het kapitalisme produceert, aldus de critici van de vervreemding, hoe oppervlakkiger de levens van mensen worden. Het enige wat burgers van welvarende kapitalistische samenlevingen doen is consumeren, consumeren en nog eens consumeren. Toen het kapitalisme voor het eerst opkwam, droeg de ondernemersgeest volgens de socioloog Max Weber het stempel van een religieuze roeping. Protestanten *wilden* kapitalisten zijn en hadden daar hoogstaande, ideële redenen voor. Op den duur veranderde de kapitalistische roeping echter in het zoeken naar materieel gewin als het voornaamste doel. Mensen hebben wel een beroep, maar geen roeping.

Critici van de vervreemding beschreven de kapitalistische maatschappij als een samenleving waarin de commercie alles liquide maakt. In het kapitalisme zijn burgers in consumenten veranderd, die even makkelijk van partner als van baan veranderen. Mensen leven in lichte gemeenschappen, waar ze volgens de critici veel te makkelijk in en uit kunnen. Het leven heeft geen zwaarte meer. *Liquid life* (2005) noemde de socioloog Zygmunt Bauman dat. De socioloog Richard Sennett voegde daar *The Corrosion of Character* (1998) aan toe. Mensen weten in het kapitalisme van alles de prijs, maar van niets de waarde meer. Het kapitalisme is in een 'permissive society' veranderd, waarin de grenzen

markt *linksaf*

tussen goed en kwaad vervluchtigd zijn. Het is de commercie, de *vorm* van de welvaart, die het sociale leven ondermijnt en mensen van zichzelf en van elkaar vervreemdt. Wie de meest recente versie van deze kritiek verbeeld wil zien moet eens naar de film *Up In The Air* (2009) gaan kijken, met George Clooney in de hoofdrol.

Kapitalisme als recept

Het interessante is dat het kapitalisme er aan het eind van de jaren zeventig in slaagde de vervreemdingskritiek, die in de jaren zestig een hoogtepunt bereikte, volledig in een nieuwe ideologie te integreren. *Echt* kapitalisme, aldus de manager nieuwe stijl, staat voor bevlogen leiderschap, hecht teamwork en passie voor nieuwe ideeën. Niets is zo gevaarlijk voor de geest van het kapitalisme als grote, hiërarchisch georganiseerde ondernemingen, waarin charismatisch leiderschap door bureaucratische regelgeving is vervangen en individuen in nummers zijn veranderd. In het echte kapitalisme hoort de verbeelding aan de macht. Kapitalisme, zo leerde de econoom Schumpeter in de jaren veertig, is *creatieve destructie*. De kapitalistische concurrentie schept vanzelf ruimte voor ondernemingen waarin niet alleen discipline en regelmaat heerst, maar ook steeds vaker een beroep wordt gedaan op vakkennis, creativiteit en zelfstandig handelen.

De guru's van het nieuwe kapitalisme richtten hun pijlen enthousiast op het geestdodende harnas van regels en bureaucratie die de ware geest van het kapitalisme zowel binnen als buiten het bedrijf ondermijnd hadden. In dit nieuwe kapitalisme zouden werk en zelfontplooiing twee kanten van dezelfde munt vormen. Kapitalisme omhelzen betekende het individu alle kansen geven. Het nieuwe kapitalisme ging een coalitie aan met de culturele revolutie van de jaren zestig, die vrijheid predikte.

Dus lang leve de vrije markt! Onder de juiste omstandigheden bleek er niet alleen een kapitalistische samenleving zonder uitbuiting mogelijk, maar kon kapitalisme ook een remedie tegen vervreemding vormen.

De ideologie van de vrije markt

Vanaf de jaren tachtig werden markten in navolging van bekende 'Chicago-economen' als Milton Friedman, Eugene Fama of Robert Lucas min of meer heilig verklaard. 'Vrije markten' zorgden niet alleen voor economische dynamiek, *spirit* en energie, ze bleken volgens de Chicago-economen ook nog volledig zelfcorrigerend te zijn. Als zich *market failures* voordeden waren dat volgens de nieuwste theoretische inzichten eigenlijk *government failures*. Af en toe konden op markten lokale crises uitbreken, maar zolang staatsvertegenwoordigers de markt met rust lieten, zou deze vanzelf haar evenwicht herstellende werk doen en optimaal resultaat voor iedereen leveren.

Eenmaal bevrijd uit de ketens van logge, bureaucratische politiek zou de tucht van de markt vanzelf voor gestadige groei zorgen – groei die de gehele bevolking ten goede kwam. Men gaf toe dat de welvaart die vrije markten brachten onherroepelijk met grotere inkomensongelijkheid gepaard zou gaan, maar de absolute groei van de welvaart zou dat ruimschoots compenseren. Het kapitalisme had

immers afdoende bewezen dat markten op alle terreinen consumptiegoederen van hoge kwaliteit konden voortbrengen.

Geen gebrek

De rijken waren dan wel veel rijker dan de armen, maar in materieel opzicht hoefden de armen niet voor hen onder te doen: aan kleding, auto's, mobieltjes, pc's en lcd-schermen geen gebrek. Vanaf het eind van jaren zeventig werden de recepten van de Chicago-economen door tal van regeringsleiders overgenomen. Geleidelijk kreeg de overtuiging de overhand dat we weliswaar niet in een volmaakte, maar wel in de best mogelijke van alle werelden leefden. In de rijke westerse landen leek de structurele crisisgevoeligheid van het kapitalisme voorgoed getemd. Deregulering, privatisering, monetaire politiek en afslanking werden niet langer als voorstellen beschouwd die je op hun merites kon bezien, maar veranderden in geloofsartikelen waar nimmer aan getornd mocht worden. Elke regering moest vrijwillig dan wel gedwongen onder het juk van de *Washington consensus* door.

En inderdaad leek alles een tijd lang op rolletjes te lopen. In Azië, Mexico en Argentinië braken ingrijpende economische crises uit, maar dat kwam niet door falende markten. Dat was de schuld van verkeerde beleidskeuzes. In de jaren tachtig en negentig bleken aandelenmarkten woest te kunnen schommelen, maar dat had geen gevolgen voor de reële economie. Verstandig toegepast leken de neoliberale recepten te werken en werden verschillende economische crisis met succes beteugeld. Dat veranderde echter toen eind 2007 de grote bankencrisis uitbrak en de publieke sector de particuliere voor honderden miljarden dollars en euro's te hulp moest schieten. Sindsdien hebben markten in korte tijd hun heilige schijn verloren.

Geïdealiseerd

Het probleem, aldus de econoom Paul Krugman, is dat de Chicago-economen en hun politieke aanhang, die de laatste decennia heel groot en breed was, verliefd raakten op de geïdealiseerde versie van de markt. Onder strikte condities tenderen markten inderdaad naar evenwicht, maar in de werkelijkheid wordt maar zelden aan deze condities voldaan. Geïdealiseerde markten kunnen in laboratoriumsettings worden nagebootst, maar echte markten zitten met duizenden draadjes aan hun omgeving vast. Juist die verwevenheid zorgt ervoor dat markten zelden vanzelf ontstaan. De maatschappelijke werkelijkheid laat telkens zien dat markten zelden naar evenwicht tenderen, niet stabiel zijn en zeker niet zelflegitimerend zijn. Men vergat dat ondernemers, financiers, consumenten, spaarders en beleggers voortdurend met open toekomst worden geconfronteerd die zich niet in mathematische modellen laten vastleggen.

Als situaties abrupt onzeker worden kunnen ondernemers en spaarders panisch reageren en kuddegedrag vertonen. Vaak moeten ze op basis van gebrekkige informatie handelen en laten ze zich maar moeilijk van een eenmaal ingenomen standpunt afbrengen. Bovendien kunnen marktprijzen volkomen verkeerde signalen afgeven, bijvoorbeeld omdat de sociale of milieukosten niet voldoende in de prij-

De vrije markt linksaf

zen worden doorberekend, zodat de markt in kwestie allerlei schadelijke externe effecten heeft. Daarbij komt ook nog eens het feit dat markten uitsluitend op koopkracht reageren. De behoeften van mensen die weinig of geen koopkracht hebben worden door markten genegeerd en hetzelfde geldt voor de noden van toekomstige generaties. Markten kunnen niet vooruitdenken. Dat kunnen alleen planners doen.

Statusangst

Wie iets van huidige economische crisis wil begrijpen, stellen de economen Akerlof en Schiller in hun boek *Animal Spirits* (2009), heeft aan het verhaal van *Homo economicus* niet genoeg. Wie wil weten wat er op de financiële markten misging, moet iets begrijpen van de verleidingen waaraan handelaars op financiële markten blootstonden, de emoties die speelden, de mores die men koesterde. Men moet kunnen uitleggen hoe het klimaat van vertrouwen abrupt in wantrouwen omsloeg, zodat iedereen prompt deed wat *smart for one* maar *dumb for all* was. Geen economische crisis zonder irrationele rationaliteiten, zonder drama, hoogmoed, statusangst of verblindings. “*Those of us who have looked to the self-interest of lending institutions to protect shareholder’s equity, myself included, are in a state of shocked disbelief*”, aldus Alan Greenspan, de ex-voorzitter van de Fed.

Akerlof en Schiller zijn er van overtuigd dat het de *animal spirits* zijn, in plaats van het eigenbelang, die in een economie afwisselend voor dynamiek, ontwikkeling, visie, welvaart of juist catastrofale verblindings zorgen. Eigenbelang is een belangrijk motief, maar niet het enige. Eergevoel en statusangst zijn minstens zo belangrijk.

Waarden en normen

Over de juiste toedracht van de financiële crisis is men het nog lang niet eens, maar als één ding intussen duidelijk is geworden, dan is wel het dat de *ideologie* van de vrije markt het functioneren van markten geen goed heeft gedaan. Regulering is niet altijd fout, deregulering niet altijd goed. Het is in het gebied tussen staat en markt in dat de interessantste dingen gebeuren. Daar wordt bijvoorbeeld bepaald hoe hoog de transactiekosten op markten zijn, hoeveel informatie er is en van wat voor kwaliteit die is, hoe groot het onderlinge vertrouwen is en welke risico’s investeerders bereid zijn te nemen. Voor goed functionerende, gemakkelijk toegankelijke markten met geringe transactiekosten is constant sociale en politieke *finetuning* nodig. Het zijn de ‘onzichtbare factoren’, het complex van ongeschreven en geschreven regels, de heersende waarden en normen in een samenleving, die ervoor zorgen dat markten al of niet gesmeerd lopen.

Precies op dat punt hebben aanhangers van de neoliberale ideologie zich echter jarenlang in de vingers gesneden. Neoliberalen hadden namelijk bij voorbaat een hekel aan alles wat naar politiek en samenleving riekte. De staat was in neoliberale ogen een noodzakelijk kwaad dat permanent bestreden en tot zijn kernfuncties teruggedrongen diende te worden. En de samenleving bestond niet, aldus Thatcher. De markt kon alles vervangen.

De economische crisis heeft de westerse wereld ruw uit

de neoliberale droom wakker geschud. Er is sindsdien geen enkele politicus opgestaan die markten wil afschaffen, maar het is duidelijk dat regeringsleiders van plan zijn de regels van het spel ingrijpend te veranderen, hoe hard de bankiers ook mogen kermen. Wie betaalt, bepaalt. Het is bizar, maar sindsdien trekt niemand zich nog veel aan van het argument dat je niet aan bonussen mag tornen omdat ze ‘marktconform’ zijn. Marktconform is voortaan niet heilig meer.

Slimmer

De landen waar het neoliberale denken hoogtij vierde krijgen de hardste klappen. Stuk voor stuk kampen ze met torenhoge overheidstekorten, waar ze vanwege terugvallende belastinginkomsten en uitblijvende groei nog jaren van te lijden zullen hebben. Niet alleen banken, ook staten dreigen nu om te vallen. China, India en Brazilië zijn de locomotief van de wereldeconomie geworden. Deze landen hebben zich omhooggewerkt zonder zich ooit aan neoliberale recepten te houden. Ze omhelsden de markt, maar niet de ideologie van de vrije markt.

Wonderlijk genoeg hebben economen pas de laatste tijd ontdekt hoe klein de bijdrage is van de factoren ‘kapitaal’ en ‘arbeid’ aan de welvaart in een samenleving is. De factor ‘arbeid’ – het aantal werkende mensen in een economie, de hoogte van hun opleiding, de vaardigheden waarover ze beschikken – draagt slechts voor een kwart bij aan de economische groei in een land. De factor ‘kapitaal’, dat wil zeggen het bedrag dat in fabrieken, grondstoffen en productiemiddelen wordt geïnvesteerd, draagt eveneens voor slechts een kwart bij.

Ruim de helft van de bijdrage aan de welvaart in een land komt van ideeën: van slimmere organisaties, slimmere technologieën en slimmere dienstverlening (DeLong 2002). Daarbij dient onder ‘slimmer’ niet alleen ‘efficiënter’, maar ook ‘milieuvriendelijker’, ‘klantvriendelijker’ en ‘beter inspeland op bestaande behoeften’ te worden verstaan.

Economen gebruiken hiervoor het woord ‘kenniseconomie’. Daarmee doelen ze op economieën die niet alleen slim uit het bestaande fonds van menselijke kennis weten te putten, maar deze ook systematisch uitbreiden.

Lang niet alle samenlevingen zijn daartoe in staat. Goed onderwijs is een noodzakelijke voorwaarde, maar is niet genoeg. In het voormalige Oostblok waren mensen hoogopgeleid zonder dat dit enig effect had op de groei van de welvaart. Men had er de markt voor ideeën afgeschaft. Niemand voelde zich geroepen het eens anders te proberen. De productietechnieken in fabrieken en bedrijven waren verouderd, de natuurschade was enorm, vreemdelingen werden gewantrouwd en goede dienstverlening was ver te zoeken. De welvaart verpieterde en op den duur ging de economie failliet.

Woedebestrijding

Veel van wat voor de opkomst van de ‘kenniseconomie’ belangrijk is speelt zich af in het schemergebied tussen staat en markt. Precies daarom vormen de productiefactoren kapitaal en arbeid letterlijk slechts de helft van het verhaal. De andere helft gaat over wat je het ‘onzichtbare kapitaal’ van maatschappijen zou kunnen noemen: het vermogen

van samenlevingen op tal van terreinen nieuwe kennis te genereren en deze via markten in aantrekkelijke producten, technieken of diensten om te zetten; de aanwezigheid van tal van nieuwsgierige, hoogopgeleide consumenten die bereid zijn de kinderziektes van nieuwe producten op de koop toe te nemen; het vermogen de bescherming van intellectueel eigendom te combineren met de snelle verspreiding van ideeën; of het vermogen plaatsen te creëren waar met nieuwe ideeën geëxperimenteerd kan worden. Het zijn onzichtbare factoren als deze die voor de groei en kwaliteit van de welvaart zorgen. En het is het gewicht van dit soort factoren dat duidelijk maakt waarom woedebestrijding in samenlevingen soms even belangrijk is als armoedebestrijding. Het vraagt om de terugkeer van een andere moraal dan die van de vrije markt.

Gelijkheid

In 2009 verscheen een boek over gelijkheid dat nu al als een klassieker kan worden beschouwd: *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better* (2009). Aan de hand van een overstelpende hoeveelheid bewijsmateriaal maken de auteurs Richard Wilkinson en Kate Pickett duidelijk dat gelijkheid een belangrijke bron van geluk is. Het recept klinkt bedrieglijk simpel: hoe kleiner de kloof tussen arm en rijk, hoe langer, gezonder en gelukkiger mensen leven. De criminaliteit neemt af, de kindersterfte daalt, mensen worden minder dik en iedereen is beter geschoold en opgeleid. Grotere gelijkheid leidt zelfs tot betere milieueffecten. Kortom, wil je mensen gelukkig maken in een samenleving, sla dan linksaf.

Bij het verhaal van Wilkinson en Pickett kunnen echter twee kanttekeningen geplaatst worden. Allereerst is het te technocratisch. De auteurs wekken sterk de indruk dat er bij het streven naar gelijkheid geen winnaars en verliezers zijn. Ze maken onvoldoende onderscheid tussen de claim dat *bijna iedereen* erop vooruitgaat en de claim dat mensen er *gemiddeld* op vooruitgaan. In hun verlangen de elites en middengroepen ervan te overtuigen dat gelijkheid goed voor ze is suggereren ze het eerste, terwijl in veel gevallen alleen het tweede waar is. De verhoging van het opleidingsniveau, de afname van de criminaliteit of de toename van de gezondheid is vooral gunstig voor de onderkant, maar dat moet wel door de hogere groepen betaald worden: de sterkste schouder moeten de zwaarste lasten dragen.

Natuurlijk hebben die factoren gunstige externe effecten: de elites hoeven hun huis niet te barricaderen, ze lopen veiliger over straat en ze kunnen goed geschoold en gezonder levend personeel in dienst nemen. Dat mensen het *gemiddeld* beter krijgen betekent in zulke gevallen dat *bijna iedereen* het beter krijgt. Maar dat is lang niet altijd het geval. Vandaar dat het streven naar gelijkheid zowel winnaars als verliezers oplevert en soms harde politieke strijd vergt. En bovendien een keerzijde heeft in meer regels en regelingen. Dat politieke aspect valt buiten het technocratische vizier van dit boek.

De tweede omissie is dat de auteurs het alleen hebben over gelijkheid in materiële zin en niet over de spreiding van kennis en macht. Wat ontbreekt is de link tussen gelijkheid en de kenniseconomie.

Winnaars

Het gaat bij het streven naar gelijkheid om méér dan het streven naar behaaglijkheid, comfort of geluk. Gelijkheid mag bijvoorbeeld niet betekenen dat het leven voor iedereen even vlak wordt en niemand bereid is enig risico te lopen. Het gaat bij het streven naar gelijkheid ook om het creëren van plaatsen in de samenleving waarin we nieuwe kennis kunnen genereren en ervoor kunnen zorgen dat instituties die niet goed werken hun greep op het dagelijks leven verliezen. We hebben vormen van sociale gelijkheid nodig, die een open en dynamische samenleving mogelijk maken.

Wilson en Pickett hebben zich in dat opzicht onvoldoende beschermd tegen de kritiek van rechts dat gelijkheid nivellerend werkt en alleen maar tot meer regels en bureaucratie leidt. Ze hadden sterker duidelijk moeten maken dat gelijkheid een voorwaarde is voor vernieuwing. Een kenniseconomie kan niet floreren in een samenleving waarin de winnaars met exorbitante prijzen wegllopen, de verliezers onvoldoende beschermd worden en de verhoudingen tussen burgers verzuren.

In een open, dynamische samenleving zullen er hoe dan ook winnaars en verliezers zijn. Dat is niet erg en het zou verkeerd zijn als we ons daartegen willen beschermen. Waar het bij het streven naar gelijkheid om gaat is te voorkomen dat het steeds dezelfde mensen zijn die verliezen. Dat mensen af en toe op de *boulevard of broken dreams* eindigen is geen ramp. Dat hoort zelfs bij het goede leven. Zolang ze maar zeker weten dat ze daar niet permanent hoeven te wonen. Niet de gelijk toegankelijke markt, maar de ongelijk toegankelijke vrije markt kan bij de straat.

=

Aangehaalde literatuur:

- Akerlof en Schiller, *Animal Spirits* (2009)
 Zygmunt Bauman, *Liquid Life* (Polity, 2005)
 Bradford DeLong en Martha Olney, *Macroeconomics*, 2e ed. (McGraw-Hill/Irwin, 2005), daarin hoofdstuk 5: 'The Reality of Economic Growth: History and Prospect.'
 Richard Sennett, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, 1e ed. (W. W. Norton & Company, 1998).
 Richard Wilkinson en Kate Pickett, *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger* (Bloomsbury Press, 2009).

volk

Een idealistische wethouder, boze burgers, de onthulling van een kunstwerk en veel bier. Dat zijn de ingrediënten waarmee Wunderbaum in haar theatervoorstelling *Venlo* een haarscherp beeld schetst van de politieke actualiteit.

Wunderbaum is een acteursgroep die experimenteert met verschillende theatervormen, vaak gespeeld op locatie. Eerdere voorstellingen gingen onder andere over Berlusconi, asielzoekers en religie. We spreken met drie van de vijf acteurs: Maartje Remmers, Walter Bart en Matijs Jansen. Dramaturg, Jeroen Versteede, schuift ook aan.

De voorstelling speelt zich af in een middelgrote provincie-stad. Op lokaal niveau zijn de verhoudingen beter zichtbaar, zo legt Maartje Remmers die keuze uit. "Plaatselijke leiders zitten dicht op de weerbarstige praktijk en er is directe confrontatie met burgers. Dan wordt het spannend te zien hoe ze hun idealen overeind houden." Matijs Jansen: "Wethouders staan in de modder." Walter Bart: "Ze zijn kanonnenvlees." Voor *'Venlo'* is gekozen vanwege het bier, de schlagers en de feesten, maar natuurlijk ook omdat het als 'de stad van Wilders' symbool staat voor de nieuwe politieke verhoudingen. In het stuk zelf komt Wilders niet voor, zoals er geen enkele directe verwijzing is naar bestaande politieke partijen of personen. Ook buitenlanders, Marokkanen of de islam ontbreken. Bart: "Over het vreemde en de vreemdeling hebben we eerder al een voorstelling gemaakt. De kern daarvan was: de identiteitscrisis zit in de Nederlander zelf." Dat is ook in deze voorstelling zo, want de enige dreiging in dit stuk komt van een hangjongere, de tienerzoon van de wethouder. Bart: "Met een petje en een joint. Het gevaar moest zo ongevaarlijk mogelijk zijn, om de angst en het flippen nog onwezenlijker te maken." De voorstelling draait om vier lokale, 'kleine' leiders: een wethouder, een leerkracht, een ondernemer en een politiechef.

De wethouder

De wethouder van onder ande-

re kunst, mevrouw Scholten (gespeeld door Marleen Scholten), is een idealist die al van jongs af aan de droom heeft dat zij het goede kan én moet doen voor de gemeenschap. Jansen: "Ze schuwt de macht niet, omdat ze oprecht meent het beter te weten dan het volk en daardoor het volk te kunnen verheffen. Dit is een belangrijke vraag in het stuk: is dat ook zo? Weten leiders het beter dan het volk zelf?" De wethouder heeft een kunstwerk laten maken dat de tolerantie moet verbeelden of in ieder geval tot nadenken daarover moet stemmen. De voorstelling begint bij de onthulling van het beeld. In haar speech spreekt ze mooie, GroenLinks-achtige woorden. Citaat: *'Er is moed voor nodig om tolerant te zijn, zelfs tegenover de intoleranten; kunst zet aan tot nadenken.'* Na de toespraak en de onthulling is er feest voor de bewoners met bier, worst en volksgezang: 'Bier en Tieten'. Het feest loopt uit op een confrontatie.

De populist

Als opponent van de wethouder ontpopt zich op het feest de lerares geschiedenis, mevrouw Remmers (gespeeld maar Maartje Remmers). Remmers: "Zij is de pessimist, zichzelf noemt het 'realist'. Ze is het vertrouwen in 'de politiek' kwijt. Als lerares voelt zij zich slachtoffer van de onderwijs hervormingen. De politiek heeft haar alle middelen uit handen geslagen om fatsoenlijk les te geven en de kinderen iets bij te brengen. Haar moeder zit in een bejaardenhuis

'in haar pis geparkeerd' omdat de zorg minimaal is en ook daarvoor legt ze de schuld bij de politiek." De lerares roept op het feest de wethouder ter verantwoording. Remmers: "Ze is er op uit de idealen van de wethouder te onthullen als gevaarlijk, want niet reëel." Bart: "Ze is een nihilist. 'De mens is een dier en blijft een dier', zegt ze. 'De mens wil gewoon doen waar hij zin in heeft', werpt ze de wethouder voor de voeten." Of ze ooit idealen heeft gehad, weet Remmers niet zeker. "Het zuur heeft er misschien altijd wel ingezet." Jansen: "Ze staat als het archetype van de populist tegenover de wethouder." Het is de ontevreden burger tegenover de idealistische politicus.

De opportunist

De derde hoofdpersoon is de ondernemer, de heer Jansen, gespeeld door Matijs Jansen. Wat het bedrijf van Jansen produceert blijft onduidelijk, iets 'met eco', maar ambitieus is hij. Zijn mond loopt over van woorden als 'innovatief', 'competatief', 'global player' en 'voorop lopen'. Jansen: "Hij heeft hart voor de regio, hij wil iets betekenen, maar dan moeten anderen wel meewerken." Jansen heeft het kunstwerk gesponsord en al snel blijkt dat hij in ruil daarvoor van de wethouder verlangt dat ze vaart zet achter de aanleg van een snelweg, want anders mist Venlo de aansluiting met de wereldmarkt. Jansen: "Hij droomt van Venlo als een Abu Dabi aan de Maas." Walter: "Hij is de klassie-

& elite

ke kapitalist, maar dan in een modern eco-jasje met babbels over zonnepanelen." Jeroen Versteede: "Ondertussen wil hij gewoon met z'n geile mercedes over die snelweg scheuren." Jansen: "Hij heeft een doel, en daarvoor gaat hij desnoods over lijken." De ondernemer doet een poging de wethouder te verleiden, maar wordt afgevoerd. Als de wethouder ook geen toezegging doet over de snelweg, keert hij zich tegen haar.

De burgerman

Tot slot is er de politiekef, gespeeld door Walter Bart. Bart: "Een vrolijke, enigszins simpele gezinsman. Zijn gezin is zijn ideaal, hij gelooft in de hoeksteen van de samenleving." De politiemans heeft twee tienerdochters die hij meent te moeten verdedigen tegen bronstige jongens, met name Rutger, de gevreesde zoon van de wethouder. Bart: "Maar hij gebruikt zelf, als hij over zijn dochters spreekt, eigenlijk iets te hitsige woorden als rondborstig en geslachtsrijp." In het begin gedraagt de politiekef zich welwillend tegenover de wethouder. Gaandeweg wordt de politiemans aangestoken door de tirades van de lerares; hij is de burgerman die gevoelig blijkt voor de populistische verleiding. De sympathieke gevoelsmens met een vrolijke dronk, blijkt ook een meeloper en een schreeuwer met losse handjes.

Wie is wie?

De spelers van Wunderbaum, die voor het stuk gebruik maakten van

teksten van PvdA-ideoloog René Cuperus, publicist Bas Heijne en de conservatieve politiek-filosoof John Gray, zijn voorzichtig met al te precieze verwijzingen naar de werkelijkheid. Remmers: "Wij willen wegblijven van de precieze politieke kleur van personen." Bart: "De wethouder kan ook een VVD'er zijn. Wat ze wil is de boel in goede banen leiden. Dat is niet voorbehouden aan links. Haar opmerking dat ze het beter weet dan het volk, is een pleidooi voor elitaire machtsverhoudingen. Het is de erkenning dat er een elite nodig is om te besturen. Ze durft te spreken over macht. In Nederland is 'macht' een vies woord geworden, als een politicus hier zegt dat hij macht gebruikt, heeft hij een probleem. Als in Duitsland Merkel of in Frankrijk Sarkozy zegt macht te hebben, kijkt niemand vreemd op."

De confrontatie

Met het toenemen van de feestvreugde en het aantal verorberde biertjes, lopen ook de gemoederen hoger op. De mooie woorden van de wethouder over tolerantie slaan als wereldvreemd te pletter tegen een muur van individuele klachten en angsten. De boosheid mondt uit in schokkend geweld, gericht tegen de wethouder. Het is een aanslag op de democratie. Bart: "Wat in deze botsing tegenover elkaar komen te staan zijn idealisme en nihilisme, vertrouwen en wantrouwen, hoop en desillusie, geloof in vooruitgang tegenover conservatisme." Een geknakte en verbiterde wethouder richt zich na de

aanslag nog een keer tot haar stadgenoten. Citaat: *'Ik ben hardhandig uit mijn droom wakker geschud; ik geloofde dat ik u uit uw middelmatigheid kon redden, uw angst kon omkeren in vertrouwen; nu zie ik uw ware aard, uw minimale herseninhoud.'* Jansen: "Ze richt zich tot ons, het hele publiek. Ze houdt ons spiegel voor. Ons systeem staat op het spel."

Versteede: "Geweld is een voortzetting van politiek met andere middelen." Bart: "Onze beschaving is een dun laagje vernis. Bekijk de beelden van de rellen in Hoek van Holland maar eens. Die opbouw van razernij in een volksmassa, die is niet te stoppen. De barsten in de beschaving uiten zich via geweld." De film *Dogville* van Lars von Trier is voor Wunderbaum een inspiratiebron geweest evenals de film *Das weisse Band* van Michael Haneke. Na haar laatste woorden verlaat de wethouder het podium. Dat blijft leeg achter, de aftocht van de democratie. Uit de luidsprekers klinkt 'Bier en Tieten'.

Het alternatief

Jansen: "We hebben geprobeerd aan het eind, na de afgang van de wethouder, de lerares op te laten komen, met haar op het podium als slotbeeld: hoe zal het anders gaan met haar? Daar hebben we uiteindelijk toch niet voor gekozen." Jansen: "Wat nu rest is verontrustende leegte. Ons stuk is een oproep tot verantwoordelijkheidszin: weet wat er op het spel staat." Bart: "Zonder democratische politici is er de barbarij. Haar stadge-

noten erkennen de wethouder niet meer, wat overblijft is 'bier en tieten'." Jansen: "De democratie lijkt failliet, maar wat daarna na komt stemt tot nadenken."

Het volk

Bart: "Vaak was de stemming na afloop bedrukt, maar soms was men even uitgelaten als aan het begin en werd er vrolijk meegetrommeld op de muziek."

=

Venlo is in april en mei weer te zien in Nederland. In maart en april speelt Wunderbaum een nieuwe voorstelling *Rail gourmet*, gebaseerd op teksten van de Vlaamse schrijfster Annelies Verbeke.

Zie www.wunderbaum.nl

Het partijtje van Links

Niet zo lang geleden waren mijn geliefde en ik uitgenodigd op een verjaardag van een vage kennis. Ze werd veertig en het was de eerste keer dat ze een "party" zou geven. Ze had speciaal nog opgebeld om te checken of we wel zouden komen. In verband met de hapjes. Op de feestelijke dag kwamen we een goed half uur na aanvangstijd aan. De juiste bel was niet moeilijk te vinden: ze had een plaatje met een grote pijl en PARTY ernaast geplakt. Eenmaal boven: slingers. Langs de muren lagen matrassen en kussens klaar en overal stonden vrolijke bakjes met nootjes en snoepjes. Op de tafel grote met folie afgedekte schalen eten. Alles ademde grote verwachtingen. Maar er was nog niemand. En er kwam, behalve een dame die de hele avond over haar psychiater sprak, ook niemand. Uit medelijden zijn we uren blijven hangen, terwijl het feestvarken voortdurend hoopvol naar haar telefoon keek of er misschien nog berichtjes kwamen. Ze had nog nooit eerder een feestje gegeven en de mensen

die ze had uitgenodigd kende ze nauwelijks. En toch groots aangepakt. Ze deed me denken aan politici die proberen nieuwe doelgroepen te bereiken. Bijvoorbeeld met treurige campagnevideo's op YouTube. Of erger nog, het optreden van de Britse politicus George Galloway die eens in Celebrity Big Brother op handen en voeten een poes speelde en imaginaire melk uit de handen van een actrice likte. Dat zorgde weliswaar voor grote bekendheid, maar riep toch vooral plaatsvervangende schaamte op.

Deze week sprak ik met de Amerikaanse psycholoog Drew Westen, auteur van *The Political Brain*. Westen wijst op het belang van het appelleren aan emoties van kiezers, zowel positieve als negatieve. Want mensen stemmen meer vanuit gevoel en een vertrouwd wereldbeeld dan op basis van rationele overwegingen. Progressieve politici blijken niet zo sterk in het inspelen op emoties. Links mist de

agressie die zowel de achilleshiel als de kracht van rechts is. Westen was adviseur voor de succesvolle Obama-campagne. De laatste tijd loopt de populariteit van de Amerikaanse president echter terug. Volgens Westen omdat Obama de durf mist om zijn tegenstanders een flinke klap uit te delen; hij is bang voor zijn eigen schaduw. Het recente interview met Bloomberg bijvoorbeeld, waarin Obama de bonussen voor de CEO's van Goldman Sachs en Morgan Chase goedpraatte, is een voorbeeld van zo'n gemiste kans. "Ik misgun mensen geen succes of rijkdom, dat hoort bij het vrije-marktsysteem", zei Obama en hij vergeleek de bonussen met de salarissen van honkbalspelers. Waar de econoom Paul Krugman meteen op reageerde met: honkbalspelers hebben geen wereldwijde economische crisis veroorzaakt. Wall Street vergelijken met honkbal: "that's really bad messaging," aldus Krugman. Ik geloof niet dat links 'geen antwoord' meer heeft op de vragen van deze tijd, zoals vaak wordt beweerd. Wat links nodig heeft is een verhaal dat een heldere visie biedt over hoe je wil dat de samenleving er in de toekomst uitziet. Je moet daarvoor ook negatieve gevoelens als boosheid, frustratie en onzekerheid bij je achterban erkennen en opnemen in dat verhaal. Laat geen kansen liggen en doe wat bij je past. Of je loopt het risico dat mensen niet naar je feestje komen.

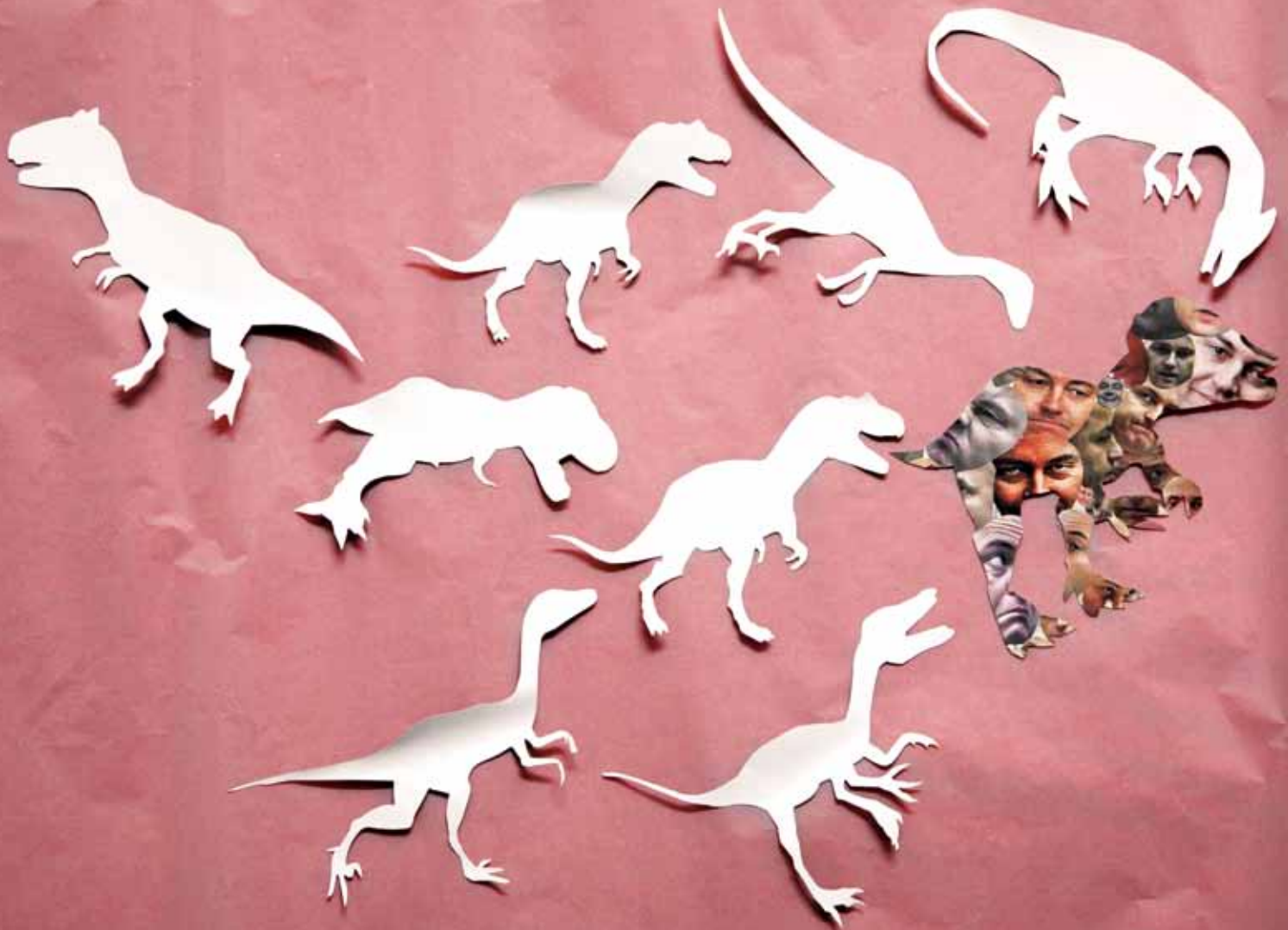
=

illustratie: eva hilhorst

VRIENDSCHAP ◊ Hristina Tasheva: uit de serie 'A portrait of a politician' – zie www.hristinatasheva.com voor de hele serie

Youssef en ik kennen elkaar al heel lang. Iemand wat hem aan Ik zei
niet doen en ging er voor aan Aan waren we vrienden. " we praten in
nederlands als we over iemand praten of over geheimen ener z
vrienden bij, dan zeggen we het in het marokkaans.
we hebben samen een geheimtaal.

Richa

VRIENDSCHAP ◊ Bernice Siewe: beelden uit een fotoproject in de Amsterdamse Vogelbuurt

antwoorden

De minaret zet in Zwitserland het islamdebat op scherp.

Rechts mobiliseert wezenlijke angsten en links heeft daarop geen antwoord.

Links kiest voor een legalistische opstelling, maar met het opkomen voor mensenrechten win je geen verkiezingen.

Op 29 november 2009 werd duidelijk dat de Zwitserse kiezers het volksinitiatief – niet te verwarren met het referendum (zie kader) – om een verbod op de bouw van minaretten in de grondwet op te nemen met 57 procent van de stemmen hadden aangenomen. Sinds dat moment is er op tv, radio en in de krant onophoudelijk gedebatteerd, geargumenteed en geredeneerd. Wie goed kijkt, ziet slechts verliezers.

Verliezer is het Franstalige kanton met zijn republikeinse traditie en relatief grote openheid tegenover immigranten. Alleen in dit kanton was het initiatief door een meerderheid afgewezen, waardoor het zich nu in een isolement bevond. Verliezers zijn ook zij die zich solidair verklaard hadden met de moslims: de kerken, verschillende islamitische organisaties en de Zwitserse Israëlitische bond. Al jarenlang zetten zij zich in voor een interreligieuze dialoog en nu hadden ze zich tegen het initiatief gekeerd: vastbesloten, maar niet hoorbaar genoeg in het publieke debat.

De groenen en sociaaldemocraten hadden in de discussie voorafgaande aan het volksinitiatief steeds gezegd dat een minarettenverbod een aantasting van de vrijheid van godsdienst zou betekenen. Ze gingen ervan uit dat dit argument zou aanslaan, maar ze werden bitter teleurgesteld. Dat gold ook voor de partijen uit het politieke midden die uit electorale overwegingen niet al te veel sympathie voor de Zwitserse moslims hadden getoond. Hun enige antwoord op de agressieve en schreeuwerige plakaten van de initiatiefnemers was een vermoeid en nogal onduidelijk affiche waarin werd verwezen naar een cultuurstrijd.

Maar paradoxaal genoeg moeten ook

de overwinnaars van het initiatief als verliezers worden beschouwd. De partijtop van de rechtspopulistische Zwitserse Volkspartij SVP wilde zich lange tijd niet openlijk inzetten voor het initiatief. De *éminence grise* van de partij, oud-minister Christoph Blocher distantieerde zich. Uiteindelijk zorgden de rechtsbuiten van de SVP samen met de rumoerige partijbasis ervoor dat de goed geoliede propagandamachine van de partij op gang kwam. Na de uitslag stonden de overwinnaars voor de camera's en wisten dat ze een Pyrrusoverwinning hadden behaald. Ze waren zich er namelijk wel degelijk van bewust dat een minarettenverbod geen oplossing biedt voor het integratieprobleem en evenmin een goed middel is voor de bestrijding van islamistische activiteiten. Bovendien zal het verbod niet lang houdbaar zijn, want het is zo goed als zeker dat het niet overeind zal blijven bij het Europees Hof van Justitie.

De schok was groot, die 29e november 2009. Te meer omdat alle peilingen hadden voorspeld dat de tegenstanders van het initiatief een comfortabele voorsprong hadden. Zwitserland wreef zich de ogen uit en vroeg zich af hoe het zover had kunnen komen.

Naïef

De islamitische verenigingen, die rond de driehonderdduizend moslims vertegenwoordigen, waren tijdens de kiezersstrijd voor het referendum nauwelijks aanwezig en hielden zich ook daarna op de achtergrond. En niet voor niets.

De gewone Zwitserse moslims hadden er immers nooit ook maar één moment aan gedacht een minaret op het dak te zetten van hun geïmproviseerde gebedshuizen, die zich meestal op onopvallende en verborgen plekken bevinden zoals de industriezones van steden. Het waren rechtsradicale emigrantengroepen die de steen aan het rollen brachten. Zij dienden op verschillende plekken een verzoek in voor de bouw van een minaret. Al gauw ging alle aandacht naar Wangen bij Olten, een typisch voorstadje in het midden van Zwitserland, waar een groep actief was die zich 'Turks islamitische cultuurkring' noemde. Voor hun gebouw wapperden af en toe vlaggen met grijze wolven, die duidelijk maakten dat het hier ging om een afdeling van de rechtsextremistische Grijze Wolven. Overal aan de wanden van hun gebouw hingen enor-

me foto's van de leider Alparslan Türkes. In de kelder bevond zich de zogenaamde 'moskee': twee kleine, niet geventileerde gebedsruimtes.

Toen deze 'cultuurkring' in september 2005 een verzoek indiende tot de bouw van een minaret op de schuine daken van het gebouw waren er twee soorten reacties onder de plaatselijke bevolking. Aan de ene kant sprak men al snel van 'islamisering', terwijl de andere kant zich solidair verklaarde met de 'cultuurkring' en zijn 'moskee'. Vrijwel niemand nam de moeite om uit te zoeken of het waar was wat de leiding van de vereniging zei, namelijk dat het 'normaal' is dat 'een moskee een minaret heeft'. Slechts een handjevol journalisten vroeg zich af wie die 'idealisten' van de 'cultuurkring' eigenlijk precies waren. Al snel ging deze vraag geheel verloren temidden van de hoog oplopende emoties over de minaret.

Zo vond al in Wangen bij Olten de fatale polarisatie plaats die vanaf dat moment alle debatten rondom het initiatief 'tegen de bouw van minaretten' kenmerkte. De naïeve, goedbedoelende verdedigers van de 'religieuze vrijheid' stonden tegenover de zelfbenoemde voorvechters tegen de 'islamisering'. Beide partijen waren verblind door hun eigen ideologie.

De tegenstanders van minaretten organiseerden zich in het *Egerkingser Komitee* en enkele prominente politici van de SVP sloten zich aan. Allereerst de publicist Ulrich Schlüer, bekend door zijn haattirades tegen moslims in het conservatieve weekblad *Schweizerzeit*, maar ook parlementariër Walter Wobmann, die goede contacten onderhoudt met andere rechtse partijen in Europa. Na de lancering van het anti-minaretteninitiatief leverden zij het comité zijn belangrijkste argumenten. De bescherming van 'de eigen cultuur' werd hierbij nauw verbonden met de verdediging van joods-christelijke waarden en de diepzittende angst voor vreemdelingen werd gekoppeld aan haat tegen de islam, met de minaret als symbool voor de 'islamitische veroveringsdrang'.

Intellectuele capitulatie

Ter linkerzijde werd niet tijdig onderkend hoe explosief en suggestief deze manier van argumenteren was. Niemand zag dat er niet alleen een islamfoob discours werd ontwikkeld, maar dat er werd gespeeld met wezenlijke angsten van een onzeker geworden bevolking. Niet alleen

op de angst

REFERENDUM & VOLKSINITIATIEF

Sinds de 19e eeuw beschikt de Zwitserse bevolking over twee instrumenten om buiten gewone verkiezingen om invloed op de wetgeving uit te oefenen.

Het *referendum* is de mogelijkheid om een door het parlement aangenomen wet af te wijzen of te bevestigen. Hiertoe zijn 50.000 handtekeningen nodig. Een referendum is aangenomen wanneer de meerderheid van de Zwitserse burgers voor is.

Het *volksinitiatief* geeft burgers de mogelijkheid zelf een aanpassing van de grondwet voor te stellen. Hiervoor zijn 100.000 handtekeningen nodig. Het initiatief is aangenomen wanneer een meerderheid voor is, net als de meerderheid van de kantonen (Zwitserse provincies). Er zijn drie tot vier initiatieven per jaar in Zwitserland, waarvan één à twee procent wordt aangenomen. Een aangenomen initiatief kan niet door een hogere wet ongeldig worden gemaakt. Het Europees Hof heeft zich nooit eerder uitgesproken over een Zwitserse wet.

- > met de diepzittende angst voor de vreemdeling, maar ook met de angst een altijd al fragiele identiteit te verliezen en het wankle evenwicht van de Zwitserse viercultuurenmaatschappij. Het initiatief landde niet bepaald op een bodem van tolerantie. De vrijheid van godsdienst kent in Zwitserland nog geen al te lange traditie. Pas in 1874 kregen de Zwitserse joden het recht op vrije vestiging en dat onder druk van de Verenigde Staten en Frankrijk. In 1893 werd een slachtverbod voor joden in de grondwet opgenomen – duidelijk op anti-semitische gronden. En tot 1999 was de Jezuïetenorde in de schijnbaar zo liberale Alpenrepubliek in de grondwet verboden. Dat alles was vergeten. In plaats daarvan lachte links om het *Egerkinger Komitee*, zelfs nog toen het *Komitee* de benodigde handtekeningen voor het initiatief in korte tijd bij elkaar had.

In linkse en progressieve kring koos men niet voor een open en kritische discussie over het verschil tussen islam en islamisme. Evenmin plaatste men een eigen visie op het samenleven van religies tegenover de karikaturale blik van de SVP en het *Egerkinger Komitee*. In plaats daarvan stelden zowel links als het politieke midden de legitimiteit van het minaretinitiatief ter discussie, hoewel dit door het parlement rechtsgeldig verklaard was. In plaats van een serieuze discussie over de radicale islam aan te gaan, kreeg de SVP het verwijt propaganda te verspreiden – terwijl het bewezen is dat er ook in Zwitserland actieve islamistische groepen bestaan. Voor het overige vertrouwde men

op het 'gezonde verstand' van de bevolking. En ook de regering nam – onuitsproken – die houding aan. De intellectuele elite reageerde al net zo terughoudend, in elk geval in het Duitstalige deel van Zwitserland. Karakteristiek is de houding van de populaire komiek Victor Giacobbo, bekend om zijn scherpe tong. Hij kon er in zijn wekelijkse zondagavondshow op de televisie niet genoeg van krijgen de spot te drijven met de SVP en haar initiatief. Aflevering na aflevering wees hij op allerlei torens (uitkijktorens, verkeertorens et cetera) om vervolgens onder luid gelach van het publiek op te merken: "alweer een minaret". Het gebrek aan intellectuele scherpte werkte door in de berichtgeving in de media, die meer door ideologie dan door onderzoek gekenmerkt werd, zoals de *Neue Zürcher Zeitung* achteraf met enige zelfkritiek opmerkte. Er gaapte een enorme kloof tussen enerzijds tendenti-

euze, slecht onderbouwde artikelen over de alles ontwrichtende islam en anderzijds halfhartig goed bedoelde en al even slecht gefundeerde bijdragen over de islam in Zwitserland.

Boerkaverbod

Het *Egerkinger Komitee* en in toenemende mate ook de SVP zetten hun project voort: het opstoken van een onzekere, op het gebied van waarden labiele bevolking tegen een denkbeeldige islamitische vijand. De ene provocatie volgde op de andere. Het verkiezingsaffiche toont een gesluisde vrouw met op de achtergrond minaretten die als lange afstands-raketten het wapen van Zwitserland doorboren. In enkele steden werd het affiche verboden, waarop de minarettentegenstanders luidkeels riepen dat men hun initiatief monddood wilde maken. Maar in plaats daarvan kregen ze juist nog meer publiciteit en

Links: affiche uit een Duitse anti-racisme campagne, van de Duitse ontwerper Gunter Rambow, 1995.

Rechts: het affiche van het anti-minaretteninitiatief (ontwerper onbekend).

konden bovendien nu ook het argument uitspelen dat hun recht op vrije meningsuiting werd aangetast.

Desondanks waren de tegenstanders van het initiatief zeker van hun zaak. Peilingen voorspelden hen constant een meerderheid van ruim vijftig procent. Terwijl de SVP en consorten de angsten in de bevolking voor de 'islamitische bedreiging' zoveel mogelijk aanwakkerden, bleef midden-links geloven in 'het goede' in het Zwitserse volk. Op elk feestje en tijdens elk etentje met hoogopgeleide vrienden met een goede positie overheerste de mening dat de kiezers in de stembus niets van het initiatief heel zouden laten. Intussen vulden de opgeleiden onder het volk de blogs van de *Neuen Zürcher Zeitung* en andere media met islamofobe, racistische bijdragen vol haat.

Toen op de zondag van de stemming duidelijk werd hoezeer de media, de rege-

ring, het liberale centrum en links zich in 'het volk' hadden vergist, was vrijwel nergens enige zelfkritiek te horen. In plaats daarvan riepen de partijstrategen nu om het hardst om nog verdergaande maatregelen. Opeens was iedereen bekeerd tot het populisme. De sociaaldemocraten zetten het boerkaverbod op de agenda en riepen ook om een verbod op gedwongen huwelijken. (Nog altijd geloven de meeste Zwitsers dat gedwongen huwelijken iets met de islam te maken hebben.) Ook de vrijzinnig-democratische partij sprong op de islamofobe trein en pleitte voor een boerkaverbod. Christophe Darbellay, partijvoorzitter van de christendemocraten, ging het verst en eiste een verbod voor aparte begraafplaatsen voor moslims en joden. Plotseling waren joden en moslims het mikpunt van antisemitische en islamofobe betogen; niemand durfde dat echter hardop uit te spreken. Ook de regering was verstomd. Ze gaf geen officiële verklaring uit waarin de moslims gerustgesteld werden dat hun geloof ondanks het minaretverbod gerespecteerd zou worden. Ze toonde zich vooral bezorgd over de gevolgen van het verbod voor de export, vooral naar Arabische landen. Diplomaten kregen de opdracht na de stemming in het land waar ze zich bevonden 'uit te leggen' dat de uitslag het gevolg was van 'het unieke Zwitserse model van directe democratie'. Groot was de opluchting toen representatieve enquêtes over een minaretverbod in andere Europese landen kort na 29 november uitwezen dat de bevolking elders over deze vraag hetzelfde dacht als in Zwitserland.

Recht boven referendum

Slechts heel langzaam dringt het tot de publieke opinie door dat het mobiliseren van angsten in de bevolking – al jarenlang het succesrecept van de SVP – gevaarlijk kan worden voor een democratie. Een beslissing van de bevolking is immers alleen dan wettig wanneer ze het recht en in het bijzonder de mensenrechten eerbiedigt. Bij populistische volkspetities is dat dikwijls niet het geval. Dit roept de vraag op of een democratie het zich kan veroorloven de eigen rechtstaat te laten schenden door de eigen bevolking. Nu kondigt zich al het volgende populistische initiatief aan over de 'uitwijzing van criminele buitenlanders'. Ook dit initiatief wakkert vage angsten voor vreemdelingen aan en weerspreekt op wezenlijke punten de centrale

bedoeling van de rechten van de mens.

Linkse en middenpartijen hebben vooralsnog geen antwoord gevonden op deze opkomende angsten – met het opkomen voor de mensenrechten win je geen verkiezingen. Opmerkelijk is wel het voorstel van de Bernse hoogleraar staatsrecht Jörg Paul Müller om het minaretverbod in de grondwet te vervangen door een tolerantiegebod. Hier wordt voor het eerst in Zwitserland ethiek boven populisme geplaatst en recht boven het referendum. Wellicht was het initiatief 'tegen de minarettenbouw' niets anders dan de vertwijfelde opstand van een klein koppig volk in het hart van Europa; een volk dat door alle aanpassingen aan de regels van de Europese Unie zijn zelfstandigheid allang kwijt is. Wellicht was het een verzetsdaad van een volk dat door het einde van het bankgeheim samen met een enorm staatsbedrog ook een stuk van zijn nationale identiteit is verloren; een volk dat zich vastklampt aan zijn directe democratie en zal meemaken dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens de koppige Zwitsers op de vingers tikt en terugwijst binnen de grenzen van het geldende internationale recht. Het Zwitserland van de minarettegenstanders heeft weliswaar gewonnen, maar in werkelijkheid allang verloren.

=

Vertaling uit het Duits: Erica Meijers

Gekozen leiders en

Het succes van populistten en de onmacht van hun tegenstanders bewijst dat leiderschap en charisma cruciaal zijn. Daarbij hoort de rechtstreekse verkiezing van gezagsdragers. Zo krijgen we politici met meer ambitie, durf, eigenzinnigheid en charisma: Obama's op polderformaat.

“Er is weer hoop voor het volk”, juichte het PVV-Kamerlid Hero Brinkman toen zijn anti-Europese partij fors bleek te hebben gewonnen bij de Europese verkiezingen. Zijn leider Wilders zei tijdens het slotdebat: “De kiezer heeft altijd gelijk. Het CDA heeft een derde verloren, de PvdA is gehalveerd. Normaal zou je dan toch zeggen: ik pak mijn biezen en ga een andere leuke baan zoeken.” Maar zijn tafelenoten vonden dat de kiezer iets heel anders had gezegd. Het waren Europese en geen nationale verkiezingen, het verlies viel mee (CDA), en waar het niet meeviel (PvdA) zou de kiezer de volgende keer vast weer tot bezinning komen.

Het volk en de politieke waarheid. Het probleem is dat geen van beide bestaan in de democratie. De kreet ‘de kiezer heeft altijd gelijk’ is voor politici eerder een aanleiding om over de rug van die kiezer hun eigen gelijk te halen. Stembusuitslagen suggereren hooguit een globale tendens, maar er is altijd ruimte voor het partijdig bijbuigen van de ‘volkswil’. Het politieke gelijk komt pas tot stand in de wisselwerking tussen de volksstem en de draai die de volksvertegenwoordigers eraan geven (denk aan uitdrukkingen als: ‘de kiezer heeft gesproken, nu is de politiek weer aan zet’ of ‘verkiezingen verloren, formatie gewonnen’).

‘De kiezer heeft altijd gelijk’ is daarom een typisch populistische uitspraak. Populisten geloven dat het volk de politieke waarheid belichaamt. De bestuurlijke elite is volksvreemd, heeft het per definitie mis en fleest de boel.

Gevaarlijke illusie

Voormalig LPF-Kamerlid Joost Eerdmans reageerde op het verwijt van populisme steevast met de boutade: “Het is toch mijn vák om het volk na te praten?”

Een van de *mixed blessings* van het populisme is dat het democraten in spiegelbeeld duidelijk maakt wat democratie *niet* is. Democratie valt niet samen met de heerschappij van het volk of de wil en het gelijk van de meerderheid. Het verwarrende is dat populistten, in plaats van verklaarde tegenstanders ervan te zijn, het klassieke democratische gedachtegoed juist uiterst serieus nemen. Het zijn radicale democraten die vasthouden aan de letterlijke, oorspronkelijke betekenis van het woord democratie: *government of the people, by the people, for the people*. Een klassieke formule die in de jaren zestig en zeventig nog voluit door links werd omarmd (en nog steeds door Obama!), maar die tegenwoordig vooral in trek is bij populistisch rechts.

Maar een ‘regering door het volk’ is op zijn best een naïeve bezweringsformule en op zijn slechtst een gevaarlijke illusie.

Klassieke idealen als die van de volkssoevereiniteit, het zelfbestuur of de volksmacht verhullen gemakkelijk dat de macht altijd wordt uitgeoefend door een elite van vertegenwoordigers van het volk. Democratisering in letterlijke zin leidt tot nivellering, heerschappij van de middelmaat en meerderheidstirannie. De kern van het gevaar en van de illusie is dat men streeft naar volkseenheid, naar een politieke en culturele identiteit tussen regeerders en geregeerden, in de autoritaire traditie van denkers als Thomas Hobbes, Jean-Jacques Rousseau en Carl Schmitt.

Regenten

Populisten gaan ervan uit dat de kloof tussen burgers en bestuur kan en moet worden opgeheven. Zij wantrouwen in principe alle volksvertegenwoordiging – behalve natuurlijk die van henzelf. Maar de moderne democratie is alleen mogelijk bij de gratie van representatie en politieke arbeidsdeling. Representatie scheidt een bepaalde afstand tussen vertegenwoordigers en volk die een productieve conversatie en wisselwerking tussen beide mogelijk maakt, waarbij de politieke waarheid steeds in het midden ligt. In een pluralistische democratie is de volkssoevereiniteit principieel opgesplitst in machten en tegenmachten die elkaar in evenwicht houden, zonder dat één ervan kan worden aangewezen als de diepste kern of oorsprong van alle andere. De politieke macht komt juist voort uit hun interactie: zij welt op in de holte tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden, zoals de Groningse filosoof Frank Ankersmit zegt.

Die opbreking van de soevereiniteit vindt niet alleen plaats in het horizontale vlak, in de vorm van de *trias politica* (de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende machten), van scheidingen als die tussen kerk en staat of staat en markt, of van de traditionele links-rechtsverdeling. Daarnaast kent de democratie ook altijd een verticale dimensie, waarin het functionele onderscheid en de wisselwerking tussen top en basis, tussen de elite van politieke professionals en het grote kiezerspubliek, centraal staat. Ook in deze verticale dimensie (de beruchte ‘kloof’) is er sprake van machtscheidingen en machtsbalansen, en dus van productieve belangtegenstellingen, spanningen en conflicten.

Ambitieuze nieuwkomers

Zelfs de meest democratische democratie is in die zin een eliteheerschappij. Zonder krachtige elites en levendig leiderschap is elk politiek systeem ten dode gedoemd. De democratie is juist het systeem waarin elites en leiderschap zich in de grootste vrijheid kunnen vormen. Zij geeft zoveel mogelijk gewone mensen de kans op basis van eigen verdienste en in een eerlijke concurrentie tot de elite van ongewone mensen toe te treden. Maar deze meritocratische selectie roept onvermijdelijk nieuwe belangen in het leven. Elke elite zal de neiging vertonen om zich in te graven in de macht en zijn positie en privileges voor nieuwkomers willen afsluiten. Oude regenten kunnen worden afgezet, maar daarvoor komen nieuwe in de plaats die na verloop van tijd weer regenteske neigingen gaan vertonen. Die onvermijdelijke oligarchisering en circulatie van elites is echter geen reden voor pessimisme en apathie, maar juist voor optimisme en engagement. Want het is altijd de moeite waard om de zittende politieke klasse

de stem van het volk

te vervangen door ambitieuze nieuwkomers en uitdagers.

Het populisme stelt ons daarmee voor een meervoudige uitdaging. Populisten spelen zowel in op de behoefte aan leiderschap in de politiek, aan een zelfbewuste elite die een goed verhaal vertelt en het 'voordoet', als op de even sterke behoefte aan een ruimere volksinvloed op beleid en bestuur. Het leiderschapsprobleem wordt door populistten echter meteen in autoritaire richting bijgebogen. De leider wordt geacht de volksstem onmiddellijk tot uitdrukking te brengen, zonder de representatieve omwegen van partij en parlement. Persoon en partij vallen samen. Zo kan het model van een autoritaire leiderschapsbeweging worden ingezet tegen de zittende elite en het gevestigde partijenkartel. Terwijl de leider een centrale rol speelt als woordvoerder en dus als aanjager van volkse sentimenten van angst, onbehagen, woede en trots, wordt die aanwakkerende rol tegelijkertijd onzichtbaar gemaakt: hij doet zich voor als het passieve mondstuk van die volkse sentimenten.

Vanwege de egalitaire inslag van onze cultuur en de begrijpelijke associaties met de fascistische bewegingen uit de jaren dertig is deze leiderschapskwesitie vooral door linkse democraten lange tijd intellectueel verwaarloosd. Maar het succes van de populistten (en de onmacht van hun tegenstanders) bewijst nogmaals dat de leiderschapsfactor – en die van het persoonlijk charisma – een cruciaal verschil maakt in de politieke krachtsverhoudingen. Progressieven moeten daarom serieuzer nadenken over nieuwe vormen van leiderschap en hoe die kunnen worden ingepast in de bestaande representatieve democratie.

Paternalisme

Een van de ingrediënten van goed leiderschap is de moed om anders te denken, het lef om tegen de publieke opinie in te gaan. Hoewel leiders door het volk worden gekozen, hebben zij als politieke professionals een onafhankelijke rol en opdracht. Zij vormen hun eigen opinies 'zonder last of ruggespraak' met hun achterban, met wie zij een soms spanningsvolle interactie aangaan, en die zij dus ook moeten kunnen en durven tegenspreken. Een nieuw, zelfbewuste elitisme gaat dus gepaard met een milde vorm van paternalisme. Het populistische 'ik zegt wat u denkt' wordt: 'ik zeg wat u nog niet heeft bedacht'.

De burger/kiezer moet op zijn beurt erkennen dat hij niet de waarheid in pacht heeft, maar professionals nodig heeft die inspirerende verhalen vertellen en vergezichten bieden die hem kunnen (ver)leiden tot een beter inzicht in het algemeen belang. Dit zou je 'autopaternalisme' kunnen noemen. Een goed voorbeeld is de kwaliteitspers: je neemt een abonnement op een krant of weekblad om je door journalistieke professionals te laten in- en voorlichten, met als doel om je (gebrek aan, of gebrekkige) mening aan die van hen te kunnen scherpen.

Die paradoxale zelfbinding van kiezers (de bereidheid je te laten leiden) moet worden aangevuld met een gelijksoortige zelfbinding van de gekozen elite, die beseft dat zij altijd kan degenereren tot een zelfgenoegzame oligarchie. In die eeuwige dreiging van corruptie van de kennismacht ligt de tweede grote uitdaging van het populisme. Juist de anti-elitaire of 'anti-politieke' inslag ervan kan worden gemobiliseerd om

de elites bij de les te houden en het systeem open te houden voor politieke buitenstaanders en politieke vernieuwing. Een democratisch systeem moet daarom in één en dezelfde beweging zowel het politieke vertrouwen als het politieke wantrouwen organiseren. Dus als de elite- of leiderschapsfuncties aan de bovenkant van de democratische pyramide sterker worden geprofileerd, moeten bij wijze van contragewicht ook de populaire of plebiscitaire functies aan de onderkant worden versterkt. De politieke elite moet meer ruimte scheppen om zich te laten tegenspreken en te laten vetoën door 'de stem van het volk'.

Hilversum

Het populisme daagt ons zodoende uit om de verticale lijn van de democratie te intensiveren en het Huis van Thorbecke tegelijkertijd te 'verhogen' en te 'verdiepen'. Die verticale communicatie tussen elite en massa wordt tegenwoordig steeds sterker bemiddeld door de massamedia en steeds minder door klassieke vertegenwoordigende organen als politieke partijen en het parlement. In die veranderde communicatiestructuur ligt een derde grote uitdaging van het populisme. Populisten hebben immers sneller en handiger dan traditionele elites weten in te spelen op de mogelijkheden van politieke mobilisatie die de media, en vooral de televisie, bieden. Die hangen vooral samen met de tendens naar personalisering en emotionalisering van de politiek: het ontstaan van een nieuw soort directheid, nabijheid en herkenbaarheid van politieke issues en sentimenten via van de media bekende persoonlijkheden. Dit was de grote betekenis van het spektakel-Fortuyn: hij belichaamde letterlijk de doorbraak van de celebritycultuur en de stijlvolle personalisering van de politiek.

Die centraliteit van de elektronische communicatie heeft een nieuwe machtsverhouding geschapen tussen media en politiek. Veel meer dan een doorgeefluik van politieke meningen en stemmingen zijn nieuwsmedia zelf politieke instituties geworden, medespelers bij de agendering en articulatie van politieke issues, wensen en belangen. Maar net als in de populistische politiek bestaat ook bij de media de neiging om die performatieve, (mede)scheppende rol te verhullen. Mediapolitisme ontstaat zodra de kloof tussen mediaprofessionals en kijkers wordt weggeredeneerd en journalisten de stem van het volk gaan napraten onder het misleidende motto: de zappende kijker heeft altijd gelijk. Het gezonde volksgevoel wordt dan door de media ongefilterd weer aan datzelfde volk teruggegeven, maar dan duizendmaal uitvergroet en bekleed met het gezag van 'Hilversum' en van beroemde presentatoren. Het resultaat is een enorme echo-pot waarin zelfaangestelde woordvoerders van het volk dingen roepen die er weer uitkomen als de zogenaamd authentieke 'stem van het volk'.

Het gevaar van dit mediapolitisme moet scherper worden onderkend. Maar ook hier moeten we openstaan voor mogelijkheden om de democratie te verdiepen. De mediale beeldcultuur maakt ook een nieuw soort politieke identificatie mogelijk: zij bevordert de emotionele herkenbaarheid van politici op allerlei kenmerken van persoonlijke stijl. Zowel politici als kijkers/kiezers blijken in die hoogstpersoonlijk profilering geïnteresseerd te zijn: via talkshows, autobiografische

boeken, persoonlijke websites, weblogs, vriendennetwerken en eindeloos getwitter. Politici voeren steeds meer voorkeurscampagnes, kiezers maken op hun beurt steeds meer gebruik van de voorkeurstem. Een meer persoonsgerichte democratie zou meer ruimte kunnen maken voor het politieke individualisme van zowel kiezers als gekozenen, en een groter politiek publiek kunnen aanspreken. Niet voor niets is de belangstelling voor de sterk gepersonaliseerde en gemediatiseerde Amerikaanse presidentsverkiezingen ook in Nederland intens.

Louterend

De clou van deze beschouwing is dat juist de personendemocratie behulpzaam kan zijn om zowel de 'elitaire' als de 'populaire' dimensies van de democratie steviger te verankeren. Dit voornemen kan het beste gestalte krijgen via een vernieuwing van het kiesstelsel volgens het model D66-Fortuyn, waarbij elementen van directe democratie worden ingepast in het bestaande vertegenwoordigende stelsel. De rechtstreekse verkiezing van uitvoerende gezagsdragers als de burgemeester, de regiocommissaris en de minister-president verleent deze leidersposities een apart mandaat en een eigen machtsbasis, waardoor ze aantrekkelijker worden voor meer uitgesproken persoonlijkheden. Persoonsverkiezingen brengen een ander soort politicus voor het voetlicht: mensen met meer ambitie, durf, eigenzinnigheid en charisma: Obama's op polderformaat.

De persoonlijke concurrentieslag in de media werkt louterend en bevordert de herkenbaarheid van kandidaten. Gewone, ook lager opgeleide burgers zijn dan beter in staat om zich wel of niet te herkennen in deze uitzonderlijke individuen en de politieke thema's die zij belichamen. Directe persoonsverkiezingen vormen op die manier een tegenwicht tegen de politieke dominantie van hoger opgeleiden (de 'diplomademocratie') en kunnen de kloof met lager opgeleiden verkleinen. Burgers krijgen een meer directe invloed op de coalitie- en regeringsvorming. Het aantal kiesmomenten wordt vermenigvuldigd, voorbij de huidige vierjaarlijkse routine. Lokale verkiezingen worden minder sterk door landelijke gedomineerd. Referenda zijn een ander kanaal voor effectieve zeggenschap van onderop, mits zij niet worden gezien als uitingen van de soevereine volkswil maar als een middel om de wisselwerking tussen politici en burgers te intensiveren.

Het populisme dwingt ons er dus toe om het elitaire karakter van de vertegenwoordigende democratie duidelijker en zelfbewuster te formuleren. Maar omdat politieke elitevorming altijd kan ontaarden in machtsmisbruik, kan juist de anti-elitaire inslag van het populisme helpen om verticale tegenmachten te vormen en het volk beter te laten 'terugpraten'. De democratie is al met al een eigenaardig geval. Democratische leiders moeten niet samenvallen met het volk, maar voorop lopen, en dus vooruit lopen op de massa. Wij stemmen dus niet alleen op politici om onze stem te laten horen, maar ook om onszelf te laten verheffen en tegenspreken. Dat doen wij vanuit het gelouterde inzicht dat wij, het volk, niet de wijsheid in pacht hebben, en daarom niet soeverein kunnen zijn.

=

VRIENDSCHAP ◊ Bertien van Manen

Nederland zit na het financiële rampjaar 2009 met een enorm tekort op de nationale begroting. Dat moet worden weggewerkt, vroeg of laat. Drie meningen over

LINKS BEZUINIGINGEN

De wetenschapper: wat willen we op lange termijn?

We laten de overheid dingen doen die burgers zelf kunnen, meent econoom Bas Jacobs. Structurele hervormingen zijn hard nodig, maar alleen te verkopen als ze samen gaan met een ideologisch verhaal.

In de Den Uyl-lezing van afgelopen januari pleitte Wouter Bos voor een verbreding van het welvaartsbegrip. Bas Jacobs vindt dat bijna een open deur. "Het brede welvaartsbegrip omvat alles waaraan mensen behoeftebevrediging ontleen. Dus niet alleen materiële goederen, maar ook immateriële zaken zoals de kwaliteit van het milieu, sociale cohesie en gelijkheid. Iedere econoom die niet uitgaat van een breed welvaartsbegrip moet terug naar de collegebanken. De discussie in Nederland gaat nu over 'bezuinigen', maar ik wil dat we nadenken over structurele hervormingen en dat we dat doen vanuit dat brede welvaartsbegrip."

Bas Jacobs is hoogleraar Economie en Openbare Financiën aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en ex-PvdA'er, uit teleurstelling afgehaakt over de magere moderniseringsagenda van die partij. Hij benadrukt dat de financiële problemen groot zijn. "Niet alleen vanwege de crisis, er is meer. Door laks beleid van vóór de crisis zijn de overheidsfinanciën structureel verslechterd. Verder leidt de stijging van de levensverwachting straks tot fors hogere uitgaven voor pensioenen en zorg en raakt onze aardgasvoorraad op." Volgens Jacobs ligt het accent in de discussie te veel op de vraag hoe we op de korte termijn het huishoudboekje weer op orde krijgen. "De vraag die we zouden moeten stellen is: wat willen we op de lange termijn met dit land? Het antwoord is: beleid dat je ook zonder crisis zou voeren en dat mogelijk extra geld oplevert. Dan kom je om te beginnen bij de dossiers die al jaren op de plank liggen.

De woningmarkt en het pensioensysteem, daar zijn miljarden te halen. De arbeidsmarkt: de duur van de WW en het ontslagrecht, ook daar is veel geld te halen. Links bezuinigen is de uitkeringen niet aan de onderkant korten, maar aan de bovenkant. Mijn voorstel zou zijn de uitkering te maximeren. In Nederland pompen we veel geld naar mensen die dat niet nodig hebben. Een bankdirecteur hoeft bij ontslag niet 70 procent van zijn brutosalaris als uitkering te krijgen; ik vind het niet erg dat zo iemand kleiner moet gaan wonen als hij arbeidsongeschikt zou worden."

Tien jaar geleden zei u, in een artikel in de Helling over Links in tijden van overvloed, dat 'linkse mensen altijd de neiging hebben om de oplossing voor het maatschappelijk kwaad te zoeken bij de overheid'. Vindt u dat nog altijd?

"Ik zie nu dat niet alleen links maar ook rechts de oplossingen bij de overheid zoekt. We laten de overheid veel dingen doen die mensen zelf kunnen. Vandaar de ingrepen op de terreinen die ik net noemde. Als je de rol van de overheid aan de orde stelt moet je twee vragen beantwoorden: ten eerste, wat kunnen mensen zelf en wat doet de overheid; ten tweede, hoe verdeel je de lasten tussen de generaties? Het overheidstekort is de resultante van de antwoorden op deze vragen."

Met welke hervormingsmaatregelen moeten we dan beginnen?

"Aangezien mensen zelf wel een huis kunnen kopen of huren en zelf een pensioen opbouwen, stoppen we met subsidiëren van de woningmarkt en de pensioenen. Ik zou willen dat de AOW sterker dan nu gefiscaliseerd wordt, zodat de ouderen flink meer gaan bijdragen. En de pensioenleeftijd moet sneller naar 67 jaar gaan, en daarna gekoppeld worden aan de levensverwachting.

Het onderwijsgeld kan beter worden verdeeld: minder naar hoger onderwijs en meer naar basisonderwijs en vmbo, om uitval te voorkomen. Ook daar kunnen we ons geld beter richten naar de grootste maatschappelijke noden. Als mensen aan het

begin van hun leven kansen missen, dan is het onwaarschijnlijk kostbaar om ze op het rechte pad te houden of weer te krijgen.

Hervormingen van de arbeidsmarkt moeten de kansen voor *outsiders* vergroten door de privileges van de *insiders* te verminderen. Het werk aan de onderkant moet meer lonen dan nu het geval is. Ik pleit daarom voor een verlaging van het minimumloon én een verhoging van de arbeidstoelage, zodanig dat het netto-inkomen van mensen aan de onderkant op peil blijft en dat de bruto loonkosten dalen. Zo ontstaat er meer werkgelegenheid voor laaggeschoolden die nu niet aan de bak komen."

Jacobs wil een scherpere scheiding tussen de publieke en de private sector. "Op veel plekken hebben we een soort niemandsland gecreëerd waarbij noch de tucht van de markt heerst, noch de controle van de overheid. De woningbouwcorporaties zijn een typisch voorbeeld van waar dat helemaal mis is gegaan. Als je die fout wil herstellen zijn er maar twee smaken: de corporaties weer nationaliseren en zoals vroeger met publiek geld sociale woningen gaan bouwen, of je roomt het vermogen van de corporaties af en je laat de markt en dus de huurprijzen vrij en met een deel van het afgeroomde vermogen verhoog je de huurtoeslag. Ik heb geen uitgesproken voorkeur." Over de betaalbaarheid van de gezondheidszorg maakt Jacobs zich grote zorgen. "Als je de groei van huidige uitgaven doortrekt dan geven we in 2050 eenderde van ons nationaal inkomen aan zorg uit." Over marktwerking als antwoord heeft hij zijn twijfels. "Markt en zorg zijn niet goed te verenigen. Dat is omdat we risicoselectie en uitsluiting door verzekeraars willen voorkomen, we hen een acceptatieverplicht opleggen en de hoge kosten van slechte risico's publiek financieren. Het gevolg is dat kostenstijgingen niet worden afgestraft, maar op het bordje van de overheid komen, waardoor je onvermijdelijk inefficiënties blijft houden." Hij heeft wel een andere sugges-

LINKS BEZUI

de Helling
lente 2010

De politica: geluk

tie. "Iets meer profijtbeginsel zou helpen, bijvoorbeeld in de vorm van leeftijdsafhankelijke zorgpremies. Door de rijke ouderen mee te laten betalen aan de zorg voor de armere ouderen, kun je de solidariteit tussen jong en oud ontlasten."

Zijn dergelijke hervormingen electoraal wel te verkopen?

"Met bepaalde zaken kunnen politici niet aankomen, ook als ze rationeel te beargumenteren zijn en aan alle eisen van redelijkheid, rechtvaardigheid en efficiëntie voldoen. Dus zien we dat bepaalde dossiers al jaren onbespreekbaar zijn. Het is een hels probleem. Ik denk dat het te maken heeft met duidelijkheid over je idealen. Bij praktische voorstellen hoort ook een ideologie, een visie."

Geef eens een voorzet.

"Het vrijheidsstreven van zowel liberalen als socialistten heeft mensen bevrijd van sociale achterstanden. Een enorm succes. Maar nu moeten al die vrijgemaakte mensen op de een of andere manier met elkaar zien samen te leven. Zowel liberalen als socialistten hebben daar geen antwoord op en dat wreekt zich. Fortuyn had het over 'de verweesde samenleving'. Neoconservatieven en christenen hebben verhalen over het reanimeren van het maatschappelijke middenveld en de SP wil de overheid als een warme deken over ons leggen. Allemaal verlangen ze naar een vals idee van gezamenlijkheid en saamhorigheid dat nooit heeft bestaan en dat er nooit zal komen. De sociale en liberale partijen moeten een verhaal bedenken over hoe al die vrijgemaakte individuen, die nu een beetje de kluts kwijt zijn door globalisering, technologische ontwikkelingen, maatschappelijke versplintering, immigratie en noem maar op, een beetje normale manier met elkaar kunnen samenleven. Een normatieve en morele agenda naast de structurele hervormingen waar we het net over hadden."

=

door Helling-redacteurs
Natasja van den Berg en
Marijntje Denters.

De crisis bewijst het belang van een sterke publieke sector. Daar moet fors in geïnvesteerd worden, schrijft GL-kamerlid Jolande Sap. De bezuinigingsopdracht wordt daarvoor nog groter. GroenLinks komt voor lastige afwegingen te staan.

Links bezuinigingen betekent allereerst dat we de oorzaken van de huidige crisis in de kern aanpakken. De kredietcrisis heeft de Nederlandse economie en samenleving ongekend hard geraakt. Nederlandse banken en verzekeraars bleken tot over hun oren in de foute Amerikaanse hypotheekproducten te zitten. Jarenlang hebben banken onder het motto van internationale concurrentie de ruimte gekregen om riskante financiële avonturen aan te gaan. Een ongekende steunoperatie was nodig die de overheidsfinanciën volledig uit het lood heeft geslagen. Saneren van die overheidsfinanciën is dweilen met de kraan open als we niet tegelijkertijd de financiële sector aan banden leggen. Bankiers moeten weer dienstverleners worden die de nutsfunctie van zorgvuldig beheren van toevertrouwde gelden en verstandige kredietverlening centraal stellen.

Succesje

Links bezuinigen betekent ook dat we het huidige, beperkte economische welvaartsbegrip definitief achter ons laten. Het nastreven van kortetermijngewin heeft ons niet alleen de kredietcrisis gebracht, maar ligt ook aan de basis van de andere crises die de wereld teisteren: de klimaatcrisis, de voedselcrisis, de energiecrisis. Alleen een gezamenlijke aanpak vanuit een breed welvaartsbegrip biedt perspectief voor de toekomst. De Nobelprijswinnaars Amartya Sen en Joseph Stiglitz hebben vorig jaar een concrete voorzet gegeven voor dit brede welvaartsbegrip. De Franse president Sarkozy heeft al aangekondigd welzijn en geluk op te nemen als economische meetenheden. Een voorbeeld dat ook in Nederland navolging verdient. Bij de financiële beschouwingen vorig jaar heeft GroenLinks een mooi succesje geboekt met een motie om bij de brede heroverweging van 35 miljard euro ook de maatschappelijke en milieueffecten in zicht te krijgen.

Links bezuinigen betekent verder een radicaal pleidooi voor een sterke publieke sector. Deze crisis is geen bewijs van overheidsfalen, zoals rechts ons wil doen geloven, maar van marktfalen. Marktfalen los je niet op door alleen maar in te grijpen in de marktordening. Nodig is ook om publieke taken als energie, zorg en openbaar vervoer niet meer verder af te stoten maar juist te koesteren.

Vuistregel

GroenLinks heeft zich in de Kamer dan ook vanaf het begin gekeerd tegen het idee dat er alleen maar gesneden mag worden om die 35 miljard euro bij elkaar te brengen. Ook in de komende jaren zijn er forse investeringen in de publieke sector nodig. Natuurlijk kan dit niet alleen op kosten van de toekomstige generaties gebeuren. De overheidsportemonnee zal op termijn weer moeten sluiten. Dat kan met een afgewogen mix van bezuinigen, investeren en belasten. Hoe die mix er precies uit gaat zien, is afhankelijk van keuzes die in het verkiezingsprogramma gemaakt gaan worden. Wel kan ik hier de globale contouren aangeven.

Er is op dit moment nog geen schatting voorhanden van de ontwikkeling van de economie en de overheidsuitgaven voor de komende kabinetsperiode. De 35 miljard euro van de brede heroverweging is slechts een indicatief cijfer. Zo rond half mei verschijnt de middellangetermijnverkenning van het Centraal Planbureau waarin de financiële ruimte voor de komende kabinetsperiode geraamd wordt.

Mijn verwachting is dat er geen 35 miljard, maar pakweg zo'n 18 miljard euro nodig zal zijn om het overheidstekort in de volgende kabinetsperiode binnen acceptabele grenzen te krijgen. Als vuistregel zou GroenLinks kunnen hanteren dat we de helft halen uit netto bezuinigingen (dat is: bezuinigingen minus de gewenste investeringen) en

NIGINGEN

De vakbondsman: sturende overheid

de helft uit lastenverzwaring. In het vorige verkiezingsprogramma hadden we voor een bedrag van circa 13 miljard euro aan investeringsvoorstellen. Als we dat nu weer willen, zouden we volgens bovenstaande vuistregel naar verwachting voor zo'n 22 miljard euro moeten bezuinigen. Nu heeft GroenLinks een rijke bezuinigingstraditie, omdat we altijd veel ruimte hebben willen maken voor nieuw beleid. Maar een bedrag van 22 miljard euro binnen één kabinetperiode is buitensporig hoog. Mijn advies is dan ook om deze keer wat zuiniger te zijn met nieuw beleid.

Ontwikkelingshulp

In lijn met de vorige verkiezingsprogramma's zullen we de bezuinigingen vooral zoeken in asfalt, defensie, kinderbijslag, farmaceutische industrie, medisch specialisten en openbaar bestuur. De investeringen zullen vooral gaan naar onderwijs, openbaar vervoer en zorg. Ook deze keer zullen we de vergroening van de belastingen weer fors doorzetten. Wel zal er nu fors minder ruimte zijn om de hogere belastingen op milieu terug te sluisen in de vorm van lager belastingen op arbeid. We komen voor lastige dilemma's te staan. We kunnen niet meer al onze wensen tegelijkertijd realiseren: en meer groene banen en hogere minimumuitkeringen en meer ontwikkelings samenwerking en gratis kinderopvang en beter onderwijs en zorg et cetera. Maar ondanks de bezuinigingsopdracht kunnen we Nederland wel degelijk groener en sociaal maken. Ik verheug me op het debat binnen onze partij.

=

Jolande Sap is financieel woordvoerder van de GroenLinks-fractie in de Tweede Kamer

De prestatie maatschappij moet omgevormd worden tot een meer ontspannen samenleving, betoogt FNV'er Rutger Groot Wassink.

Bij het instorten van de financiële sector eind 2008 was volstrekt onduidelijk wat de gevolgen voor de reële economie zouden zijn. Het kabinet zette direct een omvangrijke steunoperatie voor de banken op touw en – met de kennis van nu – was dat een adequate reactie. Maar de crisis hakte er stevig in. Met een ongekende afname van de economische groei en een sterk oplopende werkloosheid in bijna heel 2009. Het kabinet had weinig andere keus dan stimulerend beleid te voeren. Dat leidde weer tot een rappe toename van het overheids tekort en een enorme groei van de staatsschuld. Het dieptepunt van de crisis lijkt voorbij maar we zitten nog met een fikse rekening. 35 miljard euro, zo stelt het kabinet. Structureel. Ook dat nog.

Ambtelijke commissies zijn nu aan het inventariseren waar bezuinigd kan worden. Interessant is dat het bedrag van 35 miljard euro onvoldoende is onderbouwd. Ja, de overheidsuitgaven moeten op orde zijn. Ja, de staatsschuld moet worden terug gebracht. Dus ja, er zal moeten worden bezuinigd. Maar het bedrag van 35 miljard is gebaseerd op een statische, boekhoudkundige observatie van de inkomsten en uitgaven in jaren van crisis. Terwijl economisch herstel onherroepelijk leidt tot stijgende inkomsten. Het tekort zou dus straks ook twintig miljard euro minder kunnen zijn. En veel principiëler: waarom lijken er geen maatregelen te worden voorbereid ten bate van de inkomstenkant? Waarom zou je niet nu bijvoorbeeld de belasting voor de topinkomens verhogen?

Sociale zekerheid

De FNV zal de uiteindelijke voorstellen aan diverse criteria toetsen.

Denk aan: gelijke verdeling van lasten en lusten tussen generaties, het ontzien van groepen aan de onderkant, de vervuiler betaalt, geen negatief werkgelegenheidseffecten en nog wat van deze uitgangspunten. Terreinen waar de FNV structurele bezuinigingen denkt te behalen zijn voor de handliggende zaken als: aanpakken hypotheekrenteaftrek, fiscalisering AOW, beëindiging aanrechtsubsidie en zo is er nog wel een paar miljard euro bij elkaar te schrapen. Waarom handhaven we bijvoorbeeld het ministerie van Landbouw en Visserij? Dat kan best onder Economische Zaken vallen. Voor de FNV liggen bezuinigingen in de sociale zekerheid traditiegetrouw moeilijk. Maar met mitsen en maren valt ook daar over te praten. De FNV staat open voor meer verantwoordelijkheid in de uitvoering van de WW. Ook over de duur van de WW valt best te onderhandelen.

Welzijn

Maar dit is maar het halve verhaal. De crisis moet veel verstrekkender gevolgen hebben. Als het aan de FNV ligt is dit het moment om anders naar ontwikkeling te kijken. Onze welvaart moet anders gedefinieerd worden (inderdaad zoals Femke Halsema al eerder in haar boekje *Geluk!* deed). Duurzaamheid, de zorg en andere immateriële factoren moeten worden meegevoerd. Economische groei leidt tot welvaart maar niet automatisch tot welzijn. Ja, de markt mag haar werk doen maar dat mag niet leiden tot gewin voor een begrensde groep en tot verlies voor anderen of hoge maatschappelijke kosten. Het belangrijkste voorbeeld is de bankensector. Voor de FNV staat vast dat een nieuwe ordening nodig is om de markt in toom te houden. De FNV wil dat mensen weer centraal staan. Met als doel mensen ontplooiingskansen te bieden en weerbaar te maken. Daarvoor is nodig dat de overheid een meer sturende rol op zich neemt. Dan kunnen we de prestatie staat omvormen tot een meer ontspannen samenleving.

Ook op de arbeidsmarkt ontbreekt het aan een actieve, gecoor-

dineerde sturing. Het gevolg is dat te veel mensen langs de zijlijn staan. De *usual suspects* zijn: arbeidsgehandicapten, ouderen en allochtone jongeren. En ook een onderwerp als de arbeid-zorgbalans kan niet zonder een actieve overheid en een wettelijk kader.

De FNV wil inzetten op vergroening van de economie. Bijvoorbeeld door middel van een door de overheid ingezet investeringsprogramma om de industrie te verduurzamen. Waarom kan dat wel in Denemarken? We hebben een nieuwe commissie-Wagner (in 1981 verantwoordelijk voor een advies met de titel *Een nieuw industrieel elan*) nodig om onze industrie een andere kant op te laten bewegen. De markt moet in de richting gedwongen worden die we wenselijk vinden.

Het moet anders. En het kan anders. Daar zijn naast bezuinigingen ook investeringen voor nodig. En een andere rol van de overheid. Ik ben benieuwd of die heroverweging ook wordt gemaakt.

=

Rutger Groot Wassink is beleidsadviseur arbeidsmarktbeleid en sociale zekerheid bij de vakcentrale FNV

Na de crisis –

Een eminent gezelschap van 24 intellectuelen vraagt om meer leiderschap en een nieuw verhaal. En om een andere maatstaf voor vooruitgang dan economische groei. Daar valt wel wat op af te dingen.

In zijn zaterdagse column in NRC Handelsblad suggereerde Marc Chavannes dat de Commissie-De Wit, die werkt aan een groot parlementair onderzoek naar de crisis, haar aanbevelingen gewoon kan overschrijven uit *Aftershocks*. Deze eind vorig jaar gepubliceerde bundel van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), onder redactie van Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne, bevat 24 korte interviews met wetenschappers, opiniemakers en oud-politici van wereldfaam. Het betreft een uitgelezen gezelschap, met mensen als Willem Buitter, Paul de Grauwe, Fritz Scharpf, Amitai Etzioni, Dani Rodrik, Barry Eichengreen, Stephen Roach en, *last but not least*, Helmuth Schmidt en Jacques Delors. De interviews lezen als mini-essays doordat de vragen zijn wegge-
laten. Indrukwekkend aan de bundel is de extreem korte productietijd, gecombineerd met de kwaliteiten van de geïnterviewden.

In zijn inleiding stelt Hemerijck de vraag of de crisis van 2007-2010 de geschiedenisboeken zal ingaan als de vierde 'grote transformatie' binnen 200 jaar. De drie voorafgaande zijn: het ontstaan van een marktsamenleving in de 19de eeuw, de fascistische en Keynesiaanse correctie daarop sinds 1929 en een omslag naar meer markt vanaf 1979. Hiermee refereert Hemerijck aan het werk van de Hongaarse econoom Polanyi volgens wie de ontwikkeling van markt en staat sterk aan elkaar zijn gekoppeld. Hemerijck schetst de naoorlogse geschiedenis van de West-Europese economische instituties en presenteert op basis daarvan de laatste crisis als een meerdimensionaal collectief falen dat lijkt te wijzen op de noodzaak van het opnieuw institutioneel inbedden van het mondiale kapitalisme. Hemerijck is voorzichtig, gebruikt veelvuldig termen als 'lijkt' en 'schijnt' en presenteert zijn verhaal als een mogelijkheid die aan de geïnterviewden is meegegeven. De geïnterviewden zijn ondervraagd over diagnose, binnenlandse beleidsruimte, de culturele effecten van de crisis, een nieuw mondiaal contract en de toekomst van Europa.

Onder vuur

Wat zijn de lessen die de Commissie-De Wit uit *Aftershocks* zou kunnen trekken? Ik loop niet alle individuele bijdragen langs maar bespreek een aantal observaties en aanbevelingen die bij veel van de geïnter-

- en wat nu?

viewden terugkeren. Dat is ten eerste de notie dat de crisis de noodzaak van meer marktregulering heeft aangetoond, ten tweede het intellectuele karakter van de crisis, ten derde dat een nieuw metanarratief nodig is, ten vierde dat meer leiderschap vereist is, en ten vijfde dat er andere maten en criteria van sociaal-economisch succes moeten worden bedacht dan de smalle notie van economische groei die nu domineert. Ik loop ze een voor een langs.

Is de crisis een crisis geweest van te weinig regulering? Volgens Scharpf, Delors en Ben Knapen in zijn nabeschouwing wel, en ook andere auteurs schieten soms in dit simpele binaire perspectief dat binnen Academia al geruime tijd onder vuur ligt. De crisis heeft volgens genoemde auteurs onomstotelijk bewezen dat het ongereguleerde kapitalisme van Anglo-Amerikaanse snit onhoudbaar is. Wat zij daarmee reproduceren is een beeld van de politiek-economische werkelijkheid waarin staat en markt als communicerende vaten fungeren. De terugtrekkende overheid van de jaren tachtig en negentig heeft in dit narratief teveel ruimte gelaten aan de markt, waardoor ondernemingen en huishoudens hun handelingen te veel hebben laten leiden door winstbejag op de korte termijn. Daardoor is de bredere sociale context uit beeld verdwenen en hebben ondernemingen te weinig rekening hoeven houden met de langetermijnconsequenties van hun beslissingen. Hoe overtuigend dit verhaal op het eerste gezicht ook is, er zijn veel empirische observaties die hier niet mee stroken.

Foute regulering

Amerikaanse financiële markten, bijvoorbeeld, voldoen in het geheel niet aan het beeld van vrije markten dat door deze auteurs wordt opgeroepen. Geen markt zo gereguleerd als de Amerikaanse effectenmarkt, bijvoorbeeld. En ook banken hebben in de Verenigde Staten met meer toezichthouders te maken dan in Europa. Generieke markten bestaan niet. Wat wel bestaat zijn specifieke markten waar specifieke actoren onder specifieke voorwaarden specifieke transacties mogen verrichten. Het punt hiervan is dat de crisis niet zozeer veroorzaakt lijkt te zijn door te weinig regulering, maar door foutieve of onvoldoende gesanctioneerde regulering.

Dat betekent dat de oplossing niet bestaat uit een staat die zich eenvoudig-

weg opnieuw moet laten gelden, maar uit de veel lastigere vraag hoe in de toekomst wel effectief gereguleerd kan worden. Vereist dat nieuwe regels, nieuwe bevoegdheden, een groter of beter controleapparaat, meer geld, een ander regulerend landschap, meer internationale coördinatie, een internationale toezichthouder? Dat zijn de vragen die er de komende jaren toe doen. Een perspectief van meer staat en minder markt is ten enenmale ontoereikend om die vragen te kunnen helpen beantwoorden.

In het vakgebied van het vergelijken van instituties, waarin ook redacteur Anton Hemerijck zijn sporen heeft verdiend, is al geruime tijd een 'culturele wending' gaande. De gedachte dat institutionele veranderingen simpelweg worden afgedwongen door veranderende omstandigheden (een hogere olieprijs, vergrijzing, kapitaalvlucht) is geleidelijk aan ingeruild voor het inzicht dat ideeën en politieke entrepreneurs een eigenstandig effect kunnen hebben.

Richtinggevend verhaal

De totstandkoming van de Europese Unie bijvoorbeeld is niet te begrijpen zonder te kijken naar de rol van een selecte groep Franse technocraten (waaronder Delors) met een uitgesproken Europese visie op mondialisering. Hetzelfde geldt voor de transformatie van de Europese verzorgingsstaten na de jaren zeventig onder invloed van een bonte lappendeken aan politiek-economische ideeën, die we later zijn gaan aanduiden als neoliberalisme. Vrijwel alle geïnterviewden zien de crisis ook (en sommige vooral) als een intellectuele crisis. Eichengreen heeft het over '*knowledge failure*'; De Grauwe spreekt van een '*crisis of academia*'; Suzanne Berger heeft het over '*the intellectual failure of Varieties of Capitalism*'; Helmuth Schmidt spreekt van een '*lack of ideas*'. De crisis duiden als het failliet van het neoliberalisme is een ding, suggereren wat de leidraad voor morgen moet worden is een ander. Dat brengt mij bij de derde rode draad: de noodzaak van een nieuw meta-narratief. Het is de geïnterviewden en de redacteurs niet aan te rekenen – ga er maar aan staan: zomaar een nieuw richtinggevend verhaal uit je mouw schudden dat niet lijkt op het gebazel van Vrouwtje Piggelmeel – maar juist op dit punt stemt de bundel somber. Heb je een verzameling van 24

visionairs bij elkaar gebracht, geeft de een na de ander blijk van grote intellectuele schroomvalligheid als het gaat om het richtinggevend verhaal van morgen. Uitmuntende analyses (op bovengenoemd bezwaar na) van wat er mis is gegaan en wat dat voor ons collectieve verhaal betekent, maar zeer weifelend en bedeesd als het gaat om wat dat verhaal moet gaan vervangen. Leiderschap is nodig, visie, een nieuw evenwicht tussen vrijhandel en binnenlandse beleidsruimte, maar veel verder komt de bundel niet.

Al even machteloos doet de roep om beter leiderschap aan. Met name Schmidt en Delors gispden de huidige generatie politici voor hun onverhulde nationalisme dat wat hen betreft tevens onverhuld kortzichtig is. Schmidt wordt een stuitend gebrek aan moed en visie gewaar en roept politici op het tij te keren voor het te laat is. Ook Delors ziet dat Europa staat voor de keuze tussen nederlaag en overleven, stelt dat dat laatste alleen kan met meer internationale samenwerking, en constateert dat dat visionaire politici vereist die er niet zijn. Verrassenderwijs stelt hij daarbij zijn hoop niet primair op grote landen als Frankrijk en Duitsland maar juist op andere grondleggers van de EU: België, Nederland en Luxemburg. Ik ben benieuwd hoe zijn oordeel over Van Rompuy zou luiden, die ten tijde van het interview nog niet in beeld was als Euro-president. Nog afgezien van het hoge 'Tom Poes verzin een list'-gehalte van het morele appel van de heren, beklijft je als lezer toch ook het gevoel dat hun oordeel over de huidige generatie politici deels is ingegeven door een zekere zelfgenoegzaamheid over het eigen politieke verleden.

Voorstander

Dan het laatste weerkerende thema: de behoefte aan een bredere set van indicatoren om sociaal-economische prestaties te meten dan het smalle criterium van economische groei sec. Dit is een thema dat momenteel een politieke hoogconjunctuur kent. Sarkozy presenteerde een aantal maanden terug vol trots het werk van een door hem ingestelde commissie onder leiding van de economen Joseph Stiglitz en Amartya Sen die uitvoerige statistische voorstellen heeft gedaan voor de operationalisering van wat ik hier gemakshalve een breed welvaartsbegrip noem. Het idee mag op brede internationale weerklank rekenen,

daarbij moet wel worden aangetekend dat die weerklank vooral uit Europa afkomstig is en veel minder uit ontwikkelende economieën als China, Brazilië en India (rara hoe kan dat). Ook in Nederland is er groeiende steun, maakt querulant Heertje zich er al jaren sterk voor, is ook de (te smalle) leiding van GroenLinks er van gecharmeerd en bekeerde Wouter Bos zich er toe in zijn Den Uyl-lezing. In *Aftershocks* toont tweedertede van de geïnterviewden zich er een voorstander van, waarbij ik mij als lezer wel afvroeg of dat spontaan was of dat het hen in de mond was gelegd door de interviewers.

Verzoenen

Ik heb geen bewaren tegen het idee als zodanig maar plaats wel kanttekeningen bij de effectiviteit en de uitvoerbaarheid ervan. Om met het laatste te beginnen: het systeem van nationale rekeningen is het resultaat van een lange geschiedenis van institutiebouw en politieke *Seelenmassage*. Het vereist een lokaal apparaat van dataverwerking, een nationaal apparaat van databewerking en -opslag en een internationaal apparaat voor de onderlinge harmonisatie van nationale data.

Het hoeft geen betoog dat deze infrastructuur niet van de ene op de andere dag uit de grond kan worden gestampt. Zeker als we beseffen dat nationale scores fungeren als retorische stijlbloemen die zowel nationale als internationale doelen dienen, past scepsis over de spoedige realiseerbaarheid van internationale overeenstemming over de operationalisering van een breed welvaartsbegrip. Indicatief zijn de uitlatingen van Delors die stelt dat zo'n breder welvaartsbegrip zou kunnen dienen om het Europese electoraat te verzoenen met een toekomst van economische soberheid.

Dat is, maar dit terzijde, mijns inziens tevens de verklaring voor de grote Europese en de geringe Aziatische aandacht voor zo'n breed welvaartsbegrip; optimistische landen hebben er geen behoefte aan, landen die neergang vrezzen hopen zo nog even de verwachtingen van hun electoraat te kunnen bevredigen. Dat bleek expliciet tijdens de presentatie van het Stiglitz/Sen-rapport. Sarkozy verheelde zijn politieke bijbedoelingen niet toen hij liet doorschemeren dat Frankrijk met zo'n breed welvaartsbegrip beter zou scoren dan de VS. Door de zaak bij voor-

baat zo te politiseren, stijgen de kansen voor de bouw van een bredere statistische database niet.

Machines

Mijn tweede bezwaar is fundamenteeler van aard. In de nieuwe subdiscipline die zichzelf tooit met de naam *Social Studies of Finance* betogen auteurs als Donald MacKenzie en Michel Callon dat economische theorieën, mathematische formules en statistische conventies 'performatieve' effecten hebben. Daarmee bedoelen zij dat deze technieken het handelen van actoren zodanig sturen dat de werkelijkheid die deze handelingen gezamenlijk 'produceren' gaat lijken op de werkelijkheidsassumpties die aan de sturende technieken ten grondslag liggen. In de woorden van MacKenzie: economische theorieën zijn geen camera's maar machines, en wel: werkelijkheidsproducerende machines. Filosofen zullen in deze ontologische priviligering van het raamwerk, *frame*, paradigma of perspectief een mix ontwaren van Foucaultiaanse machtsanalyse (het discours 'produceert' machtsrelaties en identiteiten) en pragmatische wetenschapsopvattingen (het gaat er niet of een theorie waar is maar of zij werkt, dat wil zeggen: de effecten produceert die zij voerspelt). Impliciet onderschrijven de voorstanders van een breed welvaartsbegrip deze performativiteitsstelling. Net zoals de crisis is veroorzaakt door banken die waren gepreoccupeerd met maximalisatie van de aandeelhouderswaarde, zo schuilt ook de oplossing in andere maatstaven voor presaties, ongeacht of het nu om een individu, onderneming of nationale economie gaat.

Geen richtsnoer

Het probleem met deze diagnose is dat ze te simpel is en onvoldoende recht doet aan onze werkelijkheid. Zoals tussen droom en daad wetten en praktische bezwaren staan, zo staan tussen beeld en handeling sentimenten, relaties en een handelingspraktijk die zelf de historische resultante is van conventies die in hun interactie met een niet-discursieve werkelijkheid hun effectiviteit hebben bewezen. Met andere woorden, het 'handelen' van economieën, ondernemingen en individuen is maar zeer ten dele het effect van de meeteenheid die toevallig in de mode is. Handelaren, bijvoorbeeld, blijken maar beperkt beïnvloed door de theorema's die volgens MacKenzie

moderne financiële markten domineren, en dat geldt tevens voor ondernemingen.

Als het gaat om nationale economieën is het sturende effect van statistische categorieën nog veel problematischer. Wie meent dat de categorieën waarmee staten de economische prestaties van hun onderdanen meten, bepalen wat die onderdanen doen, overschat het effect van staten op economische activiteiten. Nationale statistieken zijn geen machines, noch zijn het camera's die waarheidsgetrouwe plaatjes van de economische werkelijkheid maken. Veeleer zijn het elektrische ogen die een signaal produceren wanneer iemand beweegt. Je weet dan dat iemand heeft bewogen, maar je weet niet wie en ook niet waarom. De relatie tussen cijfer en werkelijkheid is op geaggregeerd niveau altijd problematisch. Kortom: als oude statistische conventies ons gedrag maar in beperkte mate hebben bepaald, zullen nieuwe statistische conventies ons gedrag eveneens maar in beperkte mate sturen. En daarmee is de grondslag onder het enthousiasme voor het brede welvaartsbegrip goeddeels weggeslagen. Wie teveel vertrouwen stelt in nieuwe categorisering bezondigt zich aan 'metrisch fetisjisme' en dat lijkt me geen goede richtsnoer voor beleid.

Al met al een indrukwekkende bundel met een indrukwekkende lijst van geïnterviewden maar waarvan de boodschap somber stemt: veel 'Tom Poes', en 'Vrouwetje Piggelmee' en ook veel 'fetisjisme'. Oftewel, ook de zieners weten het niet. Nu maar hopen dat het tijdelijk is. Maar ik vrees het ergste.

=

VRIENDSCHAP ♦ Erik Christenhusz: *De man en vrouw heb ik en aantal jaren geleden in Groningen mogen fotograferen. Ze kennen elkaar uit de verslavingskliniek. Daar zaten ze op aparte afdelingen. Na ontslag uit de kliniek zijn ze elkaar op de straat weer tegengekomen. Beiden zijn op het moment dat ik de foto maakte verslaafd, dakloos en gek op elkaar.*

DE Marcus Bakker 1923-2009

Op 24 december 2009 overleed Marcus Bakker, tussen 1956 en 1982 lid van de Tweede Kamer voor de CPN, waarvan negentien jaar als fractievoorzitter. Hij was in die tijd een van de bekendste politici van Nederland. Wouter Bos, die hem namens de regering op 12 januari in een Kamerzitting herdacht, stelde vast: "Liepen de Kamerleden tijdens de *maidenspeech* van Bakker nog uit protest weg, later in zijn loopbaan stroomden de groene bankjes juist vol als hij met zijn zware stem en Zaaans accent begon te spreken." Bos noemde Bakker een standvastig politicus en een aardig mens, een democraat, iemand die voorop liep in de klasstrijd en zich met hand en tand verzette tegen het kapitalisme.

De twintigjarige Bakker, van huis uit een sociaaldemocraat, koos in 1943 voor de CPN, omdat hij de strijd wilde aanbinden tegen de Duitse bezetter. Na de bevrijding werd hij redacteur van het communistische dagblad *De Waarheid* en gaf zijn studie Nederlands op. Hij leidde het verzet van de jeugd tegen de oorlog van Nederland met Indonesië, en tekende voor de leuze: "Maak van onze jongens geen SS'ers". Hij organiseerde de handtekeningactie in Nederland voor het 'Appèl van Stockholm' dat zich uitsprak tegen hernieuwd gebruik van kernwapens. Al snel werd hij gevraagd voor het dagelijks bestuur van de CPN en in 1953 werd hij hoofdredacteur van *De Waarheid*. Die laatste functie legde hij neer toen hij in de Tweede Kamer kwam. In 1963 werd hij voorzitter van de fractie.

Spijkerhard

Bakker blonk uit in het interruptiedebat en in retoriek. Bij een grondwetswijziging kwam hij in een discussie over artikel 1, dat zich tegen discriminatie uitspreekt, met de formulering 'of op welke grond dan ook', die unanieme bijval kreeg. Op voorstel van GroenLinks werd in 1992 een vergaderzaal in het nieuwe Kamercomplex naar hem genoemd, waardoor hij in het exclusieve gezelschap kwam van Thorbecke, Troelstra, Oud en Aletta Jacobs.

Bakker was volkomen toegewijd aan de partij. Het was zijn opvatting dat een betrekkelijk kleine groep in een klein land wel degelijk invloed kan uitoefenen op zaken van wereldbelang. Daarvoor is een vastberaden organisatie nodig. Hij was er trots op dat via de CPN arbeiders politiek konden maken. Pas in de jaren tachtig werd hij kritisch over de Sovjet-Unie: "Ik ben pas in de periode van Gorbatsjov wakker geworden, na de onthulling dat de massamoord in Katyn toch het werk van Stalin is geweest. Het moeten accepteren dat mensen met een speldje van de communistische partij, sovjet-militairen, de meest schofterige streken hebben uitgehaald, is voor mij buitengewoon moeilijk geweest." Hoe het mogelijk is dat hij

zo laat tot dat inzicht kwam, is voer voor een biografie.

Bakker stimuleerde de CPN tot het deelnemen aan GroenLinks: "Voor mij was het interessante dat ik kon afstappen van het alleen maar optreden binnen communistisch verband en kon overgaan naar algemene en maatschappelijke dingen." In zijn boek *Wissels; herinneringen zonder berouw* legde hij verantwoording af over zijn politieke verleden, waaronder zijn spijkerharde optreden tegen de oppositie in de CPN in 1958. Hij betreurde het gebrek aan normen en waarden in de stalinistische CPN van die tijd.

Vrede

Bij de oprichting van GroenLinks constateerde hij in *Politiek & Cultuur* (maart/april 1992) dat de communistische beweging wereldwijd in een hoog tempo aan het verdwijnen was. In gepolijste, sarcastische volzinnen waarop hij het patent had, somde hij op wat er daarmee weg was: "Weg is het theoretisch genoemde bouwwerk dat in die decennia is opgericht, met zijn merkwaardige, grijze eentonigheid - na het kleurige denken van Marx, het al minder kleurige maar meer daadkrachtige denken van Lenin, het opdringerige praten op schrift van al die anderen die tot hun dood leiders en spirituele bronnen heetten te zijn - om, eenmaal begraven of in gebalsemde toestand bijgezet, afgeschreven en door nieuwe theoretische genieën vervangen te worden." Wat bleef, "ondanks de vuiligheid, de onbekwaamheid en onverantwoordelijkheid die zich onder de naam van het communisme hebben voorgedaan, is het reiken naar het meest verheven doel dat denkbaar is: een wereld van gelijkwaardigheid en menselijkheid".

Bakker was meer dan een halve eeuw ver-groeid met de vredesbeweging: zijn eerste interpellatie van 1960 keerde zich tegen de stationering van kernwapens op Nederlands grondgebied. Hij aanvaardde in de jaren negentig nog een bestuurslidmaatschap van het samenwerkingsverband *Stop de kernwapenwedloop*. Hij verwierp de in zijn ogen laffe bombardementen van de NAVO als middel om op de Balkan in 1999 een eind aan de burgeroorlog te maken en die duizenden slachtoffers maakte. Toen GroenLinks dit optreden, waarvoor geen VN-mandaat was, ondersteunde, was het opzeggen van het lidmaatschap voor Bakker en zijn vrouw onontkoombaar.

=

Leo Molenaar werkt aan een biografie van Marcus Bakker. Een aantal van bovenstaande citaten komen uit persoonlijke interviews. Lezers die informatie of materiaal hebben over Marcus Bakker kunnen terecht op www.leomolenaar.nl/nieuws

VRIENDSCHAP ◊ Wil van Iersel: Chaam en Aken

Walrussen

Menno Hurenkamp vanuit Moskou

Izmailovsky Park, in het oosten van Moskou, is beroemd om de souvenirmarkt. Toeristen kopen er de hoeden en petten en damescorsetten van de USSR: medailles met daarop Lenin, T-shirts met Trotski, bekers met Beria en geinige miniatuurkampjes uit Siberië. In de winter kun je er schitterend langlaufen en schaatsen. Het park doet denken aan het Amsterdamse Bos, ongeveer even oud en groot. Het is er druk, zeker nu het een échte winter is, met krakende vorst en een stralende zon aan een blauwe hemel. Jong en oud zoeven voorbij, in hippe sportpakken of op massief houten ski's. Zo nu en dan tref je mannen die in hun blote bast skiën, slechts gekleed in hun baard. Zolang je maar bezig blijft krijg je het niet koud.

Wie het wel koud krijgen zijn de mannen die een duik in het ijswater nemen. In een van de vijvers wordt permanent een wak van een paar vierkante meter open gehouden. Daarin kun je je even onderdompelen. Het heet gezond te zijn voor lijf en geest. Ik kijk verbijsterd naar drie of vier mannen die zich in het water laten zakken, daar een paar keer onder het oppervlak verdwijnen en zich dan doodgemoedereerd aankleden. Het is min 15 graden en in de luttele minuten tussen twee zwembourten ontstaat alweer een dun laagje ijs op het wak. "Doen ze dit altijd?", vraag ik aan een man die met een enorme hark het nieuwe ijs weghaalt. "Niets kan ons tegenhouden", bast deze stoer, mij na een razendsnelle opname van voet tot kruin als weke vreemdeling classificierend. Morzj heten deze ijszwemmers ook wel, leer ik dan. Walrussen. Snuiven, snorren, laagje spek – het klopt. Er dient zich even geen nieuwe zwemmer aan. Eenzaam sta ik aan het wak en mijmer over de weerbarstige aard van de Russische medemens. Dan zie ik vanuit een ooghoek iets uit het wak kruipen. Een muskusrat, formaat kleine hond. Hij wil zonnen. Het beest ziet mij, springt weer in het water en trekt daar humeurig even wat baantjes. Maar het verlangen naar de warmte is te groot en hij komt toch het water uit, schuiert zijn buik aan het ijs, laat zijn schouders

zakken, gaat liggen en verdwijnt pas weer als ik tien medetoeschouwers heb. Met mij denken de mannen langs de kant: misschien niet ijszwemmen voorlopig. Die dag zie ik geen morzj meer in het water. Soms laten ze zich tóch tegenhouden.

Een paar dagen later kom ik weer langs het mini-zwembad. Geen ijszwemmer te bekennen. Wel is van een grote afstand al een zilveren gloed op het water zichtbaar. Pas van heel dichtbij is te zien dat honderdduizenden jonge visjes het wak vullen als een levende kurk. Het zijn er zoveel dat het lijkt alsof je op het water zou kunnen lopen. Iets heeft ze even uit hun winterslaap gewekt. Ik neem een paar honderd visjes in de kom van mijn handen om te kijken of ze wel echt zijn. Ze spartelen woedend heen en weer tot ik ze teruggooi. Daar willen die morzj dus ook al niet tussen zwemmen. Er zijn toch best wat zaken die hen tegenhouden, neem ik in stilte wraak op de stoere man met hark. En ik realiseer me dat een wal-Rus soms graag zwemt, maar nog liever op de wal staat.

=

Idealisten in he

GroenLinks-wethouders krijgen veel voor elkaar, maar zijn te veel idealist en te weinig politicus. Ze negeren de machtspolitiek en vergeten successen electoraal uit te buiten. Drie wethouders aan het woord.

Groenlinks had de afgelopen periode meer dan honderd wethouders. En de komende periode zijn het er misschien wel meer. Van een ideeënpartij wordt GroenLinks langzaam een bestuurspartij. Wat levert dat op? Kunnen de wethouders de GroenLinks-idealen realiseren? Krijgen ze de ruimte, nemen ze de ruimte? Twee wethouders gaan daarover met elkaar in gesprek; de derde reageert vanuit de zijlijn. Isabelle Diks schoof eind 2008 tussentijds aan als wethouder in het college van Leeuwarden. Diks was van 1994 tot 2002 gemeenteraadslid in Apeldoorn, zat daarna enige jaren in de Gelderse Provinciale Staten en verving Mariko Peters als Tweede Kamerlid tijdens haar zwangerschapsverlof. Het (aftredend) college van Leeuwarden bestaat naast GroenLinks (4 raadszetels) uit PvdA (14) en CDA (5). Robert Giesberts was elf jaar gemeenteraadslid in Utrecht en werd in 2006 na de verkiezingen wethouder in die stad. Dit college bestond uit PvdA (14 raadszetels), GroenLinks (8), CDA (4) en ChristenUnie (4). GroenLinks stapte er met haar twee wethouders uit in 2009. Breekpunt was de aanleg van een invalsweg vanwege de gevolgen voor de plaatselijke luchtkwaliteit.

De openingsvraag is meteen de hamvraag: Is het mogelijk GroenLinks-idealen op lokaal niveau te realiseren?

Robert Giesberts (43 jaar): “Wanneer die idealen als een compromis opgesloten zitten in het collegeakkoord dan wordt het een stroef en taai proces. Alles wat niet in het collegeprogramma is vastgelegd, is veel makkelijker te realiseren, tenminste op je eigen portefeuille. Een wethouder kan veelal zijn gang gaan. Het is ongekend hoe snel en hoe makkelijk je handen en voeten kan geven aan GroenLinks-idealen. Ik was wethouder natuur en in het collegeakkoord waren over groen weinig afspraken gemaakt. Ik kon mij aansluiten bij initiatieven of juist ergens druk achter zetten en zo concrete resultaten bereiken.”

Isabelle Diks (44 jaar): “Voor mij ligt dat iets anders. Ik trad eind 2008 aan, in het laatste jaar van het college. Als je een wethouderschap overneemt dan spring je op een rijdende trein. Je zit met zoveel lijnen die al uitgezet zijn. Je missie is dan voornamelijk zaken afmaken.

“Overigens geloof ik dat het afhangt van de gemeente of je de GroenLinks-idealen als wethouder kan realiseren. Leeuwarden is een fantastische plek. Het is een geschenk om daar wethouder te zijn. Sinds 1995 is GroenLinks via vooral Hetty Hafkamp bezig met milieu en duurzaamheid op de kaart te zetten. We zijn al heel lang landelijk koploper. Bijvoorbeeld met de doelstelling om Leeuwarden in 2020 een klimaatneutrale stad te laten zijn – althans, op het gebied van energiegebruik in woningen en voor voertuigen. We lopen soms zo ver voor de rest uit, dat we nu wel eens zeggen: laat anderen nu maar een keer.”

Giesberts: “Betaalt dat electoraal uit? Herkent en belooft de kiezer de GroenLinks-successen?”

Diks: “Vier jaar geleden won GroenLinks licht in percentage, niet in zetels. Ik zou teleurgesteld zijn als wij nu geen zetelwinst halen.

We liggen goed in de stad. Dat voel ik.” Giesberts: “Je werkt samen met andere partijen die het thema duurzaamheid ook omarmd hebben. Het risico is dat zij er met de buit vandoor gaan. Daar sta je dan met je idealen.”

Diks: “Dat is maar hoe je het bekijkt: gaat het om GroenLinks of om de zaak? Ik ben politica genoeg om te weten dat die twee gekoppeld zijn, maar ik vind de zaak belangrijker.”

Giesberts: “Dat is het verschil met partijen als PvdA, CDA of VVD, die veel meer gericht zijn op macht. GroenLinksers zijn voornamelijk bezig met de inhoud. Als anderen jouw punt verder brengen, zijn wij blij. Maar je moet ze vasthouden, om te scoren bij kiezers. Wij cijferen ons te gemakkelijk weg.”

Diks: “Cijferen we ons weg of kijken wij met wat meer afstand dan anderen?”

Giesberts: “GroenLinks is een ideeënpartij die nu gaat besturen. Een partij die vanuit macht bestuurt, zet het eigenbelang voorop. Voor GroenLinks staat voorop dat er mooie dingen gebeuren in de stad. Als anderen onze ideeën oppakken, zijn wij gelukkig en gaan we verder met een volgend idee. Zeker als beginnend wethouder wil je heel veel op gang brengen, dan ontbreekt de maatvoering. Aanpakken die problemen! Goeie oplossingen! Als anderen de zaak adopteren, prima, door naar het volgende. Wij claimen onze successen niet. Als ik terugkijk op mijn wethouderschap, heb ik dat ook veel te weinig gedaan.”

Diks: “Ik ben een idealist in de politiek. Ik vind het armoedig om het op macht te doen. Dat is het verschil tussen GroenLinks en PvdA. Standaard is dat als je het college mee hebt met een voorstel dat je dan een meerderheid hebt in de raad. Geen discussie, klaar. Zo doet de PvdA dat. Ik geloof in politiek die op de Atheense manier met alle par-

Stijl **Bart Eigeman** (44 jaar) is sinds 2001 wethouder van Den Bosch, de afgelopen vier jaar voor jeugd, onderwijs, verkeer, vervoer en wijken. In het (oude) college zitten naast GroenLinks ook PvdA, CDA en VVD. *Zorgen GroenLinks-wethouders voor verschil op het lokale niveau?* Zeker. Je ziet nu dat steden met GroenLinks-wethouders koploper zijn geworden op een bepaald terrein, zoals bijvoorbeeld Nijmegen op milieugebied met wethouder Jan van der Meer. De GroenLinks-bestuurder brengt ook een stijlverschil. Politiek gaat voor ons om het *hoe*, wij zijn een ideeënpartij. Daarnaast zijn we beter in staat om

mensen mee te krijgen. Omdat wij kunnen overbrengen dat bijvoorbeeld duurzaamheid goed is voor de gemeente. Niet omdat het moet, maar omdat het kan en omdat het leuk is. Het raakt de kwaliteit van leven. Ook op sociale onderwerpen zijn gemeenten door GroenLinks-wethouders koplopers geworden. In Den Bosch zetten we jeugd en onderwijs in het hart van de agenda. Wij noemen dat ‘kindcentra van nul tot dertien’, plekken waar peuterwerk, kinderopvang en basisschool samenkomen. Op twaalf locaties in de stad hebben we dat geïntegreerd. Die kinderen zitten onder een dak. Dat betekent investeren in huisvesting, mensen

meekrijgen. Strijd levert niets op. Groenlinksers kunnen mensen enthousiasmeren. Deze houding is natuurlijk niet exclusief voor Groenlinksers. Maar ik zie het vaker bij ons dan bij andere partijen. We hebben een drive om de stad te ontwikkelen. Niet als kunstje. We zijn niet opportunistisch. We kiezen voor visie, voor authenticiteit, daar is behoefte aan. Daarnaast laat GroenLinks zien dat politiek ook leuk kan zijn. GroenLinks was vijftien jaar geleden een clubje van zuurpruimen, nu kunnen we feestjes vieren. Jonge mensen hebben inzet voor de wereld, maar kunnen ook genieten, brengen leukigheid.

t lokaal bestuur

tijen tot een vergelijk wil komen. Discussie met de raad vind ik helemaal prima. Andere wethouders vinden dat vreselijk.”

Giesberts: “Die stijl is kenmerkend voor GroenLinkers: open zijn, kritiek verwelkomen in plaats van defensief reageren. Ik vond commissievergaderingen altijd leuk, juist vanwege het debat. Andere partijen vinden dat als je kritiek krijgt, je je huiswerk niet goed gedaan hebt. Als je een idee test, het debat zoekt en kritiek krijgt, zeggen ze dat je je werk niet goed hebt gedaan.”

Diks: “Je moet natuurlijk wel in de gaten houden hoe effectief die stijl van politiek bedrijven is.”

Giesberts: “Dat geldt zeker voor buitenstaanders. Die zien jou als iemand met macht en denken dat je voor de vorm de discussie aangaat en dat het besluit al vastligt. Dit wantrouwen moet je als wethouder niet uit het oog verliezen. Dan oogst je in plaats van lof voor je openheid, bittere verwijten over een slecht voorstel. Ik kwam bijvoorbeeld in het begin van mijn periode met een nieuw bomembeleid. In mijn onervarenheid had ik dat niet eerst goed afgetast in het veld. Ik dacht: ik hoor het wel, als er kritiek is pas ik het voorstel aan. De reactie was dat ik mijn huiswerk niet goed gedaan had.”

Welke lessen hebben jullie geleerd?

Giesberts: “De aanleg van de weg die voor ons breukpunt was, had in het collegeakkoord geregeld moeten worden. Elke gemeente kent haar splijtende kwesties, de bouw van een stadhuis of cultuurpaleis, daar moet je sowieso een afspraak over maken. Voor de rest moet je je concentreren op de machtspositie die je straks hebt en dat is je portefeuille. Bedenk vooraf welke portefeuille je wilt hebben, kies hierbinnen de inhoudelijke speerpunten en voer daarover de strijd binnen de coalitieonderhandelingen. Vervolgens is het geheel aan de wethouder

er een succes van te maken en dit succes te claimen. Dit soort strategisch denken gebeurt nog te weinig door GroenLinks. Dan kan je na vier jaar aan de kiezers laten zien dat het heeft uitgemaakt dat GroenLinks in het college zat: ‘dat was onze inzet en dit hebben we gerealiseerd’.”

Diks: “Mijn portefeuille is breed, omvat cultuur, leefomgeving, wonen, milieu, water en energie. Maar inwoners zien mij als de wethouder van duurzaamheid en veel minder van cultuur. Dat is natuurlijk lastig. Vanuit de marketing geredeneerd kan er maar één beeld op jou als wethouder plakken. Dus is het Diks & groen. Al werk ik hartstikke hard aan cultuur, dat stickertje zal niet blijven zitten. Voor de PvdA is het een voordeel dat ze meer wethouders hebben. De één doet ruimtelijke ordening, de ander sociale zaken en de derde wonen. Dan kan je veel successen uitventen. Als je maar een wethouder hebt, moet je heel erg nadenken over hoe je bekend wilt staan en wat je wilt verkopen.”

Giesberts: “In ons college was één iemand, de lijsttrekker van de PvdA, die had de gave van communicatie. Zij wist zelfs falen in haar voordeel om te buigen. Toen ze een ambitieuze doelstelling op het gebied van onderwijs niet haalde kwam ze met een persbericht waarin stond: ‘de doelstelling is niet gehaald, verdorie, ik ben boos dat het niet gelukt is’. Het kwam gelijk in *de Volkskrant*: ‘wethouder van Utrecht baalt van niet halen doelstelling’. Die geslepenheid missen wij. Wij zijn bezig de samenleving te verbeteren en zijn te aardig. Een foto of een stukje in de krant is een mooi veertje, maar die waait ook zo weer weg. Van al die veertjes maak je nog geen vogel. Zaak is dat je een verenpakket maakt waarmee je na verloop van tijd een beeld creëert van ‘die GroenLinks-vogel’ die goede dingen doet voor de stad.”

=

GroenLinks regeert

Het Wetenschappelijke Bureau van GroenLinks inventariseerde enige feiten over de positie van GroenLinks in het lokale bestuur.

- In ruim honderd gemeenten is GroenLinks vertegenwoordigd in het college.
- 40 procent van de Nederlanders woont in een gemeente met een GroenLinkser in het college;
- 52 procent van de GroenLinks-wethouders hebben milieu in hun portefeuille, en 35 procent recreatie, cultuur en sport;
- De zes duurzaamste gemeenten van Nederland, zoals gehuldigd op de Dag van de Duurzaamheid op 9 september 2009, hebben allen een GroenLinkser in het gemeentebestuur;
- Politici van GroenLinks voelen zich het meest verwant met D66 en PvdA; in 86 procent van de colleges werkt GroenLinks samen met de PvdA;
- Tegelijk bestaat er een haat/liefde-verhouding met de PvdA; PvdA’ers worden gezien als machtspolitici;
- Onder wethouders is het CDA populair als collegepartij;
- GroenLinks-bestuurders zijn relatief jong en vaak vrouw.

Auteurs: Katinka Eikelenboom & Gerrit Pas. Zie: <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl>

Lokaal beleid is groener dan landelijk beleid; de helft van de GroenLinks-wethouders doet milieu.

Ik vind het nog lang niet groen genoeg. We zijn keihard nodig. Het gaat niet alleen om het planten van een boom. Het gaat om echte duurzaamheid. Mens milieu en economie. Van energiebesparing tot andere manieren van bouwen. Wij nemen eisen op in het bestek bij het bouwen van scholen. Aannemers moeten stages aanbieden aan leerlingen. We denken niet in projecten, maar in integrale oplossingen. Op dit moment zijn we als GroenLinks nog te veel lokale eilandjes. Wij zouden meer landelijke

en internationale netwerken moeten hebben. Als je gelooft in lokaal handelen en globaal denken moet je contacten hebben en die inzetten.

Welk verschil is er met andere partijen?

Stijl zoals gezegd, maar ook inhoud. Vooral op sociaal terrein. In Den Bosch neigt de PvdA naar de SP, naar zielige mensen redden in plaats van het benadrukken dat mensen hun mogelijkheden kunnen benutten. D66 vind ik niet echt geloofwaardig. De VVD is wel een bondgenoot. Wat wij met hen delen is het geloof in zelfontplooiing, in eigen kracht. Daar waar je het niet eens

bent, kan je met de VVD zakelijke afspraken maken. De VVD is een partij die anderen hun successen gunt.

Mijn grootste succes? Ik heb 75 speeltuinen aangelegd. We hebben met bewoners gesproken over wat zij nodig hadden. De speeltuin wordt nu door deze bewoners beheerd. Dat heeft positieve effecten op de tevredenheid in de buurt.

verder lezen

Drie films uit Turkije:

Nefes: Vatan Saolsun

(The Breath) Regie: Levent Semerci 2009

On the way to school.

Regie: Orhan Esikoy en Özgür Dogan (2008)

Pazar. Bir ticaret masali

(The Market. A tale of trade)

Regie: Ben Hopkins 2008

Drie mooie films uit Turkije die recent het filmhuiscircuit in Nederland hebben gehaald en die de Koerdische kwestie op een directe en toch poëtische wijze raken.

De film *Nefes* speelt begin jaren negentig in het Zuidoosten van Turkije. De strijd tegen de PKK woedt hevig en dagelijks sterven over en weer jonge mannen. Een onervaren peloton slecht bevoorraaide jonge Turkse rekruten moet niet alleen de aanvallen van de PKK maar ook de sneeuw en ijzige kou overleven. Ze gaan mentaal langzaam aan vertwijfeling ten onder.

On the way to school is een ontroerend portret van een jonge Turkse leerkracht die tewerkgesteld wordt op een school met alleen Koerdische kinderen. Leraar en leerlingen verstaan elkaar niet. Turks is de taal van de staat en de militairen; het verboden Koerdisch de taal thuis.

Tot slot de prachtige roadmovie *Pazar*. Wederom een reflectie op het Turkije van begin jaren negentig. Het kapitalisme is onder druk van het IMF volop in ontwikkeling en alles is onbetaalbaar duur. In de grensstreken van Zuidoost Turkije ontstaat een levendige clandestiene handel. Hoofdpersoon Mihram is een kleine ploeteraar die tegen wil en dank, met kind op komst, het (criminele) spel van vraag en aanbod leert spelen.

Aysel Sabahoğlu

The White Tiger 2008

& Between the Assassinations 2009

Aravind Adiga

In de filmhuishit *Slumdog Millionaire* ontkomt de hoofdpersoon uiteindelijk aan zijn bitterarme lot met intelligent en nobel handelen. In het met de Bookerprize bekroonde romandebuut *The White Tiger* van de Australisch-Indiase auteur Aravind Adiga gaat het ook om een hoofdpersoon die zich vanuit de laagste kaste omhoog 'werkt' in de Indiase economie. De 'zakenman' Bahram Halwai doet in een lange brief aan President Wen Jiabao van China zijn grimmige levensverhaal op onderkoelde wijze uit de doeken. Met list en bedrog en een enkele moord weet de illustere hoofdpersoon zich uit de sloppen te werken. Ook in zijn tweede boek *Between the Assassinations* weet Adiga met veel zwarte humor het India van de corruptie en stuitende armoede te beschrijven. In de grootste democratie ter wereld is, ondanks alle economische groei, de welvaart niet verdeeld, wil Adiga zijn lezers laten weten. Lees, huiver en geniet!

Aysel Sabahoğlu

What is radical politics?

Ed Jonathan Pugh, Palgrave MacMillan 2009

Een collectie essays van vooral Engelse wetenschappers, Journalisten en activisten die op zoek gaan naar het antwoord op de vraag wat radicaal politiek denken in de 21ste eeuw zou moeten zijn. Wat wordt het politieke antwoord nu de economische crisis het einde van het neoliberale tijdperk heeft aangekondigd? Een alternatief hiervoor is nog steeds niet in zicht. En ook de essays geven daar blijk van. Zelden zijn de schrijvers van de essays het eens met elkaar. De ene schrijver ziet de opkomst van groene politieke bewegingen als een kans, de ander als een bewijs van het mislukken van radicaal denken. Vindt de een in mondiale sociale bewegingen zoals rond *Make Poverty History* een startpunt voor radicale alternatieven, de ander vindt het niet meer dan narcisme omdat de bewegingen hun eisen niet weten om te zetten in werkelijk politiek handelen.

Na het lezen van het boek voelde ik me een boksbal. Van alle kanten aangevallen. De essays zetten aan tot denken over de toekomst van groene en linkse politiek. Niet geschikt voor mensen die zoeken naar pasklare antwoorden.

Natasja van den Berg

en & kijken

Capitalism. A love story

Regie: Michael Moore 2009

Films van Michael Moore staan natuurlijk garant voor vermaak. Zo ook *Capitalism*, dat zich liet presenteren als kritiek op het hyperkapitalisme van Wall Street, maar (zie subtitel) eigenlijk een ode is aan het kapitalisme zoals dat volgens Moore ooit bedoeld was: het kapitalisme als de grote gelijkmaker met voor iedereen een auto en tv en *last but not least* een baan. Moore dweept met het kapitalisme van zijn jeugd en vraagt zich af waar en wanneer het mis ging.

Hij begint zijn analyse bij de *melt-down* na de val van de bank Lehman Brothers en maakt duidelijk dat het crisiskwaad door derugelering en liberalisering mogelijk is gemaakt. De film is fraai in het blootleggen van wanstaltigheden zoals de *dead peasant* verzekering en de agressieve wijze waarop in de VS huizen in beslag worden genomen. Hij eindigt zijn film met een pleidooi voor meer arbeiderszelfbestuur en democratie en doet dat met een diepe buiging voor de grote FDR.

Aysel Sabahoğlu

Real World Economics Review

www.paecon.net/PAEReview/

De *Real World Economics Review* is een gratis elektronisch tijdschrift voor en door alternatieve, links georiënteerde economen dat naar eigen zeggen meer dan tien-duizend abonnees heeft in meer dan 150 landen. De *Review* is een uitvloeisel van een revolutie van een groep Franse economie-promovendi die ontevreden waren over het wiskundedieet dat tegenwoordig op vrijwel iedere economische faculteit wordt gegeven. Hun revolutie, inmiddels tien jaar geleden, sloeg wereldwijd aan bij gelijkgestemden, en een netwerk was geboren.

In de laatste nummers van de *Review* vooral veel debat over de impact van de financiële crisis, en veel aandacht voor de terugkeer van de Britse econoom John Maynard Keynes, onder andere in een artikel van andersglobalist Walden Bello. Een ander initiatief van het netwerk: de Dynamite Prize voor de Economische Wetenschap, die uitgereikt moet worden aan de econoom die met zijn theorieën de grootste bijdrage heeft geleverd aan het uitbreken van de financiële crisis. Onder meer de voormalig voorzitter van de Federal Reserve Alan Greenspan behoort tot de kandidaten. Vooralsnog hebben 14 duizend economen hun stem uitgebracht. Stemmen kan nog steeds via het aan het netwerk verbonden weblog.

Olav Velthuis

Enjoy Poverty. Episode III

Regisseur: Renzo Martens 2008

Enjoy Poverty doet voor het armoedevraagstuk wat 'Het zijn net mensen' van Joris Luyendijk deed voor de berichtgeving over het Midden-Oosten. De ongemakkelijke documentaire laat de dilemma's zien waarmee ontwikkelingswerkers, journalisten en fotografen te maken hebben in de Congolese hel. Martens schermt met de institutionele belangen van de betrokken NGO's en stelt het alleenrecht van westerse persfotografen op het exploiteren van de armoede weergaloos aan de kaak. Maar Martens is geen Linda Polman of Dambisa Moyo met hun voor de hand liggende kritiek op ontwikkelingshulp. Congolese fotomakers moeten niet trouwerijen, maar verkrachte vrouwen, verhongerde kinderen en lijken vastleggen, vindt hij. Wie effect wil in het Westen, moet het kind met uitstekende ribben schaamteloos durven filmen.

Na diverse mislukte pogingen om de door de Congolezen zelf gemaakte foto's aan de westerse persbureaus te slijten, gooit ook Martens uiteindelijk de handdoek in de ring. Hij vertrekt, maar brengt eerst nog de hongerstervende kinderen een bordje eten. Hun dankbaarheid is beschaamd groot. De documentaire was te zien op het afgelopen IDFA en is op televisie uitgezonden door VPRO-Tegenlicht.

Aysel Sabahoğlu

Geen andere optie

De militaire strategie van het Westen in Afghanistan is uitzichtloos. Onderhandelen met de taliban is onvermijdelijk.

Met de huidige spanningen rondom Afghanistan, Pakistan, Jemen en de recente oproep van Bin Laden tot het plegen van meer aanslagen op het Westen, is het thema *war on terror* weer prominent aanwezig op de politieke agenda. De 'oorlog tegen het terrorisme' lijkt echter steeds uitzichtlozer naarmate de tijd verstrijkt. Waar het Westen in 2001 met weinig moeite er in slaagde om met 250 *special forces* en de Noordelijke Alliantie de taliban te verdrijven, lijkt de westerse troepenmacht – inmiddels uitgebreid tot meer dan 110 duizend man – de terugkeer van de taliban geenszins te kunnen tegenhouden. Aanvankelijk leek het uitschakelen van Al-Qaeda en de taliban in Afghanistan een makkelijke klus, maar achteraf bleek dit toch moeilijker te zijn dan gedacht. Daarom wordt er momenteel gezocht naar alternatieve methodes om een oplossing te vinden voor het conflict in Afghanistan. Hierin staat het Westen in Afghanistan, waar gezien de militaire aanwezigheid ook Nederland toebehoort, voor de lastige keus: dient de strijd militair te worden beslecht of is er mogelijk ruimte voor onderhandelingen? Wij betogen in dit artikel dat onderhandelen met de taliban niet alleen de laatste, maar ook de beste optie is. Als eerste dient men zich het volgende af te vragen: Hoe staat de strijd tegen de militante islamisten er momenteel voor? Wat beweegt de militante islamisten? Wat zijn de mogelijkheden voor het Westen in het vinden van een politieke oplossing voor het conflict?

Instorten

De *war on terror* heeft verreikende politieke gevolgen voor het Midden-Oosten en grote delen van Centraal-Azië met zich meegebracht. Zo weet het Pakistaanse regime slechts met moeite het hoofd boven water te houden waar het gaat om het indammen van de religieuze extremisten. Uitgelekte CIA-stukken tonen dat Washington vreest voor het

instorten van het Pakistaanse regime. Om die reden hebben de VS een speciale eenheid opgezet die, mocht het regime imploderen, de nucleaire wapens van Pakistan moet veiligstellen. Momenteel dreigen ook Jemen en Somalië nog verder – voorzover dat mogelijk is – af te glijden in 'de strijd tegen het terrorisme'. Daarnaast kampen de meeste pro-westerse islamitische bondgenoten met een groeiend binnenlands legitimiteitsprobleem als gevolg van hun steun aan de *war on terror*. Marokko, Egypte, Jordanië en Saoedi-Arabië kregen verschillende aanslagen, vaak ook op westerse doelen, te verduren. De dreiging van de militante islam is sinds de Amerikaanse invallen in Afghanistan en Irak niet alleen toegevoegd in kracht, maar breidt zich ook uit naar omliggende landen; in Jemen, Irak, Algerije, Mauritanië en zelfs in Mali schiet het aantal militante organisaties als paddenstoelen uit de grond. Daarnaast is in het Westen zelf de terreurdreiging niet verdwenen. Zo slaagde een 23-jarige Nigeriaanse jongen er vorige maand bijna in om zichzelf aan boord van een Amerikaans vliegtuig op te blazen. De strijd tegen de militante islamisten heeft de veiligheidssituatie dus niet verbeterd, mogelijk zelfs verslechterd. Het huidige beleid met betrekking tot de militante islam vereist om die reden een drastische wijziging. Maar om welke groeperingen draait het nu eigenlijk?

Allereerst dient er een onderscheid te worden gemaakt tussen de verschillende militante islamistische organisaties op basis van de dreiging die zij vormen, en voor wie. De Verenigde Staten zijn bijvoorbeeld in andere conflicten verwickeld dan Frankrijk, Nederland of Israël.

Korreltje zout

Zo vormen sommige islamistische bewegingen weinig tot geen gevaar voor bijvoorbeeld Nederland, terwijl deze dat wel doen voor Israël. Hamas bijvoorbeeld heeft geen verleden in het plegen van bomaanslagen op Europese en Amerikaanse doelen. Daarom kan men stellen dat noch de militante islamisten noch het Westen als twee uniforme actoren kunnen worden beschouwd in de 'strijd tegen het terrorisme' en dat er eigenlijk ook niet kan worden gesproken van één conflict. Toch zijn er gevallen die voor het Westen als geheel zeer zorgwekkend zijn. Waar het Westen in Afghanistan en Paki-

stan in een militair conflict verwickeld is met de taliban en Al-Qaeda, beperkt vooral deze laatste zijn acties niet tot de westerse aanwezigheid op Afghaanse bodem. Al-Qaeda richt zich ook op landen ver buiten de directe Afghaanse omgeving. Maar wat beweegt deze militante organisaties in hun strijd tegen het Westen?

Hoewel deze bewegingen stellen dat hun geloof of ideologie de drijfveer vormt voor de strijd tegen het Westen, dient dit toch met een korreltje zout te worden genomen. Er bestaat namelijk een aanzienlijke discrepantie tussen wat zij enerzijds *zeggen* en wat zij anderzijds *doen*. Weliswaar botsen de ideologische opvattingen van de militante islamisten met het heersende denkbeeld van het liberale Westen, maar dit hoeft nog niet in een fysieke confrontatie te resulteren. Een dergelijke confrontatie vindt meestal pas plaats als de politieke belangen van beide actoren met elkaar botsen.

Bankroet

De taliban zijn niet uit op een confrontatie met het Westen omdat hun religie of ideologie dat voorschrijft, maar omdat zij de Amerikanen zien als een obstakel voor het behalen van hun doel: de machtsovername in Afghanistan en in delen van Pakistan. De taliban zijn niet zozeer ideologisch als wel opportunistisch van aard: zo beschouwden nog in de jaren 80 veel voormalige moedjahedien die momenteel deel uitmaken van de taliban het Westen nog als hun bondgenoot. Hun ideologische overtuiging speelde toen, net als nu, een ondergeschikte rol in hun strijd tegen de vreemde mogendheid in Afghanistan.

Al-Qaeda en de taliban streven, ondanks het feit dat ze een gezamenlijke vijand hebben, andere doelen na. Al-Qaeda ziet de westerse troepenmacht als een *window of opportunity* om de positie van het Westen in de gehele regio te verzwakken. Met andere woorden: de taliban wensen de westerse troepen weg te krijgen uit Afghanistan terwijl Al-Qaeda er alles aan doet om ze daar te houden. Door de strijd aan te gaan hoopt Al-Qaeda de westerse troepen steeds verder een moeras in te drijven waar zij vervolgens niet meer uit kunnen. Zo stelde Bin Laden in 2004: "[Al-Qaeda], samen met de moedjahedien, hebben Rusland tien jaar laten bloeden totdat het bankroet

dan onderhandelen

werd verklaard en zich noodgedwongen moest terugtrekken en zijn verlies moest accepteren”, waarna hij vervolgde: “wij zullen ons beleid in het laten bloeden van Amerika voortzetten tot [ook hier] het punt van faillissement is bereikt”. Dit wordt ook wel het *bleed-until-bankruptcy* plan genoemd. Door het Westen op deze manier te verzwakken probeert Al-Qaeda de levenslijn (westerse hulp) naar de Arabische regeringen te verstoren en eventueel door te snijden. Het doel van Al-Qaeda is om zoveel mogelijk staten in het Midden-Oosten en Centraal-Azië omver te werpen en te vervangen door islamitische staten. Al-Qaeda zinspeelt daarom op een nieuwe confrontatie met het Westen om zo de *war on terror* te doen overslaan naar andere landen in het Midden-Oosten. Hiermee hoopt de groepering de staten die steun aan het Westen toezeggen verder in diskrediet te brengen en te destabiliseren. Al-Qaeda probeert westers geweld uit te lokken om op die manier meer antiwesterse bondgenoten achter zich te krijgen. Strijd werkt dus als een mobilisatiemechanisme tegen het Westen en zijn bondgenoten. Geweld tegen het Westen is dus niet zozeer ideologisch gegrond, maar onderdeel van een politiek-militaire strategie. Tot dusver is deze strategie zeer succesvol gebleken.

Politieke oplossing

Wat zijn de opties voor het Westen om zonder al te veel kleerscheuren uit deze benarde positie te komen? De VS zijn van plan meer troepen naar het gebied te sturen. Deze uitbreiding zal waarschijnlijk niet het gewenste effect hebben. Het zal hooguit een kunstmatige veiligheidssituatie creëren, tegen een torenhoge prijs, zowel in mensenlevens als in financiële middelen. Terwijl de westerse aanwezigheid in Afghanistan zich al jaren uitbreidt, verslechtert de veiligheidssituatie in Afghanistan met de dag. Dit wordt niet alleen geïllustreerd door de bijnaam van de Afghaanse president Karzai als ‘burgermeester van Kabul’ vanwege zijn beperkte macht, ook de Amerikanen lijken hun grip op het land in rap tempo te verliezen. Zo kreeg de CIA afgelopen maand nog de zwaarste aanslag sinds 1983 te verduren toen een zelfmoordterrorist zichzelf opblies in een legerkazerne, en maakten de Amerikanen in 2009 een verdubbeling van het dodenaantal

mee ten opzichte van 2008, ondanks het feit dat het aantal Amerikaanse troepen fors is uitgebreid. Niets wijst er dan ook op dat de nieuwe troepenversterking de veiligheidssituatie zal verbeteren. Nu de Amerikanen steeds verder verzand raken in het conflict, is het hoogst noodzakelijk om een politieke oplossing voor het conflict te vinden. Wat zijn de mogelijkheden?

De eerste optie is te gaan onderhandelen met de taliban, of door directe gesprekken aan te knopen, of met behulp van een intermediair. Saoedi-Arabië en Turkije hebben al laten doorschemeren te willen bemiddelen. De onderhandelingen zouden dan gaan over het opzeggen van de steun van de taliban aan Al-Qaeda, in ruil voor een expliciet genoemde datum voor vertrek van westerse troepen. Al-Qaeda zou daardoor losgesneden worden van een machtige bondgenoot. Het gevaar is dat de legitimiteit van de regering Karzai aangetast wordt als er te veel toezeggingen worden gedaan. Daarom dienen de gesprekken tussen het Westen en de taliban voor een deel in samenspraak te gaan met de huidige Afghaanse regering.

Buurlanden

De onderhandelingspositie van het Westen wordt zwakker naarmate de taliban succesvoller worden in de strijd. Om te voorkomen dat de regering Karzai straks volledig gepasseerd wordt, dienen de betrokken westerse landen op korte termijn de onderhandelingen over een mogelijke terugtrekking te starten. Aangezien de Afghaanse regering niet eeuwig op westerse steun kan blijven rekenen, zou het Westen ook gesprekken tussen de regering Karzai en de taliban moeten aanmoedigen.

De tweede optie is gesprekken aan te gaan met gematigdere elementen binnen de taliban. Dit zou de taliban intern kunnen verdelen en is onlangs door de Britse premier Gordon Brown als mogelijke oplossing aangedragen. Echter, ook dit wordt steeds moeilijker naarmate de militaire successen van de taliban toenemen en zo de bereidheid van fracties om een onafhankelijke koers te gaan varen vermindert. Daarnaast is het nog maar de vraag hoe groot deze groep is en welke positie de gematigde islamisten binnen de taliban innemen – indien het enkel voetsoldaten zijn zal het waar-

schijnlijk weinig effect hebben op de uitkomst. Desalniettemin behoort deze optie nog steeds tot de mogelijkheden indien er op korte termijn gesprekken zullen plaatsvinden. Om de bereidheid van de gematigdere taliban te vergroten is geopperd de taliban, of elementen binnen de taliban, als organisatie van de terreurlijst te verwijderen.

De derde optie is de buurlanden verder te betrekken bij het vinden van een politieke oplossing voor het conflict. Ook hier zit een aantal haken en ogen aan. Onder de buurlanden van Afghanistan die een constructieve rol zouden kunnen vervullen, bevinden zich ook staten waarmee het Westen liever geen zaken doet, zoals Iran. Iran heeft zich in het verleden bereid getoond het Westen te helpen bij het vinden van een oplossing in Afghanistan, maar wenst hier wel wat voor in de plaats – waarschijnlijk concessies inzake het nucleaire dossier. Daarnaast is het nog maar de vraag in hoeverre Iran in staat is de situatie te verbeteren. Aan de oostkant staan de buurlanden India en Pakistan zeer wantrouwig tegenover elkaar. Niettemin

hebben alle buurlanden baat bij een stabiel Afghanistan en is hen er alles aan gelegen te voorkomen dat Afghanistan opnieuw een broeinest wordt van internationaal opererende groeperingen. Dat de taliban mogelijk opnieuw de dienst zouden gaan uitmaken is van ondergeschikt belang, zolang zij Al-Qaeda buiten de deur houden. Zowel de taliban als de buurlanden hebben geen belang bij een hernieuwd Amerikaans offensief.

Al-Qaeda's slagkracht

De keuze zal niet makkelijk zijn, maar gezien de huidige stand van zaken is het beslist noodzakelijk een politieke oplossing te vinden voor het conflict. De strijd, die nu inmiddels negen jaar voortduurt, heeft de situatie enkel verslechterd en het ziet er niet naar uit dat hij op korte termijn kan worden gewonnen. De opmars van de taliban voorkomen, het uitschakelen van Al-Qaeda en het creëren van een veilige situatie in Afghanistan is een onmogelijke opgave wanneer het Westen vast blijft houden aan de militaire strategie. Het starten van onderhandelingen is daarom onver-

mijdelijk. De uitkomst van onderhandelingen zal maar één echte verliezer opleveren, namelijk de groep waar de hele *war on terror* aanvankelijk om ging: Al-Qaeda. Door de verleiding om actief militair in te grijpen in bijvoorbeeld Jemen of Somalië te weerstaan en tegelijkertijd te onderhandelen met de taliban zal Al-Qaeda ernstig verzwakken. Tot op heden genoot Al-Qaeda een redelijke mate van bescherming onder de taliban, maar wanneer de taliban hun steun aan Al-Qaeda opzeggen in ruil voor het westerse vertrek zal dat Al-Qaeda's slagkracht aanzienlijk aantasten. Daarom is praten en onderhandelen niet alleen de laatste overgebleven optie, maar ook de voordeeligste. Aangezien het Westen nog maar weinig grip heeft op de militaire uitkomst van het conflict is er geen andere optie dan te zoeken naar een politieke uitweg. Beter een half ei dan een lege dop. Wil het Westen voorkomen dat het ook zijn grip verliest op de politieke uitkomst, dient het haast te maken met het starten van onderhandelingen.

=

hulp is politiek

Het advies van de WRR over ontwikkelingshulp is apolitiek, meent Max van den Berg. De WRR gaat voorbij aan fundamentele belangentegenstellingen die ontwikkeling in de weg staan.

Het rapport met de titel *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt* is een doortimmerd verhaal. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) komt met een heldere analyse van wat internationale samenwerking – of in hun woorden: ontwikkelingshulp – beoogt en wat het kan bereiken. De WRR stelt vast dat de ontwikkelingsopdracht ‘onontkoombaar’ is en brengt daarmee het debat over de hulp terug naar de vraag waar de discussie over zou moeten gaan. Namelijk niet óf hulp wel zin heeft, maar de vraag welke hulp zin heeft. En wat Nederland met zijn hulpinspanning wil bereiken. Dit alleen al is een bewonderenswaardige prestatie, gezien de toon van het debat over internationale samenwerking de afgelopen jaren.

Wat echter opvalt is dat de WRR kiest voor een apolitieke benadering van het verschijnsel ontwikkeling en sterk focust op *economische* ontwikkeling. De WRR lijkt daarmee voorbij te gaan aan een essentieel politiek element: fundamentele belangentegenstellingen die ontwikkeling in de weg staan.

Groei

De WRR constateert terecht dat groei noodzakelijk is voor ontwikkeling. Daarbij maakt zij een onderscheid met rijke landen, waar ontwikkeling nog plaats kan vinden door de beschikbare middelen beter te verdelen. Voor arme landen zijn volgens de Raad onder meer banengroei en de versterking van specifieke economische sectoren belangrijke graadmeters voor ontwikkeling. De WRR focust sterk op een technisch-economische benadering van het genereren van ontwikkeling en heeft minder waardering voor directe armoedebestrijding, zoals het bieden van onderwijs en gezondheidszorg. Onderzoek laat zien dat juist een goed werkende publieke sector die basisonderwijs, drinkwater, gezondheidszorg levert, onmisbaar is voor economische groei die leidt tot welvaart, redelijke verdeling en banen.

Ook democratie en *good governance* (met strijd tegen corruptie) zijn zonder een *state civil security* kansloos. Derhalve zijn millenniumdoelen en economische ontwikkeling veeleer complementair dan strijdig. De goede mix is contextueel en altijd afhankelijk van beschikbare lokale actoren. Die actoren verdienen het om hun inzet voor de millenniumdoelen gehonoreerd te zien. Er beginnen resultaten zichtbaar te worden, zo

laten de jaarlijkse *Social Watch*-rapporten zien. Solidariteit met die sociale beweging vergroot de kans op economische, sociale en culturele ontwikkeling.

Conflicterende belangen

Ieder land is anders, maar ook de WRR onderkent dat veel landen in met name Sub-Sahara Afrika regeringen hebben die weinig rekening houden met het algemene belang van hun land, en vooral geïnteresseerd zijn in het veiligstellen van de belangen van een kleine elite. In deze landen gaat ontwikkeling over wie de macht heeft, over wie toegang heeft tot opleidingen, tot werk, tot grondstoffen. Het gaat om wie kansen heeft en wie wordt buitengesloten. In deze landen betekent ontwikkelingshulp het conflict aangaan met gevestigde belangen ten gunste van verwaarloosde belangen van een grote groep mensen. Dat maakt ontwikkeling per definitie een uitermate politiek proces, meestal een rommelig proces en soms een zeer smoezelig proces (de Raad spreekt zelf van *dirty business*). Daarbij zijn het vooral maatschappelijke organisaties en opinieleiders die hun eigen leiders bij de les kunnen houden: de vakbeweging in Zimbabwe, de kerken in Malawi of mensenrechtenorganisaties in Rwanda. Vanuit een samenleving moet tegenmacht worden georganiseerd.

De Nederlandse regering heeft in dezen uiteraard een eigen verantwoordelijkheid en zij moet regeringen van ontwikkelingslanden zonnig aanspreken. Bilaterale betrekkingen kennen in dit opzicht echter beperkingen. Het ondersteunen van maatschappelijke organisaties in ontwikkelingslanden in het bieden van tegenwicht is bij uitstek een rol voor maatschappelijke organisaties uit rijke landen. Dit zijn bijvoorbeeld professionele hulporganisaties, maar ook vakbonden en kerken die via hun partnerorganisaties kennis hebben van en diep geworteld zijn in een samenleving. Bovendien kan (het bieden van) onderwijs of gezondheidszorg van groot belang zijn in emancipatieprocessen. De WRR vraagt aan hulporganisaties hun meerwaarde te formuleren – wel, mijns inziens is deze rol essentieel en de WRR doet hier te weinig recht aan.

Mondiale elite

Niet alleen nationale, ook internationale gevestigde belangen staan de ontwikkeling van veel arme landen in de weg. Terecht pleit de WRR voor een sterke Nederlandse ‘globa-

44 Hulp is politiek

liseringsagenda'. Groei in ontwikkelingslanden wordt vaak in de kiem gesmoord door handelsverdragen, belastingregels, migratie- en visserijbeleid, en landbouwsubsidies die vooral gunstig uitpakken voor westerse landen. Dat is ronduit pervers. Bovendien presenteerde zich het afgelopen decennium een aantal mondiale crises (klimaat, voedsel, energie, grondstoffen, de financiële crisis) die werden veroorzaakt door de rijke landen, maar waarvan de gevolgen verreweg het hardst aankomen in ontwikkelingslanden. Ruim één miljard mensen op de wereld leeft onder de armoedegrens en door de crises neemt dit aantal eerder toe dan af. De onderliggende oorzaak van deze crises is dat burgers in rijke landen zich meer welvaart toemeten dan mondiaal gezien mogelijk en rechtvaardig is.

Op de globaliseringsagenda van de WRR staat naast een goed beheer van mondiale publieke goederen, zoals een stabiel klimaat, kennis en financiële stabiliteit, ook het belang van 'coherentie van beleid'. Dit betekent bijvoorbeeld dat het handels- en landbouwbeleid van rijke landen niet langer ontwikkelingsinspanningen moeten frustreren. Hier erkent de WRR overigens wel dat het realiseren van meer coherentie een zeer politiek proces is, waar veelal conflicterende belangen spelen. Bovendien constateert de WRR dat de huidige samenstelling van mondiale en regionale organisaties onvoldoende zijn toegerust om goed met mondiale publieke goederen om te gaan. Deels omdat ontwikkelingslanden te weinig macht hebben binnen de fora die er toe doen (Veiligheidsraad, IMF, Wereldbank).

Moed

De globaliseringsagenda waar de WRR voor pleit zal daarom snel tot ingewikkelde politieke keuzen leiden. Om ontwikkelingslanden tot ontplooiing te laten komen, zullen rijke landen arme landen de ruimte moeten bieden. Doorgaans betekent dit dat rijke landen een stapje terug moeten doen, dat burgers wat van hun welvaart moeten inleveren en dit zal op mondiaal politiek niveau moeten worden bevochten. Dit is echter geenszins een makkelijke politieke boodschap. Ook hier is de rol van maatschappelijke organisaties essentieel. In de rijke landen moet de politiek bij de les worden gehouden om zaken als een rechtvaardige verdeling van de toegang tot grondstoffen en het belang van duurzaamheid bovenaan de politieke agenda

te houden. Ook op het mondiale niveau, net als eerder op het nationale niveau, besteedt de WRR te weinig aandacht aan het politieke aspect van ontwikkeling. Het oprichten van een Nederlands *Global Issue centrum* of de minister-president meer verantwoordelijk maken voor die globaliseringsagenda, zijn suggesties die de moeite waard zijn om te overwegen, maar zullen een regering niet bewegen tot de noodzakelijke stappen richting een duurzame en rechtvaardige mondiale verdeling. Daar is veel maatschappelijke druk voor nodig.

0,8

De bijdrage van Nederland aan ontwikkelingssamenwerking is vastgesteld op 0,8 procent. De WRR stelt vast dat wetenschappelijk gezien de hoogte van dit percentage arbitrair is. De Raad moet zich bewust zijn geweest dat deze vaststelling aanleiding zou worden tot een hernieuwde roep dit percentage naar beneden bij te stellen. Naar boven bijstellen is gezien het huidige politieke klimaat geen reële optie, maar gezien de ambities die de Raad formuleert wellicht wel wenselijk. Natuurlijk is 'de 0,8' een politieke keuze, maar daarom niet minder relevant. Het percentage is bovendien gebaseerd op een internationale verplichting. Het is de uiting van het besef dat rijke landen hun welvaart hebben te danken aan een mondiaal systeem dat hen bijzonder gunstig gezind is, en anderen op deze wereld bijzonder ongunstig. Een situatie die leidt tot onaanvaardbare ongelijkheid die een beetje verzacht kan worden door jaarlijks een klein bedrag opzij te zetten voor mondiaal minder bedeelden. Dat zou geen gunst van de rijke aan de armen moeten zijn, maar een recht waar armen aanspraak op kunnen maken. Welbegrepen eigenbelang en solidariteit gaan hier prima samen.

Uiteindelijk gaat ontwikkeling dus in belangrijke mate om het doorbreken van bestaande machts- en belangenposities. En om de emancipatie van achtergestelde groepen burgers, op nationaal niveau binnen ontwikkelingslanden, maar ook op mondiaal niveau. Het gaat om eerlijk delen en gelijke kansen. Daarmee is ontwikkelingshulp uitermate politiek. Begrippen als eerlijk delen en solidariteit zijn actueler dan ooit.

=

B-Berichten

Dick Pels directeur

Sinds 1 januari is Dick Pels (1948) de nieuwe directeur van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks. Hij studeerde vertaalkunde en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, en was werkzaam als universitair (hoofd) docent maatschappijtheorie en sociale filosofie aan de universiteiten van Amsterdam en Groningen. Na een bijzonder hoogleraarschap in Groningen werd hij in 1998 gewoon hoogleraar sociologie en culturele studies aan Brunel University in Londen. In 2002 vestigde hij zich weer in Nederland als zelfstandig publicist. In 2004 was hij een van de oprichters van de links-liberale denktank Waterland, waarvan hij tot voor kort voorzitter was.

Zijn meest recente boeken: *De geest van Pim* (2003), *Een zwak voor Nederland* (2005), *De economie van de eer* (2007) en *Opium van het volk* (2008).

Op stapel staat een boek met de titel *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (De Bezige Bij, najaar 2010).

WB & De Linker Wang

Het WB wil intensiever gaan samenwerken met de werkgroepen van GroenLinks. Met De Linker Wang zoeken we naar een verdieping van het debat over vrijzinnigheid, religie en politiek binnen en buiten GroenLinks te verdiepen. Een eerste bijeenkomst vindt plaats in het Politiek Café van GroenLinks Amsterdam op 8 april 2010 (P96, Prinsengracht 96, Amsterdam). Dick Pels gaat daar in discussie met Ruard Ganzevoort, de nieuwe voorzitter van De Linker Wang. In de nabije toekomst organiseren het WB, De Linker Wang en de Amsterdamse studentengroep van GroenLinks een grotere landelijke bijeenkomst.

WB & Kunst, Cultuur en Media

Informatievrijheid, digitale vrijheid, downloadverbod, auteursrecht: is eigendom van cultuurproducten diefstal? Het WB onderzoekt samen met de werkgroep KCM de mogelijkheid om een visie pamflet uit te geven dat het denken hierover vormgeeft.

Green European Foundation

De nieuwe GEF vergaderde eind januari in Utrecht. Het WB is medeoprichter van dit instituut dat zich onder andere als doel stelt Europese debatten te stimuleren over democratie, ecologie en sociale vraagstukken. De GEF wordt gedragen door de nationale groene stichtingen, zoals het WB en de Heinrich Böll Stiftung, en door de Europese Groene Partij en de Groene Fractie in het Europees Parlement. WB-directeur Dick Pels en partijvoorzitter Henk Nijhof gingen in discussie over de politieke situatie in Nederland; debatten over populisme en nationale identiteit bleken niet specifiek Nederlands. Het WB is gevraagd om binnenkort met de GEF een seminar over dit thema te organiseren in Brussel.

WB in de krant

- Dick Pels, 'De waarheid is nooit keihard en onwrikbaar', in: *de Volkskrant*, 26 januari 2010. (Geert Wilders en Mohammed B. hangen eenzelfde beeld van de islam aan; het is een waarheidsdenken dat niet past in de democratie.)

- Anna van Dijk en Dick Pels, 'Percentage van 0,7 voor hulp is toch niet heilig', in: *Trouw*, 2 februari 2010. (Voor ontwikkelingshulp moet je uitgaan van wat nodig is, niet van een getal dat ooit is afgesproken.)

Web-publicaties

- Anna van Dijk en Gerrit Pas, 'De beperking van het wijkgericht werken; aanbevelingen voor lokale politici'.

- Anna van Dijk, Katinka Eikelenboom en Gerrit Pas, 'Wijkgericht werken lost niet alle problemen op; kanttekeningen bij het wijkbeleid'. Zie <http://wetenschappelijk-bureau.groenlinks.nl>

www.groenlinks.nl

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

RAAD VAN ADVIES
Chrisje Brants
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Tof Thissen
Marco Wilke

MEDEWERKERS
Dick Pels - DIRECTEUR
Anne de Boer
Anna van Dijk
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Noortje Thijssen

Het veer van Istanbul

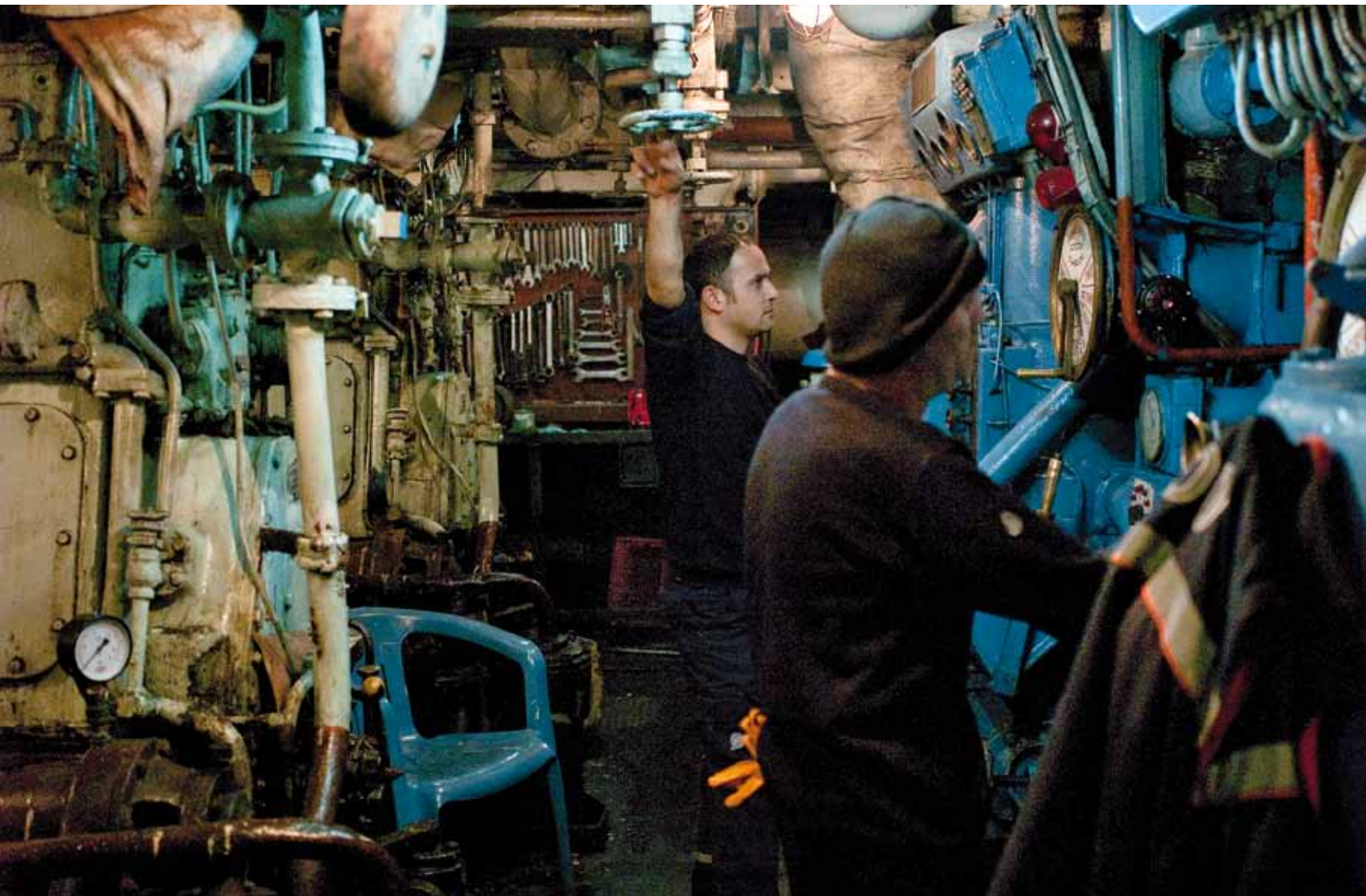
Fotografe Nicole Segers en schrijfster Irene van der Linde maakten samen het boek *Het Veer van Istanbul*. Het duo pendelde tussen de Euro-

pese en Aziatische oever van Istanbul, Culturele Hoofdstad van Europa in 2010. Van der Linde volgde de levens van uiteenlopende stadsbewoners, Segers richtte de camera op de boot en verbeeldt de grens. Net als de veerpont pendelt Turkije tussen twee continenten. Van der Linde

en Segers reisden eerder langs de nieuwe oostgrens van de Europese Unie.

- *Het Veer van Istanbul. Ontmoetingen langs de Bosporus*, Lemniscaat, 592 pp, € 37,50
- t/m 18 april zijn de foto's te bezichtigen in de Kunsthal, in Rotterdam

THEMA: KRIMP

oe e The i s

NR 2 · ZOMER 2010 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

Fotograaf Marleen Kuipers
documenteert Twente.
Boven: op de grens met Duitsland.
Onder: jongens bij de motorcross.

De Helling blijft

Op het laatste GroenLinks congres op 18 april dienden drie oud-redacteuren en een redacteur van de Helling een motie in waarin het partijbestuur gevraagd werd De Helling in zijn huidige, papieren vorm, te behouden en niet zoals gepland te veranderen in een digitaal blad. Kees Vendrik, Maarten van Poelgeest, Jos van der Lans en Natasja van den Berg vonden dat daarmee de erfenis van meer dan twintig jaar De Helling in de waagschaal werd gesteld, omdat, aldus de motie:

- 1 De Helling in zijn huidige vorm al jaren het beste wetenschappelijke blad van alle politieke verenigingen is, dat bovendien de meeste abonnees heeft van alle politiek-wetenschappelijke bladen,
- 2 De Helling een uitgave is waar veel interessante denkers en schrijvers voor willen werken,
- 3 De breed samengestelde en onafhankelijke redactie van de Helling een verrijking is als podium binnen GroenLinks.

De motie werd aangenomen en hoewel het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks als onafhankelijk instituut deze motie formeel naast zich neer had kunnen leggen (overigens was dat niet eenvoudig geweest vanwege de financiële banden met het partijbestuur), heeft de nieuwe directeur, Dick Pels, besloten de motie uit te voeren, met dien verstande dat De Helling zich financieel zelf zal moeten bedruipen, met uitzondering van het salaris van de hoofdredacteur. We hopen dat geld vooral binnen te halen met nieuwe abonnees, waarbij uw hulp uiteraard zeer welkom is. Meer actie op dit vlak zal volgen.

In elk geval betekent dit dat De Helling blijft bestaan en u het blad elk kwartaal als vertrouwd in de bus krijgt. Wel komt er daarnaast een nieuwe website met blogs en een digitaal maandblad. Dit opent voor De Helling nieuwe mogelijkheden om papier en digitaal te combineren, zoals de redactie vanaf het begin al heeft voorgesteld. Te denken valt aan het tussentijds reageren op Hellingartikelen op deze nieuwe website, een PDFabbonnement en debatten met een papieren eind en begin en daartussen digitale dialogen. Naar verwachting gaat deze site aan het eind van dit jaar de lucht in. In het volgende nummer zal de redactie nieuwe plannen voor deze samenwerking tussen digitaal en papier aan uw voorstellen.

Erica Meijers

THEMA: KRIMP

Zei er iemand Krimp?⁶

Essay over het spiegelbeeld van groei — Willem Schinkel

Stemmen aan de rand¹²

Electorale gevolgen van krimp — Josse de Voogd

Paul Kuypers: “Krimp is een zegen”¹⁴

Pleidooi voor een trage bestuurscultuur — Erica Meijers

Meer stad en meer land¹⁸

Adriaan de Geuze en Maarten van Poelgeest over ruimtelijke ordening — Jelle van der Meer

Kramp over krimp²²

Economische consequenties — André van Hoorn en Esther-Mirjam Sent

Marleen Barth: “Volmaakt zijn zit er niet in”²⁶

Voorstellen voor een kleinere zorgsector — Erica Meijers

Gedwongen dialoog³⁰

Naar school in een krimpgebied — Ruard Ganzevoort

Referendum naar rechts?³⁴

Links en directe democratie — Dick Pels

De Griekse tragedie en het Duitse Drama⁴²

Red Europa met een nieuw financieel model — Dirk Holemans

BEELDBIJDRAGEN

Vijftig jaar Sharpeville³⁸

Zuid-Afrika toen – en nu: foto's van Ulric Roldanus

The Power of Puppetry⁴⁴

Stijn Decorte fotografeert project van Evelien Pullens – door Aysel Sabahoğlu

RUBRIEKEN

Verder lezen en kijken 32

WB-Berichten 40

Menno Hurenkamp vanuit Moskou 41

(Marijntje Denters is op reis)

jaargang 23 · nr 2 · zomer 2010

Losse nummers: € 6,50

Jaarabbonnement: € 24,50

Jongerenabbonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899 f.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezagde abonnementen

worden automatisch voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marijntje Denters

Bas Eickhout

Marius Ernsing

Aysel Sabahoğlu

Farid Tabarki

Olav Velthuis

ONTWERP & BEELDREDACTIE

Mark Schalken / de Ruimte ontwerpers

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100% recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL Jack van Mildert namens Bureau
Groei Door Stilstand (sap@worldmail.nl)

Het behoorde tot de schrikbeelden van de jaren zeventig: explosieve bevolkingsgroei die wereldwijd een tekort aan voedsel en een enorme druk op het milieu zou veroorzaken. Mijn broer, een jaar of dertien en net begonnen aan zijn politieke bewustwording, riep luidkeels dat het een misdaad was om kinderen te krijgen en dat hij daar nooit aan zou beginnen.

Nu zich in het Westen een kentering begint af te tekenen – na het uitsterven van de babyboomgeneratie wordt bevolkingskrimp verwacht –, zou je dus opluchting en blijdschap verwachten. Niets is minder waar. Aan de randen van Nederland waar nu al sprake is van terugloop, wordt steen en been geklaagd. Want het valt tegen: er is, althans op korte termijn, sprake van terugloop van voorzieningen, leegstaande woningen en werkloosheid. Bestuurders vragen om investeringen en starten projecten om hun dorp te profileren en zo inwoners van andere plaatsen te trekken. Het antwoord op krimp luidt alom: groei!

De auteurs in het themadeel van deze Helling pleiten vrijwel zonder uitzondering voor een andere reactie. Stop met investeren in leegloop, ontwikkel een andere bestuursfilosofie en houd op met de suburbanisatie van Nederland, maar zet in op een rustig platteland met minder voorzieningen en een drukke metropool waar het als vanouds *booming business* zal zijn. Werkloosheid is straks geen probleem meer: alleen al de zorgsector kan ongeveer eenderde van de beroepsbevolking opnemen. Die moet dus ook krimpen. In plaats van in te zetten op immigratie (dat is ook nodig) of bevolkingsgroei (mijn broer heeft inmiddels drie kinderen), is het hoog tijd te wennen aan de gedachte dat het tijdperk 'grenzen aan de groei' nu echt onverbiddelijk is aangebroken.

Erica Meijers

Naast de artikelen zocht ontwerper Mark Schalken verbeeldingen van krimp én groei op wereldwijde en op persoonlijke schaal.

zei er iema

pleidooi voor een progressief nationalisme

Angst voor of fascinatie met 'krimp' zoals die momenteel lijkt te bestaan, is feitelijk het spiegelbeeld van een langdurige wil tot groei. Met 'groei' en 'krimp' beschrijft de maatschappij zichzelf in economisch-evolutionaire termen. Dit concept moet dringend worden vervangen door een ecologisch-revolutionair vocabulaire. Hoe kicken we af van de grenzeloze groeifetish – of: welke mogelijkheden zijn er voor Schinkels *creatieve inefficiëntie*?

'Krimp' is demografisch gezien nog lang niet aan de orde. Weliswaar groeit de wereldbevolking tot een voorspelde negen miljard tegen 2050 en groeit de Nederlandse bevolking lang niet zo hard, toch groeit ze tot minstens 2035 en heeft ze in 2050 nog een grotere voorspelde omvang dan momenteel. En gezien de voorspelling van de socioloog Mike Davis dat in 2050 ruim twee miljard mensen ter wereld in sloppenwijken wonen, is het wellicht een zegen te noemen dat de grote revolutie in de wereldbevolkingsomvang die wij meemaken niet leidt tot een enorme voorspelde influx van gelukszoekers – een vreemd genoeg negatieve aanduiding voor migranten die recent door Joke van der Zwaard op positieve waarde is geschat. Demografisch gezien betekent 'krimp' in de Nederlandse context vooral verstedelijking. Krimp betekent dus contractie en concentratie. Zoals overal elders ter wereld, zien we in Nederland een urbanisatie die deels betekent dat het platteland ontvolkt maar die ook deels betekent dat de stad het land opslokt, zodat de tegenstelling tussen 'stad' en 'platteland' aan relevantie verliest.

Maar zelfs wanneer de bevolking wel echt zou krimpen, dan nog zegt dat niet direct iets over de economische situatie van het land. Als het verband tussen bevolkingsgrootte en economische toestand lineair was, zou Nederland niet de economische zwaarlijvigheid hebben die het nu heeft. Niettemin is Nederland vooral ook vanuit economisch perspectief een 'krimp'-kandidaat. Wat kan groeien kan krimpen. En na jarenlange groei is de economie in de afgelopen jaren gekrompen. Op dit moment ziet het er nog geenszins uit dat economische krimp zal blijven: 2010 heeft in de eerste kwartalen economische groei gekend en het CBS verwacht groei voor 2011. Als het idee van 'krimp' dus noch demografisch, noch economisch direct aan de orde is, is het van belang te bezien wat het idee van 'krimp' betekent. Hebben we niet in de eerste plaats te maken met een ideële of ideologische krimp? Kennen we niet een bekrompenheid in de manier waarop het land, haar bevolking en haar economische omvang en substantie nog begrepen kunnen worden?

Museum Europa

Ik behoor tot een generatie die het hoogstwaarschijnlijk gemiddeld genomen niet beter zal hebben dan zijn ouders. Die gedachte leidt tot een vage angst of onrust als grondhouding. Tot een gebrek aan horizon. En toegegeven, nu de wereld 'mondiaal' en rond is, is de horizon ook niet echt boeiend meer. Uiteindelijk lijkt ieder vergezicht toch weer bij jezelf uit te komen. En er is ook al geen nieuwe wereld meer te ontdekken. Die is al ontdekt, en terwijl wij krimpen, groeit die wereld. Wij lekken feitelijk. We lopen langzamerhand leeg in de richting van wat ooit een aan ons onderworpen wereld was.

Excuses, ik generaliseer. Laat ik voor mezelf spreken. Ik heb ooit, wellicht in een wat pessimistische bui, geschreven dat wij in het oude Europa in een museum leven. Museum Europa, dat is waar de wereld op vakantie gaat om het levende verleden te zien. In mijn optimistische buien denk ik dan: wat is er mis met een museum? Laten we van de kunst genieten! Maar we moeten ons niet vergissen: Museum Europa is een luchtballon die langzaam leeglopend een

nd 'krimp'?

scheet de wereld in schiet waarvoor die wereld, als ze überhaupt luistert, de neus ophaalt. Maar mijn museummetafoor is natuurlijk beperkt en misschien ook, met een tegenwoordig weer populair woord, 'elitair'. 'Leeg pakhuis', dat zou ook een werkende metafoor kunnen zijn. Het voelt soms alsof we een winkel zijn die steeds kleiner behuisd is. Dat is vooral een gevoel, want voorlopig is er nog niet veel van te zien. Maar wie een Aziatische metropool heeft gevoeld, die weet wat wij missen: energie.

De grote energiecrisis van onze tijd is in West Europa op zijn existentiële dimensie gebracht: wij lijken geen energie meer te hebben, geen puf om nog iets nieuws te bedenken. Geen volk dat zo vaak op vakantie gaat, maar toch is het altijd wel 'aan vakantie toe'. Al onze vergezichten zijn blikken op onszelf, een gapen in de spiegel. Bij ons is 'Verlichting', ooit tegen traditie gekant, traditie geworden. We hebben alles al een keer bedacht en het hele idee van een 'alternatief' is te vervelend om nog om te lachen. Aflleidingsmanoeuvres als 'de strijd der beschavingen' geven ons nog het gevoel dat we een grote beschaving zijn en dat er iets groots op het spel staat, dat we meedoen met de mondiale meting van machten. Maar ook daarin komen we niet verder dan woorden als 'integratie' – woorden die meelderig smaken in de mond, maar wie gaapt, krijgt nog een hap. Wie kan ons met droge ogen aankijken en zeggen dat onze politici, met hun alleen in procenten verschillende bezuinigingsplannen, ons een nieuwe horizon voorspiegelen? Wanneer, na jaren van centrum-rechtse thematisering van 'actief burgerschap' en 'participatie', een 'links' verkiezingsprogramma pleit voor een 'activerende participatiemaatschappij', waar is dan nog frisse politieke lucht in te ademen? En wat te denken van onze grote filosofen, die nog altijd sparren over Verlichting en Mao, of die – en daarmee ontpopte Peter Sloterdijk zich tot museumdirecteur – voorstellen dat de rijken de armen voortaan bij wijze van filantropie onderhouden?

Operatie Obesitas

Maar ik moet mij weer excuseren: ik spreek weer generaliserend. Ik moet voor mezelf spreken. Maar wie spreekt er namens 'ons'? Wie opent een horizon waar we niet altijd al zelf staan, precies zoals we zijn, met misschien als het lukt een procentje meer? Laten we beginnen bij de beelden van 'ons' die tot voor kort in ieder geval nog plausibel waren.

Het is duidelijk dat het gedeelde beeld van 'de Nederlandse samenleving' lang dat van een obees lichaam geweest is. 'Groeï', dat was het vigerende doel. Groei was onze platgeseculariseerde invulling van vooruitgang. Vooruitgang was een richting, had een einddoel in zicht. Groei was richtingloos, want alle kanten op. Ons doel was dik worden, ruimte innemen, niet meer via koloniale expansie maar via economische groei. Operatie Obesitas, dat was de preoccupatie die het collectief imaginair kenmerkte. En het collectief, dat liet zich daarom het beste omschrijven als 'B.V. Nederland'. Daarom stelde (en stelt) ook de overheid zich op als een bedrijf, als 'concern' dat 'cliënten' heeft. Voor die cliënten heeft de overheid niet zonder meer 'concern', maar (liefst zo efficiënt mogelijke) 'dienstverlening'. Onze maatschappij is dus als een luchtballon: ze kan groeien en ze kan krimpen, maar in beide

gevallen is de vraag of ze meer inhoud heeft dan lucht.

Groei, dat is nog steeds de primaire manier om de richting van de samenleving, en daarmee de identiteit van die samenleving, te denken. Eerdere samenlevingen hadden benen, waren onderweg, bijvoorbeeld naar een quasi-utopisch adres dat aan het eind van de route 'vooruitgang' lag. Een samenleving die zichzelf in termen van 'groei' definieert, die is niet langer onderweg maar zit stil. Haar enige beweging is een uitdijende beweging – en ze moet blijven uitdijen om zichzelf nog plausibel als identificeerbare eenheid voor te kunnen stellen. Wil het sociaal lichaam van de samenleving niet uiteen vallen, dan moet het blijven groeien. Haar ideaal is aan iedere horizon haar eigen vetrillen te identificeren. Ons hele idee van vrijheid is extreem nauw verbonden met uitbreiding van economische mogelijkheden, met groei. Het idee van krimp is daarom ook het idee onze vrijheid te verliezen. Maar ook de krimpgedachte heeft een zeker nut.

De angst voor 'krimp' is de negatieve vorm van het vertrouwen op 'groei'. Zowel krimp als groei zijn een lof der bekrompenheid, maar ze hebben nut: ze maken aannemelijk dat 'wij' toch echt een 'samenleving' vormen, een zeker organisch geheel van mensen bungelend onder een natiestaat, bijeengehouden door culturele en morele banden en door een solidariteit die pas nu, in een situatie van dreigende krimp, op de proef gesteld wordt. Krimp is een idee dat, net als groei, plausibiliteit geeft aan het bestaan van een sociaal lichaam – en het idee van een sociaal lichaam is historisch gezien de dominante manier om over een samenleving na te denken. Machines krimpen niet, dat doen organische materialen, organisaties, samenlevingen. Samenlevingen zijn er niet zomaar. Daar moet in geloofd worden. Het zijn dingen die 'performatief' zijn: ze bestaan zodra gedacht wordt dat ze bestaan. Zolang 'samenleving' vaak genoeg geciteerd wordt, bestaat ze. Operatie Obesitas gaf op een dergelijke manier plausibiliteit aan het bestaan van een onverdeelde samenleving door over haar 'groei' te rapporteren. Maar ook een krimpende samenleving is een samenleving. Ook krimp veronderstelt een collectief. Een collectief dat krimpt, maar dat niettemin voldoende eenheid heeft om benoembaar te zijn en dat nog steeds, met CPB-prognoses in de hand, mag hopen dat de vette jaren terugkeren.

Dat is alvast de troost die het krimpidee biedt. Het stelt de samenleving als een toenemend krappe ruimte voor. De wereld is groot en wij worden een stukje kleiner, maar we zijn er tenminste: samen, levend. Krimppolitiek is een vorm van interieurarchitectuur: we moeten onze kleiner wordende ruimte opnieuw behangen. De toekomstige premier moet in de eerste plaats dat zijn: een interieurarchitect. Dat is waarom het belangrijk is of hij of zij thee of koffie drinkt. Of welk kleurtje behang we aan de muren zullen hebben. Als we een goede democratische afspiegeling van de bevolking in de politiek willen misschien grijs? Of wie weet toch nog een keer paars proberen? Alles krimpt, dus het zal vast knusser worden.

Dieetscenario's

En toch, als ik nog even voor mijzelf mag spreken (en als ik mezelf dan mag tegenspreken): de existentiële energiecrisis is niet het enige dat onze hedendaagse grondstemming ken-

merkt. Er gaat ook een nieuwe creativiteit in collectiviteitskunst achter schuil – een vermogen op een nieuwe manier te komen tot een collectiviteit, een imaginaire container van sociaal leven, een nieuwe burgerbroeikas, een 'samenleving'. En tegenover de lof der bekrompenheid waarin het economisch-evolutionaire denken ons vasthoudt, bestaat een misschien wel groeiende behoefte aan een ecologisch-revolutionair denken dat creatief met krimp omgaat. Alvorens daar op in te gaan, is het eerst van belang stil te staan bij de krimp-coping-strategieën die het economisch-evolutionaire denken naar alle waarschijnlijkheid naar voren zal schuiven of die zelfs al naar voren geschoven worden. Voor een belangrijk deel gebeurt dat op basis van het idee van 'krimp', maar ik stel voor om hier, juist om de positieve krachten die erin besloten liggen, tevens uit te gaan van reële krimp.

Er zijn een aantal dieetscenario's te verwachten als manieren waarop het sociale lichaam zal reageren op een meervoudige 'krimp'. Die scenario's hebben betrekking op de *sociale ruimte* van het samenleven, op de *politieke ruimte* en op de *fysieke ruimte* daarvan. En ik moet eerlijk zeggen: mijn metafoer van het knusse collectieve huis was ironisch bedoeld. Onderstaande dieetscenario's gaan allen veeleer uit van krimp als krapte en kramp.

Voor wat betreft de *sociale ruimte* dreigt een definitieve afbouw van de zorgvleugel van het huis van de verzorgingsstaat. Bestaande plannen omtrent de WW zijn daar onderdeel van. We hebben nog maar nauwelijks door wat voor groot goed het is dat dergelijke voorzieningen (nog) bestaan. Zeker vergeleken met de meeste situaties in het buitenland, zoals de door goedkope columnisten bejubelde VS, kent Nederland voornamelijk een extreem lage armoede, werkdruk en criminaliteit. Dat de 'betaalbaarheid' ervan in

het geding zou zijn, is natuurlijk een kwestie van prioriteit, zowel in het belastingregime als het belang van verdelende rechtvaardigheid dat men voorstaat, in het relatieve gewicht van uitgaven en in de mate waarin Keynesianisme in de overheidsfinanciën acceptabel geacht wordt. Er dreigt al met al een toenemende klassenkloof tussen onszelf en de arbeiders die naar ons toe migreren om ons te verzorgen. Vergrijzing betekent verzorgingsbehoefte. Voor zover in die behoefte niet voorzien kan worden, zullen we migratie als optie zien, zoals in de jaren tachtig Surinaamse zusters aangetrokken werden. Maar de afbouw van rechten voor werknemers en werklozen, de participatiedwang en de reeds bestaande toename van werkende armen zullen een tweedeling betekenen tussen de witte ouderen en hun vreemde verzorgers.

Dat zal mede het geval zijn vanwege een op termijn reëel dreigende omvorming van de *politieke ruimte* tot een gerontocratie. Vergrijzing betekent dat een toenemend politiek gewicht licht bij een toenemend conservatief deel van de bevolking. Bij die welgestelde generatie die tegen de macht tekeer ging en ze toen had. Die in de jaren zestig en zeventig de *Frankfurter Schule* las, in de jaren tachtig en negentig New Age, en in de jaren 2000 alles van 'leiderschap' tot Kluun en van 'lifestyle' tot 'krimp'. Die generatie is oud en dik geworden. Ze heeft de jeugd niets meer te vertellen dan verhalen uit de oude doos. De ouderen verdienen respect, maar een politiek verband moet er zijn energie niet van hebben. Wat dreigt is een toenemend gefrustreerde jonge generatie onder een toenemend gerontocratisch gerund regime. Deze dominante klasse merkt niet veel van economische krimp, mocht die zich voordoen. We moeten niet vergeten dat de aanstaande gerontocratische klasse de eerste netwerkklasse was. Zij beschikt over laterale verbindingen met andere wel-

gestelden, dwars over grenzen heen. Tussen diegenen voor wie 'krimp' persoonlijk bespaard blijft, bestaan banden die zich niet aan de sociale, politieke en fysieke grenzen van nationaalstatelijke burgerbroeikassen houden. Hun gezamenlijke belang bestaat vooral uit het reguleren en controleren van diegenen aan de verliezende kant van de mondiale economie, die even *footloose* en transnationaal zijn, maar met geld noch rechten.

De *fysieke ruimte* tenslotte dreigt het terrein te worden van de toenemende sociale hypochondrie die de krimpende samenleving kenmerkt. Dat zal zich onder meer uiten in een toenemende 'policing' van de stad. De stad is al langer hard op weg een laboratorium te worden van politicommissarissen en burgemeesters met een heimelijke repressiefetisj. Burgemeesters hebben in de afgelopen jaren steeds meer bijzondere bevoegdheden gekregen, van het uitroepen van lokale uitzonderingstoestanden tot individuele tram- en gebiedsverboden. Gelegitimeerd door een bestuursfilosofie van de 'innovativiteit' is de stad in toenemende mate een belegerde zone, waar 'interventieteam's' praktisch onbevraagd te werk gaan, evenals 'pandbrigades' en 'stadsmariniers' – instituten die met 'slagkracht' aan de 'frontlijn' werken en binnen 'Hot Spot Zones' aan 'stedelijke herovering' doen – een typisch museumconcept, als ware de stad al lang verloren, en wel aan een vijand. In ieder geval is de stad nu al het toneel van 'etnisch specifieke' maatregelen, zoals de VIP-behandeling ('very irritating policing') die 'Marokkaanse' jongens kunnen krijgen. En een aanhalen van de economische broekriem is typisch een situatie waarin die broekriem ook op andere manieren gebruikt wordt. De stad dreigt de infrastructuur van de onderbuikcontractie te krijgen: als een narcistische voyeur neemt ze zichzelf permanent op via

camera's; ze is opgedeeld in etnisch-specifieke zones waar uitzonderlijke maatregelen van kracht zijn; en ze kent gepri- vilegieerde paden die ontzegd worden aan als risicovol gelabelde individuen.

In al deze scenario's toont de samenleving zich als hypochonder: ze maakt zich zorgen over allerhande mogelijke kwalen die ze als extern-bedreigend beschouwt, en haar fixatie op die kwalen is nog de enige manier om plausibel te maken dat die samenleving bestaat als organische eenheid met een eenduidige identiteit. Deze dieetscenario's maken tegelijkertijd duidelijk dat een reëel krimpende toekomst niet veel anders is dan de palliatieve zorg voor een samenleving die sowieso geen puf meer lijkt te hebben. Een samenleving met nog slechts napruttelende geslachtsorganen, getuige de op de lange termijn krimpende bevolking. Een samenleving die nog het meest lijkt op Sinterklaas: een oude man die bestaat zolang er nog in geloofd wordt.

Creatief met krimp

Dat klinkt pessimistisch, maar zo is het niet bedoeld. Toch is veel van wat hierboven beschreven is al gaande. We hebben het veelal niet door, maar wie aan een buitenlandse universiteit (ik spreek weer voor mijzelf) verslag doet van Nederlands 'integratiebeleid', van elektronische monitoring of van de enorme toename in detentiestatistieken (Sinterklaas stopt iedereen die niet zoet is in de zak), die oogst verbaasde verontwaardiging. Dat inspireert tot verbazing over het gebrek aan fundamentele discussie die ons overlegmodel kenmerkt. Tegelijk bieden krimp en crisis wel degelijk kansen om zulke discussie wel te voeren – en om die kansen waar te maken acht ik het juist van belang, ongeacht de realiteit ervan, om de krimpdiagnose aan te nemen en het kri-

tisch potentieel ervan vrij te maken.

'Crisis', dat is in het Grieks een medische term die betrekking heeft op een 'kritiek moment', een omslag. En het betekent ook wel 'beslissing'. Ik stel voor die oude betekenis van 'crisis' hernieuwd actueel te maken en uit te buiten. Een sociaal hypochondrische samenleving die met een crisis te maken heeft, ziet zich eerst en vooral voor een beslissing gesteld, ook al wordt de noodzaak ervan vooralsnog – met ambtelijke werkgroepen die politieke visie vervangen – niet onderkend. Die beslissing heeft betrekking op het af te leggen pad. Crisis biedt de kans op een fundamentele herbezinning zowel op economisch gebied als op energiegebied – en de twee zijn natuurlijk innig verbonden. Beslissingen zijn per definitie risicovol, want ondergedetermineerd en dus onzeker. Als uitkomsten zeker zouden zijn, was er geen sprake van handelingsvrijheid en dus niet van een beslissing. Wie een beslissing neemt, neemt altijd een gok. Dergelijk risico hoort in de politiek thuis. Politiek is geen probleemmanagement, maar een risicovol beslissen op basis van een door visie gecompenseerd gebrek aan informatie.

Welk type beslissing voor de toekomst valt dan aan te denken? Zonder te veronderstellen dat ik daarvoor de benodigde visie heb – ik ben iemand die te veel voor zichzelf spreekt – zou ik enkele voorbeelden willen geven die duidelijk maken dat economie en ecologie, die voor Hippocrates nog verbonden waren maar in onze traditie ontkoppeld zijn geraakt, met elkaar verbonden zijn. Het is tijd in te zien dat ze beiden betrekking hebben op de *oikos*, de huishouding. De vraag is welke nieuwe solidariteiten op de krimpende *oikos* betrekking zullen hebben. De verbinding tussen economie en ecologie zou ik willen zien in de vorm van een progressief

nationalisme dat een vorm van solidariteit voedt die noch aan Operatie Obesitas gebonden is, noch aan soortspecifieke discriminatie en antropocentrisme.

Op economisch vlak – de *sociale ruimte* van het samenleven – bestaat allereerst een noodzaak te komen tot nieuwe vormen van solidariteit. Eén idee in die richting is de invoering van een basisloon. Dat vormt de basis van een collectieve solidariteit omdat het een armoedeval voorkomt en omdat het een door alle werknemers, en door werkgevers, gedeelde verworvenheid behelst. Tegelijkertijd blijft 'werk' de symbolische aantrekkingskracht van de *homo faber* houden. Dit in tegenstelling tot een situatie waarin werk verplicht wordt, de inhoud ervan degenereert, en de vorm mensen dwingt. Het dwingt bovendien steeds vaker tot meerdere banen, zoals onder het mom van emancipatie verkocht is dat huishoudens tegenwoordig twee inkomens moeten hebben om eenzelfde levensstandaard te kunnen hebben – hetgeen nog niet zo bedenkelijk zou zijn als het echte financiële onafhankelijkheid en gelijke carrièrekansen bood.

Een basisinkomen zou de belichaming kunnen zijn van een *progressief nationalisme* dat de *politieke ruimte* substantie geeft. Wie 'nationalisme' a priori als scheldwoord ziet, heeft er niet over nagedacht. Democratische instituties zijn, bij gebrek aan absolute macht, traditie en religie afhankelijk van *nationale* vormen van legitimiteit. Nationalisme is een reëel ervaren werkelijkheid die niet weggaat door er schande van te spreken, en die bovendien een positieve functie heeft, maar die tot nog toe in Nederland alleen aangesproken is door diegenen die er regressieve doelen mee hebben. Een progressieve inhoud van nationalisme kan onder meer bestaan uit een vorm van collectieve solidariteit die zowel

'prikkel' tot werk als duidelijk maakt dat collectief gedeelde bestaanszekerheid juist ook een verzekering is voor de werkkenden. Maar een progressief nationalisme is óók een nationalisme dat voorbij de natie in strikte zin kijkt en dat tot een solidariteit met een breder leefmilieu oproept. Bijvoorbeeld met niet alleen wezens van het subtype 'mens met Nederlandse nationaliteit', maar, behalve met migranten en vreemdelingen, ook met dierlijke wezens, wiens collectieve leed in de bioindustrie absurde proporties heeft aangenomen. Slimmerikken kunnen opmerken dat de bioindustrie nog relatief energiezuinig is, maar dat geldt alleen bij gelijkblijvende consumptie en zonder incalculatie van 'externe' milieukosten als transport. Gezien de huidige vleesconsumptie is de mondiale bioindustrie een van de motoren van Operatie Obesitas. Een progressief nationalisme dat voorbij soortspecifieke solidariteit geraakt, raakt dus ook aan vragen omtrent de energiecrisis.

Waar het gaat om de energiecrisis – de *fysieke ruimte* – zou één mogelijke beslissing daarom kunnen bestaan uit een intra-Europese regionalisering van economische productie, zeker voor wat betreft landbouw en energie. Een alternatief mondialiseringsmodel bestaat uit onderling relatief autonome regio's die via een met vliegquota gereguleerd verkeer verbonden zijn. We moeten inzien dat een zekere mate van inefficiëntie van belang is voor het leefmilieu en voor de economie. In plaats van Schumpeters 'creatieve destructie' stel ik voor: Schinkels *creatieve inefficiëntie*. Het economisch-evolutionaire vocabulaire dat de conceptuele infrastructuur vormt van Operatie Obesitas is hard toe aan vervanging door een ecologisch-revolutionair vocabulaire dat collectieve solidariteit met een duurzame huisvesting van het collectief weet te conceptualiseren.

Dat betekent ook, om nog een voorbeeld te noemen, dat eindelijk afgestapt moet worden van het monitoren van de gezondheid van de samenleving in de vorm van het Bruto Nationaal Product. Internationaal is op die indicator, die een typisch product van Operatie Obesitas is, inmiddels veel kritiek ontstaan: de exclusieve focus op groei waardeert ecologische afbraak bijvoorbeeld positief – zowel in de productie die bronnen opleveren als in de kosten van het opruimen van milieuschade. Zo heeft een door Sarkozy ingestelde commissie met onder meer de Nobelprijswinnende economen Stiglitz en Sen in 2009 voorgesteld het BNP te hercalibreren en tevens andere indicatoren voor het welzijn van landen in te voeren. Waar het echter fundamenteel om gaat, is in de eerste plaats het denken voorbij de groei – en een verandering in indicatoren betekent nog niet een afkick van de groeifetish – en in de tweede plaats het denken voorbij indicatoren van individuele samenlevingen, als zouden die, zoals voor Plato, meta-individen zijn zonder inbedding in en onontwarbare verstrengeling met hun sociale en ecologische milieus. 'Groeï' is grenzeloos, een alibi voor het niet stellen van collectieve doelen, een substantiële economie. Een economie van de substantie vervangt groei door grenzen, door inhoudelijk gefundeerde limieten van 'genoeg'. Een eerste stap in die richting is wat André Gorz 'ontgroeien' heeft genoemd.

De hier gegeven voorbeelden hebben geen geprivilegieerde status. Ze zijn voorbeelden van denkrichtingen die

momenteel afgesloten lijken in de Nederlandse politiek. En ondanks de voorliefde voor het doorbreken van taboes en het 'bespreekbaar maken' van van alles en nog wat, blijkt er veel te zijn dat onbespreekbaar is, en wel juist waar het radicale of, minder polemisch, fundamentele visies betreft. Wat allereerst nodig is, is dat de meervoudige crisis die met 'krimp' wordt aangeduid (van economie tot energie) wordt herkend als moment van beslissing. Anders gezegd: de crisis is een *kairos*, ook een Grieks woord. Kairos betekent 'beslissend moment', een 'window of opportunity'. Wie de crisis als kairos weet te waarderen, is in staat de omslag te maken die mij als de fundamentele opgave van deze eeuw voorkomt. Dat is de omslag van een economisch-evolutionair naar een ecologisch-revolutionair denken. In plaats van een solidariteitsondermijnende groeigerichtheid is het zaak aan een groeiende solidariteitsgerichtheid te werken.

Dit is wat mij betreft een open uitnodiging aan diegenen voor wie de politiek, in de woorden van Max Weber, een 'beroep' is – een roeping dus. Gevraagd: een radicale interieurarchitect! Wie heeft de visie de crisis als kairos te zien? Ik moet natuurlijk voor mijzelf spreken, maar ik vermoed dat een jonge generatie smacht naar zo iemand, zo'n partij of voor mijn part zo'n 'beweging'. Want komt er eenmaal beweging in ons obese collectieve lichaam, dan zou zich een onvermoede energie kunnen vrijmaken bij een generatie die zozeer de geest heeft dat ze dat vette, krimpverzende lichaam achter zich laat om aan nieuwe collectieve huisvesting te gaan werken.

=

Literatuur

- M. Davis, *Planet of Slums*, Verso Londen 2006.
J. van der Zwaard, *Gelukszoekers. Over vrouwelijke huwelijksmigranten in Nederland*, Artemis, Amsterdam 2008.
T. Sieverts, *Cities without Cities: An Interpretation of the Zwischenstadt*, Routledge, New York 2003.
R. Koselleck, 'Crisis', *Journal of the History of Ideas* 67(2), 2006, p. 357-400.
T. Princen, *Treading Softly. Paths to Ecological Order*, MA: MIT Press, Cambridge 2010. (Een overzicht van mogelijke verbindingen tussen economie en ecologie)
A. Gorz, *Ecologica*, Seagull Books, Londen 2010, met name p. 119 en p. 68-73.

stemmen aan de

Krimp roept emoties op: het veroorzaakt gevoelens van wrok en achtergesteld zijn. In het stemhokje leidt dat tot hoge scores voor protestpartijen. De gangbare reflex in het egalitaire Nederland is om het protest serieus te nemen en weer geld uit te delen aan de 'zwakkere' gebieden. Er moet echter niet worden geïnvesteerd in krimpgebieden, maar in de duurzame en dynamische metropool.

De tegenstelling tussen groei en krimp is ook een electorale. Steeds meer zien we een tweedeling tussen een open, vrijzinnige, nieuwsgierige stroming die gericht is op vooruitgang, tegenover een monoculturele, conservatieve, rancuneuze en meer gesloten cultuur die gericht is op behoud. Partijen als PvdA en VVD werden tijdens de Europese Verkiezingen aan twee kanten leeggezogen; op de ene plek door GroenLinks en D66, elders door SP en PVV. De eerste stroming bevindt zich vooral in groeiende, de tweede in stagnerende gebieden. Je zou kunnen zeggen: de bekrompenheid bevindt zich in de krimpgebieden. Proteststemmers op SP en PVV wonen vooral aan de randen van de steden, de randen van de Randstad en de randen van het land. De scores van deze twee partijen vallen hier vaak samen, zoals in Heerlen waar de SP in 2006 31,7% behaalde en de PVV in 2009 26,3%. Het gaat om krimpende plattelandsregio's, zoals Limburg, Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Groningen en om steden en regio's waar hele industrietakken zijn verdwenen of getransformeerd, zoals Rotterdam, Heerlen, Oss, Vlissingen, West-Brabant, Delfzijl en de Zaanstreek. Maar ook naoorlogse steden en woonwijken die een proces van sociale daling meemaken en op de nominatie staan om te gaan krimpen, zoals Almere, Hellevoetsluis en Spijkenisse.

Gemopper

In deze gebieden woont vooral de lagere middenklasse; de kinderen krijgen er een slechtere opleiding dan hun ouders, de huizenprijzen dalen en elke dag staat men in de frustrerende file naar ver weg gelegen werkplekken. Nergens daalde de VVD, groeipartij bij uitstek, zo hard ten voordele van de PVV, als in deze 'groeikernen'.

Opvallend is dat de proteststemmen vaak komen van perifere plekken waar de overheid in het verleden bewust ontwikkeling op gang probeerde te brengen. De verwachtingen waren destijds tot in de hemel gestegen en welvaart en groei zouden elke uithoek van het land bereiken. Het motto van Den Uyl was 'spreiding van kennis, inkomen en macht'. Tot ergens in de jaren zeventig kon de overheid daadwerkelijk sturing geven aan dergelijke economische en geografische processen. Maar daarna raakte de sturing in het slop, door wereldwijde economische veranderingen, door links onvermogen en hernieuwde rechtse wilsvorming. Er volgde

een economische transformatie naar een postindustriële maatschappij. De industrie trok weg naar lagelonenlanden en kennis, innovatie, toerisme, financiën en andere diensten werden belangrijker. De werkgelegenheid in perifere steden als Emmen en Delfzijl en groeikernen als Almere en Lelystad kwam maar moeizaam op gang. Oudere industriesteden, waar sectoren als scheepsbouw, mijnen en textiel onderuit gingen, kregen het moeilijk en konden de slag naar de nieuwe economie niet maken. Werknemers verdwenen massaal in de WAO. De verplaatsing van rijksdiensten (KPN naar Groningen, CBS naar Heerlen) bracht ook geen verbetering en leidde tot inefficiëntie. De resultaten van de spreiding vielen tegen, de belofte van sociale stijging werd gebroken en de bevolking raakte gefrustreerd. Mensen voelen zich overvallen door processen als globalisering, migratie, Europese eenwording, urbanisatie en de diplomademocratie. Gedreven door gevoelens van wrok stemt men op partijen als SP en PVV. Niet voor niets pretenderen zij te doen wat de PvdA op deze plekken heeft beloofd. De frustratie neemt nog verder toe wanneer door krimp en vergrijzing allerlei voorzieningen verdwijnen en de levendigheid afneemt. Vervolgens rekent men op de overheid, die te hoge verwachtingen heeft gewekt. De beloften van gelijkheid, maakbaarheid, sociale stijging en spreiding waren echter niet realistisch en veroorzaken nu het protest. Waar elders in de wereld ambitieuze mensen, rijk en arm, naar de steden trekken, ontstaat er in Nederland gemopper en stagnatie en verwacht men voor elke verandering 'compensatie'. Terwijl het ook anders had kunnen lopen. Met een meer dynamische en emanciperende arbeidsmarkt, een actiever sociaal stelsel en minder beloften, hadden mogelijk duizenden ontslagen mensen een nieuw leven kunnen beginnen in de Randstad. Wie weet kende Amsterdam dan naast Chinatown ook wel een 'Limbotown'. En stonden er in Heerlen nu blinkende migrantenvilla's, zoals we die ook in Marokkaanse dorpen zien, in plaats van verpauperde WAO wijken waar men mopperend de verandering gadeslaat.

Jaloezie

Tegenover de krimp staan ook gebieden waar groei plaatsvindt. De vooruitgang manifesteert zich vooral rond Amsterdam en Utrecht, dé brandpunten van kennis, innovatief ondernemerschap, tolerantie,

rand

handelsgeest, nieuwsgierigheid en kosmopolitisme. Er loopt een 'green belt' van Alkmaar naar Nijmegen, een groen woongebied met succesvolle steden en veel GroenLinks stemmers. VVD en D66 doen het hier eveneens goed. Ook minder welvarende lager opgeleide mensen stemmen in dergelijke steden eerder optimistisch progressief dan in stagnerende gebieden. Het is de hoop versus de angst. Ofwel: mensen kunnen beter in een groeigebied wonen. In een gebied met een hoge dichtheid en een sterke functiemix is de sociale mobiliteit groter. Er zijn meer kansen qua werk, ondernemerschap en intellectuele ontwikkeling en men is weerbaarder bij verandering. Voor laagopgeleiden is er altijd wel weer nieuw werk in de diensteneconomie, terwijl zij in de periferie afhankelijk waren van één baan voor het leven, die verdween. Een sterke Randstad kan bovendien de concurrentie aan in een wereld waarin het steeds meer draait om megasteden en stedelijke regio's. Nederland zal zich dan ook moeten richten op metropoolvorming, waarbij Amsterdam met kop en schouders boven de rest uitsteekt en het centrum is van een bloeiende stedelijke regio. Dit zal leiden tot jaloezie elders. Zo zien we dat de rest van het land weinig geneigd is nog een cent te betalen voor het debacle van de Noord-Zuidlijn, terwijl die lijn wel naar die ene vierkante kilometer loopt (de Zuidas) waar ons nationale geld wordt verdient. Juist in de groeigebieden moet geïnvesteerd worden om de groei goed te faciliteren, zoals ook Maarten van Poelgeest, GroenLinkswethouder in Amsterdam, eerder in *De Helling* betoogde. Het is ook van belang te investeren in de randgebieden bij steden en ze bij de groei-as te betrekken. Voorkomen moet worden dat ze verder afglijden. Regel dus snel een metro naar Almere, liever dan een buurtbus naar het leeglopende Groningse Ganzedijk. Ontwikkel kwaliteit en bereikbaarheid, zodat mensen niet weer verder trekken. Want er tekent zich al weer een nieuwe ring van suburbs af, die de probleemwijken van de toekomst zullen worden. Dan gaat het om plaatsen als Kampen, Tiel, Geldermalsen en Nijkerk.

Kwaliteit

Een nieuwe ronde van spreiding en investeringen in de krimpgebieden moet al helemaal voorkomen worden. Dat zal alleen maar leiden tot nieuwe krimp en teleurstelling in de toekomst en verzwakt het land.

Winkelcentrum Kuilsburg in Delfzijl-Noord. Foto: Kees van de Veen / HH

Het is bouwen voor de leegstand. Binnen de regio's moet men zich slechts richten op de meest dynamische, aantrekkelijke en bereikbare stad. Groningen, Breda en Maastricht kunnen nog wel groeien.

Laat groei plaatsvinden op de meest logische plek, niet om ergens tegen beter weten in werkgelegenheid te brengen. Veel perifere steden zijn er ook niet mooier op geworden in hun drang naar vooruitgang. Elke keer verzint een stad als Den Helder weer een nieuw prestigeproject om zichzelf 'op de kaart te zetten', en elke keer wordt men teleurgesteld, want het zit er gewoon niet in. Intussen raakt de bevolking steeds gefrustreerder. Ook hier scoorde de PVV en werd TON tweede partij in de raad. Veel beter zou zijn zich te richten op kleinschalige kwaliteit. Breek flats af, bouw streekgebonden huizen terug en benut de mooie locatie. Beperkte investeringen in krimpgebieden moeten zich slechts richten op kwalitatieve afbouw, niet meer op groei. Nu concurreren gemeenten elkaar nog kapot. Overal wil men 'randstedelingen' trekken; alsof het gaat om een onuitputtelijke stroom mensen uit een poel van verderf. Tekenend is de mislukte 'Blauwe Stad' in Oost-Groningen. Waarom zou je aan een

kunstmatig meer in de Groningse klei gaan zitten, als op een kwartier fietsen van het Amsterdamse centraal station het mooiste authentieke waterland van Nederland ligt? Nederland moet de Randstad en dan vooral Amsterdam op waarde schatten en durven te versterken, ook als dat ten koste gaat van de rest. Met kwalitatieve verdichting, verbeteringen in de infrastructuur en een mobiele arbeidsmarkt. Met een veelzijdig cultureel leven en grote diversiteit aan woonmilieu's. Kies voor een mooie, duurzame, dynamische en groene metropool. Dat is veel beter dan investeren in de krimp, want elke nieuwbouw in de periferie zal leiden tot nieuwe gekrompen steden met bekrompen proteststemmers.

=

Paul Kuypers: “Krimp

Krimp is een zegen, want het doorbreekt het vooruitgangdenken in het bestuur. Linkse politici zouden veel meer moeten nadenken over een nieuwe bestuursfilosofie. Paul Kuypers pleit voor meer passiviteit.

Met de aanleg van een camping, golfbaan, hotel en jachthaven gaat de gemeente Hulst op Zeeuws-Vlaanderen de bevolkingskrimp te lijf. Het past allemaal in het nieuwe stedenbouwkundige totaalplan, uitgevoerd door projectbureau ‘Perkpolder’, dat in zijn eerste nieuwsbrief uit 2010 spreekt van “revitalisering in tijden van krimp en vergrijzing”.

De jurist Paul Kuypers, afkomstig uit een naburig dorp en een leven lang actief in alle mogelijke bestuurlijke omgevingen, moet er niets van hebben. Het is wat hem betreft kenmerkend voor een bestuurscultuur waarin alles draait om expansie.

“Een project zoals Perkpolder zou twintig jaar geleden met andere woorden zijn verkocht. Nu spreekt men van krimp omdat dat nu in de politiek aan de orde is, maar de drang om dit soort megalomane projecten op te zetten hangt niet speciaal samen met krimp. Die is ingebakken in de huidige bestuurscultuur, waarvan de wortels terugreiken tot het begin van de moderniteit.”

Bestaansgrond

Volgens Kuypers is bevolkingskrimp helemaal geen probleem: Zeeuws-Vlaanderen heeft er van oudsher mee te maken. Mensen die hebben gestudeerd trekken weg. Hijzelf deed dat ook. Mede daardoor bleef het gebied schoon, rustig en aantrekkelijk. In de vakanties komen de mensen terug om te genieten. Dat er minder voorzieningen zijn neem je dan graag op de koop toe, vindt Kuypers: “Er is niets mis met een scherpe scheiding tussen stad en platteland.” De nieuwe plannen zijn hem een doorn in het oog: “De prachtige polders en de ongerepte Schelde worden erdoor verstoord. Er komen vakantiewoningen die totaal niet in het landschap passen. Veel oude arbeiderswoningen zijn al omgebouwd tot recreatiewoningen en staan leeg, omdat die Schelde blijkbaar toch niet zo interessant is. Veel mensen gaan liever in het Zuiden zitten.”

De plaatselijke bevolking schiet volgens Kuypers weinig op met de antikrimpmaatregelen: ze verstoren hun rust en brengen nauwelijks nieuwe werkgelegenheid. Projectontwikkelaars en de gemeente echter des te meer. Die laatste wil met projecten als Perkpolder de identiteit versterken; door het samenvoegen van veel kleine gemeentes is men die veelal kwijt. Kuypers: “samenvoegen gebeurt meestal met het argument dat daarmee de kwaliteit van bestuur wordt verhoogd. De nieuwe ambtenaren zijn in vergelijking met de oude dorpsambtenaar beter in staat de regelingen te interpreteren

en toe te passen en op niveau met provinciale- en rijksambtenaren te praten. Maar dat niveau is abstracter en afstandelijker en heeft weinig te maken met wat er ter plaatse speelt. Er wordt met een technocratische blik bestuurd door ambtenaren die geen binding hebben met het gebied, omdat ze van elders komen. Ze zijn hoger opgeleid, maar daardoor ook ambitieuzer. Met het netjes houden van de slootkant en het dorp zijn ze niet tevreden. Dus gaan ze projecten ontwikkelen, sluiten ze coalities met allerlei bedrijven enz. Daarvoor word je in de bestuurlijke wereld beloond met status. Het ontwikkelen van zoiets als Perkpolder vinden ze dus fantastisch. Het opzetten van projecten is hun bestaansgrond. Als inwoners protesteren, worden ze weggezet als achterlijk. Er wordt altijd wel een argument gevonden om de plannen door te zetten. Het argument dat het gebied leegloopt is een voor de hand liggend argument en dat wordt dan ook gemakkelijk gebruikt.”

Blijf klein

Kuypers spreekt met weemoed over de eenvoud van het kleine dorp, waar de burgemeester zich bezighoudt met kleine dingen zonder de mensen megaplannen op te dringen. Van het verwijt van nostalgie wil hij niet weten, want hij erkent dat het democratisch proces in kleine gemeentes ook niet altijd even best functioneert. Maar op de kleine schaal van een dorp zie je veel beter wat nodig is en wat overbodig.

In vrijwel alle rapporten over bevolkingskrimp staat echter de aanbeveling dat er meer moet worden samengewerkt op regionaal niveau, omdat iedereen elkaar anders beconcurrereert en langs elkaar heen werkt. Op zichzelf een logische gedachte, vindt ook Paul Kuypers, maar in de praktijk werkt het volgens hem anders: “Gemeentes willen best meepraten met een regionale stuurgroep, maar intussen gaan ze door met hun eigen plannen. Dus je maakt de zaken ontzettend ingewikkeld en brengt er allerlei structuren in die in de bedrijftheorie bruikbaar zijn, maar die helemaal op dat bestuurlijke proces zelf gericht zijn en nauwelijks rekening houden met de eigenheden van een dorp. Je kunt op dit niveau ook niet aankomen met een sloot die anders moet lopen of een overstroominkje ergens, dus je krijgt grote, gestandaardiseerde voorzieningen. De bomen die geplant worden komen bijvoorbeeld helemaal niet uit de streek. Waarom laat je niet gewoon groeien wat er vanzelf groeit?! Maar de knotwilgen en populieren worden geroid

is een zegen”

en dan komen er andere bomen en dan doen die bomen het niet en dan komen er drie jaar later weer andere bomen, dure bomen van elders. Het is allemaal overbodige en in feite storende activiteit. Maar de nieuwe ‘ecologische’ ambtenaar wil zich bewijzen en volgt daarbij concepten die voortkomen uit bestuurskundige en bedrijfsmatige uitgangspunten die te maken hebben met management, organisatie en goede logistiek, allemaal grote woorden die maar heel weinig te maken hebben met hoe alles ter plaatse bloeit en groeit en hoe mensen leven.”

Wees passief

In een dergelijke bestuurscultuur is krimp iets onverdraaglijks. Daarom wordt het vaak als vooruitgang gepresenteerd. ‘Krimp als kans’ is de titel van menig lokaal rapport. De fixatie op groei en expansie heeft volgens Kuypers te maken met een opvatting van besturen zoals die zich breed in Europa ontwikkeld heeft. Hij grijpt terug op een essay

van de Franse denker Foucault over ‘gouvernementalité’. Daarin beschrijft deze hoe in de zeventiende eeuw de soeverein verdween, de ‘heer’ die in een bepaald gebied ‘de boel bij elkaar hield’ en zorgde dat zijn burgers zich netjes gedroegen. In plaats daarvan komt een model dat gericht is op de ‘soucïe des citoyens’, het welzijn van de bevolking. Volgens Kuypers is de bestuurstechnologie steeds zwaarder gaan wegen: “besturen heeft een eigen rationaliteit, die te maken heeft met doelen, ambities, technologie, logistieke overwegingen. Besturen betekent: constateren dat er leegloop is, dat er werkloosheid dreigt, en vervolgens iets doen, want het algemeen belang moet worden gediend. Maar de discussie over de vraag of je wel wat moet doen en hoe dit soort activiteiten passen in een omgeving, wat de betekenis ervan kan zijn en voor wie: die discussie wordt niet gevoerd.”

Kuypers voelt zich meer thuis bij een filosoof als Cornelis Verhoeven, die in een filo-

sofie van de arbeid zijn verbazing uitspreekt over het feit dat we werken beschouwen als meer dan ‘ bezig zijn, een bezigheid hebben, en de ledigheid, de verveling en de waanzin ontvluchten’ en dat we het niet voldoende vinden om ideeën te bedenken, maar dat ze ook helemaal moeten worden uitgevoerd en dat we de halve wereld veranderen om ze daadwerkelijk uit te voeren. Wat Kuypers betreft wordt er veel te weinig nagedacht over de kwaliteit van passiviteit. Ook de Franse filosoof Michel Serres verzet zich tegen de tomeloze dadendrang. Volgens Serres is het handelend subject in onze cultuur dermate centraal komen te staan dat het passieve object er eigenlijk niet meer toe doet en alleen nog een instrumentele functie heeft. Uit ondermeer de financiële crisis en de landbouwcrisis blijkt hoezeer de materie ondergeschikt gemaakt is aan het handelen van mensen: commercieel, politiek en reproductief. En dat geldt ook voor het bestuur: het bestuurlijke subject en de rationaliteit

die daarbij hoort is bepalend voor het beleid. Kuypers: "in de lijn van Serres moeten we de wereld omkeren, het zwaartepunt niet langer bij het subject leggen, maar bij het object, de aarde, de natuur, het leven. We hebben de eigenheid en eigen kwaliteit van de natuur en van objecten verwaarloosd. En dat is geen pleidooi om terug te gaan naar het verleden, maar om de gewichten te verleggen."

Wees politiek

De reden waarom er te weinig wordt nagedacht over de zin van alle bestuurlijke dadendrang, ligt volgens Kuypers in de scheiding van politiek en bestuur. Volkomen onterecht, vindt hij, want "besturen gaat over het ordenen van mensen en dingen en dat is het meest politieke wat er is." In plaats dat er op politieke wijze over bestuur wordt gesproken, wordt er steeds meer op een bestuurlijke manier naar de politiek gekeken, constateert hij: politieke programma's worden geschreven vanuit bestuurlijke overwegingen en opvattingen, die niet ter discussie worden gesteld. Zo is GroenLinks voorstander van het verdwijnen van bepaalde provincies en het samen laten vallen van provincies en waterschappen. Kuypers: "Waar is dat nou op gebaseerd? Inderdaad, de provincies zijn allemaal gigantisch gegroeid. Maar of je er nu duizend ambtenaren bij zet of afhaalt: de werkwijze zelf verander je daarmee niet: het praten en produceren van stukken gaat gewoon door. Alles zou nu ingewikkelder zijn dan vroeger, maar dat is maar heel betrekkelijk. De provincie heeft heel veel taken naar zich toe getrokken en dat gaat niet over objectieve noden of urgenties in de maatschappij, maar dat is de vermenigvuldiging van het bestuurlijk apparaat. De oplossing is niet gelegen in het samenvoegen van de waterschappen met de provincies, want dan kun je er op rekenen dat over vijf jaar de boel overstroomt omdat er in de provincie alleen maar gepraat wordt over de vraag of er overstromingen kunnen komen, welke indicaties er zijn en welke wetenschappelijke onderzoeken er uitgevoerd moeten worden om dat tegen te gaan. Wat je moet doen is dat proces van verbestuurlijking aan de orde stellen en je afvragen waarom dat gebeurt. Maar dat is ingrijpend, want dan moet je ook gaan kijken wat die indicatiestellers doen en wat de milieumensen doen die bij de provincie overal rondlopen en ik voorspel je, als je dat echt goed doet, dan kun je daar zeker interessante resultaten mee boeken, maar je krijgt ook met iedereen en alles

ontzettende ruzie. Het is dus veel gemakkelijker om te roepen: voeg die provincies en die waterschappen maar bij elkaar. En dan kun je uit laten rekenen wat dat oplevert en het Centraal Planbureau doet dat ook keurig als je dat vraagt. Maar je kunt er vergif op innemen dat niets van dat alles gebeuren zal. Want wie kan het afdwingen? Het heeft dus geen zin om zomaar zoiets te roepen. Het levert niets op. We roepen al vijfendertig jaar dat het ambtelijk apparaat kleiner moet, we gebruiken al jarenlang percentages van zoveel moet eraf. Maar intussen verschuift dat ambtelijk apparaat alleen van de ene plek naar de andere."

Denk na en lees

"Als je niet met een andere bestuursfilosofie komt, gebeurt er niets. Daar moet je dus over praten. Maar dat vindt iedereen al snel te theoretisch. Als je de vermenigvuldiging van apparaat en thematiek wilt doorbreken, zul je echter bereid moeten zijn om die discussie te voeren. En dat is een politieke discussie. We moeten de vraag naar de politieke substantie van besturen gaan stellen. Dat doet ook GroenLinks veel te weinig." De partij afficheert zich nu als een partij die klaar is om te regeren, mede door de bestuurservaring die de afgelopen jaren is opgedaan in gemeentes en provincies. De GroenLinks politici doen het daar goed: in de praktijk omarmt GroenLinks dus de huidige bestuurscultuur. Wanneer je op zo'n moment kritiek levert op de bestuurscultuur, ondermijnt je feitelijk je eigen succes. De macht zoeken en tegelijkertijd de macht kritiseren levert een onmogelijke spagaat op. "GroenLinks kiest op dit moment voor het bestuur en wordt daarmee gewoon de sectie links van de Partij van de Arbeid. Een partij als de PSP kritiseerde de politieke cultuur wel en het was daarom onvoorstelbaar dat die ooit in het bestuur van de staat der Nederlanden zouden gaan zitten. Ik ben verbijsterd als ik hoor dat Maarten van Poelgeest zich bezig houdt met die Zuidas: dan denk ik hoe kan je als een partij als GroenLinks met het kapitaal... dat verlies je altijd, daar kom je niet aan te pas. Wat ik interessant zou vinden is dat je de mechanismen van de financiële wereld eens grondig onderzoekt. Als je echt linkse politiek wilt bedrijven moet je erachter zien te komen wat er aan de hand is, wat er werkelijk speelt. En goed nadenken wat je kan doen. Maar politici staan steeds verder af van wat daadwerkelijk gebeurt."

Paul Kuypers constateert dat er een diepe kloof is ontstaan tussen inhoud en vorm,

tussen bestuur en de zaken zelf. Herman Tjeenk Willink sprak bij de presentatie van het jaarverslag van de Raad van State over de afstand tussen beleid en uitvoering. Kuypers: "Die afstand is er, maar dat is niet het probleem. Het kwaad schuilt in de voorstellingen die politiek en bestuur zich van de werkelijkheid maken, in wat zij als de materie van het bestuurlijk en politiek handelen beschouwen. Het gaat hier om ingewikkelde processen, waarin verschuivingen, modelleringen, reducties optreden, die zoals Foucault het uitdrukt 'voorschrijvende werking hebben voor wat moet worden gedaan en coderende werkingen voor wat moet worden geweten'. Die processen werken zowel naar binnen (in het politiek-bestuurlijke systeem) als naar buiten (in de praktijken van wat wordt aangeduid als de uitvoering). De blindheid voor die werkingen, het onvermogen om ze in een symbolisch kader te plaatsen, is het grootste tekort van de politiek en is de oorzaak van een voortdurend repeterend en dwangmatig handelen."

"Het is geen kwade wil. Mensen gaan de politiek in omdat ze de wereld beter willen maken, maar ze komen vervolgens in een bepaalde opvatting van besturen terecht die hen verwijderd van wat er werkelijk speelt. GroenLinks bestuurders zouden eens samen Foucault moeten gaan lezen, of de hedendaagse filosoof Rancière, die veel nadenkt over emancipatie en politiek. De linkse beweging is ontstaan omdat arbeiders 's nachts boeken lezen, maar nu lezen politici nauwelijks meer. Als een bestuurder romans leest en filosofie en niet alleen beleidsstukken en rapporten, wordt hij scheef aangekeken. De horizon wordt daardoor enorm versmald."

=

Literatuur

M. Foucault, 'La gouvernementalité' (1978),

Dits et Ecrits III, Paris 1994, 635-656.

J. Rancière, *Grensgangers tussen disciplines*.

Over Jacques Rancière, Valiz, Amsterdam 2009.

J. Rancière, *Het esthetische denken*, Valiz,

Amsterdam 2009.

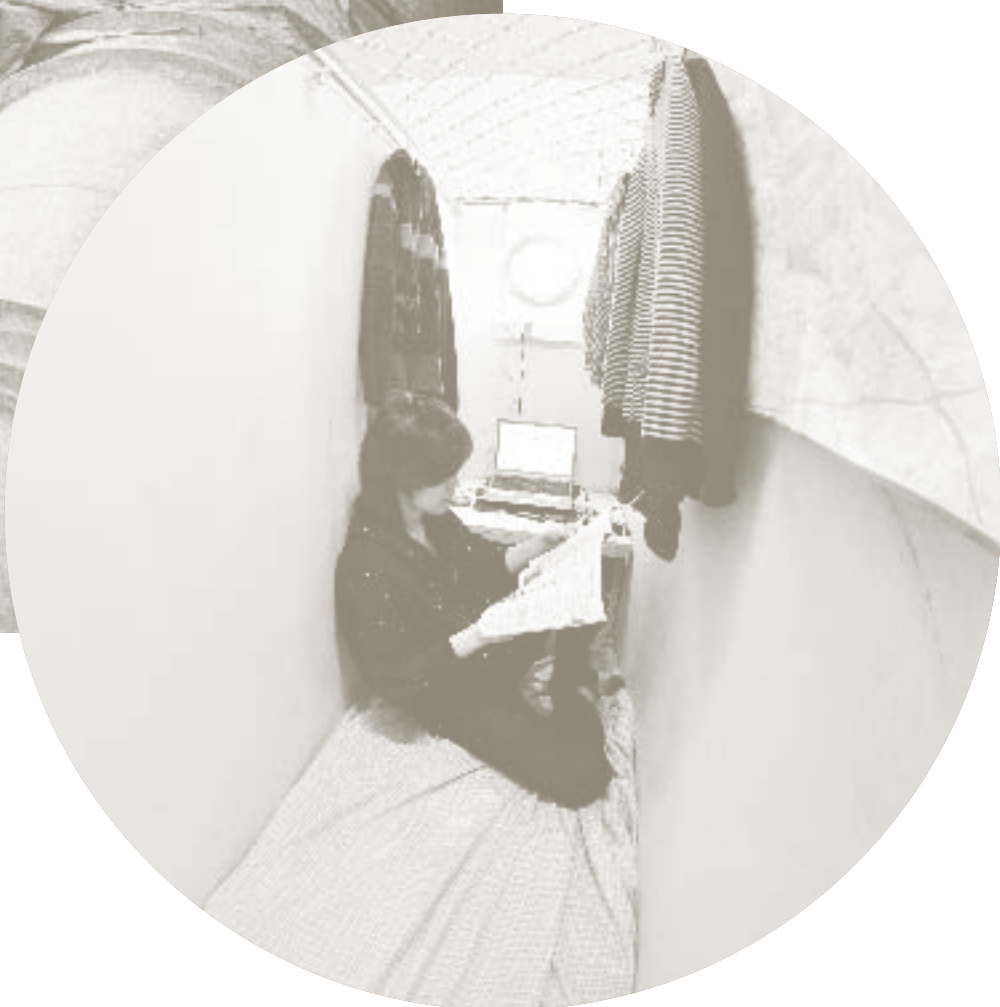
M. Serres, *Temps des crises*, Editions le Pommier,

Paris 2009.

India, Mumbai (Bombay)
Grote waterpijpen doorkruisen een sloppenwijk en voorzien de rijkere delen van de stad van water.
Foto: Henk Braam/HH

China, Beijing
Een privé-appartement van 2 m² voor jongeren zoals Wen jiao. Ze is op zoek naar een baan als zangeres.
Foto: Stefanie Yang

meer stad &

De Rotterdamse landschapsarchitect Adriaan Geuze en de Amsterdamse wethouder Maarten van Poelgeest ontmoeten elkaar voor een gesprek over ruimtelijke ordening en bevolkingskrimp.

“Godzijdank.” Nog voor de eerste vraag gesteld is, interrumpeert Adriaan Geuze met een luide verzuchting. Dat gebeurt bij de inleidende woorden: ‘Nederland krijgt te maken met bevolkingskrimp’. Geuze grijpt meteen de kans om zijn hoofdpunt te maken, iets wat hem enorm dwars zit en wat hij overal verkondigt. Nederland heeft een planningstraditie waarbij grote werken ontstaan vanuit een lange termijn visie op de koppeling van economie en ruimtelijke ordening. Maar ergens in de jaren zestig en zeventig is die traditie afgebroken. “In plaats van de ruimte ontwikkelen op basis van nationale afspraken – we willen dit of dat bereiken – worden er kaders gesteld in de vorm van procedures. Als een plan voldoet aan lokale winstgevendheid, aan de milieu-effectrapportage et cetera dan mag het er komen. Dat is technocratisch; de ruimtelijke ordening staat niet meer in dienst van de samenleving maar van lokale belangen.” Het gevolg is dat iedereen overal bouwt. Geuze: “De grens tussen stad en platteland is verdwenen. Het open landschap verdwijnt. Ik hoop dat de krimp helpt die trend te keren. Zo, dat moest ik eerst even kwijt.”

Adriaan Geuze is een veel geprezen landschapsarchitect en oprichter van het ontwerpbureau West8 in Rotterdam, met kantoren in New York, Toronto en Brussel. In Nederland is het bureau onder meer verantwoordelijk voor het Schouwburgplein in Rotterdam en de woonwijk Borneo-Sporenburg in Amsterdam. In New York won West8 onlangs de competitie voor de inrichting van Governor’s Island, vlak onder Manhattan. Geuze (49 jaar), die opgroeide in de polders onder de rook van Rotterdam, plaatst de visie van zijn bureau in de traditie van het Nederlandse denken over ‘het scheppen van landschap voor nut en noodzaak’. Daarom gaat de inrichting van Nederland hem aan het hart.

Over de gevolgen van bevolkingskrimp gaat Geuze in gesprek met Maarten van Poelgeest, de herbenaemde GroenLinks-wethouder van Amsterdam, voor onder andere ruimtelijke ordening. Van Poelgeest zoekt plek voor nieuwe woningen en bedrijvigheid. Hij is verantwoordelijk voor de ontwikkeling van IJburg en de Zuidas. De locatie voor het gesprek is het Hilton hotel op Schiphol, omdat Geuze onderweg is naar Londen waar hij voor een *sir* een tuin gaat ontwerpen. Geuze versus Van

Poelgeest is Rotterdam versus Amsterdam, is landschap tegenover stad.

Tegenstelling

Van Poelgeest: “De bevolkingskrimp die zich nu voordoet in de noordelijke en zuidelijke regio’s gaat doorzetten. Dat zorgt voor maatschappelijke fricties. Voorzieningen verdwijnen. Huizenprijzen kelderen. Het gevaar is dat regio’s en daarbinnen de dorpen gaan proberen uit alle macht die krimp tegen te werken. Dat zou verspilling zijn. De krimp is een gegeven, we moeten daarop inspelen en ons afvragen welke andere kwaliteit we die regio’s kunnen bieden. Anderzijds zal er bevolkingsgroei zijn in de steden, met name in de noordelijke Randstad. Daar zal nog flink gebouwd moeten worden. Mijn zorg is dat al het Rijksgeld straks naar de regio gaat als compensatie voor die krimp. Dan is er geen geld voor de steden en zal er gekozen worden voor de goedkoopste oplossing: een volgende ronde VINEX-wijken in een nieuwe schil van Amersfoort naar Harderwijk. Hoe dan ook zal de krimp de tegenstelling tussen stad en regio aanscherpen.”

Geuze: “Die tegenstelling bestaat al veel langer, maar wordt keer op keer weggemoffeld en afgekocht. Zie het Grotestedenbeleid, dat begint met vier steden, dan worden het er vijftien en vervolgens 27 en blijkt heel Nederland opeens een grote stad. De Zuidas wordt ten onrechte armeterig bedeed, omdat iedereen in dit land zijn deel moet hebben.” Van Poelgeest: “Jij vindt de krimp een zegen?”

Geuze: “Ja. Nederland is een van de dichtstbevolkte gebieden van de wereld. De zeventien miljoen inwoners hebben we verspreid over het hele land. Eigenlijk is er geen platteland meer over. Alles is stad. Het is bezopen. Groningen, Zeeland en Zuid-Limburg hebben al decennialang te maken met krimp. In plaats dat we zeggen dat dat aangename, perifere gebieden kunnen zijn, is die krimp tegengegaan en de groei daar gestimuleerd tot in het kwadraat: Dow Chemicals in Terneuzen, een bedrijventerrein in Heerenvveen. Dan wordt er gesproken over de hoge werkloosheid in Oost-Groningen, maar dat gaat absoluut gezien om een paar duizend mensen, terwijl er in de grote steden een veelvoud werkloos is. Met zoveel mensen op een kluitje zijn er lege ruimtes nodig. Mensen

meer land

moeten kunnen ontsnappen aan de gekte van de stad zodat ze elkaar niet gaan doodslaan. Plekken waar tarwe wordt verbouwd. In New York ben je met twee uur in de leegte, worden de koeien gemolken. Daarom is de bevolkingskrimp een zegen, omdat we nu zien dat het niet anders kan. Friesland wordt het gebied waar je kan zeilen, waar het leven relaxed is. Natuurlijk, minder mensen betekent minder voorzieningen. Dat is misschien vervelend voor de Friezen, maar fijn voor de Nederlandse samenleving als geheel. Natuurlijk is het pijnlijk. Het Rijk moet zorgen voor een begeleidde krimp. Maar wel krimpen.”

“Hou op over een treinlijn van Drachten naar Leeuwarden. Sowieso geen infrastructuur meer aanleggen. Het Rijk moet daarop toezien. Nu moet Zeeuws-Vlaanderen weer in de vaart der volkeren op gestoten worden. *Waterdunen* bij Breskens, waarbij land onder water wordt gezet om het gebied aantrekkelijk te maken ten behoeve van werkgelegenheid. Dat is het verramsjen van het prachtige polderlandschap van Zeeland om een dorp als Breskens overeind te houden.”

Regisseur

Poelgeest: “Bedoel je te zeggen: zoals het is moet het blijven? Hoe wil je daarop sturen? Het Rijk heeft zichzelf gecastreerd met de Nota Ruimte [uit 2006, waarin het kabinet haar visie op de ruimtelijke inrichting vastlegde; red.]. Daarin is alles uit handen gegeven aan gemeenten. Elke overkoepelende opvatting over ruimtelijke ordening is nu vrijblijvend.”

Geuze: “Dat is heel tragisch.” Hij heeft de verkiezingsprogramma’s er op na gelezen en werd daar niet heel blij van. Op een enkel lichtpuntje na. Geuze: “Groenlinks introduceert in haar programma een centrale regisseur voor de ruimtelijke ordening van Nederland. Onduidelijk is overigens welke bevoegdheden die functie krijgt en wat GroenLinks hier precies mee wil.”

Van Poelgeest kijkt verbaasd, van die regisseur hoort hij voor het eerst. Maar hij is een grote voorstander van sturing door het Rijk. “Gemeentes zijn onbetrouwbaar. Dat zeg ik ook over mijn eigen stad. Er zijn op lokaal niveau allerlei krachten, zoals projectontwikkelaars, die moeilijk te weerstaan zijn. Die kopen grond en oefenen druk uit op bestuurders die grond te bebouwen. Mijn oproep aan het rijk is: houdt ons tegen.”

Geuze laat weten dat zijn kritiek zich niet alleen op gemeenten richt. “Provincies en clubs als Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer komen met allerlei eigen kleine plannetjes en projecten. De vraag waarom het land zo lelijk wordt, moet je ook aan hen stellen. Al die kleine stukjes land waar dan iets heel bijzonders moet komen terwijl het landschap als geheel verwoest wordt.”

Van Poelgeest: “Is Rijkssturing wel voldoende garantie? In de jaren vijftig werd de ruimtelijke ordening zeer centraal gestuurd en werd er van alles overal neer geplemt. Hoe zorg je dat dit wel goed gaat?”

Geuze: “De Angel-Saksische landen hebben een traditie van vrijheid én duidelijke spelregels. Die regels zijn heel simpel, soms niet meer dan lijnen: aan de ene kant mag dit en aan andere kant mag dat niet. En die regels staan vast, die verander je niet. Op die manier heeft Londen een groene schil om de stad weten te behouden.”

“In Nederland hebben we een Rijnlandse cultuur waar altijd alles onderhandelbaar is.” Richt zich tot Van Poelgeest. “Jij wilt bouwen in het IJ, dan loop je tegen een zeldzame driehoeksmossel aan, daar onderhandel je over, je betaalt 23 miljoen euro en je kan aan de slag.”

“Nationaal moet we een aantal doelen stellen: als land moet je een economische bestaansbasis hebben, er moet werk zijn en het moet er prettig wonen en toeven zijn. Dat laatste wordt steeds minder in Nederland. Bij dergelijke doelen hoort dat je flink investeert in een metropool waarmee je als land internationaal concurrerend bent. En daaraan koppel je keuzes over het gebruik en de inrichting van water, land en natuur.”

De tegenwerping dat Nederland misschien te klein is om naast een metropool ook nog leeg platteland te hebben en dat je daarvoor misschien over de grenzen moet kijken, wuift Geuze weg. “Ik ben Nederlander. Ik neem Nederland als uitgangspunt. Natuurlijk is het metropoolgebied groter dan de Randstad. Dat loopt door tot Eindhoven, Nijmegen, Deventer en Meppel. En ook Groningen en Maastricht horen er nog bij. In deze metropool wonen tien miljoen mensen, en hier moet de groei plaatsvinden. Elders niet meer.”

Van Poelgeest: “Binnen die metropool heb je ook gebieden van krimp, zoals Rotterdam.”

Geuze: “Rotterdam is bezig af te glijden

naar de status van Detroit [waar faillissement van de autoindustrie voor werkloosheid, armoede en leegloop zorgt; red.]. Dat kunnen we ons als samenleving niet permitteren. Er moet fors geïnvesteerd worden om dat te voorkomen. De kop van Zuid is het aangrijpingspunt, daar willen mensen bijhoren. Startend ondernemerschap is ook iets dat bij die stad hoort.”

Eilanden

Betekent een nationale visie ook het voorkomen dat Amsterdam en Rotterdam gaan concurreren? Geuze: “Er is veel te veel geld gegaan naar de aanleg van havens in Amsterdam-West. Inclusief de tweede Coentunnel en de vergroting van de Zeesluis bij IJmuiden. De spelregels moeten vastleggen dat we dat niet willen in Nederland.”

De wethouder van Amsterdam vindt de investering in de havens en de tweede Coen geen verspilling. Niettemin vindt hij dat het Rijk niet elk verzoek voor investering in de lokale economie moet honoreren. Ook niet elke wens op woongebied. Maar Van Poelgeest wil zijn stad toch aanprijzen. “De trend in woninggebruik van meer vierkante meters per persoon gaat nog steeds door. In de stad is dat echt minder. Amsterdam bouwt in de hoogste dichtheden. Dat kan omdat mensen daar willen wonen om andere redenen. Amsterdam kan honderdduizend extra mensen herbergen binnen de huidige contouren.” Dat je daarmee misschien de broodnodige groei voor de neus van Rotterdam wegkaapt, wijst Van Poelgeest af. “Het Rijk moet niet gaan verdelen: jij wat en jij wat. Wel opleggen dat de groei moet plaatsvinden in de stad en geen nieuwe Vinex uitrollen.”

Geuze: “Het hele gebied Rotterdam-Gouda-Zoetermeer wordt aan elkaar gebouwd. De RijnGouwelijk trekt straks bebouwing aan en dat betekent dat het dichtgroeien van het Groene Hart aan die zuidkant gefaciliteerd wordt. En dan heb je onder Rotterdam ook nog Barendrecht, Rhoon en Spijkenisse. Wat ontstaat daar voor een stad? Die is veel en veel te veel uitgedijd. Dat is een autostad. Dat wordt een soort Los Angeles.”

Van Poelgeest: “Daarom moet je als Rijk sommige dingen verbieden.”

Geuze: “Het gaat om de nuances. De ruimtelijke orderingsagenda moet op nationale schaal enkele regels en concrete opgaves hebben op gebied van mobiliteit, wonen,

20 meer stad & meer land

duurzame landbouw enzovoort: de rest mag lokaal worden ingevuld.”

Welke opgaves zijn dat wat hem betreft? Geuze: “Ze zijn deels al langsgelopen. De A2-corridor Amsterdam-Utrecht dynamiseren ten behoeve van bedrijvigheid en wonen. Daarbij hoort ook investeren in de Zuidas.” Van Poelgeest vult aan: “Maar niet de A2 over de hele lengte volbouwen! Alleen binnen de bestaande stedelijke gebieden.”

Geuze: “Precies. Een andere opgave is het voorkomen dat Rotterdam afglijdt. Dat kan wethouder Schrijer niet alleen doen,

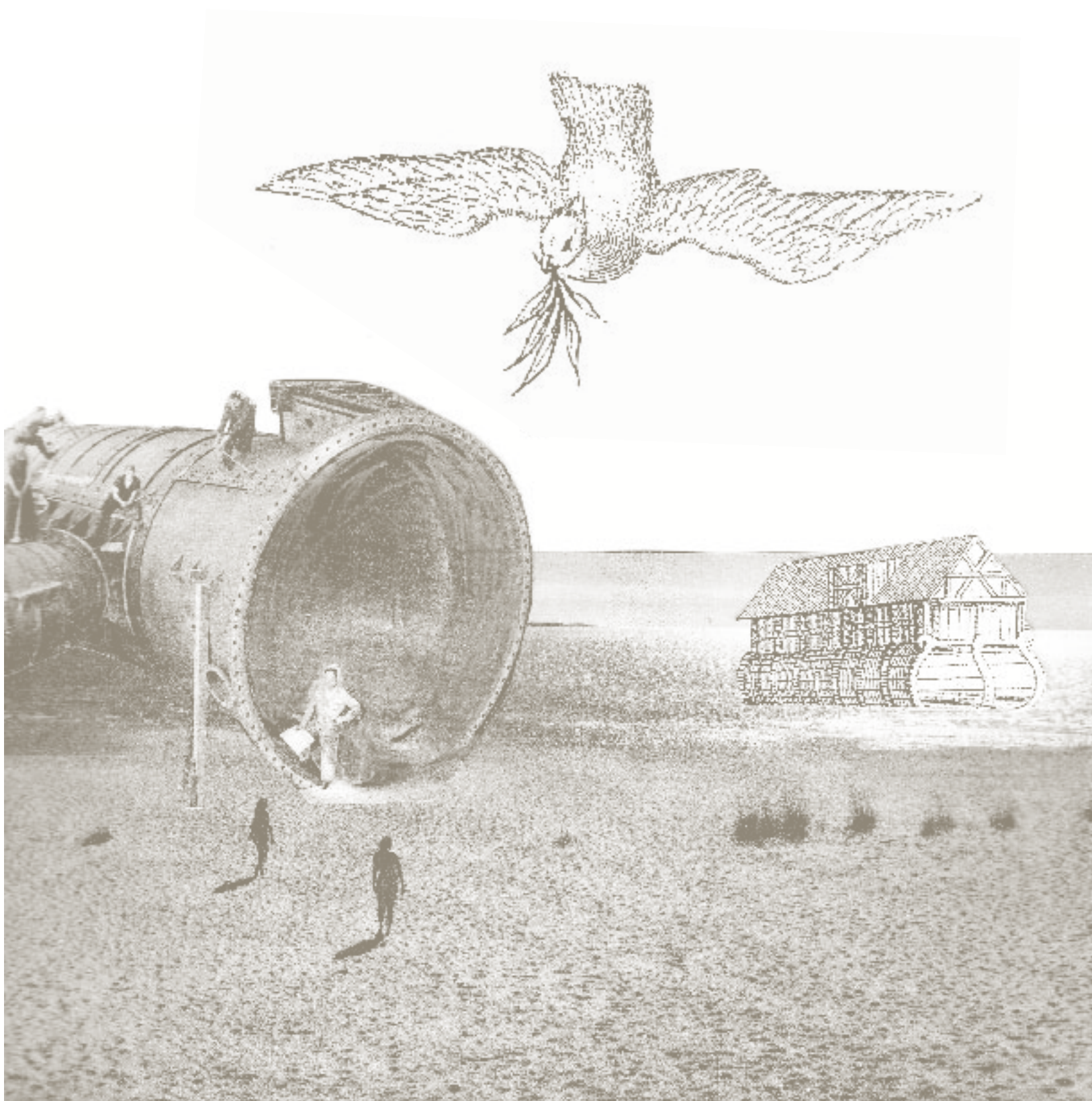
daar moet een Deltaplan voor komen. Dan natuurlijk de bescherming van het landschap ten dienste van water, natuur en duurzame landbouw. Om het Groene Hart moet een keiharde lijn en wat daarbinnen ligt moet op een hoger plan getild worden. Richt daarvoor een dienst op, die in het Groene Hart zit.”

Heeft Van Poelgeest ook een regel of opgave? Hij grinnikt: “De wet van Saris [oud-GroenLinks-wethouder van Amsterdam; red.]: er mag alleen gebouwd worden in dichtheden van minder dan vijf woningen per hectare of meer dan vijftig. Dat betekent alleen bouwen in stedelijke dan wel

landschapsvriendelijke dichtheden.” Geuze heeft nog een stokpaardje: “Nieuw land. Elke generatie Nederlanders verdient de aanwinst van nieuw land. Dat is onderdeel van onze traditie. Daar hebben we recht op. Zoals de Amerikanen hun *new frontier* hebben. Het is de hoogste tijd. Waar? In de Noordzee. Een reeks eilanden van België tot Texel. Een hele goede buffer tegen zeespiegelstijging.”

=

BEELD: HERKO VAN EERDEN

Krampp

Ontgroening, vergrijzing en bevolkingskrimp

Bevolkingskrimp leidt tot een tekort aan arbeidskrachten, terwijl er ook minder natuurlijke hulpbronnen zijn. Welke negatieve en positieve gevolgen zijn hiervan te verwachten?

Elke maand kijken we met angst en beven uit naar de nieuwste werkloosheidscijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Zal het werkloosheidspercentage oplopen tot 8,75% in 2010 zoals in de somberste voorspellingen van het Centraal Planbureau? Met dezelfde bevreesde gevoelens kijken we reikhalzend uit naar de nieuwste groeicijfers van het CBS. Wat is er het laatste kwartaal gebeurd met de economie, hoe staat het met de consumptie en trekt de export weer een beetje aan? De economie lijkt op dit moment langzaam weer uit het dal te klimmen, maar misschien wacht ons een dubbele dip. Met alle perikelen rondom Griekenland en andere Eurolanden blijft de economische situatie hoogst onzeker.

Wat we met deze focus op de korte termijn over het hoofd zien, is dat er in de toekomst grote veranderingen op het gebied van de arbeidsmarkt en economische groei op ons afkomen. Dat wil zeggen, vergrijzing (en ontgroening) leiden tot een verandering van de bevolkingspiramide die er voor zal zorgen dat de arbeidsmarkt geconfronteerd wordt met een permanent tekort aan arbeidskrachten. Daarnaast is de beschikbaarheid van veel natuurlijke hulpbronnen, niet in de laatste plaats fossiele brandstoffen, beperkt. Mogelijkerwijs worden we binnen afzienbare tijd geconfronteerd met de grenzen die de natuur stelt aan de snelheid waarmee ons bruto binnenlandsproduct kan groeien.

In dit artikel richten wij een vooruitziende blik op de lange termijn uitdagingen die ons staan te wachten op het gebied van ontgroening, vergrijzing en zelfs bevolkingskrimp. Het debat hierover wordt momenteel niet alleen overschaduwd door korte termijn perikelen, maar is ook te sterk gericht op de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Wij pleiten voor een breder perspectief op de veranderende bevolkingspiramide en de effecten daarvan. Enerzijds vragen wij om meer aandacht voor de negatieve economische gevolgen van bevolkingskrimp, specifiek voor de hoeveelheid duurzame groei die mogelijk is. Anderzijds constateren wij dat de huidige vergrijzingsdiscussie vooralsnog te stil is over mogelijke positieve effecten.

Onze belangrijkste beleidsaanbeveling is voor de rijksoverheid om de touwtjes in handen te nemen en de regie te gaan voeren over wat een lappendeken aan decentrale beleidsinitiatieven dreigt te worden. Krimpgemeenten ontwikkelen stuk voor stuk eigen beleid ten aanzien van krimp en dit dreigt uit te draaien op een *zero sum* spel tussen de verschillende gemeentes.

Scheef

Veranderingen in bevolkingscijfers zijn een resultaat van het gecombineerde effect van natuurlijke groei (aantal geboortes minus aantal sterftegevallen) en het migratiecijfer (immigratie minus emigratie). Een krimp van de bevolking kan verschillende oorzaken hebben. De meest voorkomende zijn lage geboortecijfers, grote emigratiestromen, ziekte en oorlog. Vóór de twintigste eeuw was bevolkingskrimp vooral het gevolg van ziekte, bijvoorbeeld de pest in veertiende eeuws Europa waarbij de bevolking met een derde kromp. Op dit moment is in de geïndustrialiseerde wereld vooral het lage geboortecijfer van invloed op de bevolkingscijfers (vrouwen krijgen later kinderen en minder).

De verwachting is dat de bevolking van de wereld als geheel de komende decennia blijft stijgen. De geïndustrialiseerde wereld zal echter worden geconfronteerd met vergrijzing, die in steeds grotere mate gepaard zal gaan met een afname van de bevolking in deze landen. Per saldo zal er een verschuiving van het aandeel in de wereldbevolking plaatsvinden van het Westen naar het Oosten, waardoor de bevolkingsdichtheid in de laatst genoemde gebieden zal toenemen, zowel relatief als absoluut. Daar komt bij dat het aandeel zestigplussers scherp zal toenemen, onder andere als gevolg van de stijgende levensverwachting. Met uitzondering van Afrika voltrekt deze trend zich wereldwijd. In Westerse landen is deze echter extra geprononceerd als gevolg van de babyboom van vlak na de Tweede Wereldoorlog. Alles bij elkaar leidt dit er toe dat een groeiend percentage van de bevolking zich in de niet-werkzame leeftijdscategorie bevindt. De verhouding tussen werkenden en niet-werkenden trekt daarbij helemaal scheef; wat er bij de ene categorie bijkomt, gaat er bij de andere categorie af.

over krimp

Gevolgen

De ontgroening/vergrijzing, en voor veel Europese landen zelfs krimp van de bevolking, heeft belangrijke gevolgen voor het sociale zekerheidsstelsel en de overheidsfinanciën. Met het toenemende beroep op zorg en ouderdagsvoorzieningen, dreigt het sociale zekerheidsstelsel uit haar voegen te barsten en wordt er een zware wissel getrokken op de overheidsfinanciën. De vraag die daarbij centraal gesteld wordt, is hoe deze lasten rechtvaardig verdeeld kunnen worden, vooral intergenerationeel, dat wil zeggen tussen jong en oud. De strijd hierover is al losgebarsten met ouderen die aanpassing van bijvoorbeeld de pensioenleeftijd zien als het afpakken van verworven rechten, terwijl jongeren het oneerlijk vinden dat zij moeten betalen voor privileges die zij zelf nooit zullen genieten.

De dreigende kosten van de vergrijzing en de kwestie van hoe deze te verdelen beslaan echter slechts een deel van de lange termijn economische effecten van de ontwikkeling van het bevolkingsaantal (positief of negatief). Kijken we iets dieper, dan kunnen we constateren dat door de geschiedenis van de mensheid heen, bevolkingsgroei niet alleen een belangrijk gevolg is geweest van economische groei maar ook een van de drijvende krachten daarachter. Meer dan driehonderd jaar geleden stelde William Petty (1682) na de grote brand die Londen verwoestte al vast dat de ontwikkeling van kennis en daarmee de mogelijkheden voor productiviteitsgroei, gebaat is bij grote aantallen: *As for arts of delight and ornament. They are best promoted by the Greatest number of emulators. And it is more likely that one ingenious curious man may rather be found out amongst 4,000,000 than 400 persons.*

Om te begrijpen hoe dit werkt, is het van belang te beseffen dat kennis niet-rivaal is. Deze non-rivaliteit betekent dat als je aan iemand kennis geeft, je deze kennis zelf nog steeds kunt gebruiken. Evenzo raakt kennis niet uitgeput door gebruik. Als iemand bepaalde kennis gebruikt heeft, kunnen andere mensen deze kennis ook nog steeds gebruiken. Dit wil niet zeggen dat kennis niet kan verouderen, dat mensen bepaalde kennis niet kunnen vergeten of dat bepaalde

kennis niet geheimgehouden kan worden of zelfs exclusief gemaakt kan worden, bijvoorbeeld via octrooien. Het punt is dat de aard van kennis fundamenteel anders is dan bijvoorbeeld een stoel waar je niet tegelijkertijd op kunt zitten, of grondstoffen zoals olie die wel op kunnen raken. Omdat kennis, eenmaal uitgevonden, (in principe) eindeloos toegepast kan worden, is er sprake van zogenaamde *increasing returns to scale* oftewel schaalvoordelen. Het maken van de eerste kopie van een nieuw computerprogramma kost heel veel tijd en geld. Voor volgende exemplaren hoeft de software echter niet opnieuw geschreven te worden maar kan deze eenvoudig gekopieerd worden. Toegepast op bevolkingsgrootte betekent dit dat als we met zeven miljard mensen zijn, dat dan iedere bewoner van de aarde kan profiteren van kennis ontwikkeld door maar liefst 6.999.999.999 andere mensen. Hoe kleiner de wereldbevolking, hoe minder kennis er gecreëerd wordt en des te geringer zijn de schaalvoordelen. Zo leidt bevolkingsafname tot lagere productiviteitsgroei. Productiviteitsgroei maakt het mogelijk dat de economie groeit terwijl er tegelijkertijd minder grondstoffen verbruikt worden en daarmee essentieel voor duurzame groei. Het groeieffect van bevolkingskrimp is dus veel ingrijpender dan de financieringskwesties die in de huidige vergrijzingsdiscussie zo prominent zijn. Het belang van het bediscussiëren van zaken als de verhoging van de pensioenleeftijd of de gedeeltelijke fiscalisering van de AOW staat buiten kijf. Naast de verdeling van de taart, is er echter te weinig aandacht voor de grootte van de toekomstige taart.

Positieve gevolgen van krimp? Het bovenstaande doet het misschien niet vermoeden, maar vergrijzing/ontgroening kent wel degelijk ook potentiële positieve gevolgen. De belangrijkste kanttekening bij alle sombere geluiden is dat economische groei zeker niet zaligmakend is. Juist als we in de buurt komen van de natuurlijke grenzen aan consumptie, zou bevolkingskrimp de kwaliteit van leven kunnen verhogen. Natuurlijke hulpbronnen raken minder snel uitgeput en per vierkante kilometer is er sprake van minder vervuiling. Daarnaast blijft natuur die eventueel opgeofferd zou worden voor meer bedrijventerreinen en woningbouw nu intact,

en hoeft bovendien met minder mensen gedeeld te worden. Datzelfde geldt voor overvolle wegen en andere infrastructuur.

Overheidsbeleid

Naast het bovenstaande pleidooi voor het verbreden van de huidige vergrijzingsdiscussie, is er natuurlijk nog concreet beleid. Tekenend voor het beperkte perspectief wordt er ten aanzien van beleid vooral gekeken naar opties die de kosten van de vergrijzing verlagen of helpen financieren, en verdwijnen de mogelijke grenzen aan de groei volledig uit het vizier. De twee meest genoemde opties zijn het verhogen van het geboortecijfer en immigratie.

Wat betreft de eerste optie moet men denken aan het aantrekkelijker maken van het krijgen van kinderen; meer kinderen nu betekent een fiscaal gunstigere verhouding tussen werkenden en niet-werkenden in de toekomst. Dit kan zeer direct door het subsidiëren van gezinnen met kinderen of het geven van belastingvoordelen. Men kan echter ook denken aan betere voorzieningen voor kinderopvang. Dit laatste heeft het additionele voordeel heeft dat het ouders (en daarbij vooral vrouwen) beter in staat stelt om zorg voor kinderen te combineren met betaalde arbeid. Zo draagt het ook bij aan het verkleinen van de komende krapte op de arbeidsmarkt door het vergroten van de hoeveelheid arbeid die aangeboden wordt door gezinnen met kinderen.

Immigratiebeleid zou zich kunnen richten op buitenlanders met relevante kennis en vaardigheden die dan gestimuleerd worden om in ons land te komen werken. Hierbij kan men in eerste instantie denken aan het herzien van bepaalde immigratiebepalingen waardoor buitenlanders eerder in Nederland aan de slag kunnen. Op termijn kan er zelfs sprake zijn van een concurrentiestrijd tussen Westerse landen in het aantrekken van hoogopgeleiden uit Azië, Afrika of waar dan ook. Het is dan niet onaannemelijk dat er, om de kosten van de vergrijzing te drukken, voor bepaalde beroepsgroepen, medisch personeel in het bijzonder, helemaal geen immigratiebepalingen meer zullen gelden.

Ook aangaande de bovenstaande beleidsopties is het nuttig om ze in een breder perspectief te plaatsen. Terwijl er

24 Kramp over krimp

op landelijk niveau naar goed Nederlands gebruik vooral veel gepraat wordt, is men op lokaal niveau al veel verder met daadwerkelijk beleid. Veel dorpen en steden zien zich op dit moment al geconfronteerd met een angstinboezemende bevolkingskrimp (bijvoorbeeld in Limburg, terwijl Flevoland juist gaat groeien). Voor hen is de tijd van actie daar. Helaas neigt het geheel van lokale beleidsinitiatieven naar een *zero sum* spel. Stel dat lokaal iedereen probeert het krimpende tij te keren. Om (nieuwe) inwoners te trekken en vast te houden, wordt dan fors geïnvesteerd in de leefbaarheid van kleine kernen, bijvoorbeeld door met publieke middelen te investeren in faciliteiten zoals een theater, grote kortingen te bieden op bouwgrond, of door met subsidies bedrijvigheid te lokken. Mathematisch kan dit in het zicht van landelijke bevolkingsafname voor alle gemeenten bij elkaar geen positief effect hebben. Het kan hooguit de verdeling van de bevolking over alle Nederlandse gemeenten beïnvloeden. Zelfs dan echter geldt dat als alle gemeenten hetzelfde doen, er voor iedere gemeente geen netto effect is. Men probeert van elkaar vliegen (i.e. mensen) af te vangen, maar de daling van de bevolking als geheel wordt daarmee niet gestuit. Het is zelfs hoogst inefficiënt, een *race to the bottom*, die geen winnaars kent. Willen we deze verspilling van schaarse overheidsmiddelen voorkomen, dan past een centrale aanpak. Op zich staat het gemeenten vrij lokale belastingen te verhogen en de middelen aan te wenden voor lege theaters, uitgestorven woonwijken en verlaten bedrijventerreinen – de laatste inwoner kan het licht uitdoen. Het zou echter beter zijn als de rijksoverheid hierin een regierol neemt en daarmee voorkomt dat er op lokaal niveau een spel zonder winnaars gespeeld wordt, waarvan uiteindelijk de burger de dupe is.

Regie

De beroemde fysicus en Nobelprijswinnaar Niels Bohr constateerde al dat voorspellen moeilijk is, vooral als het over de toekomst gaat. Dat de toekomst onzeker is, is duidelijk. Het zegt echter veel over ons hoe we met deze onzekerheid omgaan, en welke (voorzorgs)maatregelen we nu nemen. Vast staat dat als gevolg van wijzigingen

in de omvang en samenstelling van de bevolking in de toekomst de arbeidsmarkt en onze economie fundamenteel zullen veranderen. Hierdoor zullen bestaande verhoudingen ingrijpend veranderen en mogelijk op scherp worden gezet. Internationaal liggen grote immigratiestromen in het verschiet, mogelijk verder aangejaagd door klimatologische veranderingen. Enerzijds zullen rijke Westerse landen hoogopgeleide immigranten met open armen ontvangen. Anderzijds zullen zij geconfronteerd worden met grote groepen mensen die in hun bestaan bedreigd worden omdat hun leefgebieden geteisterd worden door aanhoudende overstromingen of droogte. De discussie over hoe hiermee om te gaan is nog niet begonnen, maar de tijd is daarvoor rijp.

Binnen Nederland verwachten wij dat de verschillen tussen stad en platteland (kern en periferie) verder zullen toenemen. Schaaffecten voorspellen dat steden zullen groeien, wat ten koste gaat van de kleine kernen op het platteland. En zelfs als deze ontwikkeling zich alleen in relatieve termen daadwerkelijk voltrekt, is het de taak van politici en beleidsmakers om zich te buigen over deze dreigende tweedeling.

De vergrijzingsdiscussie is tot nu toe heel erg gericht op de houdbaarheid van de overheidsfinanciën en over de intergenerationele verdeling van de kosten van de vergrijzing in de vorm van stijgende uitgaven aan gezondheidszorg en AOW-uitkeringen. De tweedeling is daarbij echter niet alleen tussen jong en oud, maar ook, zoals zojuist aangegeven, tussen stad en platteland, en eventueel tussen arme en rijke landen. Wij pleiten voor een genuanceerd perspectief op de positieve en negatieve gevolgen van de veranderende bevolkingspiramide en roepen politici en beleidsmakers op de regie te nemen over alle mogelijke beleidsmaatregelen.

De Amerikaanse schrijver/predikant James Freeman Clarke definieerde een politicus als iemand die denkt aan de volgende verkiezingen, maar een staatsman (of -vrouw, AvH & EMS) als iemand die denkt aan de volgende generaties. De uitdagingen die op ons afkomen vragen er om dat 'staatsmensen' het voortouw nemen.

=

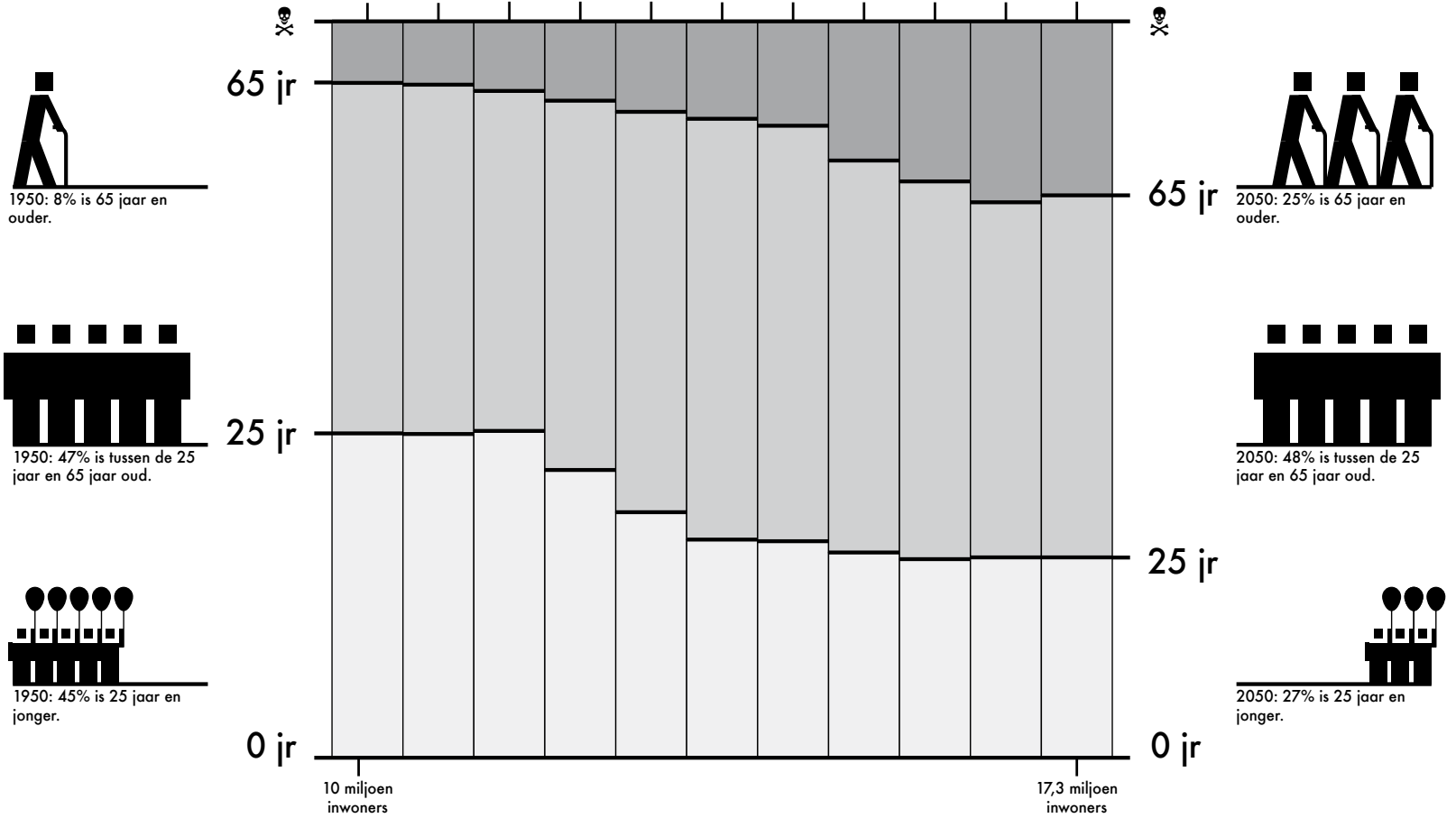
Literatuur

W. Petty, (1682), *Essays on Mankind and Political Arithmetic*. UN, *World Population Prospects 2008*.

De auteurs danken Kim Fairley en Thomas van Hoorn voor hun nuttige commentaar.

DE VERGRIJZING

1950 1960 1970 1980 1990 2000 2010 2020 2030 2040 2050

in 2030

gaat de verpleging en verzorging ons

2 KEER

meer kosten dan in 2010. We gaan van 12 naar 23 miljard euro.

MANTELZORG

2005
1:3

2030
1:1,5

In 2005 staat tegenover iedere zorgbehoefte 80-plusser drie kinderen (50-plussers) die de zorg op zich nemen. In 2030 zullen dit er slechts anderhalf zijn.

2030

320.000

DEMENTERENDEN

Dat is een stad ter grootte van Utrecht.

DE OUDEREN VAN MORGEN

Ze zullen goed opgeleid zijn.

28% zal HBO of een wetenschappelijke opleiding genoten hebben. 13% zal slechts de basisschool gedaan hebben. In de jaren zeventig had 60 tot 70% van de ouderen niet meer dan de lagere school doorlopen.

Ze zullen financieel zelfstandiger zijn.

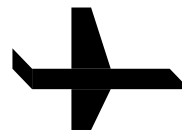
Vrijwel alle ouderen zullen aanvullend pensioen ontvangen. 50% of meer zal hun eigen woning bezitten, en dus over vermogen beschikken.

Ze zullen vrijwel allemaal auto rijden.

Ze zijn gewend computers te gebruiken.

Ze zijn gewend om naar het buitenland op vakantie te gaan.

Ze zullen zelfstandig wonen.

92,8% van de ouderen wonen nu zelfstandig, dat zal in de toekomst weinig anders zijn.

in 2050

HEB JE

als man als vrouw

4
jaar

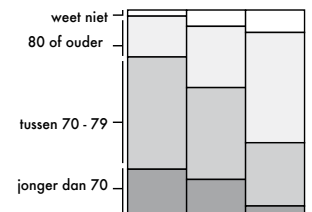
5
jaar

LANGER LEVEN

Wanneer is men 'echt oud'?

Wat is 'echt oud' volgens mensen:

jonger dan 40	tussen de 40 en 60	ouder dan 60
---------------	--------------------	--------------

Minder werkenden moeten zorgen voor meer ouderen

2010
1:3,2

2030
1:2,5

Het aantal werkenden tegenover ouderen zal afnemen met 22% van 2010 tot 2030.

COLOFON

Deze kaart werd gemaakt door Partizan Publik.

Onderzoek:
Joost Janmaat, Christiaan Fruneaux en Tessa Hagen
Coördinatie:
Jeroen Vasser
Eindredactie en Ontwerp:
Edwin Gardner

Met speciale dank aan Wiesje van der Flier (Alzheimercentrum VUmc) en Dorly Deeg (VUmc / LASA)

In samenwerking met mightysociety en

Theater Frascati.

Mede mogelijk gemaakt door Fonds Sleyterman van Loo.

BRONNEN

Regionale prognose 2009-2040:
Vergrijzing en omslag van groei naar krimp / Planbureau voor de Leefomgeving en CBS. (2010)

Regionale bevolkings en allochtonenprognose 2005-2025 / CBS en RPB. (2006)

Vergrijzing in Nederland / Veldkamp en RVD. (2004)

Van gezond naar beter. Kernrapport van de Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2010 / Ministerie van VWS. (2010)

Kerncijfers van de bevolkingsprognose, 2008-2050 / CBS Statline. (2009)

Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing / Ministerie van VWS. (2004)

Meer Leven. Strategie voor een samenleving waarin meer mensen langer leven / 2100. (2009)

Marleen “Volmaakt Barth:

Terwijl de bevolking en de economie krimpen, groeit de behoefte aan zorg. Hoe daarmee om te gaan? GGZ Nederland, de brancheorganisatie van instellingen in de geestelijke gezondheids- en verslavingszorg heeft er al over nagedacht. Een gesprek met voorzitter Marleen Barth.

Op een mooie Pinksterdag ga ik op de thee bij Marleen Barth om over de groei van de zorgsector te praten. De reden van ons gesprek wordt mooi geïllustreerd door de foto's aan de muur van haar Wassenaarse villa: oude vergeelde beelden waarop haar grootouders met hun acht kinderen prijken en de serie schoolfoto's van haar eigen zoon – haar enige. We krijgen minder kinderen, maar we leven langer. Barth: “Je ziet twee autonome bewegingen in de zorg. De ene is de vergrijzing, die maakt dat de vraag naar zorg explosief groeit, de andere beweging is een voortdurend voortschrijdend wetenschappelijk inzicht in ziektes. Er is steeds meer mogelijk en dat stimuleert de vraag.” Als steeds meer mensen gebruik willen maken van de zorg, terwijl er minder mensen zijn om voor ze te zorgen, ontstaat een probleem. Barth rekent voor: “Volgens recente onderzoeken moet bij ongewijzigd beleid over twintig jaar dertig procent van het BNP besteed worden aan de zorg (nu is

dat zestien à zeventien procent) en dertig procent van werkend Nederland zal in de zorg moeten werken om die op hetzelfde niveau te kunnen houden als nu. In een krimpgebied als Limburg is dat nog hoger; er zijn onderzoeken die zeggen dat alle hoger opgeleide schoolverlaters daar in de zorg moeten gaan werken. Iedereen snapt dat dat niet kan en dus moeten we de groei van de zorg afremmen.”

GGZ Nederland heeft besloten zelf het voortouw te nemen en voorstellen te doen die de zorg kleiner, maar ook beter maken. Marleen Barth benadrukt dat er niet in het wilde weg gesaneerd moet worden, maar doordacht gekeken waar en hoe de groei beperkt kan worden. Ze hoopt dat de politiek geleerd heeft van de bezuinigingen in de jaren tachtig, die wat haar betreft nogal eens op de verkeerde plekken geld weghaalden en daardoor de samenleving veel schade hebben berokkend: “De verlaging van de salarissen van jonge leraren destijds heeft er bij-

Johanna Neeltje Maria Bax in 1936 en 1998. Uit het boek ‘Met de moed van een ontdekkingsreiziger’ van fotograaf Hapé Smeele.

Johanna wordt op 5 juli 1905 geboren in Leerdam in een gezin met zeventien kinderen. Voor haar huwelijk werkt ze als verpleegkundige met psychiatrische patiënten en verstandelijk gehandicapten, die in die tijd door elkaar in een tehuis worden geplaatst.

In 1973, na de dood van haar man Henk, blijft ze nog lang in de Ruilstraat in Rotterdam wonen en wordt actief in het buurtcomité.

In de jaren negentig zien haar burens dat ‘tante Jo’ vervuilt. Ze kan niet langer zelfstandig wonen. Maar dat heeft heel wat voeten in de aarde. Zowel de man van de Riagg als de wijk-agent wordt zonder pardon de deur uitgegooid. Haar laatste jaren woont ze in zorgcentrum De Naber, met een pop – haar kind – altijd bij zich. Johanna Bax overlijdt in 1998.

zijn zit er niet in”

voorbeeld toe geleid dat de kwaliteit van het lerarencorps een klap naar beneden maakte. Dat hadden we nooit moeten doen, net als het afschaffen van de conducteur op de tram en het afbreken van het jongerenwerk in de moeilijke wijken.”

Niet aankomen

Juist in de geestelijke gezondheidszorg heb je te maken met kwetsbare mensen en wat betreft Barth moet je in elk geval niet bezuinigen op de langdurige zorg voor mensen die bijvoorbeeld chronisch psychotisch zijn: “Doe je dat wel, dan zie je hen binnen de kortste keren weer in Hoog Catharijne of achter het CS in Amsterdam liggen. Er is sinds 2006 veel geïnvesteerd om daklozen en verslaafden – die ook vaak een psychische stoornis hebben – van de straat te halen. De intrede van de bemoeizorg is wat mij betreft een zegen. Vroeger werd gezegd: je bent een autonoom individu en je moet het zelf maar weten, nu zeggen we: mensen moeten niet

in de goot belanden. En iedereen profiteert: mensen krijgen weer een dak boven hun hoofd en nieuw perspectief in hun leven én de veiligheid is verbeterd. Zo is Den Haag gedaald van de derde naar de 21e plek van onveiligste steden. Door iets meer te investeren in zorg bespaar je geld op politie en justitie en schadeverzekeringen.”

Dit feit: dat de GGZ niet alleen geld kost – in Nederland 4,8 miljard euro per jaar – maar ook geld oplevert, wil Barth bij bezuinigingen in het oog houden. De GGZ houdt mensen uit een uitkering en zorgt ervoor dat mensen weer productief worden voor de samenleving. “Als je niet langer de psychotherapie van een opgebrande manager betaalt, heb je misschien een paar sessies bespaard, maar uiteindelijk kan zo iemand in de WAO belanden. En dat is dus vele malen duurder.”

Geld verdienen

De overheid zou meer zijn best moeten

doen om te voorkomen dat mensen een beroep doen op de GGZ. En dat kan door meer en betere preventie, onder andere op het gebied van softdrugs en alcohol. Barth: “Het verhogen van de minimumleeftijd voor het verkopen van alcohol van zestien naar achttien wordt symboolbeleid genoemd, maar so what? Geef als overheid maar een duidelijk signaal af naar jongeren en ouders.”

“Daarnaast kan er heel veel geld worden verdiend met snoeien in de bureaucratie. Laat de overheid eens ophouden met die verschrikkelijke controledrift. Het aantal formulieren dat in de zorg moet worden ingevuld is met geen pen te beschrijven. Wat er aan de voorkant met vraagsturing – want van echte marktwerking is geen sprake, het blijft een collectieve sector – wordt vrij gegeven, wordt aan de achterkant door de controledrift weer afgepakt. Uiteindelijk maakt het niet uit welk systeem je kiest, het gaat erom dat de overheid de resultaten wil beheersen. En dat zou veel meer losgelaten moeten

worden. Kom niet elke keer als er ergens iets mis gaat met een hele bak regelgeving, maar accepteer dat er soms dingen fout gaan. De eis tot volmaaktheid maakt de zorg geen spat beter, maar is door politici enorm aangejaagd sinds de opkomst van Fortuyn. Die belofde de ouderwetse maakbare samenleving: 'maak mij premier en alles komt goed'. Sorry, maar zo zit het niet in elkaar. De politiek zou tegen burgers moeten durven zeggen: volmaakt zijn zit er gewoon niet in. We draaien onszelf er gek mee en we draaien al die professionals er gek mee. Als de overheid wil bezuinigen, laten ze dan eerst iets doen aan de slechte organisatie van administratieve processen en van wetgeving en de ongebreidelde controledrift. Ik weet zeker dat je daarmee wel tien procent kunt bezuinigen. Het is allemaal geld dat niet wordt uitgegeven aan de zorg zelf."

Wat betreft Barth betekent dit niet perse dat professionals meer ruimte moeten krijgen. "Over het algemeen gaan mensen daar wel beter van presteren, maar hard werken alleen is niet genoeg. Het kost heel veel moeite om de laatste wetenschappelijke inzichten op de werkvoer geïmplementeerd te krijgen. Professionals blijven soms jarenlang op de verkeerde manier werken. Je mag dus best van mensen verwachten dat ze blijven bijleren en dat ze worden afgerekend op resultaat."

Behalve op preventie en minder bureaucratie wil de GGZ geld verdienen door het huidige aantal bedden terug te brengen van 29.000 naar 20.000 met behulp van methodes als ACT (*assertive community treatment*) en MST (*multi system therapie*). Mensen blijven zoveel mogelijk in hun eigen vertrouwde omgeving, maar er staat wel een team van deskundigen om hen heen. Vooral in de GGZ gaat het vaak wisselend met mensen: een hele tijd gaat het goed en dan volgt weer een terugslag. Zodra dat wordt opgemerkt, wordt de intensiteit van de zorg verhoogd. Barth: "Op die manier maak je mensen minder afhankelijk van de instellingen en de zorg. Je probeert hen weer in hun eigen kracht te zetten. De samenleving moet dan wel accepteren dat sommige mensen af en toe een beetje raar zijn. Niet iedereen is volmaakt, dat geldt ook daar." Er wordt hier in feite niet bezuinigd op de zorg zelf, maar op het vastgoed en de hotelfunctie. Dat vastgoed geeft nu veel financiële zekerheid aan instellingen. Daar kunnen leningen op gesloten worden voor bijvoorbeeld innovatie. Extramuralisering moet dus wel gepaard

gaan met zorgvuldig beleid van de overheid, vindt Barth. Maar dan bespaart het veel geld én het verbetert de kwaliteit van de zorg.

Glasvezel

En dat is ook het geval met *e-mental health*, het gebruik van moderne communicatie- en informatietechnologie. Nederland is wereldmarktleider op dit gebied; we liggen hier tien jaar voor op Amerika. Barth somt enthousiast de voordelen van internettherapie op: "Dat blijkt vaak effectiever te zijn dan *face to face*, onder andere omdat de anonimiteit van internet intimiteit bevordert. Mensen durven zich sneller bloot te geven en dan kom je als therapeut sneller tot de kern van de zaak. Dat scheelt sessies. Ook heb je minder last van het feit dat mensen niet komen opdagen, wat juist in de GGZ een probleem is. Internet is immers beschikbaar op tijdstippen dat het mensen zelf uitkomt. Vooral in de verslavingszorg is dat erg effectief. En er zijn er allerlei mogelijkheden tot zelfhulp en zelfdiagnose. Dit soort toepassingen zijn erg effectief als je bedenkt dat meer dan de helft van de GGZ kortdurende, ambulante therapieën betreft." Voor de chronische patiënten is er domotica – technologie aan huis. Barth: "Vooral in dunbevolkte gebieden zijn verpleegkundigen nu veel tijd kwijt met het bezoeken van mensen. Met behulp van een laptop en een webcam kun je met veel meer mensen veel vaker contact hebben. De meeste mensen verkiezen het om een keer per dag met iemand via een webcam te kunnen praten, dan een keer per week in persoon. In een situatie van krimp is dit de perfecte manier om ervoor te zorgen dat mensen goede zorg blijven krijgen. Investeer in deze gebieden dus vooral in de aanleg van glasvezelkabels en laptops!"

Er zijn veel gloednieuwe ontwikkelingen, waar de GGZ veel baat bij kan hebben. Je kunt denken aan het gebruik van simulators voor het behandelen van allerlei angsten (bijvoorbeeld vlieg angst), aan *serious gaming*, waarbij de spelmechanismen van het *gamen* ingezet worden voor een therapeutisch doel. Er zijn licht- en geluidtherapieën tegen depressies en paniekaanvallen. En uiteraard is er met ICT ook winst te behalen bij administratieve processen. Via de computer een afspraak maken waarbij je kunt zien welke tijd er nog openstaat, op dezelfde manier als je nu een stoel reserveert in de schouwburg. Marleen Barth ziet er veel brood in: "Als ik minister van volksgezondheid was, zou ik al mijn innovatiegeld in dit soort dingen steken."

Lijdensdruk

In krimpgebieden biedt technologie soelaas, denkt Barth. Maar daarnaast moet je ook zorgen dat de huisarts meer kennis ter beschikking heeft: "In de GGZ kennen we al de sociaal psychiatrisch verpleegkundige die gedetacheerd is op een huisartsenpost en daar kan helpen met het stellen van diagnoses, maar ook kortdurende behandelingen van maximaal vijf gesprekken kan geven. Zo iemand kan elke dag een andere huisartsenpost bezoeken. Het is wel van belang dat deze mensen een band houden met de instellingen, waar ze hun deskundigheid vandaan halen. Met verloskundige zorg en geriatrische zorg kun je dit ook doen. Zo wordt de huisarts versterkt tot anderhalve lijn."

Ziekenhuizen daarentegen kunnen wat haar betreft juist met minder toe. Door niet in elk ziekenhuis alle behandelingen aan te bieden, bespaar je veel geld én de zorg wordt er beter van: "wie elke dag knieoperaties doet, kan dat nu eenmaal beter dan iemand die dat eens in de maand doet."

Ondanks al deze mogelijkheden zal de samenleving de komende jaren voor fundamentele vragen komen te staan, als het gaat om de zorg. Met een steeds hogere collectieve lastendruk is een verschuiving van het basispakket naar de aanvullende verzekering niet meer tegen te houden. Barth: "We zullen opnieuw antwoord moeten geven op de vraag wat ieders individuele en wat de collectieve verantwoordelijkheid is. Wat komt nog in het basispakket en wat niet? Daarmee kom je in medisch-ethische discussies terecht die we als samenleving niet meer kunnen ontwijken. Als GGZ doen we geen uitspraak over de inhoud van het pakket. De vraag wat je voor iedereen beschikbaar houdt is een heel ingewikkelde, maar een belangrijk aanknopingspunt is de lijdensdruk, eerder aangevoerd door de commissie Dunning tijdens het eerste paarse kabinet. De medische wetenschap kan modellen leveren voor het bepalen van die lijdensdruk, maar de politiek moet uiteindelijk bepalen waar de grens tussen collectieve en individuele verantwoordelijkheid ligt."

=

Uit de fotoserie *Kinderrijk – grote gezinnen in Nederland en Vlaanderen* van Annie van Gemert

gedwong

Artikel 23 in krimpgebieden

Bevolkingskrimp betekent minder kinderen, minder scholen en dus minder keuzevrijheid voor ouders. Wat betekent dat voor het voortbestaan van bijzonder en openbaar onderwijs?

Het valt mij op dat de discussie over openbaar en bijzonder onderwijs vaak nogal oppervlakkig wordt gevoerd. Mensen roepen gemakkelijk dat bijzonder onderwijs slecht is voor de integratie of dat het vreemd is dat de overheid met belastinggeld religies ondersteunt in het overdragen van het geloof aan de volgende generatie. Scheiding van kerk en staat zou dan betekenen dat de overheid geen religieuze scholen meer subsidieert. En als het om bevolkingskrimp gaat, kan dan gemakkelijk verdedigd worden dat we met het afschaffen van bijzonder onderwijs in een klap geregeld hebben dat overal openbaar onderwijs beschikbaar is. Omgekeerd wordt de discussie over hoe sommige orthodox-religieuze scholen functioneren te snel uitgelegd als een aanval op de godsdienstvrijheid. Snelle en makkelijke argumenten met weinig historische of inhoudelijke diepgang. Voor- en tegenstanders van bijzonder onderwijs schieten in hun vertrouwde kramp. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen vraag op tafel ligt, maar het is wel zinvol om iets grondiger te kijken naar de achtergronden.

Schoolstrijd

Het huidige systeem, dat openbaar en bijzonder onderwijs naast elkaar laat bestaan, is bijna honderd jaar oud. Het is een voorzichtig evenwicht dat ontstond na een eeuw strijd. Die strijd is wel interessant voor de huidige discussie. De onderwijswet van 1806 probeerde vooral de kwaliteit en toegankelijkheid van het onderwijs te regelen, onder meer via de bevoegdheid van leerkrachten, schoolinspectie en beschikbare scholen op niet te grote afstand (er was nog geen leerplicht). Ook toen al bestond er openbaar en bijzonder onderwijs, maar dat was niet per definitie hetzelfde. Openbare scholen werden gefinancierd uit een openbare kas, maar dat kon ook een geestelijke of kerkelijke kas zijn! Bijzondere scholen kregen hun geld van een diaconie, stichting of geldschietter, of werden betaald uit schoolgelden. Inhoudelijk regelde de wet dat het onderwijs onder meer moest bijdragen aan maatschappelijke en (liberaal-) christelijke deugden. Andere religieuze stromingen (orthodoxen, rooms-katholieken) werd het moeilijk gemaakt eigen onderwijs vorm te geven.

Dat riep veel onvrede op en in de grondwet van 1848 en de onderwijswet van 1857 werd het onderwijs vrijgegeven, "behoudens het toezicht van de overheid" en de "bekwaamheid en zedelijkheid des onderwijzers". Het

openbaar onderwijs krijgt subsidie van de overheid en moet voor alle kinderen toegankelijk zijn. Daarmee wordt het openbaar onderwijs religieus neutraal. Wie onderwijs van eigen kleur wilde, moest dat zelf betalen. Met het aanscherpen van de kwaliteitseisen (en dus verhoging van de kosten), werden de niet-gefinancierde bijzondere scholen extra onder druk gezet.

Decennia van strijd leidden uiteindelijk tot de wetwijziging van 1917 waarbij geregeld werd dat openbaar en bijzonder onderwijs financieel gelijk werden gesteld. Dat was een compromis op het hoogtepunt van de verzuiling. De liberalen, die zich lang verzet hadden tegen bijzonder onderwijs uit vrees voor religieuze verdeeldheid, accepteerden de financiering van het bijzonder onderwijs in ruil voor het algemeen kiesrecht, waar de confessionele partijen niet voor waren. Zo ontstond de situatie die we nu kennen, verwoord in artikel 23 van de grondwet.

Samengevat:

- 1 De overheid is verantwoordelijk voor het onderwijs.
- 2 Het onderwijs is vrij (ook al in 1848).
- 3 Openbaar onderwijs wordt door de overheid geregeld.
- 4 Openbaar onderwijs is gegarandeerd in elke gemeente.
- 5 De wet regelt kwaliteitseisen voor openbaar en bijzonder onderwijs.
- 6 Kwaliteitseisen gelden voor openbaar en bijzonder onderwijs, maar houden wel rekening met de eigen richting.
- 7 Openbaar en bijzonder onderwijs worden op gelijke wijze gefinancierd. De overheid rapporteert aan de Tweede Kamer.

Burgerschap

Inmiddels hebben we te maken met een postverzuilde samenleving. Het is maar de vraag of we tot een zelfde compromis zouden komen als we het nu moesten regelen. Wat dat betreft is artikel 23 sterk gekleurd door de situatie toen. Ik zie in elk geval de volgende kenmerken van de huidige wereld van openbaar en bijzonder onderwijs: In onze tijd is de georganiseerde macht van religie sterk afgenomen en hebben we te maken met een veel diffuser pluraliteit. Dat maakt het moeilijker om de discussie helemaal te koppelen aan erkende religieuze stromingen. Bij het bijzonder onderwijs gaat het niet meer alleen om religieuze scholen, maar ook om scholen met een specifiek pedagogisch model (zoals Montessorischolen) of scholen die levens-

en dialoog

beschouwing koppelen aan een pedagogische visie (zoals Vrije Scholen). Daarnaast is de structuur van openbaar onderwijs veranderd doordat (op veel plaatsen) het bestuur is belegd bij een stichting en de ouders medezeggenschap hebben. Daarmee is het juridische verschil tussen openbaar en bijzonder verder afgenomen.

In het openbaar onderwijs was altijd de mogelijkheid religieus onderwijs te laten verzorgen door kerkgenootschappen. Dat is aan het veranderen door nieuwe kwaliteitseisen, en veel openbare scholen willen nu zelf het levensbeschouwelijk onderwijs verzorgen. Omgekeerd hebben veel protestants-christelijk en rooms-katholieke scholen in de praktijk een open instelling als het gaat om de levensbeschouwelijke identiteit. Alleen de kleinere stromingen zoals reformatorische, evangelische, joodse en islamitische scholen geven exclusiever vorm aan hun identiteit. Voor gebieden die te maken hebben met bevolkingskrimp geldt: de mobiliteit is zozeer toegenomen dat het minder bezwaarlijk is als de school van voorkeur niet in het eigen dorp staat.

Wat betekenen deze veranderingen voor de discussie? In elk geval dat het wel erg simplistisch is om artikel 23 te zien als een probleem voor de integratie of als een inbreuk op de scheiding van kerk en staat of als een probleem voor goed onderwijsbeleid in krimpgebieden. En net zo dat discussie hierover niet zoveel met godsdienstvrijheid te maken heeft. Maar we zullen wel opnieuw moeten bedenken hoe we het onderwijs vormgeven.

Een voorbeeld van dat opnieuw nadenken is een onderzoek van de Hogeschool Zeeland samen met Windesheim en de Marnixacademie waar ik als adviseur bij betrokken ben. In dat onderzoek wordt samen met openbare en bijzondere scholen gezocht naar zinvolle vormen voor levensbeschouwelijk onderwijs in een postverzuilde samenleving. Het uitgangspunt is dat alle scholen een verantwoordelijkheid hebben als het gaat om levensbeschouwelijk burgerschap en het voorbereiden op het leven in een plurale samenleving. Dat zit niet alleen in het formele curriculum, maar doordringt de hele school. Beide soorten scholen hebben ook zeer diverse leerlingpopulatie. Het interessante van dit project is nu dat er niet krampachtig gezocht wordt naar de verschillen, laat staan dat daar een strijd over gevoerd wordt. De scholen zoeken naar een gezamenlijke benadering van de pedagogische opdracht: hoe vorm je kinderen zo

dat ze goed om kunnen gaan met hun eigen levensbeschouwelijke achtergrond en met de plurale wereld waarin ze leven?

Speelruimte

Ik zie de volgende uitgangspunten voor de hervorming van het onderwijs:

- 1 De vrijheid van ouders om zelf het onderwijs van hun kinderen vorm te geven is een belangrijk liberaal uitgangspunt (ook al is het indertijd door confessionelen verdedigd tegen de liberalen van toen).
- 2 De overheid blijft verantwoordelijk voor een goed pluraal aanbod van onderwijs. Dat kan in de vorm van openbaar neutraal onderwijs, maar het kan ook op andere manieren. Als er maar keuze is binnen een acceptabele afstand.
- 3 Belangrijk is niet alleen dat er verschillende scholen zijn, maar vooral dat alle scholen (openbaar en bijzonder) leerlingen voorbereiden op het samenleven in een levensbeschouwelijk plurale wereld.
- 4 De financiering van het onderwijs moet in principe bij de overheid blijven liggen. Anders ontstaat er een andere tweedeling die uitgaat van de financiële mogelijkheden van ouders. Rijke ouders hebben dan meer mogelijkheden dan arme ouders.
- 5 De overheid zal wel de grenzen en kwaliteit moeten bewaken en ongewenste bijeffecten moeten aanpakken. Maar dat gaat om een minderheid van de scholen.

Samengevat: de manier waarop we het onderwijs geregeld hebben, is misschien een historische toevalligheid, maar het geeft wel heel waardevolle speelruimte die we niet kwijt moeten willen raken. Het afschaffen van artikel 23 is helaas vooral inzet van een symbolische discussie. Maar herijken in de huidige situatie is wel nodig, want de verzuiling ligt ver achter ons. In gebieden met bevolkingskrimp wordt de spanning tussen openbaar en bijzonder onderwijs wel scherper gevoeld, maar de pedagogische uitdaging blijft dezelfde: leven met pluraliteit. In de krimpregio's is er sprake van een gedwongen dialoog tussen de verschillende richtingen en juist daarom zijn deze regio's buitengewoon belangrijke proefpolders voor levensbeschouwelijke dialoog in het onderwijs.

=

Reacties op dit artikel zijn welkom op dehelling@gmail.com

Verder lezen & kijken op

Leegloop in beeld

Expositie *Noorderlicht* vanaf 5 september

Op 23 mei 2007 leefden er wereldwijd voor het eerst meer mensen in de stad dan op het platteland: 3,3 miljard mensen op 3% van het aardoppervlak. De komende twee jaren richt de stichting voor fotografie Noorderlicht zijn blik op dit fenomeen. In 2010 staat het veranderende platteland wereldwijd centraal, in 2011 de stad. Het platteland loopt wereldwijd leeg als gevolg van armoede en gebrek aan scholing op het platteland. De trek naar de stad heeft grote gevolgen voor de economie, de demografische samenstelling en het voorzieningsniveau van het platteland.

In het verlengde van de Friese Noorderlicht traditie legt de tentoonstelling de nadruk op actuele ontwikkelingen in de niet-westerse wereld, in beeld gebracht door niet-westerse en westerse fotografen. De vraag waarmee Noorderlicht fotografen heeft uitgenodigd hun bijdragen in te zenden luidt als volgt: *Hoe is het plattelandsleven aan het veranderen, in de hedendaagse verstedelijkte en globale economie? En is het mogelijk om, tegen alle economische logica in, het rurale leven een herwaardering te geven?*

Het resultaat zal te zien zijn vanaf 5 september t/m 31 oktober (opening 4 sept) en heeft het Fries Museum in Leeuwarden als de centrale tentoonstellingsplek.

Zie www.noorderlicht.com/nl

Mensenlandschappen

Moderne Turkse Poëzie – Mehmet Emin Yildirim, Sytske Sötemann en Mehmet Çetin, Atlas 2010

Het Turkse platteland is het onderwerp van het beroemde dichtepos *Mensenlandschappen* van de Turkse dichter Hikmet. Het handelt over het leed van de bevolking van Anatolië, over de doden en de honger van de onafhankelijkheidsoorlog en de sociale misstanden en de trieste armoede in de jaren daarna. Een gedicht met boeren, arbeiders, soldaten, gevangenen en andere kleine mensen aan het woord. Een fragment van dit epos is opgenomen in een nieuwe dichtbundel met Turkse poëzie.

Samenstellers van deze anthologie hebben de mooiste en beroemdste moderne versregels gebundeld in een prachtige vuistdikke uitgave. Er is meer dan tien jaar door turkologen verbonden aan de Universiteit Leiden gewerkt aan deze vertaling. De bundel bevat het werk van een groot aantal dichters die vanaf het begin van de twintigste eeuw braken met de strenge vormvoorschriften van de traditionele Turkse poëzie. Modernisten als Nazim Hikmet en Orhan Veli schreven hun verzen in een Turks ontgaan van Arabische en Perzische leenwoorden en de strakke regels van de divanpoëzie. Veel van de gedichten die opgenomen zijn in de bundel behoren tot de cultuurcanon van Turkije. Ook in vertaling raken de gedichten je.

Krimp in Oost-Duitsland

Expositie in het Bauhaus tot 16 oktober

In het beroemde Bauhaus in het Duitse Dessau, dat zich sinds 1919 toelegt op kunst en architectuur, vindt deze zomer een grote tentoonstelling plaats over de gevolgen van demografische krimp in de provincie Sachsen-Anhalt, gelegen in de voormalige DDR. Het gebied herinnert aan hoogtepunten in de Duitse cultuur: in Weissenfels werd in 1799 de romantische dichter Novalis geboren en in Wittenberg nagelde Maarten Luther zijn stellingen tegen de misstanden in de rooms-katolieke kerk aan de kerkdeur. Nu lijdt de regio aan economische teloorgang en bevolkingskrimp.

Het project *Stadtumbau 2010* heeft in 19 steden de gevolgen hiervan onderzocht en toekomstconcepten ontwikkeld. Hoe kan een stad door kwaliteit in plaats van kwantiteit de levenskwaliteit voor zijn inwoners verhogen, was het uitgangspunt. Onder de titel *Ausstellung Weniger ist Zukunft* zijn de voorstellen te zien in Dessau van 16 april tot 16 oktober.

Zie www.iba-stadtumbau.de
of www.bauhaus-dessau.de/

Migratiestromen

Fred Pearce, *Volksbeving. Van babyboom naar bevolkingscrash*, vertaling Jos den Bekker, Paradigmaserie, uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 2010.

Waar Paul Ehrlich er in de 19e eeuw vanuit ging dat een bevolkingsexplosie zou leiden tot hongersnood, oorlog en milieurampen, rekent Fred Pearce nu met dalende geboortecijfers. Hij neemt ons mee naar ghosttowns in Duitsland, waar geen kinderen meer geboren werden, en onderzoekt de wortels van deze beginnende bevolkingscrash door in te gaan op grootschalige overheidsinterventies zoals Mao's 'een kindpolitiek'. Niet alleen kijkt hij naar gebieden en landen waar krimp al wordt verwacht, zoals West-Europa en Japan, maar ook Iran, Australië, Zuid-Afrika en mogelijk binnenkort China en India lopen risico. We beleven nu waarschijnlijk voor het laatst dat onze wereld meer uit jongeren dan uit ouderen bestaat. De vergrijzende wereldbevolking zal beslag leggen op de nationale middelen waarbij een krimpende beroepsbevolking een groeiend aantal gepensioneerden zal moeten ondersteunen. Pearce toont aan dat deze demografische toekomst tot flinke migratiestromen zal moeten leiden willen we onze welvaart behouden. [Farid Tabarki]

De ondergang van de polder

Chris de Stoop, *De bres*, De Bezige Bij, 2000.

Wie beter wil begrijpen waarom Paul Kuypers de buik vol heeft van bestuurders die megaprojecten lanceren (zie elders in dit nummer), leze het boek *De bres* van Chris de Stoop. Vanuit zijn geboortedorp Doel, gelegen aan de Westerschelde aan de Vlaamse kant van Zeeuws-Vlaanderen, beschreef hij hoe de voormalige voedselwieg van Europa met zijn vruchtbare grond werd overgenomen door fabrieken, kerncentrales en havenbedrijven, om uiteindelijk ten prooi te vallen buldozers die door de dijken breken. Niets herinnert er nog aan het boerenleven dat hij als kind kende.

Het is een weemoedig verhaal, geschreven met nauwelijks ingehouden woede over het gebrek aan respect voor de boerenlevenswijze. Dikbilrunderen, bestrijdingsmiddelen, baggeraars en arrogante bestuurders zijn de ingrediënten voor dit zeer leesbare boek – speciaal aanbevolen voor stedelingen.

Referendum

Een rare toestand: het referendum is naar rechts verhuisd. Voor het eerst sinds de oprichting in 1989-90 komt het niet langer voor in het verkiezingsprogramma van GroenLinks, terwijl het wél prominent prijkt in dat van Wilders' PVV en Verdonks Trots op Nederland.

Een reactie op het laatste congres van GroenLinks.

naar rechts?

Niet alleen het referendum zelf, ook de bredere term ‘radicale democratisering’, sinds jaar en dag het hart van GroenLinkse beginsel- en verkiezingsprogramma’s, ontbreekt (sinds 2002, niet toevallig ook het Fortuynjaar). Des te pijnlijker is het om ook dit oudlinkse spandoekwoord prominent aan te treffen in het PVV programma.

Onlangs verdedigde de GroenLinksfractie bij monde van Femke Halsema nog twee initiatiefwetsvoorstellen over het correctief en het raadgevend referendum in de Tweede Kamer. Het congres van 18 april was dit even vergeten en schrapte dit en enkele andere voorstellen tot bestuurlijke vernieuwing uit het verkiezingsprogramma, waarschijnlijk uit vrees voor populisme. Misschien speelde de herinnering mee aan de uitslag van het referendum over de Europese Grondwet in 2005, of recenter, aan die van het Zwitserse referendum over een grondwettelijk verbod op minaretten. Ook dichterbij huis, op gemeentelijk niveau, heeft het referendum op zijn zachtst gezegd een wisselvallige reputatie opgebouwd.

De antireferendummotie van de jongeren van Dwars en de afdeling Leiden – de stad waar tot frustratie van GroenLinks de lightrail per referendum werd verworpen – legde in elk geval een klassieke tegenstelling bloot. Zij die de vertegenwoordigende, parlementaire democratie democratisch genoeg vinden en volksstemmingen vrezen (“De maatschappelijke kwesties die in een referendum aan de orde komen zijn vaak te complex om aan volksstemming te onderwerpen. Burgers kiezen daarbij een keer per vier jaar een volksvertegenwoordiging. Zij geven hen een mandaat om te besluiten” – aldus de motie) staan tegenover degenen (onder wie fractie en partijbestuur) die burgers meer directe zeggenschap willen geven. “Eens in de vier jaar stemmen is een te beperkte invulling van de democratische zeggenschap van burgers”, zo staat nog steeds op de website van GroenLinks, “Het referendum is een aanvulling op onze vertegenwoordigende democratie”. Hoog tijd dus voor het “brede maatschappelijk debat over de vernieuwing van onze democratie” waartoe het verkiezingsprogramma óók oproept.

Ijstkast

Het referendum is in een oneigenlijke alles-of-niets tegenstelling verzeild geraakt. GroenLinks heeft het bestaande vertegenwoordigende stelsel nooit heilig verklaard, maar is altijd blijven openstaan voor de noodzaak tot verdieping en uitbreiding ervan met direct-democratische middelen. De kaping door populistische vernieuwingsprogramma heeft er inmiddels voor gezorgd dat een groot deel van de achterban (net als die van andere progres-

sieve partijen) koudwatervrees heeft gekregen voor elke vorm van directe democratie en in feite is teruggevallen op een CDA-achtig conservatisme.

Partijen als het CDA en de SGP zijn altijd principieel gekant geweest tegen elke vorm van directe democratie, dus ook tegen het referendum, dat “niet zou passen binnen onze representatieve democratie”. De VVD heeft sinds 2002 op dit punt flink gezwalkt, maar is inmiddels weer terug bij het vertrouwde “tegen” uit de beruchte Nacht van Wiegel (mei 1999), toen het referendum net geen tweederde meerderheid haalde in de Eerste Kamer. De PvdA is aarzelend voor. De SP idem, maar het referendum zelf komt niet meer in het huidige verkiezingsprogramma voor; wél het (zwakkere) grondwettelijk recht van petitie. Ook de ChristenUnie is voorstander en natuurlijk ook D66, hoewel de bestuurlijke vernieuwingspartij bij uitstek haar kroonjuwelen tegenwoordig liever in het magazijn bewaart dan prominent uitstalt in de etalage.

Zo is er over de hele linie bij de progressieve en middenpartijen een terugtrekkende beweging te zien. Het effect van de frontale kritiek van populistische elites op de ‘elite-heerschappij’ van regenteske ‘beroeps politici’ in het Haagse partijenkartel en hun pleidooi voor een regering ‘van, voor en door het volk’, is dat de gevestigde partijen dichterbij zijn gaan aanschurken tegen het parlementaire bestel. “Alleen een radicale democratisering kan de dominantie van de elites breken”, aldus het PVV-programma. Nu GroenLinks zijn eigen slogan in het gezicht krijgt gegoooid, en door de woordvoerders van ‘het volk’ zelf bij de elites wordt ingedeeld, is de neiging groot om alle democratisering, laat staan radicale, maar even in de ijskast te zetten.

Volkswil

De ongelukkige spagaat van het referendum kan alleen worden opgelost door een nieuwe visie te ontwikkelen op de relatie tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden in de democratie. Die visie moet twee klippen vermijden: de heiligverklaring van de democratische status quo door de gevestigden en de ‘demonisering’ ervan door populistische buitenstaanders. De uitdaging van de rechtsradicale kritiek op het parlementaire bestel – die in de jaren zeventig ook door links werd geformuleerd, in dezelfde populistische termen – moet zonder vrees worden aangegaan, zonder terug te vallen in de gevaarlijke populistische (en oudlinkse) retoriek van de ‘volksheerschappij’. Dat wil zeggen dat we ons even scherp moeten keren tegen het principe van de parlementaire soevereiniteit (CDA, VVD) als tegen het principe van de volkssoevereiniteit (PVV, SP).

De soevereiniteitsgedachte verleidt gemakkelijk tot absolutisme: tot de neiging om de oorsprong en het zwaartepunt van de politieke machtsvorming te lokaliseren in één enkele instantie, waarvan andere machtsinstanties slechts afgeleiden zijn. Die neiging is even sterk aanwezig bij degenen die hun democratische fantasie laten ophouden bij het parlementaire stelsel als bij degenen die zweren bij het soevereine volk en alle professionele vertegenwoordiging in principe wantrouwen als ‘elitair’. De kunst is dus om het referendum en andere direct-democratische mechanismen los te weken van het funeste essentialisme van de volkssoevereiniteit. Zodra zij niet langer worden beschouwd als uitdrukking van de ‘stem

des volks', die in een ware democratie altijd gelijk en het laatste woord heeft, kunnen zij op een vruchtbare manier worden ingepast in het bestaande vertegenwoordigende stelsel.

Dat een populistische interpretatie van het referendum ook ter linkerzijde nog steeds leeft, wordt duidelijk uit het boek *Directe democratie. Feiten, argumenten en ervaringen omtrent het referendum* (2007) van Jos Verhulst en Arjen Nijeboer. Met grote stelligheid beweren de auteurs dat het referendum het enige instrument is om een authentieke democratie te vestigen, met de 'integrale volkssoevereiniteit' als kern. Alle andere voorstellen, inclusief personalisering van de macht, direct gekozen bestuurders of een sterker dualisme, verbeteren hooguit hier en daar wat aan het representatieve systeem. Maar dat systeem zal altijd een elite van vertegenwoordigers (een selectie van 'filosofen-prinsen') kennen en dus nooit een democratie kunnen zijn in de ware, letterlijke zin van 'volksheerschappij'.

Hun ideaalbeeld is nog steeds dat van de volksvergadering van gelijken, waarbinnen ieder een gelijk recht heeft om voorstellen in te dienen en de agenda dus niet door een elite wordt bepaald. Omdat unanimiteit meestal niet haalbaar is geldt de meerderheidsregel, die haaks staat op alle elitaire tendensen. Omdat de universele deelname van burgers evenmin haalbaar lijkt, geldt de mandateringsregel: wie niet deelneemt aan de volksvergadering wordt geacht een mandaat te geven aan degenen die wel deelnemen. Anders dan in een representatief stelsel, waarin mandaten feitelijk worden afgedwongen, kunnen authentiek democratische mandaten alleen vrijwillig worden afgegeven en bij handopsteken weer worden teruggetrokken. Alleen het beslissende referendum op volksinitiatief kan dus als de authentieke uitdrukking van de volkswil worden beschouwd.

Het voordeel van populistische van links en rechts is hun radicale duidelijkheid: ze vatten het begrip democratie letterlijk op. Vertegenwoordigende democraten zitten daardoor met een probleem: kunnen zij zich nog wel met goed fatsoen democraten noemen? Zij realiseren zich namelijk dat een regering 'van, voor en door het volk' een gevaarlijke hersenschim is, dat zelfs de meest democratische democratie een elitebestuur kent, en dat elites in de democratie geen vervalschijnsel zijn maar belangrijke productieve functies vervullen. Letterlijke democratie leidt in hun ogen tot (volks)eenheidsdenken, nivellering, heerschappij van de middelmaat en meerderheidstirannie.

De niet-letterlijke, vertegenwoordigende democratie veronderstelt daarentegen een arbeidsdeling en een productieve wisselwerking tussen twee typen actoren: politieke professionals en politieke leken. De eersten worden weliswaar door de laatsten gekozen, maar zij behouden een autonome handlingsruimte en een eigen verantwoordelijkheid, ook om tegen hun eigen kiezers in te gaan. Het is juist deze niet aflatende spanning tussen de rollen en functies van burgers en bestuurders die de dynamiek bepaalt van een systeem waarin het volk zichzelf alleen kan regeren via zelfgekozen elites. De democratie behoudt daarmee een zeker aristocratische element (denkers als Bernard Manin en Frank Ankersmit spreken liever van een 'electieve aristocratie').

In deze 'wisselwerkingsdemocratie' is er geen instantie,

ook niet de mythische kiezer, die altijd gelijk en het laatste woord heeft. Als de soevereiniteitsgedachte wordt geschrapt, wordt duidelijk dat *niemand*: noch de politieke elite noch 'het volk' de laatste instantie is die de ultieme macht bezit. Daarentegen heeft iedereen in de democratie het (eerste) woord, zodat zij een arena wordt van permanent debat en tegenspraak, zonder monopolies of taboes, waarin politieke professionals en burgers gelijkwaardige posities innemen. Die debatarena wordt niet alleen geactiveerd tijdens vierjaarlijkse verkiezingscampagnes, maar is permanent geopend en wordt permanent door media, internet en politieke peilingen gevoed.

Deze 'dialogische democratie' (Dirk Holemans) neemt afstand van het populistische marktmodel van 'u vraagt, wij draaien'. De democratie is geen zelfbedieningszaak voor consumptivistische burgers. Politici noteren niet slechts slaafs de meningen van 'het volk', maar treden op met een eigen visie (beter: met onderling concurrerende visies) op het publieke belang. Dit gevarieerde aanbod stelt burgers in staat om in een actieve dialoog met politici hun eigen mening (hun politieke vraag) te toetsen en mogelijk te herzien. Burgers zijn mondiger geworden en willen terecht meepraten en meebeslissen; zij kunnen dus ook heel goed worden tegengesproken en met een goed verhaal op andere gedachten worden gebracht.

Hulpmiddel

Deze wisselwerking tussen elite en burgers moet niet als idyllisch worden beschouwd. De debatdemocratie lijkt vaak op het betere duw- en trekwerk, vanwege de intrinsieke verwevenheid tussen politieke ideeën, politieke belangen en politieke macht. Burgers kunnen zwelgen in hun kortzichtige gelijk en hierin door populistische worden aangemoedigd. Elites kunnen op hun beurt gewend raken aan hun macht en privileges en afglijden naar regentesk en oligarchisch gedrag. Macht, ook democratisch verworven representatiemacht, werkt altijd corrumperend. Juist daarom is het nodig om de ruimte van democratische dialoog uit te bouwen voorbij de bestaande parlementaire arena en traditionele stijlen en mechanismen van representatie. De anti-elitaire inslag van het populisme is in dit opzicht juist een welkome uitdaging. Het referendum kan net als andere vormen van directe democratie in die ruimere arena een belangrijke rol vervullen, als middel om de stem van de burger luider te laten klinken en de wisselwerking met de politieke elite te intensiveren.

Deze gedachtegang is ook te herkennen in de recente verdediging door Halsema, Kalma en Van der Ham van de beide referendumvoorstellen en de bijbehorende Memories van Toelichting. Teruggrijpend op het rapport van de staatscommissie Biesheuvel uit 1985, die positief adviseerde over de invoering van het referendum, onderschrijven de indieners het belang van een intensievere deelname van burgers aan de parlementaire democratie en het overheidsbeleid, zonder het primaat van het vertegenwoordigende stelsel ter discussie te willen stellen. "Eens in de vier jaar stemmen", aldus Halsema, "doet onrecht aan de toegenomen mondigheid van burgers en het belang dat moet worden gehecht aan hun betrokkenheid bij de publieke zaak. Over zaken van groot publiek belang moeten burgers, zij het terughoudend,

mee kunnen beslissen. Politici zullen daardoor een grotere inspanning moeten doen om burgers te overtuigen van het nut van bepaalde wetgeving. Het correctief referendum kan hier wezenlijk toe bijdragen, zonder afbreuk te doen aan het mandaat van de gekozen volksvertegenwoordiging. Het is een hulpmiddel dat schaars moet worden gebruikt en aan duidelijke waarborgen en condities moet worden gebonden” (Handelingen Tweede Kamer, 25.3.10).

De voorstanders zien het referendum vooral als een nieuw democratisch communicatiemiddel in een “beschaafd, voortgaand gesprek waarbij het laatste woord nooit kan zijn gezegd” (Halsema). Terwijl een SP’er als Van Raak de indruk wekt de stem des volks als *nec plus ultra* te beschouwen (“de democratie is niet van de volksvertegenwoordigers maar van het volk”), onderstrepen de indieners keer op keer dat het primaat van de Staten-Generaal niet wordt ondergraven, “omdat politici uiteindelijk de wet altijd hernemen”. Een referendumuitslag dwingt tot heroverweging, maar blijft uiteindelijk een advies, verduidelijkt Kalma: “Burgers stellen geen wetten vast”. Er kan geen wetgeving plaatsvinden zonder instemming van het parlement. Maar burgers zijn in zijn ogen veel méér dan kiezers, en de overheid is niet slim genoeg om het allemaal alleen te doen. “Het vertegenwoordigend stelsel heeft wel het primaat, maar niet het monopolie”, zo citeert hij het rapport Biesheuvel. Referenda houden de politiek scherp: alleen al omdat zij gehouden kunnen worden bevorderen zij responsief bestuur. Hun democratische meerwaarde schuilt in hun mobiliserend effect en de impuls die zij geven aan het publieke debat.

Telkenmale wordt zowel het correctieve als het raadgevende referendum door de indieners geïnterpreteerd, niet als een uiting van de heilige volkssoevereiniteit, maar als een instrument van de wisselwerkingsdemocratie, dat kan zorgen voor een intensievere interactie tussen politieke elite en electoraat. GroenLinkser Dibi zegt in het debat bijvoorbeeld “zeer geïnteresseerd te zijn in mogelijkheden om beter en effectiever met de burger te communiceren. Ook het raadgevend referendum is tenslotte een communicatiemiddel, niet het einde van een gesprek maar het begin. Het is een communicatiemiddel dat confronteert, corrigeert en dwingt tot zelfreflectie”. Politici hoeven het meerderheidssignaal van een referendumuitslag niet over te nemen, maar het dwingt hen “om soms de burger tegen te spreken en uit te leggen waarom dat standpunt werd ingenomen, en soms om het eigen standpunt enigszins te veranderen”. Kalma meent zelfs dat het referendum “staat of valt met het geloof dat politici de kracht hebben om het door de burgers gegeven advies zo nodig en beargumenteerd naast zich neer te leggen”. (Handelingen Tweede Kamer, 31.3.2010).

Het is duidelijk dat deze voorstellen principieel uitgaan van twee partijen of actoren die in wisselwerking met elkaar treden: politieke professionals en de door hen vertegenwoordigde burgers. Zij keren zich expliciet tegen populistische en plebiscitaire interpretaties van het referendum, en beschouwen het vooral als een noodrem of een dringend waarschuwingssignaal dat een nieuw soort politieke communicatie op gang kan brengen. De indieners verwijzen daarbij naar het referendum over de Europese Grondwet, dat zij ondanks de (in hun

ogen) teleurstellende uitslag een groot maatschappelijk succes noemen, juist vanwege het brede debat dat erdoor werd uitgelokt. Inderdaad veroorzaakte die negatieve uitslag een zodanig schrikreactie bij een zelfgenoegzame pro-Europese elite dat de wisselwerking met gewone burgers, waarvan voor die tijd nauwelijks sprake was, toen pas werkelijk op gang kwam. Paradoxaal genoeg zijn we juist door het onverwachte Nee tegen Europa allemaal wat meer Europeanen geworden. Een betere reclame voor het referendum is eigenlijk niet denkbaar.

In vroeger tijden werd het regentenbestuur af en toe gecorrigeerd door relletjes, volksopstanden en andere ruwe vormen van het referendum. Laten we het in onze tijd wat beschaafder aanpakken.

=

Literatuur

J. Verhulst en A. Nijeboer *Directe democratie. Feiten, argumenten en ervaringen omtrent het referendum*, Brussel 2007. (in 7 talen te downloaden op www.referendumplatform.nl/)

Het volgende nummer van de Helling zal gewijd zijn aan democratisering. Reacties en bijdragen over dit thema zijn welkom op dehelling@gmail.com.

50 jaar na Sharpeville

Vanwege het WKvoetbal in Zuid-Afrika staan de kranten en tijdschriften vol met reportages over dit land, waar Nederland al sinds de 17e eeuw mee is verbonden. Het is lang geleden dat Zuid-Afrika voor zoveel nieuws zorgde, want na het einde van de apartheid in 1994 vervloog de tot dan toe intense belangstelling voor Zuid-Afrika snel. Maar behalve het WK is er deze zomer nog een reden om aandacht te geven aan de Zuidelijke punt van Afrika: het is vijftig jaar geleden dat in het plaatsje Sharpeville bij Johannesburg – niet ver van de plek waar de finale van het WK zich zal afspelen – de politie het vuur opende op vreedzame demonstranten en daarbij 69 mensen dodelijk trof. Sinds die 21ste maart in 1960 kwam er wereldwijd een protestbeweging tegen de apartheid op gang, met als voortrekkers de voormalige kolonistoren Engeland en Nederland. Pas toen realiseerde men zich hoe desastreus de gevolgen van de rassenscheiding waren, sinds 1948 officieel in de Zuid-Afrikaanse wet verankerd door de Afrikaners, nazaten van grotendeels Nederlandse boeren aan de Kaap.

De escalatie van de verhoudingen tussen wit en zwart in Zuid-Afrika viel niet toevallig samen met een explosie van de al jaren gistende onrust op het Afrikaanse continent: een groot aantal landen riep in 1960 de onafhankelijkheid uit en ook in de Verenigde Staten kwam met de burgerrechtenbeweging van Martin Luther King het verzet tegen de segregatiepolitiek op gang. Voor het eerst indentificeerden witte Europeanen

zich met zwarte leiders in hun strijd tegen racisme. De rest van de twintigste eeuw stond vervolgens grotendeels in het teken van twee onderwerpen: de kloof tussen arm en rijk en die tussen wit en zwart. Beide zijn in het Zuid-Afrika van vandaag nog springlevend en voor sommigen is dat reden om het WK in Zuid-Afrika te kritiseren: al dat geld had beter besteed kunnen worden aan bijvoorbeeld armoedebestrijding.

Wie zich meer wil verdiepen in die vraag, kan bij voorbeeld terecht bij het boek *Africa United. De weg naar het WK*, samengesteld door de journalisten Stefan de Verwer, Marc Broere en Chris de Bode, dat vooral positieve verhalen vertelt over de betekenis van sport in Afrika (Amsterdam, KIT publishers 2010). *De droom van Zuid-Afrika. Achter de schermen bij het WK 2010* door Floor Milikowski en Evelien Hoekstra gaat het meest expliciet in op de vraag of het WK Zuid-Afrika vooruithelpt of dat het een last is bij de bestrijding van de criminaliteit, schulden en corruptie (Carrera 2010). Deze en andere boeken die verschenen rondom het WK zijn te vinden en te bestellen op www.blacklabel.be [Erica Meijers]

Links(uit het Niza-archief): pasverbranding in 1960; bloedbad Sharpeville 21-3-1960; eerste boycot-actie in Nederland in 1964

Rechts: foto's van Ulric Roldanus

WB-Berichten

Bakfietsen en rolluiken; de electorale geografie van Nederland

In september publiceert het Wetenschappelijk Bureau een studie van Josse de Voogd over de electorale geografie van Nederland. Hierin zal aandacht zijn voor de politieke tweedeling tussen progressiviteit en behoudzucht, die sterk geografisch zichtbaar is geworden. Tegenover de 'hippe' multiculturele, hervormingsgezinde bindesteden, waar het straatbeeld wordt gedomineerd door bakfietsen en ja/nee stickers, staan de rancuneuze overloopgebieden en randen van het land, waar men zich terugtrekt achter een rolluik en via de tv kennis neemt van een snel veranderende wereld. Het is een tegenstelling die veel te maken heeft met 'lifestyle', maar ook met zaken als groei versus krimp en politieke cultuur. Verder komen er interessante patronen in beeld, zoals de 'Green belt', een zone met veel GroenLinks-stemmers van Alkmaar naar Nijmegen, die bij Veenendaal de 'Bible-Belt' kruist.

De publicatie zal ingaan op landelijke patronen, maar vooral ook op verhoudingen binnen de steden, een nog vrij onontgonnen onderzoeksterrein. De uitslagen van de Europese, lokale en landelijke verkiezingen zullen ruimtelijk geanalyseerd worden, met uitvoerig kaartmateriaal. Ook zal er ruimte zijn voor aanbevelingen, waarin de Voogd zijn steun uitspreekt voor het GroenLinkse ideaal van de compacte stad, waarin verschillende sociale groepen elkaar kunnen blijven tegenkomen en waarmee de bouw van nieuwe buitenwijken vol proteststemmers wordt voorkomen.

Vrijzinnig Paternalisme

Weten mensen zelf het beste wat goed voor hen is? Dat is de vraag. In plaats van te veronderstellen dát individuen autonoom en soeverein zijn, kunnen we ons beter afvragen in welke mate dat zo is. Individuen bezitten niet de ultieme waarheid over zichzelf en hun belangen. Daarom staat het eenieder vrij om beter te weten wat goed is voor een ander, en hierover met die ander in gesprek te gaan. Aansluitend bij het 'libertair paternalisme' van Sunstein en Thaler (Nudge 2008), begint het WB een boekproject over 'vrijzinnig paternalisme'. We zoeken een derde weg tussen het ouderwetse betweterige paternalisme en het 'absolute' individualisme door te focussen op het democratisch gesprek over het goede leven. In de loop van 2011 publiceren we een boek met als thema's o.a.: duurzaamheid en groene gedragsverandering; opvoedingsproblemen en jeugdzorg; gezondheidsrisico's; culturele verheffing; mediabeleid; en technologie, privacy en ethiek. In het najaar organiseert het WB hierover enkele lezingen en debatten.

Het Huis van Thorbecke in de steigers

De bestuurlijke inrichting van Nederland staat ter discussie. Aanleiding: de noodzakelijke bezuinigingen en de vertrouwenscrisis tussen burger en overheid. Daarom organiseerden het WB en de Eerste Kamerfractie van GroenLinks op 28 mei een conferentie hierover. Met inleidingen van Brechtje Paardekooper (AmbtoNetwerk), Dick Pels (Directeur WB), Rick Eweg (TransForum) en Ronald de Leij (Balie-groep). Alle inleidingen en presentaties staan op: <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl/>

Populisme in Europa

De groene partijen gaan samen een discussie starten om een antwoord formuleren op het groeiende populisme in Europa. Dat was de uitkomst van een bijeenkomst van de Green European Foundation (GEF) op 10 mei in Brussel. Jean Michelle de Waele uit Brussel betoogde dat populisme geen ideologie is, maar een politieke stijl, waarbij het zich afzetten tegen de elite en het bespelen van de media een grote rol spelen. Dick Pels, directeur van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks, was van mening dat in Nederland populisme wel degelijk de trekken van een ideologie vertoont, die is te typeren als nationaal-democratisch of nationaal-individualisme. Er wordt de nadruk gelegd op waarden, als vrijheid van meningsuiting, die beschermd moeten worden, maar alleen voor de eigen groep. Tijdens de discussie passeerde de situatie in verschillende Europese landen de revue, waarbij voor het eerst populisme als zodanig werd besproken en niet als zovaak in Europese debatten, enkel in relatie tot extreem-rechts. Eszter Babarczy uit Boedapest vertelde dat de populistische partij in Hongarije al langer de grootste is, maar kiezers begint te verliezen aan ondermeer de groenen. De groene partijen hebben een boodschap van hoop, terwijl populistische partijen inspelen op angsten van mensen. Die angsten zijn echter wel reëel, ook al kunnen we ons er niet altijd in verplaatsen, en moeten door de Groenen dus wel serieus genomen worden. www.gef.eu/

Publicaties WB

ook te downloaden van <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl/>

Erica Meijers en Mariko Peters, 'Geef kunstkritiek de ruimte maar blijf af van de scheppingsvrijheid' (ook in *Boekman 81*, uitgave van de Boekmanstichting).

Annie van de Pas, 'Introduction' and 'Egypt', in *Beyond Orthodox Approaches. Assessing Opportunities for Democratic Support in the Middle East and North Africa*. The Hague:

Ruard Ganzevoort en Dick Pels, 'Hosties, homo's en hufferigheid. Het knarsetanden van de democratie', *De Groene Amsterdammer*, 25 maart.

Dick Pels, 'Job Cohen en het democratisch verschil', www.joop.nl, 6 april.

Dick Pels, 'De goddeloze buitenwereld. Het "dunne ik" van Marokkanen', *De Groene Amsterdammer*, 8 april.

Dick Pels, 'In de geest van Pim', www.joop.nl, 11 mei.

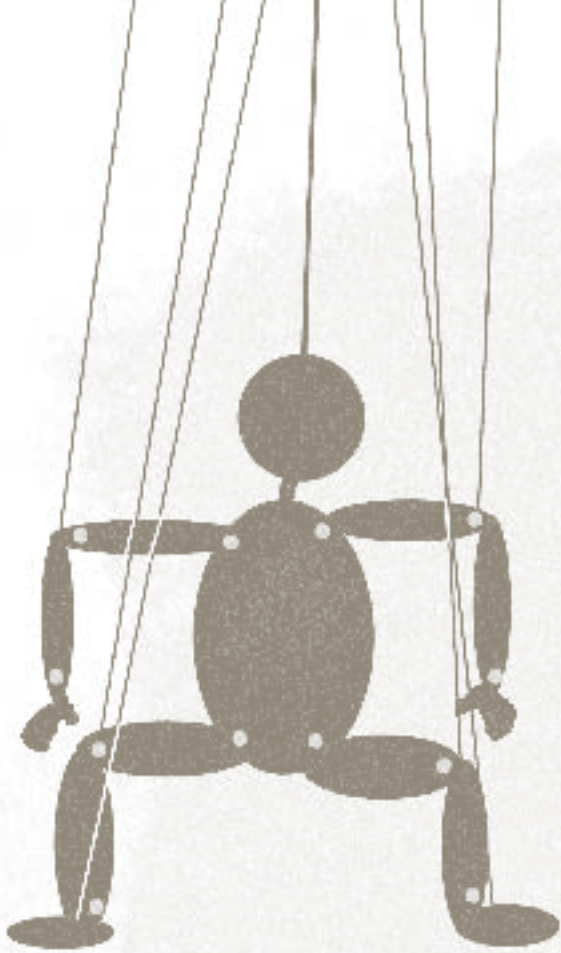
www.groenlinks.nl

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

RAAD VAN ADVIES
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen
Marco Wilke

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Anna van Dijk
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Noortje Thijssen

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Tijd voor cultuur. Wie is Nikita Michalkov?

Kruis Paul Verhoeven met Harry Mulisch met Frits Bolkestein met Marte Röling. En dan met extra zijspiegels, antennes en lampjes. Want het is Rusland: alle persoonlijkheden zijn een tikje groter dan in Nederland. Nikita Michalkov is filmer, zoon van de schrijver die de tekst van alle Sovjet- en Russische volksliederen tussen 1941 en 2008 schreef en huisvriend van Vladimir Poetin. Met ongekende bombarie ging in april zijn film 'Burnt by the sun, deel twee' in première – in het Kremlin. Geen neuzelende Thom Hofman tussen de perkjes op het Rembrandtplein, maar 6000 man internationale jetset in het paleis van de Tsaren.

Het verhaal is het vervolg op de film waarmee Michalkov in 1994 een Oscar won. De daarin geëxecuteerde held blijkt in deel twee weer te leven. En dat is maar een van de vele historische curiositeiten waarover de Russische kritiek daags na de première kritiek woedend de staf brak. Al na een week was de film nagenoeg uit alle bioscopen verdwenen. De duurste Russische rolprent aller tijden: geflopt.

Zonde. Want Michalkov kijken betekent Rusland beter begrijpen. De man is de tijdgeest. Sommigen noemen dat opportunisme, maar ik heb nooit begrepen wat daar mis mee is. In zijn eerste film, een westernachtig verhaal uit 1974 over een treinroof, zijn de good

guys bolsjewieken, overigens zonder dat een woord over Lenin of wie ook valt. Het brava optimisme van het land dat in dertig jaar van achterlijk tot grootmacht groeide spat er vanaf. In 1980, wanneer de inertie in de Sovjet Unie om zich heen grijpt, verfilmt hij Oblov, Gontsjarov's roman over de landheer die zijn bed niet uit wil. In 1994 groeit de puinhoop in het uiteengevallen wereldrijk met de dag. En Michalkov maakt het diep nostalgische eerste deel van 'Burnt by the Sun', over een communist die mensen beschermt tegen boosaardige communisten. Een goede communist dus, een-tje die van de Sovjet Unie een succes had kunnen maken.

Nu, nog eens vijftien jaar later, presenteert hij een film waarin die goede communist tijdens de oorlog tegen de Duitsers door zijn dochter en door zijn oude belager gezocht wordt. Waarin Russische soldaten niet alleen helden zijn maar ook regelmatig stomme en laffe dingen doen (waar in Rusland niet geamuseerd op gereageerd werd), waarin Stalin andermaal een gek blijkt (ibidem) en waarin Orthodoxe rituelen dobberend in de zee voltrokken worden.

Achter de kitsch (Duitse vliegenier poept uit vliegtuig, stervende soldaat vraagt verpleegster om nog even naar haar borsten te mogen kijken) schuilt een relaas over een land dat de draad kwijt is. Na de decennia van arrogan-

tie dat men zich kon meten aan Amerika; na de jaren tachtig waarin het land volkomen stil stond; na de nostalgie over het uiteenvallen van de grootmacht, weet Rusland nu niet zo goed meer waar het voor staat. Is het antwoord het 'trots op Rusland' programma van Poetin – waarin volk, vrijheid, kerk en vaderland allemaal synoniem zijn? Vermoedelijk hoopt Michalkov zelf iets in die richting.

Maar zeker van zijn zaak is hij niet. Aan de chaotische manier waarop het verhaal verloopt en vooral aan de manier waarop de twee hoofdpersonen (vader en dochter) overleven, soms ten koste van veel slachtoffers, is duidelijk af te lezen dat het vooral ieder voor zich is in het huidige Rusland. De loyaliteit aan partij, dorpsgenoten of legeronderdeel blijkt telkens dun: overleven is hoofdzaak, dat doe je alleen of met je familie en het zou kunnen dat de kerk je daarbij helpt, eventueel, soms, maar dan alleen via bizarre mirakels. Dat is geen één-op-één typering om elke hedendaagse Rus te begrijpen, maar het is wel de sfeer waarin het dagelijks leven zich voltrekt.

Dat publiek en kritiek de film wereldwijd negeren omdat Michalkov alleen nog maar als marionet van het Kremlin wordt gezien, moeten we daarom maar zien als een ironische speling van het lot. Daar maakt hij vast nog eens een film over.

=

de draad kwijt

MENNO HURENKAMP VANUIT MOSKOU

De Griekse tragedie

Het einde van een financieel-economisch model

Op 7 mei 2010 was de Europese welvaartstaat bijna voorbij. Een halve eeuw na de verklaring van Schuman voor Europese integratie, lagen de Europese droom en onze welvaartstaat bijna aan diggelen. Door de aanval van speculanten tegen de schulden van de Zuid-Europese landen was de euro bijna verleden tijd.

Hoe heeft het zover kunnen komen?

Hoe kan het dat een van de meest welvarende regio's van de wereld aan de rand van de afgrond komt te staan? Het antwoord luidt: door een onverantwoord terugtreden van de democratie, gemotiveerd door een blind geloof in de werking van de markt. Waardoor zich een mondiaal financieel-economisch systeem kon ontwikkelen, totaal losgeslagen van elke democratische of ethische reflex.

Sinds de jaren zeventig hebben nationale staten, vanuit een blind geloof in de markt, hun financieel en economisch beleid uit handen gegeven. Tot dan opereerden nationale economieën binnen een nationaal democratisch kader. Met de deregulering evolueerden we naar een meer mondiale economie en een groeiende financiële sector, zonder mondiaal democratisch kader. Dit maakt ons nu de speelbal van steeds machtigere speculanten. Een cynisch kantje hieraan is dat het geld van onze pensioenfondsen mede gebruikt wordt om onze welvaartstaat en dus onze pensioenen onderuit te halen. Dit is de neoliberale wereldorde ten voeten uit.

Zolang we mee profiteerden van de economische globalisering en de verliezers zich vooral in het Zuiden bevonden, maakten weinigen zich zorgen. Nu we zelf geraakt worden, groeit hopelijk het inzicht dat we dringend behoefte hebben aan meer democratie en een ander financieel-economisch model. In het uitdenken van dit model is het belangrijk te starten met een grondige analyse. Twee belangrijke observaties staan daarbij centraal.

Losbandigheid

Ten eerste moeten we af van de illusie dat de markt het welzijn van staten en haar inwoners beoogt. De markt is een prima instrument voor de verdeling van bepaalde goederen binnen een democratisch kader. Maar losgelaten is het een roofdier.

Dit wordt duidelijk als we kijken naar de werking van de financiële markten. Een drama dat zich ontvouwt in drie bedrijven. Het eerste bedrijf situeert zich in de hoogtijdagen voor de financiële crisis: de orgie van de jaren negentig. Toen leek *risico* een belachelijk woord in de financiële wereld en werd er dus veel te veel en te goedkoop krediet verschaft. Men dacht dat de waarde van huizen en aandelen alleen maar kon stijgen. Van ratingbureaus hebben we toen

weinig kritische geluiden gehoord!

Risico onderschatting en overmatige kredietverstrekking, in combinatie met grenzeloze consumptie, veroorzaakten de bekende crisis. In dit tweede bedrijf riepen speculanten ineens de hulp in van de nationale staten om hen te redden van het faillissement. Er werd massaal overheids-geld gepompt in de noodlijdende banken, met als gevolg een massieve stijging van de overheidsschulden. Deze zijn daarna nog eens fors gestegen toen regeringen moesten lenen om hun economische relanceplannen te kunnen financieren. Schulden waarvoor belastingbetalers – u en ik – uiteindelijk zullen opdraaien.

En wat zien we nu in het derde bedrijf? De financiële actoren, net gered door de overheden, zetten de aanval in tegen de overheden, waarbij de private ratingbureaus het pad effenen. Zoals de Leuvens econoom Paul De Grauwe terecht opmerkt, is het opmerkelijk dat weinigen zich nu afvragen of de financiële sector de risico's nu wel juist inschat. Waarom gaan we er nog steeds van uit dat de markt goed werkt, terwijl ze nu de risico's van de overheidsschulden overschat? Zoals De Grauwe schrijft, is niet de budgettaire losbandigheid van de overheden de oorzaak van de huidige overheidsschuldcrisis. De bron van deze crisis is de losbandigheid van grote delen van de private sector, in het bijzonder die van de financiële sector.

Deze eerste observatie leidt tot de volgende vraag. Heeft er al iemand bij stil gestaan hoe het in godsnaam mogelijk is dat enkele privébedrijven aan de overkant van de oceaan mogen beslissen over de kredietwaardigheid van Europese landen? Waarom accepteren we dat commerciële ratingbureaus beslissen over onze kredietwaardigheid? Heeft niemand ooit gedacht aan een publiek ratingbureau, zoals de ecologen voorstellen?

Ontploffing

De tweede observatie houdt verband met ons economisch model. Dit gaat uit van concurrentie: elk land moet zo goedkoop mogelijk zoveel mogelijk produceren en exporteren. Dit is natuurlijk een illusie: als één land meer exporteert dan het consument, zal een ander land meer moeten importeren. Iemand moet de goederen dus kopen met een negatieve betalingsbalans tot gevolg. We kennen deze discussie op

en het Duitse drama

mondiaal vlak: Amerika is boos op China omdat deze haar munt zo goedkoop houdt. Daardoor exporteert China veel meer dan het invoert uit Amerika, het gebrek aan evenwicht in de betalingsbalans tussen de twee mondiale grootmachten maakt het huidige model instabiel. In Europa zitten we met een vergelijkbare situatie: Duitsland heeft door het beknootten van de lonen en het flexibiliseren van haar arbeidsmarkt haar export tot ongekende hoogte opgedreven. Half maart vroeg de Franse minister van Financiën Lagarde zich terecht af of de harde druk op de loonkosten in Duitsland wel een duurzaam model vormt. Er is dus niet alleen de Griekse tragedie van immense overheidstekorten, er is ook het Duitse drama van steeds meer te willen exporteren bij relatief goedkope lonen.

Zoals Koen Haegens in de *Groene Amsterdammer* opmerkt, profiteert Duitsland twee maal van zijn positie binnen de euro. Mocht de D-mark nog bestaan, dan was deze al lang de hoogte in geschoten zodat de Duitse producten duurder zouden zijn. Duitsland houdt een sterke concurrentiepositie dankzij de zwakkere landen binnen de eurozone. En in deze zone kunnen zwakkere economieën hun problemen niet meer oplossen door het invoeren van competitieve devaluaties (zoals België nog deed in 1982). De eenheidsmunt maakt dus dat zuidelijke eurolanden onmogelijk kunnen wedijveren, laat staan dat ze de meer performante noordelijke eurolanden kunnen bijbenen. Want hun productiviteit fors opdrijven zou in deze landen de werkloosheid nog verder doen ontsporen. Haegens citeert de econoom Peter Bofinger die er op wijst dat de Duitse export de laatste tien jaar met de helft is toegenomen terwijl de binnenlandse consumptie gelijk bleef: "Als alle landen in het Europa en de wereld zich zo hadden gedragen, zouden in de wereld-economie het afgelopen decennium de lichten zijn gedoofd". En als de economie dat niet zou gedaan hebben, was het wel het ecosysteem aarde dat de boeken had gesloten, met ons erbij.

Op 13 mei maakte Daniël Cohn-Bendit in het Europees Parlement duidelijk wat dit gebrek aan handelsevenwicht binnen Europa concreet betekent. Frankrijk verkocht de voorbije jaren fregatten en helikopters aan Griekenland. Duitsland sloot een deal voor de verkoop van zes onderzeeërs. Alles samen voor een bedrag van vijf miljard

euro! We lenen hen dus geld zodat ze onze wapens kunnen kopen! En dan verdienen we ook nog eens op de lening: we lenen de Grieken geld tegen een hogere rentevoet dan waaraan wij het geld zelf lenen. Een prangend voorbeeld van het totaal gebrek aan solidariteit binnen Europa!

Aangezien ook het Duitse model geen oplossing biedt, heeft Europa geen enkele manier om landen in zware problemen te helpen. Neem Spanje dat een hoge werkloosheid kent. Het land voert een deugdelijk financieel beleid waardoor het vóór de crisis een begrotingsoverschot kende. Na de crisis veranderde dat onvermijdelijk in een serieus tekort. De regels van Europa verplichten Spanje te snijden in haar uitgaven. Dat zal de werkloosheid nog verder opdrijven. Naarmate haar economie vertraagt, zal het ook steeds moeilijker worden de Spaanse begroting gezond te maken.

Zoals Martin Wolf in de *Financial Times* schrijft, kan het opkrikken van de competitiviteit van de Zuid-Europese landen enkel via een daling van de lonen, of een hogere stijging van hun productiviteit dan Duitsland. Dit laatste is niet alleen quasi onmogelijk maar ook onwenselijk (de nu al pijnlijk hoge werkloosheid zou helemaal ontploffen). Het huidige economische model verhindert dus dat Europese landen op economisch vlak naar elkaar toegroeien.

Dweilen

Deze twee observaties houden duidelijke lessen in voor de toekomst. Ze zorgen er hopelijk voor dat we niet de verkeerde keuzes maken. Het uitwringen van onze welvaartstaten en hun bevolking zal helemaal geen oplossing brengen. De verminderde overheids uitgaven zullen maken dat de economie het nog moeilijker krijgt en noodzakelijke investeringen in toekomstgerichte sectoren verhinderen. Overheden en bevolkingen verplichten de broekriem aan te trekken, zal niets veranderen aan de misdadige losbandigheid van de financiële sector.

In tempore non suspecto stelde het Sternrapport dat de klimaatverandering het grootste en meest wijdverbreide marktfalen ooit vertegenwoordigt. Ondertussen kennen we een tweede voorbeeld van een even massief marktfalen. Om het hoofd te bieden aan de financieel-economische crisis zijn er snelle maatregelen nodig. Maar zolang we de architectuur van de neoliberale wereldorde intact laten, dweilen we met

de kraan open. Financiële markten moeten een democratische sturing en controle krijgen. De economie van 'steeds meer' moet evolueren naar een model waarbij welvaart zonder materiële groei mogelijk wordt.

Europa kan het voortouw nemen door te evolueren van een gemeenschap waar de vrije concurrentie centraal staat, naar een Europa van samenwerking en solidariteit. Na een halve eeuw is het hoog tijd voor een nieuwe verklaring van Schuman.

=

Power of Puppetry

Evelien Pullens maakt popentheater met dorpelingen in Assam over hun leven in deze olierijke Indiase deelstaat, getekend door burgeroorlog en militaire repressie.

Evelien Pullens is theaterdocente, poppenspeelster en kinderboekenschrijfster. In samenwerking met de Nederlandse organisatie Theatre Embassy deed ze een poppenspelproject met de lokale theatergroep Bandungduppa in het dorp Rampur in de provincie Assam in Noord-Oost India. Eerder initieerde de Theatre Embassy een intercultureel theaterproject in Senegal. Heijermans toneelstuk 'Op hoop van zegen' werd uitgevoerd met Senegalese acteurs om zo een debat aan te zwengelen over de erbarmelijke werkomstandigheden van vissers.

Wat is de politieke betekenis van dit soort projecten?

"De projecten in Senegal en in India hebben zowel een theatrale als een politieke kant. Je kunt het een vorm van ontwikkelingswerk via cultuur noemen, iets wat nauwelijks gebeurt. Het is daarom een slechte zaak dat Theatre Embassy geen subsidie meer krijgt vanuit het medefinancieringsstelsel. Het doel van het project *The Power of Puppetry* was om acteurs van verschillende bevolkingsgroepen en kasten bij elkaar te brengen en tegelijkertijd jonge mensen op te leiden in beeldend theater. De voorstelling *Bijuli* (bliksem/energie) is gebaseerd op zowel krantenberichten als persoonlijke ervaringen van de deelnemers bij bomaanslagen, plunderingen en verkrachtingen door het leger.

Door de theatertour kregen de jongeren de kans hun verhaal te vertellen in andere delen van het land, waar men vaak niet weet wat zich in Assam afspeelt. De media verzwijgen veel."

Wat is de functie van de poppen in Bijuli?

"Een pop heeft iets magisch, het is dood materiaal dat gaat leven. Met een pop kan je iets vertellen en bewaar je tegelijk een zekere afstand. Vrouwen kunnen een verkrachting uitbeelden op een symbolische manier. Als mensen het spelen is het veel pijnlijker, het publiek is dan geneigd weg te kijken. Omdat we poppen gebruikten was het bovendien ook gemakkelijker voor vrouwen om mee te doen. De poppen maakten de studenten zelf van goedkoop lokaal materiaal. Er is bijvoorbeeld een scène waarin een jong meisje een pop in haar hand houdt, waarmee eerder een verkrachting door een soldaat werd uitgebeeld. Het meisje huilt, ze trekt de jurk van de pop uit en breekt door een berg zakken heen waar ze achter stond. Die witte zakken worden normaal gebruikt om rijst in te bewaren, maar militairen vullen diezelfde zakken met zand en gebruiken ze als dekking bij het schieten. Ze symboliseren dus zowel het voedsel als het leger. Dat meisje met die pop is een beeld van zelfbevrijding dat iedereen begrijpt. Ook laten we een toespraak zien van de president van India over corruptie. De pop die de president moest voorstellen, werd steeds door een andere speler overgenomen en die hield dan dezelfde toespraak in een andere taal. Daarmee lieten we zien dat de taal weliswaar verschillend is, maar het soort politiek leiderschap niet. Dat tastte de geloofwaardigheid van politici aan. Door poppen te gebruiken wordt het mogelijk dergelijke kritiek te uiten."

Hoe zie je de maatschappelijk relevantie van je werk op de langere termijn?

"Mijn werk is geëngageerd theater en in die zin *community art*. Ik doe aan vredesopbouw via cultuur. Ik wil mensen binden en samenbrengen, zowel de spelers onderling als het publiek. Elk theatraal stuk moet tot eenheid leiden. In Assam is veel angst en onderling wantrouwen. Om tot een politieke oplossing te kunnen komen, moet je heel basaal vertrouwen weten te scheppen: dat samenwerking mogelijk is. Politieke oplossingen verzin je niet aan de teken tafel, die moeten doorleefd worden. Voor de duur van het project moesten verschillende mensen van verschillende etnische achtergronden met elkaar leren spelen en elkaar leren vertrouwen, al zijn er natuurlijk de nodige ruzies geweest. Het scheelt dat ik geen lokale talen beheers, zodat er vooral in het Engels met mij gecommuniceerd moest worden. Dat maakte dat ik een professionele afstand kon bewaren. Het vertrouwen ebt misschien deels weg na afloop, maar de beelden en de herinnering aan het theater blijven bestaan. De positieve ervaring blijft. De studenten hebben allemaal nachtmerries van de bomaanslagen en de vernietiging en branden in hun dorpen. Dat zijn sterke beelden, hun angst blijft op die manier in stand. De deelnemers zeiden dat dit project hen altijd zal bijblijven. Het is een tegenbeeld, een tegenervaring naast de traumatische ervaring. Ik gebruik heel weinig woorden in mijn spel, wat ook wel moet in een gebied met zoveel verschillende talen. We werkten eerder met beelden en emoties dan met woorden. Die verstaat iedereen."

Is de angst die er heerst voor jou als buitenstaander invoelbaar?
"In Assam en Manipur mogen bui-

tenlanders nauwelijks komen. Willekeur heerst: het leger hoeft geen verantwoording af te leggen en heeft via *special power acts* een vrijbrief om mensen zomaar op te pakken. Er is regelmatig sprake van persoonsverwisseling, mensen die ten onrechte beschuldigd worden van terrorisme. Tijdens festivals gingen we niet naar de tempel waar grote groepen mensen bijeen waren omdat we bang waren voor een bomaanslag. De politie wilde me niet in het dorp laten overnachten, daar konden ze me niet beschermen, ze waren bang voor ontvoeringen. Ik heb ze moeten ompraten. Het was een gekke ervaring beschermd te worden door politie en leger. In het dorp waar ik verbleef was geen stromend water, geen vaste telefoon en soms elektriciteit. Het leger kwam regelmatig controleren, soms op de fiets, soms met jeeps. Zo kwam er een keer een kolonel zomaar op de proppen. Die wilde wel eens zien wat wij daar deden. Een stoet van soldaten klapte ineens een paar stoeltjes uit en met al hun moed speelden de spelers onder meer de verkrachtingsscène. Die kolonel bleek een sympathieke man. Hij gaf toe dat het wel eens gebeurd was dat soldaten vrouwen hadden verkracht, maar dat waren niet zijn soldaten geweest. Met beeld en emotie lukt het om de mens in de bezetter aan te spreken. Sinds dit voorval is het contact van de dorpelingen met het leger aanzienlijk verbeterd."

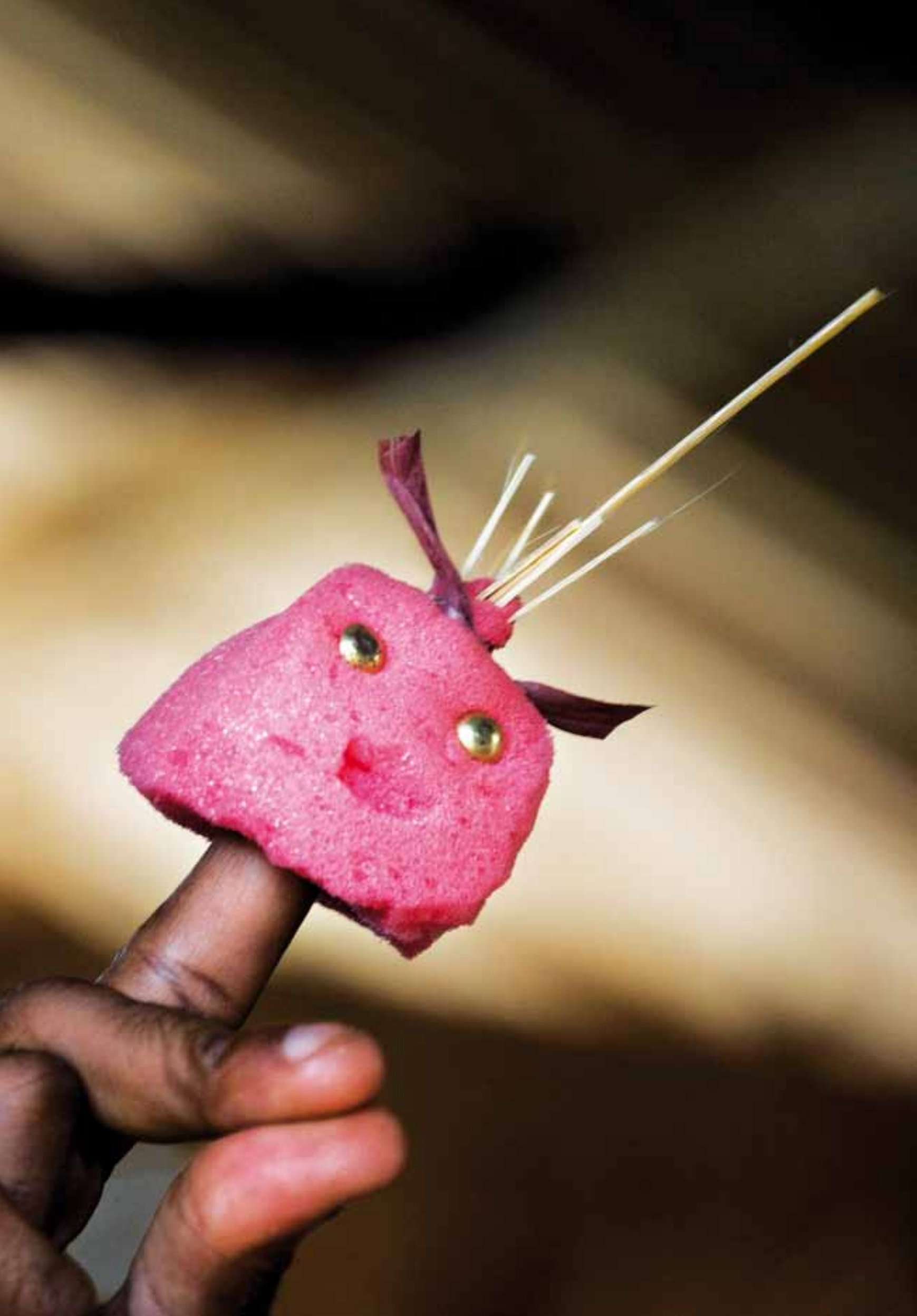
Zie: www.theatre-embassy.org
www.evelienpullens.nl
www.stijndecorte.com

Hierna: foto's van Stijn Decorte. Hij documenteerde de voorstelling 'Bijuli' die Pullens met theatergroep *Bandungduppa* op de planken bracht.

de Helling

NR 3 · HERFST 2010 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

ik

thema:
democratisering

jij

wij

THEMA: DEMOCRATISERING

Ons zelfbestuur⁶

Om het democratische gehalte – Herman Meijer

Kies voor de liberale democratie¹³

GroenLinks vast in oud ideaal – Simon Otjes en Tom Louwerse

Plato in Nederland¹⁶

Interview met Mark Bovens – Lonneke Bentinck en Erica Meijers

Leve de personendemocratie!¹⁸

De kloof tussen theorie en praktijk – Dick Pels

Elite en Media²³

Directe toegang tot kiezers – Matthijs Leendertse en Noor Huijboom

Groene democratisering in de provincie²⁴

Vernieuw het middenbestuur – Harmen Binnema

Verbeter Brussel, begin in Den Haag²⁸

Over het democratische gat – Bas Eickhout

Democratie in Afrika³¹

Vijftig jaar onafhankelijkheid – Stephen Ellis

Waarom populistisch kunstbeleid ongelijk heeft³⁴

Veelstemmigheid in de kunst – Joost Smiers

Links en de formatie³⁸

Het kabinet van de opgestoken middelvinger – Marius Ernsting

Lessen in directe democratie⁴⁰

Een Zwitserse reactie op Wilders – Andreas Gross

DE HELLING DIGITAAL > 43 & www.dehelling.net

Gemopper in de democratische leegte

Brood en spelen in Vogelaarwijken – Mandy Ridderhof de Wilde

Veertig jaar democratisering

Had Joop Den Uyl gelijk? – Noortje Thijssen

BEELDBIJDRAGE

Schoonmakers in actie⁴⁶

Een campagne van ontwerpers Marnix de Klerk en Nina Mathijssen

RUBRIEKEN

Verder lezen en kijken 42

WB berichten 44

Menno Hurenkamp uit Moskou 45

'You can't stop the children of the revolution' – onder deze titel organiseerden Arno en Sanne Bleeker begin september op het festival 'The Great Wide Open' op Vlieland een strandmanifestatie met spandoeken. Foto's van Philippe McIntyre.

Omslagbeeld: uit de serie 'Aangerakt', Mark Schalken (met dank aan mijn lichtvoetige Ami)

jaargang 23 · nr 2 · zomer 2010

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899 t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen

worden automatisch voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marijtte Denters

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Marius Ernsting

Farid Tabarki

Olav Velthuis

ONTWERP & BEELDREDACTIE

Mark Schalken / de Ruimte ontwerpers

DRUK Drukkerij Roodraai

PAPIER 100% recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL Jack van Mildert namens Bureau

Groei Door Stilstand (sap@worldmail.nl)

Stem des volks

Hoeveel vrijheid heb 'ik' om te leven zoals ik wil? Hoe leven 'wij' met elkaar samen als iedereen een ander leven voor het beste houdt? Wat willen 'zij' die anders zijn dan 'wij' en wie ben 'jij' eigenlijk, dat 'ik' rekening met je moet houden? Is er nog zoiets als een 'wij'? of wordt het vooral 'wij' tegen 'zij'?

Het volk van 'demos' in het woord democratie is allang geen eenheid meer – en nooit geweest ook, al riepen linkse bewegingen in de jaren zeventig en tachtig met graagte slogans na als *Amandla!* En 'El puebla unido jamás será vencido!' Het linkse populisme dat verkondigde dat de macht aan het volk gegeven moest worden, is in de problemen gekomen. Want allengs verloren linkse partijen de band met 'het volk' – en dat betekent dan de onderkant van de samenleving, de mensen met weinig kansen en weinig invloed van wie links de spreekbuis wilde zijn. Linkse politici werden meer en meer deel van de hoogopgeleide elite en de onderkant van de samenleving – althans het witte deel ervan – lijkt zich tegenwoordig beter te herkennen in de slogans van rechtse populistten.

Z

Twee foto's uit het archief van Peter Valckx

i

Het 'wij' uit het oude linkse democratische ideaal bleek te romantisch en nu worstelen we met een samenleving die in verschillende opzichten verscheurd dreigt te raken tussen 'wij' en 'zij', waar het 'ik' niet meer weet bij welk 'wij' het hoort en waar een 'jij' nooit vanzelfsprekend deel uitmaakt van een 'wij'. De democratische idealen moeten kortom opnieuw onder de loep genomen worden en daartoe doen we in deze special van de Helling een poging met vragen als: wie heeft nu eigenlijk de macht in dit land? Zijn zelfbestuur en participatie nog houdbare concepten? Moet het accent verlegd worden naar de rechtstaat en een nieuwe structurering van de bestuurslagen in Nederland? Welke rol speelt Europa en wat valt er te leren van vijftig jaar jonge democratie in Afrika, waar het Westen ooit onstuitbaar zijn idealen verbreidde?

'Ik' geloof niet in een vanzelfsprekend 'wij', maar wel in een samenleving waar vertrouwen bestaat tussen verschillende soorten 'wij's en 'zij's, die op eigen wijze dromen, van elkaars dromen kennis nemen en daarover op een wijze debatteren en ruziën zonder dat er bloed vloeit; dat 'ik' en 'zij' en 'wij' daardoor veranderen zodat er een land ontstaat dat er nu nog niet is, dat altijd in wording is en waarin alles steeds op de helling moet en kan. En waarin 'jij' ook graag wil wonen.

Erica Meijers

Ons zelf

Democratisering is een mooi ideaal, maar is Nederland nog wel een democratie? En zo nee, wat betekent dat dan? Het draait om besturen en bestuurd worden, het gebrek aan georganiseerd vertrouwen en het verschil tussen vertegenwoordigen en belichamen. Het draait om het algemeen belang, solidariteit en burgerschap. Maar uiteindelijk gaat het om de vraag: is er nog sprake van 'ons' bestuur?

Midden op de linker foto: voormalig GroenLinks kamerlid Ab Harrewijn bij de bouw van 't Groene Sticht, een bijzonder woonerf in de Utrechtse vinex-wijk Leidse Rijn (2000). Omdat er vaak verzet ontstaat tegen opvangplekken voor daklozen, bedacht Harrewijn een nieuw woonerf: een combinatie van daklozenopvang in zelfbeheer, studentenflats, een Emmaus, een restaurant waar mensen met een verstandelijke beperking werken, én duurdere twee-onder-een-kap-woningen voor 'gewone' gezinnen. Vanaf de start legde bewoner en fotograaf Annemieke Vink het sociale leven vast.

Dat Nederland een democratie is geldt wel als een feit. We leven in een vrij land, nietwaar? Deze notie van democratie laat geen gradaties toe, ze berust op de formele kenmerken van het stelsel waarin de belangrijke openbare functies via verkiezingen worden vervuld en iedereen mag zeggen wat hij vindt. Er is ook een andere notie van democratie, die uitgaat van de grondbetekenis: dat het volk zichzelf regeert. Aan deze notie zijn wel gradaties te ontleen. Een toestand kan er min of meer op lijken en dus meer of minder democratisch zijn.

De vraag óf we een democratie zijn werd door Frank Ankersmit recentelijk nog in *De Groene Amsterdammer* met nee beantwoord. Volgens hem zijn we helemaal geen democratie, maar een 'electieve aristocratie'. Dat we bestuurd worden door mensen op wie we eenmaal in de vier jaar mogen stemmen, maar in de tussentijd, in bestuurstermen geredeneerd, nergens over gaan, dat zegt al genoeg. Daarbij komt dat die bestuurders feitelijk uit een kleine groep worden gerekruteerd, de 'aristoi' die ons regeren. En dan zijn bovendien nog lang niet alle openbare functies verkiesbaar. Noch het staatshoofd, noch de Commissarissen der Koningin, burgemeesters, rechters of officieren van justitie worden verkozen. Om voor die functies in aanmerking te komen moet je tot die top laag behoren waarin 'men elkaar de bal toespeelt'.

Laat ons dit beeld voornamelijk voor waar aannemen, als het aan de feiten ligt valt er immers niet veel tegenin te brengen. Dan zijn er vervolgens veel vragen te stellen. Zoals: willen we onszelf wel besturen? Het zou goed kunnen zijn dat de meeste mensen liever goed bestuurd worden dan zelf te besturen. Het is onder de huidige omstandigheden bijvoorbeeld in veel gemeenten heel lastig om volksvertegenwoordigers te vinden. Dit schaaft zelfs aantoonbaar de kwaliteit van het openbaar bestuur. Bovendien is slechts twee procent van het Nederlandse electoraat partijlid, terwijl partijen toch vrijwel de enige bronnen zijn die politieke bestuurders voortbrengen. Misschien vinden de meeste burgers, ook als ze hoger zijn opgeleid, het leveren van commentaar een stuk aantrekkelijker dan besturen. Het enorme aantal twitteraars, bloggers en columnisten wijst daar wel op.

Als we niet in een democratie leven ligt een tweede vraag voor de hand: hebben populistten gelijk? Zijn wij gewone mensen het slachtoffer van een elite die onze belangen verkwaanselt? Mijn antwoord zou zijn: de kruimel gelijk die populistten hebben bij de vaststelling van de feitelijke toestand valt in het niet bij de kilo's ongelijk die ze stoppen in de oplossing van het probleem.

bestuur

Niettemin wijst hun succes wel op de omvang van dat probleem. Ons stelsel van vertegenwoordiging lijdt inderdaad aan erosie. Dat heeft alles te maken met de ontzuiling en dus met het verdwijnen van verbanden waarin vertegenwoordigers en vertegenwoordigden elkaar treffen. Er is weinig onderlinge communicatie over doelen en middelen en perspectief. Er is weinig op georganiseerde overeenstemming gebaseerde onderlinge herkenning. Er is met andere woorden weinig georganiseerd vertrouwen meer. Wat Wilders hier tegenoverstelt is geen verbetering. Integendeel, Wilders vertegenwoordigt niemand dan zichzelf. Zijn politieke eenmansbedrijf *belichaamt* wel veel: de gevoelens, frustraties en verwachtingen, misschien zelfs de hoop, van honderdduizenden. Maar belichaming is iets anders dan vertegenwoordiging. Niemand kan Wilders een boodschap meegeven, niemand kan hem om de behartiging van zijn belangen vragen, niemand kan hem houden aan zijn programma, niemand kan hem ter verantwoording roepen.

Tussen haakjes: dat is ook een reden om bij de wet op partijfinanciering tegen geld voor de PVV te zijn. De belastingbetaler moet niet verplicht meebetalen aan iemand die hij nergens ter verantwoording kan roepen, iemand die niet eens een partij heeft waarvan hij lid zou kunnen worden. Het argument dat die burger als het hem niet bevalt op een ander kan stemmen, reduceert de kiezer tot consument en ondermijnt zijn burgerschap.

De verschuiving van 'vertegenwoordiging' naar 'belichaming' past in een gemedialiseerde wereld. Het is normaal geworden om op iemand te stemmen die je 'van de televisie' kent. Dat is anders dan te stemmen op iemand die van jouw kerk is of die net als jij uit de vakbeweging voortkomt. Laat staan op iemand die een programma uitvoert waaraan jij ook zelf hebt meegewerkt. De medialisering kan grote politieke betekenis krijgen wanneer er een scherpe scheiding is tussen de 'producenten' en de 'consumenten' van politiek. Dan vergroot ze het belang van 'beeldende macht' tegenover de ideologische macht waarin politieke partijen traditioneel hun kracht vinden. In de manier waarop Wilders profiteert van deze tendens is hij zeer bij de tijd.

Zelfbestuur

Vertegenwoordiging is in de grond plaatsbekleding. De vertegenwoordigde zegt tegen zijn vertegenwoordiger: ga jij in mijn plaats naar die vergadering. Dat doet hij in vertrouwen en in de verwachting terug te horen wat de resultaten zijn. Politiek bestuur dat op dit principe berust zal voor zijn draagvlak altijd afhankelijk zijn van de kwaliteit van de vertegenwoordiging –

dat wil zeggen van de relatie tussen vertegenwoordigden en vertegenwoordigers.

Volgens Aristoteles is de burger iemand die beurtelings bestuurt en bestuurd wordt. Vertegenwoordigers en vertegenwoordigden rouleren dus. Dit klinkt vandaag de dag als een ideaal en geenszins als een realiteit. De realiteit is eerder dat we enerzijds onderdanen zijn die de rol van consument, commentator en kiezer hebben, en dat we anderzijds een kaste van politici hebben die zichzelf aanvult uit een beperkte voorraad. Met Ankersmit kunnen we vervolgens concluderen dat dit niet de naam van democratie verdient. Hierbij wil ik twee kanttekeningen maken. De eerste is dat er meer bestuur is dan alleen het openbaar bestuur en meer machtsuitoefening dan alleen openbare machtsuitoefening. Er gebeurt in onze maatschappij heel veel, met de participatie van velen, wat de vorm van ons bestaan en samenleven vergaand bepaalt maar niet tot de politiek wordt gerekend. In de zeggenschap die burgers daarmee hebben over de inrichting van hun individuele en collectieve bestaan zou de nodige compensatie kunnen zitten voor een gebrek aan politieke vertegenwoordiging.

Een tweede kanttekening betreft de ruimte voor verbetering. Want ook als Ankersmit gelijk heeft valt er nog wel iets te zeggen over het *democratische gehalte* van het systeem – iets wat Ankersmit overigens ook doet. In de eerste plaats scheelt het nogal hoevéél burgers te kiezen hebben. Welke functies zijn verkiesbaar en welke niet. En ook uit welke variëteit aan partijen kan men kiezen, en levert dat reële alternatieven op. En uit welke variëteit aan personen. Heb je als kiezer enkel de keus tussen drs. A en drs. B of doet drs. P ook mee? En wellicht nog een enkeling die geen doctorandus is.

In de tweede plaats is er de al aangeroerde vraag hoezeer er sprake is van reële vertegenwoordiging. Zijn er momenten waarop kiezers hun vertegenwoordiger kunnen spreken, is er discussie geweest over het programma op basis waarvan die persoon gekozen is, is er ergens de gelegenheid geweest tot vorming van gemeenschappelijke en gedeelde denkbeelden over waar het heen moet? Is er een behoorlijke verantwoording zijdens de vertegenwoordigers? Wat hebben zij met hun mandaat gedaan, waarover zijn compromissen gesloten en wat zijn die waard? Is er van de kant van de vertegenwoordigden sprake van participatie in meningsvorming, machtsvorming en beleidsvorming. Zijn voor al die belangrijke momenten gelegenheden gecreëerd en is er dus wederzijdse betrokkenheid georganiseerd?

Hoe meer zulke vragen positieve antwoorden krijgen, des te

dichter we komen bij het leidende principe achter de democratie, namelijk dat de *mensen zichzelf* besturen. Dit principe draait om de vraag naar het *politieke zelf* van 'de mensen': wie zijn de *mensen zelf*, wie zijn die burgers die de volkswil tot uiting brengen, in welke formatie treden zij op, hebben ze een 'zelf' dat tot besturen en/of bestuurd worden in staat is? Zijn ze doelmatig gegroepeerd of louter een verzameling manipuleerbare enkelingen? Hierop zijn naar gelang de situatie heel verschillende antwoorden mogelijk. Ik neem drie voorbeelden uit mijn eigen bestuurspraktijk als wethouder waarin vertegenwoordiging, verantwoording en participatie een verschillende rol spelen en ook het antwoord op de vraag *wie de mensen zelf zijn* verschilt. Het gaat achtereenvolgens over het aanwijzen van monumenten, het onderbrengen van daklozen en het steunen van straatgroepen.

Aristocratisch gehalte

Bij het *aanwijzen van monumenten* zorgt het gemeentebestuur voor een beschrijving van het object, stelt het de eigenaar in kennis en organiseert besluitvorming in de raad. In veel gevallen (zoals in het geval van drie bankgebouwen op de Blaak in Rotterdam uit de vroege wederopbouwperiode) gebeurt dit op initiatief van de verantwoordelijke wethouder, na enige discussie in het college en in de raad. In andere gevallen (bijvoorbeeld dat van de met sloop bedreigde Bergsingelkerk) ligt er een brief van burgers met het verzoek tot aanwijzing.

De wethouder vertegenwoordigt het bestuur, de wet en belanghebbenden. Hij verantwoordt zich namens het bestuur en de wet jegens tijdgenoten, maar ook jegens het voorgeslacht – die aan het object heeft meegebouwd, er heeft gewerkt of er klant of kerkganger is geweest – en het nageslacht, dat al of niet de kans krijgt nog van het object te genieten en ervan gebruik te maken.

Van participatie is bij monumenten soms sprake. In Rotterdam bestond een tijdlang een Comité Wederopbouw, in gevallen als de Bergsingelkerk waren burgers betrokken bij voortgezet gebruik. Ook ontfermen krakers zich wel eens over een object en dragen zo bij aan de aanwijzing tot monument en behoud. In de praktijk gaat het om kleine, selecte groepjes die soms niettemin zeer invloedrijk kunnen zijn. In algemene zin moet van monumentaanwijzing worden gezegd dat het aristocratische gehalte hoog tot zeer hoog is.

Bij het *onderbrengen van daklozen* ligt het initiatief meestal bij het gemeentebestuur. In Rotterdam was dat na de sluiting van het beruchte Perron Nul eind 1994 ook het geval. Een verdubbeling van de dag- en nachtopvang was het doel. De voorzieningen kwamen gespreid over de gehele stad, maar dit werd niet zonder

slag of stoot bereikt.

De verantwoordelijk wethouder vertegenwoordigt in dit geval het bestuur, de wet en belanghebbenden. De direct belanghebbenden zijn de daklozen die overdag en 's nachts een veilige plek moeten hebben. Indirect belanghebbend zijn de omwonenden van de te realiseren voorziening, die meestal vinden dat de voorziening overal mag komen behalve bij hen in de buurt. De wethouder verantwoordt zich jegens de raad en tegenover de omwonenden. Er is dus sprake van participatie. Die is in de aanvang meestal negatief gemotiveerd. In de praktijk blijkt ze wel degelijk constructief te kunnen werken, met de grootste tegenstanders van het begin als de grootste steunpilaren van de voorziening aan het eind.

De direct belanghebbenden zijn slecht georganiseerd. Zij leggen voornamelijk als lijdend voorwerp enig gewicht in de schaal. De indirect belanghebbenden zijn vaak in korte tijd goed georganiseerd geraakt.

Bij het onderbrengen van daklozen is het aristocratische gehalte tamelijk hoog, zij het dat in de zelforganisatie van omwonenden democratische vormen meekomen. Op enkele plaatsen in Nederland bestaan ook voorzieningen voor daklozen die grotendeels in zelfbeheer worden onderhouden.

Bij het *steunen van straatgroepen* gaat het politiek bestuur een verbond aan met actieve bewoners. Het Rotterdamse voorbeeld is de Opzoomerbeweging. Op dit moment tellen meer dan 2000 straten in de stad een straatgroep die voor minimaal één activiteit per jaar garant staat en die het straatnetwerk levend houdt.

De wethouder vertegenwoordigt in dit geval slechts het bestuur en de belanghebbende straatbewoners, niet de wet. Er is geen regel die het steunen van straatnetwerken voorschrijft. Hij verantwoordt zich jegens de raad en betrokken bewoners. De raad behoort te weten waar activiteitengeld aan wordt besteed en waar opbouwwerk wordt ingezet. De betrokken bewoners moeten kunnen krijgen waar ze recht op hebben. Participatie is in dit geval het uitdrukkelijke doel.

De *mensen* verwerven zich een *zelf*. Hun organisatie is het eigen belang waar het om draait. In de praktijk zie je dat straatnetwerken allerlei taken op zich nemen om het sociale leven goed te houden. Ook treedt er zelfprofilering van straten op. Sommige presenteren zich als 'kindvriendelijk', andere als 'kunstzinnig' of 'muzikaal', weer andere als 'milieuvriendelijk'. Ook de bewoners moeten zich verantwoorden als ze gebruik maken van publieke middelen. Dat kunnen ze doen voor de deelgemeenteraad wanneer die daarom vraagt. Ze kunnen ook bewoners van andere straten meenemen in hun activiteiten of hen wijzer maken over hoe je zo iets opzet.

In het geval van het steunen van straatgroepen door het

gemeentebestuur is het aristocratische gehalte gering en zelfs potentieel afwezig. De bewonersactiviteiten en hun prioriteitstelling zijn leidend. Versterking van de ‘basis’ is het doel en het effect.

Kastevorming

Het perspectief van de eerste taak, het aanwijzen van monumenten, is het publieke debat over het *algemeen belang*. Wat het algemeen belang is staat niet vast. In het geval van monumenten kan dit zitten in de waarde van historische referenties of in het behoud van unieke kunsthistorische kwaliteiten. Zonder een maatschappelijk debat krijgt het algemeen belang geen vorm. Door middel van debat wordt een bodem van gemeenschappelijkheid geschapen waarop burgers elkaar kunnen vinden. Het algemeen belang kan dus ook worden gezien als een gemeenschapstichtend oriëntatiepunt. Er zijn politicologen die menen dat er niet anders dan een ‘stapeling van deelbelangen’ bestaat. Mij lijkt dat een lichtzinnige redenering. Ze verspeelt de maatstaf waaraan alle deelbelangen zich moeten kunnen afmeten en ze verspeelt ook de essentie van het publieke domein. Er ligt onmiskenbaar een algemeen belang in een toegankelijk publiek domein, de kwaliteit van procedures, een werkend rechtssysteem, een veilige omgeving, kortom: het behoud van de democratische rechtsstaat, maar ook in een gezond milieu, goed onderwijs en kanselijkheid.

Het perspectief van de tweede taak, het onderbrengen van daklozen, is het organiseren van *solidariteit*. Solidariteit berust op erkenning van andermans situatie als een die tot een gedeelde werkelijkheid behoort. Bekendheid met en erkenning van de ander als medeburger is het politieke doel. Dit betekent het vinden van de gemeenschappelijkheid in de basis van rechtsgelijkheid – bij alle feitelijke onderlinge verschillen. Solidariteit is de brug tussen gelijkheid en diversiteit. Je kunt niet van gewone burgers het besef verwachten dat iedereen, dus ook zichzelf, dakloos kan worden – al valt daar veel voor te zeggen. Maar je mag wel van ze verwachten dat ze diegenen die hun dak kwijt zijn niet ook hun recht op een fatsoenlijk bestaan ontzeggen.

Het perspectief van de derde taak, het ondersteunen van straatgroepen, is ruimte maken voor *burgerschap*. Burgerschap is de publieke kant van de persoon. Deze kant kan sociaal worden geoefend, maatschappelijk gepraktiseerd en politiek geëffectueerd. In het voorbeeld van de straatgroepen gebeurt het eerste in contact met de burens, het tweede in het vormgeven van het collectieve domein (hun straat) en het derde daar waar georganiseerde bewoners het openbaar bestuur aanspreken op zijn verantwoordelijkheid – vanuit hun eigen verantwoordelijkheid. In sociaal opzicht is dit burgerschap het cement van de samenleving. In politiek opzicht is het de bloedsomloop, de

zuurstofvoorziening van de democratie.

Deze drie perspectieven zijn onmisbaar als het gaat om het democratische gehalte van het openbaar bestuur, maar ook om de democratische gezindheid van de (stads- of staats)burgers. De democratie wordt bedreigd door versmalling en zelfopsluiting van de politieke kaste, maar evenzeer door de verenging van burgerschap tot de bescherming van individuele privébelangen – door ‘vermarkting’ van het burgerschap. Nog maar dertig jaar geleden namen aanmerkelijk meer burgers deel aan de politiek, in ieder geval door partijlidmaatschap. Ook was het soort burgers dat bijvoorbeeld in gemeenteraden te vinden was veel gevarieerder dan nu, qua opleiding en inkomensklasse. Politiek is veel technischer geworden, verambtelijker. Dat maakt dat grote delen van de bevolking, niet alleen laag opgeleiden, de politiek aan ‘anderen’ overlaat die men kennelijk meer bij dat eigenaardige bedrijf vindt passen dan zichzelf. Zo werkt men kastevorming bij die anderen in de hand. En de gedepolitiseerde burger kan vervolgens de overheid alleen nog zien als een verzekeringmaatschappij die snel moet leveren, daar betaalt hij immers belasting voor.

Deze verhouding is problematisch. Wanneer er geen politiek ‘wij’ van burgers is wordt de politieke kaste niet uitgedaagd om zich naar buiten te keren. En omgekeerd, wanneer alle burgers uitsluitend van zichzelf uitgaan werken zij in de hand dat hun geregeerders hetzelfde doen.

Het populisme is de lachspiegel (of de huilspiegel?) van onze democratie. Een verschijnsel dat mensen massaal aanmoedigt om over ‘ze’ te praten die de schuld van alle sores hebben, wijst op een schrijnend gebrek aan eigen verantwoordelijkheid. Kennelijk hebben grote delen van het electoraat niet het gevoel, of de mogelijkheid of de omstandigheden, dat ze iets kunnen doen aan wat hen beknelt. Zij zien geen kans of hebben geen trek om de wereld die zij met anderen delen ook mee te dragen. En als ze zich al wel voor iets in hun directe omgeving inzetten, dan zien ze dit absoluut niet in het verlengde van een inzet voor het openbaar bestuur. Dat niveau blijft hun vreemd.

Wanneer we ons zorgen maken over het democratische gehalte van onze – stedelijke, landelijke, Europese – samenleving gaat het wat mij betreft om de vraag of *het bestuur* voor de bevolking als haar eigen zaak geldt – of dat het vooral de zaak van anderen is. De kwestie van directe of vertegenwoordigende democratie is daaraan ondergeschikt. Beide kunnen een invulling hebben die het burgers mogelijk maakt om op verschillende niveaus van ‘ons bestuur’ te spreken.

In de drie lokale taken die ik boven als voorbeeld van bestuursverantwoordelijkheid heb genoemd zit in oplopende gradatie de mogelijkheid voor burgers om zich politieke verant-

woordelijkheid toe te eigenen c.q. voor het politieke bestuur om verantwoordelijkheid naar burgers te delegeren. Er zijn vaak genoeg aanleidingen voor een bestuur om de bevolking actief te betrekken bij de vraag naar het algemeen belang. Niet alleen bij monumenten, ook bij de planning van grote beeldbepalende objecten, bestemming van gronden of grote infrastructurele ingrepen kan dat de aangewezen weg zijn. Wanneer men burgers als de dragers van het democratische stelsel wil blijven beschouwen, dan zal men moeten zorgen dat ze tot actief dragerschap in staat zijn, vooral bij kwesties die iedereen raken.

Bij het organiseren van solidariteit is de kwestie van het burgerschap zelf nog meer aan de orde. Hervreiding van inkomens en het corrigeren van kansongelijkheid door onderwijs is sinds de uitvinding van de verzorgingsstaat een staatszaak, maar waar het gaat om eenzamen, nieuwkomers, richtingzoekende pubers, dolende ouders of botsende leefstijlen tussen burens, is een verwijzing naar de staat niet het eerste en zeker niet het enige antwoord. De Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) gaat met recht uit van het zelforganiserend vermogen van de samenleving. De wet zegt niet met zoveel woorden dat haar bedoeling is om de verzorgingsstaat te democratiseren, maar dat zelforganiserende vermogen zal in realiteit moeten worden omgezet. Het effect zal zijn dat de matig gecontroleerde macht van grote instellingen plaats maakt voor veel meer kleinschalige zorg in zelfbeheer. Dit hoeft niet de vorm te krijgen van een markt vol individueel vaardige burgers die hun zorg op maat inkopen. Het kan ook leiden tot collectieve arrangementen in zelfbeheer en, voor zover men aanspraak maakt op publieke middelen, met een publieke verantwoording op maat.

Daarmee kom ik op het derde perspectief, ruimte maken voor burgerschap. Dit perspectief roept in een liberale omgeving snel twee vrijheden in herinnering: die van ondernemen en die van meningsuiting. En in een communitaristische context gaat het bij burgerschap al gauw om regels en fatsoen. Mij interesseert het meest de republikeinse traditie waarin de vrijheid van vereniging en vergadering de belangrijkste associatie is. Dat mensen zich – ook buiten de privésfeer! – in vrijheid kunnen verenigen voor bepaalde, gemeenschappelijk vast te stellen doelen, dat is in onze geschiedenis een enorme sprong voorwaarts. Dat ze op een dergelijke manier zelfs een heel land kunnen besturen, dat was de grote ontdekking van de Amerikaanse revolutie. Het is ook de zin van onze politieke partijen. Verenigingen van staatsburgers zijn het in de eerste plaats. Geen staatsorganen, zoals tegenwoordig wel lijkt te worden gedacht door 'gewone mensen'. En ook geen achterbannen van politieke leiders, zoals de media het gewoonlijk zien.

Het perspectief van burgerschap is de maatschappelijk-politieke organisatie van onderop in 'geschaalde verantwoor-

delijkheid'. Het kan werken op de schaal van de straat, de buurt, de wijk, de stad, het land, het werelddeel. Op elke schaal kunnen burgers naargelang hun vermogens verantwoordelijkheid nemen. Op elke schaal kan het algemeen belang gezocht en gediend worden. Op elke schaal kan solidariteit georganiseerd worden.

Rechtsorde

Ik ben uitgegaan van lokale voorbeelden. Voor het lokale niveau, de stad(staat), is de democratie uitgevonden. Daar kan ze in hoge mate 'direct' zijn. Naar boven toe nemen allengs afvaardiging en vertegenwoordiging de plaats van directe democratie in. Ook als wij onze minister-president mochten kiezen en in een correctief referendum nu en dan een besluit corrigeren, zouden we nog goeddeels door indirect gekozenen worden geregeerd. Toch kunnen zulke maatregelen het democratisch gehalte op de nationale schaal verhogen, op voorwaarde dat het debat over het algemeen belang wordt gevoerd. Zonder een *democratische cultuur* blijven referenda, nieuwe participatievormen en andere verkiezingsstelsels loze gebaren. Democratische partijen moeten ingaan tegen de gesel van het hedendaagse subjectivisme waarin elke mening hetzelfde gewicht heeft en een gesprek over het algemeen belang onmogelijk is. Voor een referendum pleiten is niet hetzelfde als 'roept-u-maar' bepleiten. Het betekent aansturen op democratische meningsvorming, uitwisseling van gedachten en weloverwogen beslissen. Aan zo'n cultuur kunnen partijen werken, maar ook gemeentebesturen, regering en publieke omroep.

Op het hoogste schaalniveau vinden onderwijl dingen plaats die voor de perspectieven van algemeen belang, solidariteit en burgerschap vol belofte zijn. Mij valt in ieder geval op dat de internationale rechtsorde al enkele decennia in opmars is. Ondanks alles wat er mis gaat neemt de effectiviteit van de Verenigde Naties, het Internationaal Gerechtshof en het Internationaal Strafhof toe. Dit geldt nog meer op het Europees continent waar ook individuele burgers een beroep op het Hof in Straatsburg kunnen doen. Ze weten die weg daadwerkelijk te vinden. Interventies die door staten dertig jaar geleden nog als 'inmenging in binnenlandse aangelegenheden' werden beschouwd moeten ze nu gedogen. In het geval van Nederland zelfs krachtens de grondwet, die de internationale rechtsorde boven de nationale stelt.

Waar het gaat om het organiseren van solidariteit werkt het toenemende besef van onderlinge afhankelijkheid wereldwijd sterk. Het was te zien bij de tsunami, bij de aardbeving in Haïti en ook bij het wereldkampioenschap voetbal in Zuid-Afrika. Ineens voelen allerlei gewone burgers zich betrokken bij het lot van anderen die het aanmerkelijk slechter hebben getroffen. Kosmopolitisme verliest in hoog tempo zijn elitaire karakter.

Waar het gaat om burgerschap biedt het Europese project een traag, maar kansrijk perspectief. Hoe jonger de inwoners van Europa en, toegegeven, hoe beter opgeleid ze zijn, des te gemakkelijker zien ze zich als EU-burger die van zijn rechten en mogelijkheden gebruik maakt. Het Europese project is de basis waarop miljoenen Europeanen rationeel met elkaar verbonden zijn in een perspectief van vrede, mensenrechten en duurzame ontwikkeling. Aan die drie perspectieven ontleent het project zijn ratio en zijn legitimiteit. Die drie zijn ook de maatstaf waaraan de burgers zijn succes mogen afmeten – een succes waartegen gekreun over Brusselse regelzucht al gauw kleinzielig afsteekt.

=

1 Je leven tot nu toe

- Welke mensen zijn belangrijk voor jou? Denk aan je familie, vrienden, relatie.
- Ben je wel eens gepest?
- Heb je foto's of film van toen je klein was?
- Als je aan vroeger denkt, wat komt er dan als eerste in je op?

5 Voor jezelf zorgen

- Waar heb je hulp bij nodig? Denk aan wassen, aan- en uitkleden.
- Kies je zelf wat je aantrekt?
- Vraag je om hulp als dat nodig is? Hoe doe je dat?
- Koop je je eigen kleding en toiletpullen?

6 Voor je huis of kamer zorgen

- Kan de deur van je huis of kamer op slot? Vind je dat fijn?
- Waar heb je hulp bij nodig in het huishouden? Denk aan schoonmaken, eten koken, boodschappen doen.
- Kun je zelf zeggen wie er in jouw huis of kamer mag komen?
- Vind je dat je leuke spullen in je huis of je kamer hebt?

11 Vrije tijd

- Wat doe je aan?
- Wat doe je graag?
- Denk aan sport, theater, computer...
- Vind je het leuk om alleen te zijn?
- Heb je andere dingen die...

3 Je gevoel en emoties

- Voel je je veilig?
- Voel je je serieus genomen door anderen?
- Kan je goed over je gevoelens praten?
- Voel je je gelukkig?

9 Met je lijf omgaan

- Wil je graag meer weten over seksualiteit?
- Heb je een vaste vriend of vriendin (relatie)?
- Kan je goed praten over je eigen lichaam? Met wie doe je dat het liefst?
- Vind je jezelf mooi?

8 Je gedrag

- Ben je verlegen? Of juist niet?
- Vinden mensen jou aardig?
- Doe je graag dingen met andere mensen? Of liever alleen?
- Zou je anders willen zijn?

Kaarten uit een spel voor mensen met een verstandelijke beperking die in een zorginstelling of begeleid zelfstandig wonen. Om aan de praat te raken: wat voor leven wil je leiden en wat voor hulp heb je daarbij nodig?

10 Geloof

- Ga je naar de kerk of naar een moskee?
- Gaan anderen serieus met jouw geloof om?
- Praat je wel eens over ziek zijn of dood gaan?
- Vind je het belangrijk om te bidden? Wanneer doe je dat?

7 Met anderen omgaan

- Kan je goed nee zeggen tegen iemand als je iets echt niet wilt?
- Met wie ga je graag om?
- Nodig je wel eens iemand bij jou thuis uit? Hoe doe je dat dan?
- Doe je activiteiten (club, uitgaan, sport) met mensen uit de buurt?

4 Je gezondheid

- Gebruik je medicijnen?
- Wat moeten anderen weten over jouw gezondheid?
- Doe je aan sport?
- Let je op je gezondheid? En waarom vind je dat belangrijk?

2 De toekomst

- Hoe woon je nu? Moet je het anders?
- Vind je dat mensen met je moeten omgaan?
- Kan je met de computer omgaan? Of heb je daar iets van nodig?
- Als je zou mogen kiezen, wat zou je dan het liefste willen zijn?

Mei 1968, demonstratie in Bonn tegen de 'Notstand' wetgeving. Een foto van Oscar van Alphen (Nederlands Fotomuseum)

het
rode boekje
voor
scholieren

Het rode boekje voor scholieren stamt uit 1970 en 'is in voortdurend overleg met leerlingen samengesteld door een werkgroep van kritische leraren, bestaande uit Claartje Hülsenbeck, Jan Louman en Anton Oskamp'. (Uitgeverij A.W. Bruna en Zoon, omslag Dick Bruna)

Het is hard nodig dat de opvattingen waarop onze maatschappij nu gebouwd is veranderen.

Omdat school en maatschappij één zijn, moeten we de strijd voor deze veranderingen ook binnen de scholen brengen.

In de eerste plaats wordt dan de school zelf misschien zinvoller en beter voor allen die er werken.

Maar het voornaamste is dat we op die manier meevchten voor verandering in deze maatschappij. Iedereen kan dat het beste doen op de plaats waar hij werkt, dat is in jouw geval de school.

Stel dat je weerstand gaat bieden aan het systeem van wedijver en gehoorzaamheid waarin de school je probeert te laten meelopen.

De schoolleiding zal in het algemeen zeggen dat zij geen bezwaar heeft tegen kritiek, 'als het maar fatsoenlijk gebracht wordt'.

Daarmee bedoelen ze dan 'volgens onze spelregels'. Als je dat doet, speel je hun spel mee, maar zij spelen al veel langer en beter dan jij.

Daarom moet jij degene zijn die uitmaakt wat en hoe er gespeeld wordt.

Als je tegenpartij, de schoolleiding en later je baas, dat 'onfatsoenlijk' vindt, is het mogelijk dat je zo op een zwakke

plaats geraakt hebt en dat je op de goede weg bent.

Je komt hierdoor misschien in moeilijkheden. Je kans op een diploma komt in gevaar. In plaats van rust komt er onzekerheid, maar toch moet je verder gaan, want:

*Nieuwe ideeën
zijn door niemand
tegen te houden!*

Kies voor de

Het denken over democratisering binnen GroenLinks is blijven steken in het participatie-ideaal uit de jaren zeventig, hoewel dat niet meer klopt met de praktijk. De partij moet een andere weg inslaan.

GroenLinks is voortgekomen uit de democratiseringsbewegingen van de jaren zestig en zeventig. De vier partijen die in 1989 GroenLinks vormden waren een direct product van deze bewegingen of waren hier sterk door gevormd. Dus toen de partij in 1991 haar doelstellingen formuleerde, was het niet opmerkelijk dat ze als eerste streefde naar "een democratische rechtsstaat, waarin individuele vrijheden zijn gewaarborgd en alle ingezetenen gelijke politieke rechten hebben". Sindsdien heeft het denken binnen GroenLinks over democratisering echter vrijwel stilgestaan. Nog steeds echoot GroenLinks in haar nieuwe programma van uitgangspunten "het democratisch ideaal van gelijke zeggenschap voor iedereen" uit de jaren zeventig. De samenleving is in de laatste twintig jaar echter radicaal veranderd: een grote groep burgers wordt steeds cynischer over de politiek en maatschappelijke tegenstellingen worden steeds sterker. De praktische voorstellen van GroenLinks op het gebied van democratisering zijn wel veranderd, maar de visie op democratie bleef achter. Dit is de GroenLinkse democratieparadox: de kampioen van vrije meningsvorming en medezeggenschap houdt zelf welhaast dogmatisch vast aan mantra's over participatie uit de jaren zestig.

Tradities

In het veelzijdige debat over democratie kunnen sinds de achttiende eeuw ruwweg twee tradities onderscheiden worden. In de populistische democratische traditie (*popular democracy*) staat directe participatie

centraal. Typische exponenten van deze stroming, die teruggaat op de Atheense democratie, zijn Rousseau en Spinoza. Het centrale idee is dat mensen zelf invloed moeten uitoefenen op beslissingen die hen aangaan. Volkssoevereiniteit is de enige legitieme basis voor besluitvorming. Het volk – in de praktijk de meerderheid van het volk – heeft het absoluut voor het zeggen. De macht van het volk wordt niet beperkt door grondwettelijke principes die individuele rechten zouden kunnen beschermen tegen de 'tirannie van de meerderheid'. Volkssoevereiniteit kan op twee manieren worden vormgegeven. Eén manier is om mensen zelf mee te laten beslissen over zaken die hen aangaan. Dat kan door referenda, burgerinitiatieven en inspraakrondes, maar ook door inspraak via ondernemingsraden of medezeggenschap op scholen. Besluitvorming moet zo dicht mogelijk plaats vinden bij de burgers. Zo kunnen burgers direct participeren in het politieke proces: *participatiedemocratie*. Een andere manier is om burgers directe invloed te geven over de verkiezing hun leiders. Dat kan door burgers te laten stemmen over de verkiezing van burgemeesters, rechters, het staatshoofd of de regeringsleider en door hen meer invloed te geven op de samenstelling van het parlement via voorkeursstemmen of districten. Hierbij staat de vraag centraal wie er moet regeren: *personendemocratie*. De laatste tien jaar zien we in toenemende mate een verschil tussen rechtse populistische voorstander zijn van personendemocratie en linkse partijen die het ideaal van de participatiedemocratie voorstaan. Slechts één partij, D66,

Nablijven, waargelaten. Hier leeft de leraar zelf ook het van. Het is vaak bedoeld om je te isoleren of om met je te praten.

Grijp je kans om de leraar aan jouw kant te krijgen.

66

De klas uit steven. Het betekent dat de leraar je eigenlijk niet aan kan en het de directeur verder op laat knippen. Soms moet je karweitjes doen: vegen, afwassen, gangen schoonmaken. Protesteer of weiger dit soort dienstbetoon. Evenals het was boodschepjes naar zijn vrouw, zijn tas dragen, het bord uitvegen, de deur opendoen. Hij doet het ook niet voor jou.

Schreeuw. Als je geschreeuwd wordt, moet er een brief naar je ouders gestuurd worden. Eigenlijk zou je het recht moeten hebben hem te lezen.

Schreeven kan hoogstens voor enkele dagen gebeuren. En het vaak achter elkaar.

Van school sterven. Als ze vinden dat je te lastig bent, word je vliegvoet van school verwijderd. Tegen verwijderden of schorsen kun je meestal weinig bezwaaren. Er zijn vrijwel geen vaste regels voor en je weet dus nooit van tevoren of het zal gaan gebeuren of niet. Ook hier heeft de schoolleiding vrij spel. Lasteren, leeren, ouders zouden er over moeten meebeoordelen als dit iemand overkomt.

FORTE DEMOCRATIE! EEN SCHOOL VAN DE TOEKOMST

67

De oudercommissie, het parlement op school en de schoolraad zijn allemaal in het leven geroepen om de echte democratie op school tegen te houden. Het zijn zoetheidertjes in dienst van de maatschappij.

Veel leerlingen en enkele leraren willen een andere echt democratische school waar:

- De schoolraad van leerlingen, leraren en ouders alle beslissingen neemt.
- De leraren hervormd worden door de schoolraad.
- De leerlingen zelf bepalen wat ze willen leren, hoe en met wie.
- Ieder in zijn eigen tempo en op zijn eigen wijze werkt.
- Ieder zelf de groep kiest waar hij in wil zitten.
- Het werk door de hele werkgroep van leerlingen en leraren wordt verdeeld.
- De leerlingen zelf de leerplannen bepalen.
- Ruimte aanwezig zijn om te praten, te discussiëren, te spelen, te roken, te leren, te sporten, met je vrienden te werken.

Dit klinkt natuurlijk allemaal erg mooi maar vergis je niet:

De democratische school zal alleen kunnen bestaan in een maatschappij die zich bewust heeft van het leerplichtwet.

68

"Een echte opvoet in de mond"

De democratische school is er niet. Nog lang niet.

Sommige leraren proberen in de bestaande scholen democratisch te zijn.

- Zij weigeren "orde te houden".
- Zij weigeren straf te geven.
- Zij geven alleen huiswerk in overleg met de leerlingen.
- Zij dwingen niemand om op te letten.
- Zij laten de leerlingen praten, lopen, roken, smoeven en zitten hoe en waar ze willen, net als zij zelf doen.
- Zij overleggen met de leerling over de zijden.
- Zij overleggen met de klas over het verloop van de les.
- Zij stellen daarom een klasseraad in. Het lijkt natuurlijk schipperen. Het kan eigenlijk niet. Een democratische leraar tussen allemaal autoritaire of half-autoritaire. Want:
- De leerling is nu eenmaal staat en autoritair.
- De leerlingen zijn vaak ook van huis uit gewend aan orde en straf. Ze kunnen niet anders.

liberale demo

verenigt de ideeën van de participatiedemocratie en de personendemocratie.

De liberale democratische traditie verzet zich tegen het idee van de absolute volkssoevereiniteit. Liberale democraten als Madison en Popper menen dat de bescherming van individuele vrijheden centraal moet staan in een democratie. Deze traditie heeft haar wortels in de Verlichting. Dat betekent dat de macht van de overheid beperkt moet worden en dat binnen de overheid verschillende organen elkaar via *checks and balances* in toom moeten houden. Dit kan door een sterke scheiding der machten op het nationale niveau, waarbij het kabinet en het parlement een eigen rol hebben en onafhankelijke rechters wetgeving kunnen toetsten aan de grondwet. Ook een heldere verticale scheiding van bevoegdheden tussen gemeente, provincie en het Rijk kan hier aan bijdragen. De kern van democratie is volgens liberale democraten dat het volk wordt beschermd tegen verkeerde beslissingen of incompetent leiders, met name waar het hun burgerrechten betreft. Daarom moet de macht worden verdeeld: macht vraagt om tegenmacht.

In de praktijk vormt elke visie op democratie een mengeling van populistische en liberale argumenten. Binnen een liberaal systeem is namelijk best ruimte voor participatie en de meeste voorstanders van de populistische traditie zijn ook voor grondwettelijke bescherming. De vraag is waar je het zwaartepunt legt: bij volkssoevereiniteit of bij *checks and balances*.

Beide tradities zijn terug te vinden in de verkiezingsprogramma's van GroenLinks.

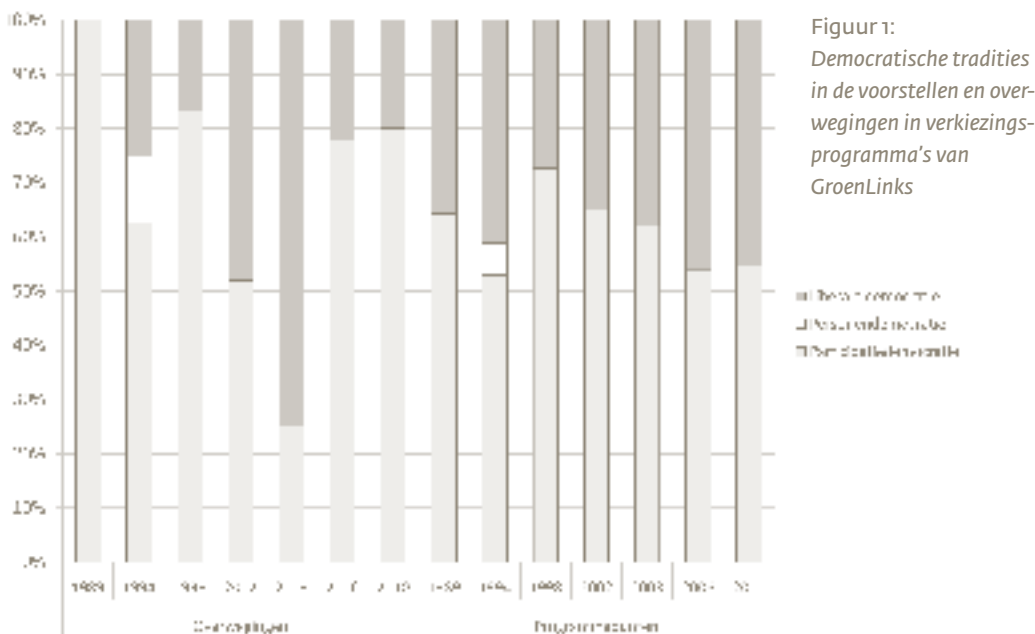
Van alle verkiezingsprogramma's van GroenLinks hebben we de concrete voorstellen en de argumentatie op het gebied van democratisering ingedeeld in vier categorieën (liberale democratie, participatiedemocratie, personendemocratie en overig, zoals decentralisatie en efficiëntie). Hier kijken we naar de verhouding tussen argumenten uit de eerste drie categorieën. Er is daarbij een opvallend verschil tussen de overwegingen en de concrete programmapunten (zie figuur 1). Van oudsher is de populistische traditie dominant in de programma's en dan vrijwel uitsluitend in de smaak van de participatiedemocratie. Het aandeel van programmapunten die kunnen worden geschaard onder de noemer 'participatiedemocratie' neemt echter af. In 1998 was iets meer dan zeventig procent van de voorstellen gericht op het vergroten van de participatie, in 2010 was dit nog iets meer dan de helft. Als we kijken naar de overwegingen die in de programma's worden genoemd is echter een ander patroon zichtbaar. Participatiedemocratische overwegingen waren dominant, behalve in de periode 2002-2003. In het manifest van 2003 werd een stevige liberaal-democratische kritiek op de Fortuynrevolte geleverd. In de programma's van 2006 en 2010 verdwenen deze overwegingen echter weer grotendeels. Ook in de programma's van uitgangspunten van 1991 en 2009 wordt het ideaal van de participatiedemocratie gehuldigd. Het idee van een *personendemocratie* is bij GroenLinks vrijwel afwezig: alleen het voorstel om de voorkeursstem zwaarder te laten wegen kan hiertoe gerekend worden.

Clichés

Er is in de laatste jaren een merkwaardige spagaat ontstaan: de overwegingen zijn gericht op participatiedemocratie, maar tussen de concrete programmapunten zitten nu meer liberaal-democratische voorstellen dan voorheen. Voorstellen als het kiezen van de burgemeester door de gemeenteraad of constitutionele toetsing vallen duidelijk binnen de liberaal-democratische traditie, maar de bijbehorende argumenten spelen een marginale rol in de programma's. Alleen in 2003 was het programma echt gefundeerd op een liberale democratieopvatting: GroenLinks wees aan de ene kant de achterkamertjespolitiek van Paars af, maar ook de antipolitieke retoriek van de LPF, en stelde voor politieke besluitvorming terug brengen in het parlement. In de periode daarvoor en daarna ligt het accent op actief burgerschap: burgers moeten "meedoen, meepraten en meebeslissen" (GroenLinks, 2010) en moeten "meer directe invloed op de democratische besluitvorming" krijgen (GroenLinks 1998). De clichés over participatie en zeggenschap keren telkens terug bij gebrek aan beter, zo lijkt het.

Steeds meer wordt het programma wat betreft democratische vernieuwing een verzameling losse voorstellen zonder een duidelijke achterliggende visie. Het denken over democratie binnen GroenLinks ontwikkelt zich zichtbaar nauwelijks en sluit niet meer goed aan bij de concrete voorstellen. Deze ontwikkeling wordt ook door Pels (2010) geobserveerd. Resultaat is dat de partij niet meer zo goed weet *waarom* er dingen

... De maatschappij blijft vaak bij in de rest van de school oor.
Bovendien krijgen de leerlingen in het enkele democratische les nog maar een klein beetje vrijheid.
Wat ze niet zelf kunnen kiezen is: de lesstof, de leraar, de boeken, het tempo, de klas.
Voor zulke vrijheden is een grote strijd nodig. Een politieke strijd: op straat, thuis en op school.
Wat gebeurt er dan in een democratische les? Leerlingen die ten paar uur lang hebben stilgezeten, geïsoleerd en hun mond gehouden kunnen de vrijheid en de verantwoordelijkheid van een democratische les vaak niet aan. Ze worden bedruifig en kwaad, geven niet van alles, schreeuwen en vechten.
Ze weten zich geen raad met de democratie. Het autoritaire systeem heeft ze al verknoed.
Toch zijn er democratische leerlingen en leraren die doorgaan.
Ze laten zich niet teleurstellen.
Ze laten zich niet dwingen of zoethoudend.
Zij zijn de strijd voor democratische onderwijs begonnen.

Figuur 1: Democratische tradities in de voorstellen en overwegingen in verkiezingsprogramma's van GroenLinks

Democratie

moeten veranderen. In het programma van 2010 is dit duidelijk zichtbaar: ongeveer de helft van de voorstellen die gaan over democratische vernieuwing zijn typisch liberaal-democratische voorstellen, maar dit zien we in de overwegingen nauwelijks terug. De hele democratieparagraaf lijkt visieloos. In een programma dat in veel opzichten innovatief en vernieuwend was, was 95% van de voorstellen over democratisering al eerder voorgekomen in een GroenLinks programma, duidelijk meer dan voorheen. Een ander symptoom van het gebrek aan eigen visie is dat het programma nu pleit voor een maatschappelijk debat over de democratie. En zelfs dat is niet nieuw: GroenLinks deed dat ook al in 2002 en 2003.

Het gevolg van de stilstand in het GroenLinkse denken over democratie is dat de hervormingsagenda niet meer goed aansluit op recente maatschappelijke ontwikkelingen. Het alleen maar nastreven van een direct democratische participatiesamenleving biedt in onvoldoende mate oplossingen voor de problemen van vandaag. Participatie alleen leidt in de praktijk namelijk niet snel tot wederzijds begrip en betere besluitvorming, maar eerder tot polarisatie en soms zelfs tot een grotere kloof tussen burger en politiek. Denk aan de situatie in Californië waar burgers via referenda besloten tot belastingverlaging en verhoging van sociale uitgaven, maar vervolgens de gouverneur wegstuurden wegens hoge begrotingstekorten. Juist de liberaal-democratische traditie biedt een progressief, hervormingsgezind en realistisch perspectief. Deze traditie sluit heel goed aan bij het gedachtegoed van GroenLinks: GroenLinks neemt het traditioneel op voor de burgerrechten, de rechten van minderheden en de belangen van groepen die geen stemrecht hebben, zoals vluchtelingen. En als ideeënpartij loopt zij voor op maatschappelijke ontwikkelingen en de publieke opinie. Daarom zou GroenLinks dus ook consequent bij deze liberaal-democratische stroming moeten scharen. We bieden hier een liberaal-democratisch perspectief op twee belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen.

Burgerrechten

Allereerst worden burgers cynischer over de politiek. De politiek zou haar beloften niet waar maken en meer gericht zijn op de macht dan op het vertegenwoordigen van de burger. De vraag of deze beweringen allemaal volledig waar zijn, doet niet ter zake. Er bestaat een duidelijke perceptie van een onoverbrugbare kloof, waaraan populistische partijen een deel van hun succes ontle-

nen. De sterke tegenstelling tussen de coalitiepartijen, die de regering ten koste van alles lijken te willen verdedigen, en oppositiepartijen, die vaak nauwelijks een goed woord over hebben voor het regeringsbeleid draagt hier aan bij. Door de compromissen van het kabinet over te nemen als hun eigen standpunten, lijken coalitiefracties afstand te nemen van hun eigen programma, en door het kabinet als een gesloten front te steunen doen zij af aan de noodzakelijke parlementaire controle. In een parlementair systeem bestaat per definitie een verwevenheid tussen regering en parlement, maar dat zou niet af moeten doen aan de controlerende taak van het parlement. In landen met een minderheidskabinet (Zweden, Denemarken) of een afspiegelingssysteem (Zwitserland) is de relatie tussen regering en parlement niet in beton gegoten. De regering moet immers steeds op zoek naar meerderheden. Dit zorgt ervoor dat partijen onafhankelijker staan van de regering, en dus duidelijker hun eigen standpunt kunnen verwoorden. Het geringe vertrouwen in regering en parlement bij een deel van de bevolking wordt niet weggenomen door die burgers simpelweg overal directe zeggenschap over te geven. De meeste burgers steunen namelijk het systeem van de vertegenwoordigende democratie. Ze willen niet overal over meepraten, maar invloed hebben op punten waar het echt om gaat. Democratisering moet gericht zijn op het versterken van de controle op degene die macht uitoefent. Daarbij past een instrument als het referendum heel goed, als noodrem: een uiterste vorm van controle op de regering en het parlement. Niet vanuit een participatief ideaal dat iedereen overal mee moet kunnen praten en beslissen, maar vanuit het liberaal-democratische perspectief van macht en tegenmacht.

Ten tweede is er een groeiende politieke tegenstelling over culturele vraagstukken, zoals de positie van de islam in Nederland, immigratie en integratie, criminaliteit en terrorisme. Het debat over deze onderwerpen is sterk gepolariseerd en lijkt weinig ruimte te laten voor politieke compromissen. Een groeiende politieke stroming wil de klassieke burgerrechten van de moslims beperken, de juridische positie van vluchtelingen, migranten, allochtonen verslechteren en onze burgerrechten ingrijpend beperken vanwege de dreiging van terrorisme. Gevestigde partijen gaan hier deels in mee. Hier kan tegenwicht aan gegeven worden door de machtscheiding te versterken. Naast de rol die de Raad van State en de Eerste Kamer hebben in de toetsing van de

grondwettelijkheid, zouden (in navolging van het voorstel van Halsema) rechters het recht moeten krijgen wetten op hun grondwettelijkheid te toetsen. Ook binnen het parlement kunnen *checks and balances* versterkt worden: voorkomen moet worden dat een coalitie die een beperkte meerderheid heeft in de Tweede Kamer het alleenrecht krijgt om te regeren. Een versterking van de Eerste Kamer kan hieraan bijdragen. In de Eerste Kamer worden nu grotendeels de zinnen van de Tweede Kamer herhaald, omdat de samenstelling nauwelijks verschilt. Als de Eerste Kamer meer gebruikt maakt van haar rechten en als hierin andere meerderheden gevormd kunnen worden (omdat zij door een ander kiesstelsel is verkozen), dan kan er serieus werk worden gemaakt van het tweekamerstelsel. Burgerrechten, de rechten van minderheden en de belangen van groepen die geen stemrecht hebben moeten beschermd worden, juist als dat niet populair is: dat is de kern van de liberale democratie.

GroenLinks zou consequent moeten kiezen voor de liberale democratie. Dit sluit goed aan bij de rest van het GroenLinks-programma dat in toenemende mate de nadruk legt op de rechten van burgers en minderheden. Het geeft ook een passend antwoord op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Om het groeiende cynisme te keren en te voorkomen dat de polarisatie op culturele thema's leidt tot een blijvende inbreuk op de rechten van minderheden is een liberale democratie noodzakelijk. Daarom moet GroenLinks politiek niet langer exclusief modelleren op een ideaal van volkssoevereiniteit, maar juist op het principe dat macht om tegenmacht vraagt.

=

Literatuur

- M. Bovens en A. Wille, 'Deciphering the Dutch drop: ten explanations for decreasing political trust in The Netherlands', *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 74, nr. 2 (2008), 283-305.
- R.A. Dahl, *Preface to Democratic Theory*, Chicago: University of Chicago Press 1956.
- D. Held, *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press 2006.
- J.R. Hibbing en E. Theiss-Morse, *Stealth Democracy. Americans' Beliefs about How Government Should Work*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.
- T. Louwerse, *Party policy positions on political institutional reform in the Netherlands 1998-2006*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2006.
- S.P. Otjes, 'The Fortuyn Effect Revisited: How the LPF affected the Dutch party system', paper gepresenteerd op de ECPR Joint Session Münster, maart 2010.
- H. Pellikaan, S.L. de Lange and T. van der Meer, 'Fortuyn's Legacy. Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics*, 2007, nr. 5, 282-302.
- D. Pels, (2010) 'Radical Democratisering Tussen Links en Rechts. GroenLinks en de populistische uitdaging', *Socialisme en Democratie*, zomer 2010, p. 61-68

Plato *in*

INTERVIEW MET MARK BOVENS

Er is geen kloof tussen burgers en politiek, maar wel een tussen burgers. Hoogopgeleide burgers hebben veel vertrouwen in de politiek, lager opgeleiden hebben geen vertrouwen en dat is begrijpelijk, omdat ze niet vertegenwoordigd worden door hun 'eigen' mensen. Een gesprek over diplomademocratie, populisme en directe democratie.

Jarenlang leerde hoogleraar bestuurskunde Mark Bovens aan zijn studenten dat de ideale staatsvorm van Plato, zoals hij die beschrijft in de Politeia, dé vijand is van ons democratische ideaal. Wij geloven in lekenbestuur, dat wil zeggen dat elke burger deel kan hebben aan het bestuur van het land, terwijl Plato pleitte voor een staat die wordt bestuurd door een streng geselecteerde elite van mannen en vrouwen met de hoogste academische kwalificaties. Totdat hij nader onderzoek deed naar onze democratie. Tot zijn eigen schrik moest Bovens toegeven dat onze democratische praktijk verrassend veel op Plato's ideale staat lijkt. Bovens: "Staatsrechtelijk gezien mogen we dan lekenbestuur hebben, daarbinnen zie je de dominantie van een hoogopgeleide groep mensen".

Dit inzicht beschreven Mark Bovens en Anchrit Wille al eerder in een lijevig Engelstalig rapport, nu komt er binnenkort ook een naar zij hopen toegankelijk en leesbaar Nederlands boek uit. Hierin wordt 'de diplomademocratie' – de aanduiding die zij kozen voor een moderne, Platoonse meritocratie – uitvoerig gedocumenteerd en geanalyseerd. "In een diplomademocratie is de macht aan de burgers met de hoogste diploma's."

Wie het boek leest, komt door de opeenstapeling van materiaal in de ban van dit op zich niet zo opzienbarende feit. Er tekent zich een beeld af van een land dat grote groepen lager opgeleiden feitelijk van deelname aan het bestuur uitsluit. In zijn Utrechtse instituut voor Bestuurs- en Organisationswetenschap leggen we Bovens de vraag voor welk licht deze analyse werpt op het feit dat linkse partijen maar geen winst boeken met hun democratiseringsidealen, terwijl deze meer en meer opduiken bij rechtse en populistische partijen.

"De laatste decennia zijn we teveel uitgegaan van een verheven idee van burgerschap. Veel vormen van democratische vernieuwing, zoals interactieve beleidsvorming en burgerpanels, zijn, impliciet of expliciet, gebaseerd op een model van competent burgerschap dat in feite vooral past bij zeer hoog opgeleide burgers. Daarbij gaat men ervan uit dat burgers voldoende geïnformeerd zijn over politiek, hun eigen belang als individu en groep begrijpen, in staat zijn om doordachte politieke opinies te ontwikkelen en dat ze deze door politieke participatie naar voren kunnen brengen.

Dit ideaal van de geïnformeerde, betrokken en competente burger zie je wel terug bij

de gemiddelde GroenLinks en D66 stemmer. Zij hebben het intellectueel kapitaal, de bereidheid en de vaardigheden om mee te doen. Voor hele grote groepen lager opgeleide kiezers geldt dit niet. Ze willen wél af en toe laten zien dat ze er ook nog zijn en ze willen ook 'nee' kunnen zeggen.

Het Europese referendum was hier een mooi voorbeeld van. Dit was de eerste keer dat anderen dan deskundigen zich over de EU konden uiten en 'nee' konden zeggen. Het is dan te simpel om te beweren dat 'die kiezers het niet begrijpen'. Dat nee zeggen was niet irrationeel of omdat ze het niet snapten. Voor laagopgeleiden is Europa bedreigender dan voor hoogopgeleiden. Die laatste hebben vooral voordeel van open grenzen want dankzij de EU kunnen ze overal studeren en is hun arbeidsmarkt verruimd. Voor veel laagopgeleiden is de arbeidsmarkt juist krapper geworden omdat ze concurrentie onderkennen uit lage-lonen landen en hun banen ingenomen worden door arbeidsmigranten uit nieuwe lidstaten."

Is de afname van belangstelling bij links voor democratische vernieuwing dan te wijten aan angst voor de frustratie van de laagopgeleiden?

"Mogelijk, al heeft die afname in de eerste plaats te maken met vermoeidheid. D66 is al 44 jaar bezig om referenda in Nederland te krijgen en steeds opnieuw lukt het niet om de grondwet te wijzigen. Het idee bestaat dat het nu ook niet meer gaat lukken.

Het is geen toeval dat de opkomst van de diplomademocratie gevolgd wordt door de opkomst van populistische partijen en dat de LPF, TON en nu de PVV voorstander zijn van directe democratie. Deze populistische partijen trekken vooral laag opgeleide kiezers en voeren campagne met thema's die voor hen belangrijk zijn. Daarmee geven ze stem aan de laagopgeleide kiezer. Laagopgeleiden zijn, veel meer dan hoogopgeleiden, voorstander van referenda en gekozen bestuurders. Dat de populistische partijen die traditionele idealen van links hebben overgenomen, heeft de linkse partijen ongetwijfeld kopschuw gemaakt. Er is sprake van een nieuwe tegenstelling in de politiek. Waar deze eerst langs links-rechts lijnen liep, loopt hij nu kosmopolitisch versus nationalistisch."

Bovens en Wille schetsen in hun boek twee scenario's. Volgens het ene, pessimistische, richten populistische partijen en hun aanhang zich tegen de parlementaire democratie en de rechtsstaat, zoals dat in de jaren dertig gebeurde. Het andere is positiever en wordt door de auteurs het meest waar-

Nederland

schijnlijke genoemd. De opkomst van populistische partijen is dan vooral een correctie op de eenzijdige politieke agenda van de afgelopen decennia, de programmapunten van de nieuwe populistische partijen zullen in gematigde vorm worden overgenomen door de bestaande politieke partijen en ook zullen de nationalistische nieuwkomers zich gematigder gaan opstellen en zich voegen in het parlementaire stelsel. In dit scenario corrigeert het politieke systeem zichzelf en is de nieuwe scheidslijn geen frontlinie. Voorwaarde voor dit scenario is wel dat er in de politiek meer ruimte komt voor laagopgeleiden, onder meer door invoering van meer vormen van directe democratie. Bovens: "Directe vormen van democratie zijn heel egalitair. De stemmen van alle burgers tellen in de stembus even zwaar, wat in andere vormen van democratie niet het geval is. Al rijzen er nog wel vragen over hoe je bijvoorbeeld referenda inricht. Lager opgeleiden komen bijvoorbeeld minder vaak opdagen bij de stembus en ook niet alle vraagstukken lenen zich voor referenda. Nederland is één van de weinige landen waar nauwelijks referenda zijn. Het referendum is niet opgenomen in onze grondwet en in alle andere landen om ons heen wel. Soms zitten er referendavoorstellen tussen die je liever niet had, zoals het minarettenverbod in Zwitserland, maar ook dat is democratie. Over het algemeen werkt het gewoon goed en voelen mensen zich verantwoordelijk. Waarom we in Nederland dan nauwelijks referenda hebben? Onze grondwet is heel rigide, bijna niet te wijzigen. Daarvoor is tweederde meerderheid nodig, maar er is altijd een grote minderheid die ergens tegen is. Veranderingen gaan bijna altijd via ongeschreven staatsrecht, via ongeschreven regels. *De facto* hebben we een door de gemeenteraad gekozen burgemeester, maar formeel is het nog een kroonbenoeming. Dat heeft D66 dus gewoon gewonnen. Maar dit is niet vastgelegd in de grondwet, wel in de ongeschreven praktijk."

En is personendemocratie wat u betreft ook een manier om laagopgeleiden weer meer bij het bestuur te betrekken?

"Inderdaad. Je ziet ook dat laagopgeleiden meer dan hoger opgeleiden voorstander zijn van rechtstreekse verkiezing van bestuurders. Dat is begrijpelijk, want het geeft hen een even grote stem als hoog opgeleiden en dwingt politieke partijen en kandidaten om in ieder geval met hun belangen en wensen rekening te houden. Je kunt bang zijn voor een spektakeldemocratie en voor popu-

lisme, maar als je wat aan de diplomademocratie wilt doen, dan zeggen wij dat er meer gebruik gemaakt moet worden van stemmingen om deze mensen letterlijk een stem te geven."

Is het volgens dit scenario een goed idee als de PVV gaat meeregeren? Helpt dat om de kloof tussen laag- en hoogopgeleiden te overbruggen?

"Het helpt in ieder geval de groep kiezers die zich niet gehoord voelt door de gevestigde partijen het gevoel te geven dat ze er toe doen. Partijen als LPF, TON, SP en PVV geven meer dan voorheen expliciet stem aan laagopgeleiden en ze vergroten hun zichtbaarheid in de politiek.

Je ziet dat er ten aanzien van populistische partijen in Europa twee strategieën gevolgd worden.

Ten eerste het cordon sanitaire zoals in België. Het Nederlandse scenario is er een van coöptatie, insluiting. Dit werkte voor de LPF, want die ging er in zekere zin aan ten onder. Als Wilders nu uitgesloten zou worden verwacht ik dat het aantal stemmen voor hem alleen maar omhoog gaat. Er bestaat dan een risico op verdere radicalisering, al zou het me verbazen als we in Nederland het pessimistische scenario zouden krijgen. Wilders is namelijk een parlementariër *pur sang*. Het parlement is zijn platform.

De politieke agenda van de PVV richt zich sterk op de lager opgeleiden. Op sociaal-cultureel gebied is Wilders heel nationalistisch. Maar op sociaal-economisch gebied is hij naar links gegaan. De SP heeft dezelfde combinatie; sociaal-cultureel gezien rechts, sociaal-economisch links. Wilders is voor een deel in het gat gesprongen dat is opengeleten door de PvdA, die geen helder verhaal heeft over immigratie en integratie. Maar ook bij het CDA en de VVD ontbreekt het hieraan en electoraal hebben ze daar last van. Bij de VVD zijn de nationalist met Verdonk en Wilders de partij uit gegaan en de kosmopolieten zijn achter gebleven. Rutte zie je nu dan ook naar rechts schuiven. Het CDA heeft de afgelopen jaren altijd de mond gehouden. De partij heeft zich nooit aan integratievraagstukken willen branden, want men heeft een soortgelijk probleem tussen lager en hoger opgeleiden. Dat zie je bijvoorbeeld aan de recente kwestie rondom het meeregeren van de PVV. Kosmopolieten als Veerman, Lubbers, Van Agt en Wijffels maken hiertegen bezwaar, terwijl mensen uit de lagere regionen van het CDA de stap wel willen wagen."

U spreekt van populisme als politieke emancipatie van laagopgeleiden: zij worden zichtbaar en krijgen een stem. Dat lijkt niet te gelden voor laagopgeleide migranten.

"Je ziet dat de laagopgeleide migranten, voorzover ze stemmen, vooralsnog op de traditionele volkspartijen, zoals de PvdA stemmen. De sociaal-economische achterstelling is voor hen nog altijd belangrijker dan de culturele kwesties, bovendien richten die zich voor een deel ook tegen hen. Ik sluit echter niet uit dat over een aantal jaren met name Surinaamse laagopgeleiden wel degelijk PVV gaan stemmen. Zij zetten zich weer af tegen de nieuwkomers uit Noord-Afrika."

Welke rol hebben de media? Vaak krijgen ze een prominente rol toegedicht in de opkomst van het populisme, terwijl u in uw boek nauwelijks aandacht aan ze besteedt.

"Inderdaad ontbreekt dit in ons boek. Misschien iets voor een volgende druk. Ik geloof niet dat de media de oorzaak zijn van populisme, ze vergroten alleen wat er al is. Populisme is zowel een beweging, een ideologie, als een stijl. Populisme maakt gebruik van veel retoriek en een charismatische politieke stijl. Televisie is daarvoor een handig medium."

Je zou kunnen zeggen dat televisie in een democratie ook in het bijzonder de taak heeft visies van burgers van alle klassen en opleidingsniveaus weer te geven. Maar geldt dat ook voor het bestuur? Is daar deskundigheid en dus opleiding niet van groot belang?

"Er moeten mensen zijn die zich verantwoordelijk voelen en denken te weten waar het met het land heen moet. Er is een grote behoefte aan deskundigheid in politiek en bestuur. Daar had Plato gelijk in. Maar wat Plato over het hoofd zag, is dat er een verschil bestaat tussen beleidsvorming en beleidsuitvoering. In een democratie bepalen de leken op voet van gelijkheid de koers. Vervolgens is het aan de deskundigen en experts om het uit te voeren. Hoogopgeleiden zijn voor de agendavorming niet perse beter geschikt. De vraag waar het naar toe moet met Nederland kan niet alleen overgelaten worden aan hoogopgeleiden."

=

Mark Bovens en Anchrit Wille,
Diplomademocratie, Amsterdam,
Bert Bakker. ISBN 9789035136069
Verschijnt december 2010.

Leve de perso

nenendemocratie!

Personalistische democratie geeft gewone burgers meer greep op de politiek, herstelt het contact tussen kiezer en gekozene en biedt kansen voor meer burgerlijk engagement. GroenLinks reageert ambivalent, maar zou personalisering voluit moeten omarmen.

In een column 'De riskante personalisering van de politiek' uit november 2006 constateerde de socioloog Jacques van Doorn dat de zojuist gestreden verkiezingsstrijd sterker dan ooit op personen gericht was. Hij liet in het midden of we met die transformatie van een programmatische naar een personalistische democratie een stap vooruit of achteruit hadden gezet. Optimisten en pessimisten zouden daarover wel blijven strijden; maar wie realistisch was moest uitgaan van het feit dat de personalisering niet was terug te draaien, en dat we niet anders konden dan het spel zo goed mogelijk te spelen.

Kiezers zouden over het vermogen moeten beschikken om de politieke acteurs nuchter te beoordelen, aldus Van Doorn. Maar dat was niet zelden te veel gevraagd, en de verleiding van populisme bleef levensgroot. Anderzijds vroeg de personalisering van de politiek om 'voormannen van formaat', maar die ontbraken nu juist in de gevestigde politiek: 'Als de politiek persoonlijk wordt, zijn persoonlijkheden nodig, politici die indruk maken, die gezag en ervaring hebben. Ze moeten een snee over de wang hebben uit een oud duel en ooit het prikken van een mes in de rug hebben gevoeld van een rivaal. Ze mogen niet bangelijk zijn maar, ondanks alle peilingen, aan hun eigen standpunt vasthouden'. Helaas beschikte geen van de grote partijen op dat moment over een leider 'die een groot gebaar weet te maken en met kracht en humor een goed verhaal kan brengen. Er zit geen echte vent tussen' (NRC Handelsblad 18.11.06).

Democratische piramide

Vorm of vent? Sinds het spectaculaire optreden van Fortuyn in 2001-2002 hebben we heel wat ervaring kunnen opdoen met het persoonlijke in de politiek, variërend tussen de uitersten van Rita Verdonk (vorm zonder inhoud) en Jan Peter Balkenende (inhoud zonder vorm). Tussen die extremen in hebben we allerlei varianten van inhoudelijke vorm en vormelijke inhoud ontmoet, belichaamd door 'programmatische personen' als Wouter Bos, Jan Marijnissen, Alexander Pechtold, Femke Halsema, Peter R. de Vries, Ronald Plasterk, Job Cohen en Geert Wilders. Alleen al het noemen van dit rijtje namen bevestigt dat de personendemocratie inderdaad een riskante onderneming is, maar ook dat zij een dubbele belofte inhoudt.

Niet alleen biedt zij de kans dat meer 'voorlieden (m/v) van formaat' zich zullen

aandienen (een politieke elite die die naam waard is), maar ook dat gewone burgers via het mediacontact met en de verkiezing van die personen meer greep krijgen op het politieke proces. De kiesrechtuitbreiding aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw maakte het persoonlijke contact tussen volksvertegenwoordigers en kiezers (vanwege het censuskiesrecht toen nog een kleine groep) feitelijk onmogelijk. De ontwikkeling van politieke partijen bracht hier de oplossing, en zorgde voor een nieuwe vormgeving van de relatie tussen kiezer en parlement. Maar de elektronische mediarevolutie maakt het nu mogelijk om het persoonlijke contact tussen kiezer en gekozene te herstellen, met een schaalbereik en een intensiteit die vele malen groter zijn dan politieke partijen ooit hebben kunnen organiseren.

Directe verkiezingen van bestuurders en een verdere personalisering van de macht kunnen de 'verticale' lijn van de democratie versterken. Daardoor worden leiderschapsposities duidelijker geprofileerd, en wordt het dualisme tussen de uitvoerende macht (van burgemeesters, provinciecommissarissen en de minister-president) en de controlerende macht (van gemeenteraden, Provinciale Staten en de Tweede Kamer) sterker aangezet. De beste manier om dit dualisme te markeren is immers om beide machten uit te rusten met een afzonderlijk kiezersmandaat. Maar deze verticale functiescheiding, hoe belangrijk ook, markeert 'slechts' een nieuwe, scherpere machtsbalans binnen de politieke elite zelf (bijvoorbeeld tussen burgemeester en gemeenteraad of tussen regering en parlement). Daarnaast is het zaak om de wisselwerking tussen de politieke elite als geheel en 'het volk' meer inhoud en spanning te geven. Dat vereist een uitbreiding van de kiesmacht en de vetomacht van burgers aan de 'onderkant' van de democratische piramide.

Een meer persoonsgericht politiek stelsel biedt onvermoede kansen voor burgerlijk engagement. De vermakelijke, emotioneel geladen en intuïtieve verstandhouding tussen burgers en politici, zoals die vooral door de televisie wordt bevorderd, kan tegenwicht bieden aan de dominantie van de elite van de verstandigen, de verbaal begaafden en de kenners van het politieke jargon (zie de 'diplomademocratie' van Bovens en Wille). Ook Liesbet van Zoonen meent dat juist het format van de populaire cultuur, met zijn nadruk op personalisering en dramatisering, het politieke speelveld beter

toegankelijk maakt voor mensen die anders buitengesloten of verveeld zouden raken, omdat hun stijl en denkraam niet passen in de heersende serieuze, deliberatieve opvatting van politiek.

Mensen stemmen liever op personen dan op partijen, stelt Ed van Thijn. De bekendheid en herkenbaarheid van een politiek persoonsmerk fungeert als *shortcut* naar de politieke oordeelsvorming, en vervangt daarmee de onnadenkende, door verzuilde of klassentradities bepaalde partijloyaliteit. In een situatie van chronische informatie-overload is een algemene indruk van persoonlijke betrouwbaarheid en integriteit (of het gebrek daaraan) voldoende voor een adequate beoordeling van politici door burgers. Niet tot in detail uitgewerkte verkiezingsprogramma's, maar waarden en emotioneel geladen verhalen dragen de politieke communicatie. Die waarden en verhalen moeten worden belichaamd en verteld door karaktervolle, vertrouwenwekkende persoonlijkheden die burgers houvast geven in onzekere tijden.

Binnen GroenLinks wordt op deze personaliseringstendens nogal ambivalent gereageerd. Er is sprake van een kloofje tussen theorie en praktijk. Net als in andere progressieve partijen schrijft de mediagerichte personenpolitiek onverdroten voort, maar wordt er in de officiële gedachtevorming over democratisering besmuikt, onwennig en afwijzend op gereageerd. De campagnes zijn al sinds enkele jaren expliciet persoons- en leidersgericht, zoals ook letterlijk in strategische documenten is terug te vinden. Volgens een interne notitie uit april 2007 eist de 'mediacratie' meer aandacht voor zichtbaarheid en personalisering, en zou GroenLinks daardoor meer mensen kunnen bereiken en voor zich kunnen winnen: 'Ook onze potentiële kiezer stemt sneller op een mens dan op een standpunt. Door goed gebruik te maken van je persoonlijke leven wordt je voor de media interessanter en voor de kiezer herkenbaarder. We moeten dus ook veel meer gaan "personaliseren" om succesvoller te kunnen zijn.'

Femke Halsema's portret domineert de website van GroenLinks en siert om de haverklap de omslagen van ledenmagazines, rondzendbrieven en campagnemateriaal. Zelf deelt zij als onbetwiste twitterkoningin van Den Haag allerhande politieke nieuwtjes en avonturen met haar al meer dan 50.000 followers. De Tweede Kamercampagne van 2010 was meer dan

ooit Femke-gericht, inclusief een gefotostohpte poster waarop zij twintig jaar jonger leek. Bij de presentatie ervan zei ze: 'Ik ben mezelf als een product gaan zien en beoordelen'. Die lijsttrekkersfocus werd nog intensiever toen Halsema (een groot compliment!) door pers en collega-politici als geloofwaardige 'première' naar voren werd geschoven – in een campagne die van meet af aan door de media als een strijd om het premierschap werd voorgesteld (en door de kiezer ook zo werd beleefd).

Begrijp me goed: ik ben een voorstander van deze democratische 'leiderschaps-cultus'. Dat het 'politieke merk' Halsema bekender en populairder is dan GroenLinks moet ten volle worden uitgebuit. Het is zoals Kees Vendrik zei over haar derde termijn: 'Femke is buitencategorie'. Maar ik vind het daarom tegenstrijdig dat dezelfde Femke een meer formele vormgeving van de personendemocratie, bijvoorbeeld via de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester, blijft afwijzen als een gevaarlijke roetsjbaan in de richting van populistische 'machopolitiek', en het debat over democratische vernieuwing in haar boek *Over de Linkse Lente* (2006) afdoet als 'modieus geneuzel'. In februari van dit jaar noemde zij de direct gekozen burgemeester in een radiodebat met voorstanders als Pechtold, Verdonk en Rutte opnieuw een 'landelijk modeartikel'.

Burgemeester

GroenLinks vindt (tot nu toe) dat het politieke primaat moet blijven liggen bij de gekozen organen (de raad, de provinciale staten, het parlement), en dat directe verkiezingen van uitvoerende gezagsdragers die democratische soevereiniteit ondermijnt. Maar je kunt ook stellen dat een werkelijk dualisme op die manier nooit tot stand kan komen. Een door de raad gekozen burgemeester wordt feitelijk gekozen door de dominante partijelites; het zijn immers de politieke partijen die feitelijk de leiding hebben in de grondwettelijk 'leidende' organen. Formeel gelooft GroenLinks ook nog steeds dat personen moeten worden gekozen op basis van het ideeëngoed van de partij, en dat het dus aan de partij is om te bepalen welke personen geschikt zijn om die ideeën uit te dragen. Maar in *campaign mode* maakt zij dankbaar gebruik van het feit dat personen en ideeën in de moderne publieksdemocratie nauwelijks meer van elkaar kunnen worden gescheiden.

Laat GroenLinks daarom beginnen om de personendemocratie ook in theorie serieus

te nemen, en bijvoorbeeld (opnieuw) gaan discussiëren over het rechtstreeks kiezen van de burgemeester. Critici binnen en buiten GroenLinks menen dat dit de invoering zou betekenen van het 'eenhoofdig leiderschap' in de gemeente. Een 'potentaat' zou vier jaar lang zijn gang kunnen gaan zonder verantwoording schuldig te zijn aan de raad, hetgeen zowel de collegialiteit van bestuur als de vertegenwoordigende democratie om zeep zou helpen. Voormalig PvdA-minister Guusje ter Horst, in haar tijd als eerste burger van Nijmegen nog een verklaard voorstander van directe verkiezingen, sloot zich onlangs bij die kritiek aan. Met verve verdedigde zij de niet-politieke, bestuurlijke burgemeester die juist op grond van de Kroonbenoeming het gezag genoot dat hem boven de partijen deed staan. De politieke variant van een 'lokale regeringsleider' paste volgens haar niet in de Nederlandse politieke cultuur, die geen cultuur van leiderschap was maar van collegialiteit en compromisbereidheid.

Maar de positie van de burgemeester in de gemeentepolitiek is aan het veranderen. Zoals de politicoloog Jouke de Vries overtuigend heeft laten zien, wordt diens persoon steeds belangrijker, terwijl de democratische legitimatie voor die geprofileerde positie te wensen overlaat. Met name in grote gemeenten, waar de burgemeester tevens korpsbeheerder en voorzitter van de veiligheidsregio is, treedt een verschuiving op van collegialiteit naar een meer presidentiële en charismatische bestuursstijl. Zijn taken en bevoegdheden nemen toe bij kwesties van openbare orde en veiligheid, met name bij terrorismebestrijding, voetbal- en uitgaansgeweld en asociaal gedrag in het algemeen. Bovendien wordt de burgemeester steeds duidelijker zichtbaar in de *city marketing*, als ambassadeur van de stedelijke identiteit. Naarmate zijn representatieve taken groeien, wordt hij ook door de media als persoon prominenter voor het voetlicht gebracht. Daarom had volgens De Vries de direct gekozen, politieke burgemeester met een eigen programma en een eigen wethouders-team het logische sluitstuk moeten zijn van de Wet Dualisering.

Een verdere politisering en personalisering van het burgemeestersambt speelt dus niet alleen in op de behoefte aan leiderschap en transparante verantwoording, maar past ook beter bij de nieuwe bevoegdheden en de mediapresentie die de burgemeester zeker in de grotere steden tot het 'gezicht' van de gemeente heeft gebombar-

deerd. De verticale democratie kan daarom ook op gemeentelijk niveau beter worden verankerd via directe burgemeestersverkiezingen. Dat heeft als bijkomend voordeel dat de lokale politiek deels wordt bevrijd van de slagschaduw van de nationale politieke agenda en de belangen van landelijke partijen. Persoonsverkiezingen die de aandacht richten op lokale issues en rivaliteiten, en de burger daardoor dichter op de huid komen, ondermijnen de Haagse naasting van lokale verkiezingen en de degradatie ervan tot *second-order events*.

GroenLinks zou daarom in haar volgende verkiezingsprogramma de direct gekozen burgemeester moeten omarmen (en het referendum er weer in moeten terugplaatsen). Nog beter zou het zijn als GroenLinks in de oppositiebankjes een zodanig innige samenwerking met D66 en de PvdA zou aangaan dat deze en andere elementen van de personendemocratie – zoals directe verkiezingen van de regiocommissaris, de formateur/premier en de Europese president, en het opheffen van de voorkeursdrempel – worden opgenomen in het verkiezingsprogramma van de Progressieve Combinatie Keerpunt '14 (liever natuurlijk een eerder jaartal). Maar het zou ook zomaar kunnen dat de direct gekozen burgemeester wordt gerealiseerd door de komende VVD/CDA/PVV-coalitie, en dat Groen en ander Links het nakijken heeft.

=

Aangehaalde literatuur

- M. Bovens & A. Wille, *Diploma Democracy. On the Tensions between Meritocracy and Democracy*, Utrecht/Leiden: NOW 2009.
- F. Halsema, *Over de Linkse Lente*, Amsterdam: Bert Bakker 2006.
- G. ter Horst, 'De (on)zichtbare overheid', 11e Burgemeesterslezing, Den Haag 2007.
- D. Pels, 'Verticale democratie. Populisme en de noodzakelijke vernieuwing van de politiek', in *Humeurig volk, rusteloze politici. Jaarboek Vereniging van Griffiers 2009*. Den Haag: Sdu 2009.
- Raad voor Openbaar Bestuur, *De gekozen burgemeester: een kwestie van kiezen*. Den Haag: ROB 2003.
- Vertrouwen op democratie*, Den Haag: ROB 2010.
- J.A.A Thomassen & R.B. Andeweg, 'Fractiediscipline. Vooroordelen en misverstanden', in *Jaarboek DNPP 2005*. Rijksuniversiteit Groningen: DNPP 2005.
- E. van Thijn, 'Het stelsel op de schop: minder partijen, méér keuze', *Socialisme & Democratie* 2010, 6/7, 45-49.
- J. de Vries, 'De terugkeer van de burgemeester', 12e Burgemeesterslezing, Den Haag 2009.
- L. van Zoonen, *Entertaining the Citizen. When Politics and Popular Culture Converge*, Lanham: Rowman & Littlefield 2005.

Elite & media

Nieuwe media kunnen bijdragen aan het dichten van de kloof tussen burgers en politieke elite, maar dat wordt te weinig opgepikt.

Met de komst van nieuwe genetwerkte media verandert ook de traditionele rol van de media in onze democratie. Tot dusver beperkte de taak van de media zich tot informeren enerzijds en kritisch volgen anderzijds. Journalisten, redacteuren en andere prominenten binnen de media waren en zijn net zoveel onderdeel van de socio-economische elite als politici. Nu zijn de media voor het eerst ook een directe spreekbuis van burgers. Op het internet kunnen burgers bijvoorbeeld direct stukken van de Tweede Kamer inzien, live politieke debatten bekijken en het wel en wee van politici op sociale netwerksites volgen en daar zelf weer over berichten op blogs of profielwebsites. Politici op hun beurt hebben nu direct toegang tot burgers, bijvoorbeeld via hun eigen websites of Twitter profielen.

Velen beseffen niet welke mogelijkheden dit biedt, zoals blijkt uit een citaat van PvdA-prominent Frans Timmermans op 3 augustus 2010 op zijn Facebook-pagina: "Te leuk om niet te vertellen. Vanochtend vroeg in een stil Heerlen op weg naar het station. Bij de in opbouw zijnde markt, spreekt een zeer boze man mij aan: "Timmermans, wij moeten geen intellectuelen. Wij hebben liever Dion Graus". Ik moest vreselijk lachen, echt met tranen. Hij begreep er niets van". De website GeenStijl pikte het citaat op en velde een snoeihard oordeel over Timmermans als een ouderwetse PvdA-regent die het gewone volk te min vindt.

Dit raakt aan een onderliggend probleem: in tegenstelling tot wie zij zouden moeten vertegenwoordigen is de meerderheid van de politici hoogopgeleid en woont in de Randstad; het beroep van volksvertegenwoordiger is eerder een carrièrestap dan een roeping. Bovendien is de oude verbinding tussen de maatschappelijke onderlaag en linkse partijen is verdwenen. Niet voor niets hebben hebben authentieke,

daadkrachtige politici met een missie veel aanhang in zowel linkse als rechtse hoek.

In deze situatie van afnemend vertrouwen in politici en politieke partijen kunnen de nieuwe media bijdragen aan het dichten van de kloof tussen burgers en politieke elite.

Veel auteurs, zoals Yochai Benkler, roemen de opkomst van een nieuwe genetwerkte informatiesamenleving waar burgers veel actiever deel kunnen nemen aan het democratische proces dan voorheen. Media verworden in deze visie van een doorgeefluik en waakhond naar een real-time, burgergedreven, interactief platform waar burgers direct de overheid kunnen controleren en ter verantwoording kunnen roepen en zich politiek kunnen organiseren. Je zou denken dat politici en journalisten blij zouden zijn met deze ontwikkeling. Maar ook hier geldt dat verandering pijn doet. Pijn die voornamelijk gevoeld wordt door een elite die macht kwijtraakt aan een grotere groep burgers. Zo zien we continu discussies opdoemen over het gebrek aan kwaliteit in online media, over platte discussies, over gebrek aan kennis en begrip bij het brede publiek. In plaats van blij te zijn over het emancipatoire karakter van de nieuwe media en deze te gebruiken om weer echte volksvertegenwoordigers te worden, wordt er veel geklaagd door politici maar ook door journalisten over onwetende en ontevreden burgers. Vaak worden zelfs belangrijke maatschappelijke discussies op sociale media platforms genegeerd door traditionele media en de politiek, zoals de islamdiscussie op de discussiefora van de *Libelle*.

Toch zijn er al verschillende voorbeelden van een intensievere dialoog tussen burger en volksvertegenwoordigers. Ook in Nederland. Met name het medium Twitter wordt veelvuldig gebruikt door Nederlandse politici. Zo stelt Maxime Verhagen concrete vragen aan burgers via Twitter, discussieert Rita Verdonk regelmatig met haar achterban en doet Diederik Samson live verslag van verschillende gebeurtenissen (zoals de klimaatop in Kopenhagen).

Helaas is het algemene beeld van het gebruik van sociale media door politici teleurstellend. Veel politici gebruiken nieu-

we media op een traditionele manier die meer bij massamedia past; vaak voor voorlichting, *personal branding* of beïnvloeding van de beeldvorming. Jack de Vries spande lange tijd de kroon met het online spinnen van informatie. Naar aanleiding van de presentatie van de commissie-Davids twitterde hij bijvoorbeeld: "Davids ontkracht alle spannende verhalen over militaire inzet en benoeming SG Navo van de afgelopen jaren. Mooi zo." Femke Halsema reageerde: "Ik kan mij vergissen maar @JackdeVries lijkt een paar conclusies over Irak over het hoofd te zien."

Sociale media bieden veel mogelijkheden voor politici om het volk beter te vertegenwoordigen. Statistieken van verschillende sociale netwerksites laten zien dat er een steeds bredere en stabielere basis van gebruikers ontstaat. De online sociale netwerken bieden mogelijkheden die traditionele media niet bieden, namelijk een continue en directe toegang tot het electoraat. Zo heeft Obama op Facebook alleen al toegang tot dertien miljoen burgers, die hun mening willen geven, kennis willen delen en mee willen denken. Onderwijzers, juristen, studenten, kroegbazen. Niet eerder was de toegang tot kiezers zo direct, constant en wijdverbreid. De enige vraag die de huidige generatie politici zich moet stellen is of ze klaar is om een gelijkwaardige dialoog aan te gaan met de burger. Want als er één wet is die de huidige burger kenmerkt is het wel de volgende: hij of zij praat terug.

=

Een langere versie van dit artikel met literatuurverwijzingen is te lezen op: www.dehelling.net

3.7. ENKELE MINVATTINGEN
8.2. STAANDEN VAN ZAKEN?
7.2. DE OPLOSSING
6.1. HET
ANT-
WOORD
AGL
SING

DOEN LAAT
in groen de sp
GOVERNMENT
VATTINGEN
Kopen
leiden
Kopen
leiden
Kopen
leiden

Groene democratis

Voorstellen tot democratische vernieuwing houden vaak een stevige kritiek in op het middenbestuur. Een poging tot een andere visie op de drie lagen van het huis van Thorbecke.

De klok kan er nog niet op worden gelijkgezet, maar het lijkt haast onvermijdelijk dat eens in de zoveel jaar de discussie over het middenbestuur oplaait. Meestal gebeurt dit zo rond de verkiezingen voor de Provinciale Staten, wanneer commentatoren elkaar beconcurreren in het schrijven van zo zuur mogelijke stukjes over deze 'overbodige' bestuurslaag. In het afgelopen jaar klonk naast deze geringe waardering ook de klacht over de (vermeende) rijkdommen van de provincies. Vanuit het landelijke perspectief van miljardenbezuinigingen lijkt het middenbestuur een interessant doelwit. Gretig hadden bijna alle politieke partijen honderden miljoenen uit het Provinciefonds als bezuiniging in hun verkiezingsprogramma's opgenomen.

Overdreven gesteld wordt de discussie over het nut en toegevoegde waarde van het middenbestuur al gevoerd sinds de Grondwetsherziening van 1848. Het huis van Thorbecke is vele malen definitief achterhaald verklaard en even zo vaak vurig verdedigd. Een rijke stoet aan commissies heeft zich gebogen over het middenbestuur of regionale ontwikkeling: Geelhoed, Toonen, Kok, Ladders, Oosting, Mans, Noordanus. Dat zijn ze nog lang niet allemaal; er bestaan talloze rapporten die taken willen toevoegen aan het middenbestuur of ze juist weghalen, die willen splitsen en specialiseren of juist saneren en samenvoegen.

Misplaatst

Wat opvalt, is dat de discussie over het bestuurlijk stelsel in Nederland nogal rommelig wordt gevoerd, waarbij allerlei zaken op één hoop worden gegooid. Soms gaat het over democratie en legitimiteit, een andere keer over herkenbaarheid en gemeenschap en dan weer over prestaties en efficiency. Bovendien hebben de oplossingen die worden gepresenteerd vaak weinig te maken met de feitelijke problematiek van het middenbestuur.

Recente veranderingen in het bestuurlijk

stelsel laten een merkwaardige omgang met het Huis van Thorbecke zien. Aan de ene kant wordt de driedeling gemeente-provincie-Rijk bijkans heilig verklaard. Dit overigens met een misplaatst beroep op Thorbecke, die juist vanuit een organische staatsleer deze indeling niet voor de eeuwigheid had bedoeld en zorgde dat provincies kunnen ontstaan en verdwijnen bij (gewone) wet. Aan de andere kant wordt er vrijelijk met taken heen en weer geschoven – voornamelijk van boven naar beneden in de vorm van decentralisatie – en worden nieuwe tussenlagen en bestuurlijke hulpconstructies in het leven geroepen.

Opvallend is dat deze herschikking en herinrichting een grote mate van (politieke) willekeur kent. Wie verwacht dat achter deze bewegingen een visie schuilgaat op het vraagstuk van de gewenste schaalgrootte en het juiste niveau waarop problemen aangepakt dienen te worden, komt bedrogen uit. De argumentatie komt meestal niet verder dan vage noties als 'dichter bij de burger' of 'betere uitvoering'. Ook het GroenLinks-programma maakt in het pleidooi voor een krachtig en slank bestuur noodzaak en doel onvoldoende duidelijk. Die onduidelijkheid geldt met name voor de criteria die worden gehanteerd bij het veranderen of verplaatsen van taken. De concrete uitvoering wordt wel genoemd: verkleining van het aantal ministeries, samenvoeging van provincies en waterschappen tot maximaal zeven landsdelen en verdere verschuiving van taken naar gemeenten (die op hun beurt bij voorkeur groter moeten worden).

Hoe zou een groene visie op het middenbestuur eruit kunnen zien? Voor ik aan die vraag toe ben, eerst iets over de soms wat gespannen verhouding van groen denken met democratie. Verschillende groene denkers prefereren een 'autoritair' of een 'anarchistisch' alternatief voor democratie, omdat daarmee een duurzame en solidaire samenleving dichterbij zou komen dan via democratische weg. Het eerste perspectief stelt dat veel burgers uit zichzelf niet voor een ecologisch verantwoorde inrichting van de samenleving zorgen en dat daarom sterk optreden van bovenaf nodig is om de noodzakelijke maatregelen te nemen. Het tweede perspectief wil juist de rol van de (centrale) staat terugdringen en op een zo laag mogelijk niveau burgers zelf de verantwoordelijkheid geven voor hun omgeving.

In de praktijk blijkt de verhouding met democratie wat minder spanningsvol en is het 'radicale alternatief' inmiddels vervan-

gen door de ambitie tot vergroening van de bestaande liberale democratie. Allereerst betekent dit een nadruk op meer elementen van directe democratie, als aanvulling op de vertegenwoordigende democratie, vooral in de vorm van referenda. Bovendien wordt gepleit voor meer deliberatieve vormen van besluitvorming, waarmee ook aan de groene wens tot gelijkwaardige, niet-hiërarchische communicatie over en weer tegemoet wordt gekomen.

Dit leidt niet direct tot een antwoord op de vraag welke taken op welk niveau thuis horen en hoe de verhouding tussen overheid, markt en individu zou moeten zijn. Het is een thema waar in het groene denken nauwelijks aandacht aan wordt besteed, vanuit de neiging om de (politieke) inhoud voorop te stellen en structuren daaraan ondergeschikt te maken. Idealen voor de samenleving als pacifisme, gelijkheid van man en vrouw en milieubewustzijn laten zich niet zo eenvoudig in een staatsvorm of bestuurlijke indeling vertalen. Maar het is wel de moeite waard na te gaan hoe een groene visie een alternatief kan zijn voor het discours van bestuurlijke drukte en efficiëntie.

Zeggenschap

In twee opzichten kan een groene visie een duidelijke meerwaarde hebben. Democratie heeft volgens die visie namelijk niet alleen betrekking op hoe een land wordt bestuurd, maar ook op hoe de samenleving is ingericht. Het gaat behalve om de (grond)rechten van de burger ten opzichte van de overheid ook om rechtvaardigheid, eerlijke verdeling van welvaart en duurzaamheid. Met andere woorden: een samenleving waarin grote sociaal-economische ongelijkheid is en die ecologisch onverantwoord is, vertoont daarmee ook democratisch gebrek.

Bovendien legt een groene visie de nadruk op democratie als *rule by the people*, waar het in de praktijk vooral *rule for the people* is. In plaats van politici en bestuurders die vooral bezig zijn met het 'verkopen' en 'communiceren' van hun beleid, wordt invloed en zeggenschap bij (organisaties) van burgers gelegd. De eigen verantwoordelijkheid van burgers is dan geen afschuifmechanisme van de overheid, maar een manier om burgers op hun eigen omgeving invloed te laten uitoefenen. Zonder overigens die burger te idealiseren en met het besef dat veel vraagstukken niet in de achtertuin op te lossen zijn.

Ten opzichte van liberalisme, christendemocratie

ering in de provincie

cratie en sociaaldemocratie maakt 'groen' geen uitgesproken keuze over de vraag waar de primaire verantwoordelijkheid voor een democratische samenleving ligt. De staat, de markt, de gemeenschap, het individu? Er zijn zowel individualistische als collectivistische stromingen herkenbaar, denkbeelden die de overheid of die de burger centraal stellen. De eerste uitdaging is dan ook om preciezer te bepalen welke taken bij de overheid horen en welke niet. Onlosmakelijk daarmee verbonden is de vraag wie of wat het 'vehikel' is om de veranderingen in de samenleving te bewerkstelligen. Meer van bovenaf vanuit een centraal gezag of meer van onderop? Welke overheidstaken lenen zich daar het beste voor? Vervolgens is de vraag aan de orde hoe die taken het beste over de verschillende bestuurslagen worden verdeeld.

Het abstracte groene ideaal van een gedecentraliseerde democratie stuit hier op haar eigen grenzen. Het adagium *think globally, act locally*, blijkt in de praktijk niet onproblematisch. Ten eerste omdat de relatie tussen die hooggestemde idealen en het handelen in de eigen omgeving niet zo eenvoudig is te leggen. Wat moet je precies doen? Hoe brengt een kleine individuele bijdrage een duurzame en sociale wereld dichterbij? Ten tweede omdat de praktijk van alledag leert dat niet iedereen zich uit eigen beweging gedraagt als solidaire, pacifistische en milieubewuste wereldburger. Ten derde omdat naast mondiaal *denken* vaak ook Europees of mondiaal *handelen* nodig is. Veel problemen, zeker die verbonden zijn met ecologie, vereisen door aard en omvang een aanpak op veel grotere schaal.

Bestuurlijk bos

De discussie over structuren en bestuurslagen moet daarom niet uit de weg gegaan worden. Maar dan wel met een hele andere insteek. De kunst zal zijn om tegenover het gangbare discours te laten zien dat democratie meer is dan de juiste output op het juiste moment voor het juiste bedrag. Te vaak wordt in de discussie over bestuurslagen de indruk gewekt dat het vooral een soort van technische kwestie is. Alsof het mogelijk is waardenvrije criteria te bedenken die leiden tot een optimale verdeling van taken en de geschikte schaal voor elke probleem. De vraag wat je op welk niveau regelt, is meer dan een kosten-batenafweging, het is bij uitstek een politieke vraag: wat zijn de doelen die ik wil bereiken en hoe zijn mijn idealen het beste te verwezenlijken?

Dit wijst op de spanning tussen *taak* en

territorium. Er zijn functies of taken die bij de overheid horen. Hoeveel dat er zijn en welke dat precies zijn, is mede een kwestie van ideologie, maar in de loop van de tijd heeft zich dit voor een groot aantal taken behoorlijk uitgekristalliseerd. Met recente ervaringen nog vers in het geheugen, is bovendien de neiging tot privatiseren en liberaliseren fors verminderd.

Tegelijk is er de territoriale dieldeling van Nederland, waarbij ik het Europese niveau even buiten haakjes zet. De taken van de overheid zijn niet zomaar één op één aan een bepaald schaalniveau te koppelen. Dat geeft de taak als zodanig niet aan, zoals ook blijkt uit het recent vaker klinkend advies om niet meer dan twee bestuurslagen bij een probleem betrokken te laten zijn. Eerder is deze koppeling historisch gegroeid en daarmee is ze veranderlijk. Als voorbeeld de jeugdzorg: nog niet zo heel lang geleden werd dit op landelijk niveau geregeld, vervolgens kregen de provincies de verantwoordelijkheid en nu lijkt het erop dat dit wordt doorgeleid naar de (centrum)gemeenten.

Zeker theoretisch is er een oneindige hoeveelheid combinaties mogelijk van taken en territoria. Maar het moet voor de burger nog wel te volgen zijn. Immers, op de achtergrond speelt onherroepelijk de vraag van democratische legitimatie. Het eerste probleem is dat het vaak nauwelijks nog duidelijk is wie waarop aangesproken kan worden. De kans is groot dat een burger verdwaalt in het bestuurlijke bos, zeker bij beleid dat zich op de grensvlakken afspeelt. Te gemakkelijk verwijzen de verschillende bestuurslagen naar elkaar. Een tweede probleem is dat wat vanuit bestuurlijk opzicht een geschikte en efficiënte combinatie kan zijn van taak en territorium (stadsregio's, regionale uitvoeringsdiensten, intergemeentelijke samenwerking) constellaties oplevert die democratisch gebrekkig zijn, om het mild uit te drukken. In al deze hulpconstructies is immers één constante afwezig: de burger.

Bij alle gemopper en geklaag over bestuurlijke drukte moet bedacht worden dat het vooral gaat om *anecdotal evidence*. Menig bestuurder kan vertellen over het zoveelste overleg waarbij zij met vrijwel dezelfde personen aan tafel zat; alleen de naam van het overleg en de vergaderzaal waren anders. De suggestie die wordt gewekt is dat het met minder bestuurders, minder volksvertegenwoordigers en minder ambtenaren allemaal beter en doelmatiger zou worden. Maar een degelijke (wetenschappelijke) onderbouwing

voor zoveel overlap of dubbel werk ontbreekt ten enen male. Zowel bij de analyse als bij de oplossing zijn de nodige vraagtekens te zetten.

Bovendien wordt te makkelijk vergeten dat betrokkenheid van verschillende partijen of verschillende overheden ook tot doel heeft de machten onderling in balans te houden. Dan is het goed wanneer bijvoorbeeld een provincie gemeenten tot de orde roept die allemaal hun eigen bedrijventerrein willen ontwikkelen. Niet de bestuurlijke drukte als zodanig lijkt mij het probleem, maar de mate waarin wat daar besloten wordt inzichtelijk is en of er democratisch verantwoording wordt afgelegd. Deze zaken zouden boven een criterium als efficiëntie moeten staan.

Nauw verbonden met de klaagzang over bestuurlijke drukte is het idee dat door de huidige indeling beleidsdoelen niet gehaald worden of prestaties achterblijven. Illustratief is de reactie wanneer 'uit onderzoek blijkt' dat een regio uit een of andere top vijf geduikeld is. Dan klinkt de roep om meer samenwerking, opschaling of fusie en worden ideeën als één noordelijke provincie of een Randstadautoriteit weer uit de la gehaald en afgestoft. Uiteraard is het zorgelijk wanneer wat wenselijk is voor de samenleving niet wordt bereikt dan wel vertraagd of verkeerd. Maar wanneer ook hier vooral vanuit efficiency wordt gedacht en fictieve lijstjes in plaats van uit wat democratisch wenselijk is, schiet de discussie haar doel voorbij.

Remedie

Wat betekenen de groene uitgangspunten van democratie als kenmerk van de samenleving en eigen verantwoordelijkheid van burgers voor het Huis van Thorbecke? Allereerst ligt het voor de hand de grote vraagstukken van sociale rechtvaardigheid en duurzaamheid op het nationale niveau te plaatsen. Weliswaar is dat niet de schaal waarop de (georganiseerde) burger direct verantwoordelijkheid kan nemen, maar het is wel de plek waar professionele burgers dat namens hen doen: politiek als beroep. Aan hen is ook de dure plicht om niet simplistisch te denken vanuit *value for money*, maar de grotere idealen dichterbij te brengen.

Om praktisch invulling te geven aan het democratisch ideaal van volwaardige deelname van iedereen, is de gemeente bij uitstek geschikt. Hier kan de verantwoordelijkheid van de burger voor zijn eigen ontwikkeling en de zorg voor de omgeving invulling krijgen. Wel moet aangetekend worden dat veel gemeenten nu al zuchten onder een groot

aantal taken en dat het geen mechanisme van 'over de schutting gooien' moet worden. Wanneer gemeenten daadwerkelijk op de zelforganisatie van burgers durven te vertrouwen, is de kans echter groot dat de last eerder lichter dan zwaarder wordt.

Dat betekent dat de provincie weer echt de rol van tussenlaag, schakel tussen Rijk en gemeenten op zich nemen. In een meer apolitieke setting, meer toezicht en controle, meer beheer: het stellen van kaders en randvoorwaarden. Dit is geen pleidooi voor een gesloten huishouding: juist omdat taken en territoria op zoveel verschillende manieren te koppelen zijn, heeft het geen zin en is het contraproductief dat zogenaamd precies te willen inperken. Maar het betekent wel een einde aan de provincie als ondernemer, als uitvoerder, een eind aan de opeenstapeling van *grands travaux*. In zo'n setting heeft de provincie de mogelijkheid te gaan lijken op het groene idee van een deliberatieve democratie.

Of dat leidt tot minder provincies, grotere gemeenten en meer centralisatie, is niet op voorhand te zeggen. De essentie is dat zeggenschap en uitvoering zo dicht mogelijk bij elkaar liggen. Wie de besluiten neemt, moet ook zelf (mede) verantwoordelijk zijn voor het bereiken van de beoogde doelen. Waar niet de overheid, maar de burger dat kan, moet hem die gelegenheid worden geboden. Niet alleen draagt dat bij aan het plezier en de motivatie tot goede uitvoering, het zou tevens kunnen leiden tot grotere transparantie en sterkere democratische controle. Hopelijk is het ook een remedie voor de al te sterke fixatie op vermeende efficiëntie en schaalvoordelen en ongenueanceerde pleidooien voor groter en minder.

=

LITERATUUR

- Commissie-Kalden, '18. Openbaar Bestuur', www.minfin.nl/dsresource?type=pdf&objectid=minfinbeheer:73767&versionid=&subobjectname=
- Michael Saward, 'Green Democracy' in Andrew Dobson & Paul Lucardie (ed.) *The Politics of Nature: Explorations in Green Political Theory*. London, Routledge 1993.
- Robyn Eckersley, *The Green State. Rethinking Democracy and Sovereignty*. Cambridge, MIT Press 2004.
- Douglas Torgerson, 'Constituting Green Democracy: A Political Project', *The Good Society* 2008, 17(2), 18-24.

Varkens worden door heel Europa vervoerd, vaak onder erbarmelijke omstandigheden.

Een beeld uit een film van Stichting Varkens in Nood.

Bron: http://www.varkensinnood.nl/misstanden_bij_varkens_foto_en_filmmateriaal.htm.

Brabantse lezers van de Helling kunnen daarnaast ook kijken op www.megastallen-nee.nl

het

Verbeter Brussel,

In Brussel gaapt een democratisch gat. De Europese besluitvorming is onvoorspelbaar en stroperig en er is gebrek aan Europees publiek debat. Maar aanpassingen aan het Europese bouwwerk zijn niet genoeg, in Nederland is een culturomslag nodig.

Het is intussen vijf jaar geleden dat de politieke elite werd opgeschrikt door het 'nee' van de Nederlandse kiezer tegen de Europese Grondwet. Het was de afstraffing van een laffe campagne. Het kabinet hanteerde de weinig sprankelende leuze 'Europa, best belangrijk'. Minister Zalm voelde zich te goed om te flyeren. Ook GroenLinks voerde maar zuinigjes campagne, met de defensieve slogan 'Een beter Europa begint met een ja'. Het kabinet concludeerde nadien dat Nederland tegen de Grondwet had gestemd omdat daarin over een Europees volkslied en een Europese vlag werd gesproken en omdat Nederland teveel betaalde aan Brussel. Zo werd een potentieel interessant debat gereduceerd tot symboliek en geld. De discussie had moeten gaan over drie kernvragen:

- Waarom hadden we nu ook weer de Europese Unie? Waar houdt die EU op en begint Nederland?
- Is een Europese democratie theoretisch mogelijk? En wat moet daarvoor in Brussel veranderen?
- En wat moet er in Nederland veranderen om mee te werken aan die Europese democratie?

Pas als deze drie kernvragen beantwoord zijn kunnen we over afgeleide vraagstukken, zoals hoeveel geld Brussel mag kosten, een zinnige discussie voeren. Tot die tijd dreigt het maatschappelijk debat te blijven hangen in een simplistisch voor of tegen de EU, waar de tegenstanders het veel makkelijker hebben omdat ze rare uitspattingen zoals de dubbele vergaderplaats van het Europees Parlement niet hoeven uit te leggen. Hieronder geef ik mijn antwoord op de drie kernvragen, vanuit een groen, Europees perspectief.

Politieke unie

Nederland heeft belang bij de grensoverschrijdende Europese markt. Dat is tegenwoordig het meest gebruikte argument voor de EU. Zelfs een eurosceptische partij als de PVV ziet het nut van de interne markt. Maar voor die gezamenlijke marktregels hoef je geen hele Brusselse democratie op te tuigen. In die zin is de PVV consistent als zij het Europees Parlement wil afschaffen en het aantal Europese ambtenaren wil terugdringen.

Waarom dan wel een Europese Unie? Waar het politici de afgelopen jaren niet is gelukt om de EU uit te leggen, schiet de economische crisis te hulp. Die laat ons pijnlijk voelen dat de globalisering van de politiek decennia achterligt op de globali-

sering van markten. Het bedrijfsleven is al lang internationaal: een lekkende oliebuis in de Golf van Mexico heeft direct gevolgen voor de positie van BP in Rusland. De bankencrisis van 2008 liet zien hoezeer ook financiële markten internationaal verweven zijn. Het omvallen van een Amerikaanse zakenbank leidde een wereldwijde recessie in. De klimaattop in Kopenhagen toonde aan dat individuele Europese landjes kansloos zijn in het grote geopolitieke spel. Minister Cramer, die in Kopenhagen rondliep namens zeventien miljoen Nederlanders, speelde geen rol van betekenis, net zo min overigens als bondskanselier Merkel namens tachtig miljoen Duitsers.

Hier ligt de noodzaak van een EU. We geven geen soevereiniteit af als we iets op Brussels niveau willen regelen, maar we proberen juist de soevereiniteit terug te pakken die we kwijtgeraakt zijn aan mondiale markten en de geopolitiek. Wie weigert om nog maar enige bevoegdheid te delen met 'Brussel' legt zich neer bij een nationale politiek die geleidelijk aan relevantie verliest. De Haagse debatten over koopkrachtplaatjes worden simpelweg overruled door Wall Street of de Londense City.

Als de mondiale ontwikkelingen iets duidelijk maken, dan is het wel dat een politieke Unie hard nodig is. Met de invoering van de euro is die keuze feitelijk ook gemaakt. Een muntunie vraagt, nog veel meer dan een gezamenlijke markt, om een voortdurende inmenging in de binnenlandse politiek van de deelnemende landen en om een gezamenlijk extern optreden. Dat is de Europese burgers helaas niet verteld toen de euro werd ingevoerd. Het wordt tijd dat politici dat verzuim goedmaken.

Onvoorspelbaar

Dat brengt me bij de volgende vraag: hoe ver reikt zo'n politieke unie? De eerlijkheid gebiedt me te zeggen dat ik dat niet volledig kan overzien. De vervlechting van Europese landen is een uniek project. Dat betekent ook dat we een proces ingaan waarvan we menig parameter niet kennen. In een theoretische uitwerking is het logisch om een federaal Europa te construeren waarin een Europese regering bevoegd is voor beleidsterreinen waarvoor de nationale staten een maatje te klein zijn, zoals buitenlandse politiek, economisch beleid, milieubeleid en migratiebeleid. Onderwerpen als onderwijs, cultuur en sociale zekerheid kunnen goeddeels aan de lidstaten worden overgelaten.

begin in Den Haag

We hebben echter geen Europese regering. Omdat we voor het eerst in de geschiedenis vrijwillig zeggenschap overhevelen naar een supranationaal niveau, hebben we gekozen voor een stapsgewijze aanpak. Dat heeft ons bij de huidige hybride constructie gebracht: een Europese Commissie die initiatiefrecht heeft voor nieuwe wetten en twee wetgevende instanties die de wetsvoorstellen moeten goedkeuren: het Europees Parlement als vertegenwoordiging van de burgers en de Raad van Ministers als vertegenwoordiging van de lidstaten. Maar ook een Europese Raad van regeringsleiders, met een vaste voorzitter, die de Europese Commissie onder curatele probeert te stellen, de wetgeving soms naar zich toetrekt en geïmproviseerde besluiten neemt als zich nieuwe problemen aandienen waarvoor de bevoegdheden van de EU tekortschieten. Dat levert een stroperige besluitvorming op, wat een direct gevolg is van de stapsgewijze aanpak van de Europese integratie. Elke stap verder moet worden goedgekeurd door de inwoners van die politieke Unie. De Grondwetcampagne in 2005 heeft laten zien hoe lastig het is om mensen uit te leggen waarom we verder willen.

En dus zetten we nieuwe hybride stappen binnen die toch al lastig uit te leggen hybride constructie. Een voorbeeld is de nieuwe Europese minister van Buitenlandse Zaken, die we zo niet mogen noemen dankzij de aversie van de Nederlandse regering tegen 'superstaat'-symbolen. Ja, we willen ons buitenlands beleid in Europees verband voeren en ja, we willen dus een Europese diplomatieke dienst. Maar nee, dat buitenlands beleid mag niet helemaal in Brussel komen te liggen en het Europees Parlement mag er niet te veel over te zeggen krijgen. Dus hebben we nu een 'Hoge Vertegenwoordiger', Catherine Ashton, die zowel lid is van de Europese Commissie als voorzitter is van de Raad van Ministers van Buitenlandse Zaken, maar alleen namens de EU mag spreken wanneer de lidstaten het eens zijn. Een haast onmogelijke positie, die echter logisch voortvloeit uit het feit dat we slechts kleine stapjes durven zetten op weg naar die politieke Unie.

En daarom weet ik niet goed waar het zal eindigen. Een Europese federatie biedt het meest heldere model. Maar maatschappelijke acceptatie en dus de politieke moed om verdere stappen te verdedigen zijn ook cruciaal in een democratie. Crisissituaties, zoals het dreigende failliet van Griekenland, leiden tot onverwachte doorbraken die weer een nieuwe werkelijkheid scheppen.

Het project Europa zal daarmee altijd een forse dosis onvoorspelbaarheid aankleven, hoezeer je ook visionair probeert te zijn als politicus, wat we ook proberen bij GroenLinks: zie bijvoorbeeld de 2030-scenario's in het Europese verkiezingsprogramma van 2009.

Spierballen

Een onvoorspelbaar proces met een stroperige besluitvorming en uit nood geboren doorbraken: geen ingrediënten voor een soepel functionerende Europese democratie. Helemaal niet omdat Europese onderwerpen zelden van groot belang worden geacht in een publiek debat. Zelfs verkiezingen voor het Europees Parlement draaien nogal eens uit op nationale 'afrekeningen' met de zittende regering.

Het is hoog tijd om de Europese verkiezingen echt te koppelen aan het 'Brusselse' beleid. De stembusstrijd moet een strijd om de macht in Europa worden. Op dit moment wordt alleen het Europees Parlement verkozen. Dat parlement moet een nieuwe Commissie goedkeuren, maar verder houdt het wel op. En dat terwijl je de Europese Commissie best kunt vergelijken met een regering – een soort van zakenkabinet. De Eurocommissarissen moeten voor elk van hun voorstellen wisselende meerderheden zoeken: zowel in het Europees Parlement als in de Raad van Ministers. Een goed Commissaris weet die meerderheden met de juiste argumenten en concessies te verkrijgen en wordt beloond met een nieuwe zittingstermijn. Falende Commissarissen komen niet terug.

Maar als we de parallel trekken met een zakenkabinet zitten er nog veel hiaten in de structuur. Ten eerste is de benoeming van de Commissie amper gekoppeld aan de uitslag van de Europese verkiezingen. De Europese regeringsleiders rekruteren uit eigen kring de kandidaat-Commissievoorzitter tegen wie de minste bezwaren bestaan. Elk land draagt vervolgens zijn eigen Eurocommissaris voor, op grond van obscure binnenlandse compromissen. Het gevolg is een Europese Commissie met meer liberale Commissarissen dan sociaal-democratische, ondanks een verkiezingsuitslag die de sociaal-democraten duidelijk meer stemmen gaf dan de liberalen. Het is hoog tijd voor Europese kieslijsten, met lijsttrekkers die namens hun politieke familie kandidaat zijn voor het Commissievoorzitterschap of het Europese ministerschap van Buitenlandse Zaken. Dan mag de kandidaat-Commissievoorzitter van winnende Europese partij of partijencombinatie als

eerste proberen een Commissaristenteam samen te stellen dat op de goedkeuring door het Europees Parlement kan rekenen.

Het Europees Parlement is nog niet steeds bevoegd om Europese Commissarissen individueel weg te stemmen. De facto heeft het parlement die macht wel opgeëist bij de benoeming van een nieuwe Commissie. Maar het Europees Parlement zou vaker dan eens in de vijf jaar spierballen moeten tonen, door ook eenmaal benoemde Eurocommissarissen tot aftreden te dwingen wanneer zij falen. Een parlement moet niet alleen zijn stempel zetten op wetgeving – dat doet het Europarlement meer dan nationale parlementen – maar ook zichtbaar controle op de macht uitoefenen. Dan dringen Europese controverses vaker door tot de nationale openbaarheid.

Achter het net

Te vaak wordt bij het dichten van het democratisch gat louter gedacht aan Brusselse aanpassingen van het Europese bouwwerk. Een belangrijke verandering moet juist in Den Haag plaatsvinden: zolang Europese onderwerpen niet leven in de nationale politieke arena, is elke Brusselse innovatie een druppel op een gloeiende plaat.

Zo moet Den Haag veel sterker participeren in de vroege fases van de Europese besluitvorming. Het beeld van eigengereide Brusselse bureaucraten klopt niet: Brussels beleid komt pas van de grond na zeer veel formele en informele consultaties, zowel in Brussel als in de nationale hoofdsteden. Het belang van die consultaties volgt alleen al uit de besluitvormingsprocedure: de Europese Commissie moet een dubbele meerderheid zien te verwerven voor haar voorstellen, zowel onder de 736 parlementsleden als onder de 27 lidstaten. Dankzij de vele informele en formele stappen in het besluitvormingsproces krijgt de Commissie in beeld hoe zij een wet moet schrijven om die meerderheden te krijgen. Voor lidstaten betekent dat: als je pas mee gaat doen in de officiële besluitvormingsfase, vis je meestal achter het net en kun je de Europese wetten hoogstens nog bijschaven.

Formeel begint de Commissie vaak met een Groenboek, vervolgens een Witboek, om pas daarna met een wetsvoorstel te komen. Eerst een ontwerprijtlijn, die lidstaten nog vrijheid laat bij de wijze van implementatie, en uiteindelijk eventueel een verordening, die meteen kracht van wet heeft.

Informeel wordt er voortdurend afge-

30 Verbeter Brussel, begin in Den Haag

tast. Elk lidstaat heeft een Permanente Vertegenwoordiging in Brussel, met ambtenaren op elk beleidsterrein. De Commissie polst die PV's dagelijks. Voor Nederland alleen al werken er ongeveer 75 mensen op de PV. Via hen communiceert de Nederlandse regering informeel wat Nederlands opstelling zou kunnen zijn bij een nieuwe wet. Als de Tweede Kamer dichter op dit proces wil zitten, moet zij dus al in een vroeg stadium de verantwoordelijke minister in de Kamer vragen wat Nederland wil met bepaalde wetten, en bijsturen wanneer dat nodig is.

Is dat mogelijk? Ja, de Tweede Kamer is sinds een aantal jaar een groep ambtenaren rijker die alle processen in Europa volgt en die dus ook weet welke wetten eraan zitten te komen. En natuurlijk heeft elke partij ook Europarlementariërs, die eveneens door de Commissie worden benaderd over aanstaande wetsvoorstellen. Wachten op officiële Brusselse documenten is niet nodig. Zo weet iedereen in Brussel nu al dat de Commissie met voorstellen voor de pensioenen gaat komen, voor de Europese energievoorziening in 2050 en voor de nieuwe meerjarenbegroting van de EU. Het Nederlandse standpunt in die dossiers is nog niet vastgesteld, maar wordt al wel informeel gecommuniceerd in Brussel. Als Kamerleden de ministers hierover eerder aan de tand voelen, worden zijzelf én de burgers minder snel overvallen door nieuwe Brusselse plannen.

De Europese democratie is nog steeds gemankeerd en vraagt om verdere verbeteringen. Maar door Brussel de rug toe te keren versterken we de Nederlandse soevereiniteit allerminst. We leveren ons dan uit aan de anonieme krachten van geglobaliseerde markten. Nederland moet een constructieve rol spelen binnen de EU, opdat de EU een wereldspeler kan worden. Brussel moet daartoe veranderen, het Europees Parlement assertiever worden, maar net zo belangrijk is het besef in Den Haag dat Europese politiek ook via de informele route loopt. Die informele processen zijn te verenigen met de democratische rol van een volksvertegenwoordiger: zoek de onderwerpen die een grote impact gaan hebben en zorg voor vroegtijdige inmenging en debat. Alleen zo benut Nederland zijn invloed in Brussel ten volle en krijgen burgers de informatie waar zij recht op hebben. Ook al kun je als politicus moeilijk 'scoren' met Europa, het project is uniek en waardevol genoeg om ervoor te vechten.

=

Kunstenaar Sammy Baloji (DR Congo, 1978) onderzoekt de Afrikaanse geschiedenis en identiteit. In *Mémoire* monteert hij archiefbeelden van Congolese arbeiders in eigen foto's van gehavende landschappen – waar ooit de koloniale machthebbers zich uitleefden voor eigen gewin.

Een land kan zich niet ontplooiën zolang het de trauma's uit het verleden niet onder ogen ziet, aldus Baloji. Hij ontving in 2009 een Prins Claus Prijs en exposeerde onlangs in Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond, vanwege de vijftigjarige onafhankelijkheid van Congo.

democratie

Rond 1960 werden veel Afrikaanse landen onafhankelijk. Na het tijdperk van kolonisatie volgde het tijdperk van zelfbestuur. De bemoeienis van het Westen bleef, waarbij invoering van vrije verkiezingen dikwijls een voorwaarde voor hulp was. Wat heeft vijftig jaar democratisering Afrika gebracht?

Het lijkt erop dat reguliere verkiezingen met meerdere politieke partijen een vaste plek heeft gekregen in de meeste van de 53 Afrikaanse landen. Wat dat betreft staat de Afrikaanse democratie er redelijk goed voor.

Maar als je beter kijkt, rijzen er vragen. In Zuid-Afrika bijvoorbeeld, de grootste economische macht van het continent, heeft maar één partij een reële kans om de landelijke verkiezingen te winnen. Hierdoor krijgt de democratie een vreemde bijmaak en gaat de aandacht uit naar bepaalde groepen binnen het regerende *African National Congress* en naar de enige provincie met een sterke oppositiepartij, de West-kaap. Veel mensen vragen zich onwillekeurig af wat het ANC zou doen als het ooit de macht zou dreigen kwijt te raken. Zou het dezelfde weg inslaan als het buurland Zimbabwe, waar president Mugabe de laatste tien jaar bij alle verkiezingen heeft gefraudeerd, en waar hoge militairen bang zijn om gestraft te worden voor hun misdaden als ze ooit de greep op het land zouden kwijtrafen?

In veel andere Afrikaanse landen dienen verkiezingen meer als een formele bevestiging van elite-afspraken dan als een eerlijke toets van de publieke opinie. Presidenten die eenmaal zijn geïnstalleerd, blijven vaak decennia lang aan de macht. Machtige families domineren doorgaans het politieke systeem: formeel kent Afrika maar drie

monarchieën (Lesotho, Marokko en Swaziland), er zijn echter maar liefst vier constitutionele republieken (Botswana, Congo, Gabon en Togo) waar zoons hun vaders hebben opgevolgd als staatshoofd. Hetzelfde zou spoedig kunnen gebeuren in Egypte, Libië, Senegal en nog een paar andere landen. Aan de andere kant zijn er nog maar een handvol ouderwetse politiestaten, waar een autoritaire president regeert op basis van de steun van het leger en de politie. De meeste van dergelijke landen liggen in Noord-Afrika, waarbij Tunesië waarschijnlijk de meeste effectieve politiestaat is van het hele continent.

De koloniale erfenis

Afrika is een gigantisch continent. Het is niet alleen groter dan Europa, maar kent ook een grotere culturele diversiteit – sommige delen verschillen meer van elkaar dan bijvoorbeeld Ierland en Rusland. Eén van de weinige zaken die voor heel Afrika gelden is dat elk land ooit de kolonie was van een Europees land, uitgezonderd Liberia, waar in 1847 de republiek werd uitgeroepen toen een kleine groep zwarten uit Amerika zich er vestigde (overigens was Ethiopië tussen 1936 en 1941 bezet door Italiaanse troepen, maar dit land is nooit algemeen beschouwd als kolonie). Afrikaanse nationalistengeloofden altijd dat het overnemen van de formele macht van de buitenlanders automatisch zou leiden tot de bevrij-

in Afrika

ding van het hele continent, maar het wordt steeds duidelijker dat emancipatie niet zo eenvoudig is. Niemand denkt dat Afrika als geheel zijn potentieel heeft vervuld in de halve eeuw die verstreek nadat de koloniale waren vertrokken en de meeste landen zelfstandige, soevereine staten waren geworden.

Ruwweg zijn er twee gangbare verklaringen waarom de zaken niet zijn gelopen als gepland. Eén visie is dat Afrika's vooruitgang is belemmerd door slecht leiderschap, met name door het falen van de politieke elite. Volgens een andere opvatting is Afrika in zijn ontwikkeling belemmerd door imperialisten en profiteurs van buiten. De achterliggende vraag is: hebben de Afrikanen het vooral aan zichzelf te wijten dat ze het potentieel van hun continent niet hebben verwezenlijkt, of komt het door de buitenstaanders?

Het debat hierover heeft niets gebracht. Een frisse blik is nodig op de vraag hoe Afrika is gekomen waar het nu is. Daarbij moeten we vooral de opinies onder de loep nemen over de vraag wat het kolonialisme gebracht heeft. In het grootste deel van Afrika was de koloniale heerschappij van korte duur, niet meer dan drie of vier generaties. Het belang ervan moet niet worden overdreven, anders raken we blind voor belangrijke factoren die hebben bijgedragen aan Afrika's politieke evolutie op lange termijn. Ten eerste omvatte de koloniale heerschappij, vooral in kustgebieden, maar een klein deel van een veel langere periode van interactie met externe krachten. Grote delen van de westkust werden voor het eerst opgenomen in de wereldeconomie door de slavenhandel met Noord- en Zuid-Amerika, die zo'n vier eeuwen duurde. Maar delen van Oost-Afrika waren zelfs al veel eerder betrokken bij de handel met het Midden-Oosten en India. Ook hier was slavenhandel een onderdeel van de handel, al is die veel minder bekend dan de Atlantische variant. Deze oude banden, die zelfs onder het koloniale bewind nooit helemaal verdwenen, beleven nu een wederopstanding met de opkomst van China en andere Aziatische machten. Of het nu om het Oosten of het Westen gaat, de langdurige handelsbetrekkingen zorgden voor een sterke verankering in de wereldeconomie, lang voordat Afrika werd gekoloniseerd.

Een tweede en even belangwekkend punt is dat veel van de typische kenmerken van Afrika's politieke economie totaal geen verband houden met de dekolonisa-

tie van het continent. De verbijsterende bevolkingsgroei in Afrika – de snelste uit de wereldgeschiedenis – begon in de eerste helft van de twintigste eeuw en gaat sindsdien door. De dekolonisatie had hier geen invloed op. Iets dergelijks geldt voor hulp en schulden, twee van de belangrijkste mechanismen waardoor Afrika afhankelijk is geworden van de rijke delen van de wereld. In de meeste gevallen kan het begin van de schuldenlast worden teruggevoerd op het tweede kwart van de twintigste eeuw. In de jaren vijftig en zestig werden de schulden gestaag groter, toen veel landen hun soevereine status verwierven. Ook hier is sprake van een probleem dat niet begon of eindigde met de dekolonisatie.

De belangrijkste veranderingen in Afrika's relatie met de rest van de wereld na de Tweede Wereldoorlog vonden waarschijnlijk plaats in de jaren zeventig en tachtig. In die periode veranderde de positie van Afrika in de wereld door de grote financiële omwentelingen die volgden op de ont koppeling van de dollar van de goudprijs in 1971 en de daaropvolgende inflatie in dat decennium.

Fragiele staten

Sinds het laatste deel van de twintigste eeuw zijn veel Afrikaanse landen verworpen tot wat tegenwoordig 'fragiele staten' heten. In de praktijk beschouwen internationale diplomaten en zakenmensen slechts een handvol landen ten zuiden van de Sahara als normaal functionerende landen. Botswana, Mauritius en Zuid-Afrika staan bovenaan in deze categorie. Over andere landen wordt over het algemeen geoordeeld dat ze aan het begin staan van hun ontwikkeling. Ghana is de huidige favoriet en Mali, Zambia en nog een paar anderen hebben eervolle vermeldingen gekregen. Weer andere landen vallen afwisselend in en uit de gunst van de donoren. De rest wordt als min of meer disfunctionerend gezien omdat ze niet in staat zijn de publieke diensten te bieden die onder de internationale wetgeving van hen worden verwacht. In ontwikkelingsjargon is het gebruikelijk om van gebrekkig functionerende staten te zeggen dat ze een tijdelijke terugval doormaken op hun pad naar de vooruitgang, maar dat is een onbevredigend standpunt voor iedereen die weigert te accepteren dat er één enkele weg is die naar voorspoed leidt en dat de geschiedenis zich in voorspelbare fases voltrekt.

Opvallend genoeg houden zelfs de meest 'fragiele' Afrikaanse regeringen in

elk geval in formele zin het uiterlijk van een op westerse leest geschoeide staat, met ministeries, wetboeken etc. Dit vormt een basisvoorwaarde voor het lidmaatschap van de Verenigde Naties en andere cruciale internationale organisaties. De instellingen die noodzakelijk worden geacht om deel uit te maken van de moderne wereld (en die bijna altijd zijn gevestigd in de koloniale periode) worden om die reden van hogere hand overladen met aandacht. Tegenwoordig gaat het daarbij overwegend om instellingen die verband houden met democratie, wat in de jaren negentig een voorwaarde werd voor westerse acceptatie en internationaal aanzien. In werkelijkheid vindt in veel 'fragiele' staten het feitelijke bestuur van de samenleving steeds meer plaats via informele circuits, waarvan velen geworteld zijn in de Afrikaanse samenlevingen en de lange geschiedenis van het continent. Deze informele netwerken en instellingen zijn over het algemeen niet democratisch in formele zin, hoewel er soms wel degelijk sprake is van een systeem van verantwoordelijkheid afleggen aan de bevolking. Ze zijn geen vervanging van formele verkiezingen en parlementaire vertegenwoordiging, maar kunnen er goed mee worden gecombineerd. Het formele en het informele domein komen soms op vreemde manieren samen. In Zuid-Afrika is de regering enerzijds trots op haar democratische gezindheid, maar versterkt anderzijds in landelijke gebieden de erfelijk overgedragen autoriteit van stamhoofden die bijvoorbeeld zelden enige belang hechten aan de rechten van vrouwen (zij kunnen zelfs geen land erven).

Religie als macht

Eén van de meest opvallende aspecten van informele systemen is de nauwe band met religie. In dit licht moeten ook de opkomst

van de christelijke pinksterbeweging en de manifestatie van de islam worden gezien.

De publieke zichtbaarheid van religie wordt door commentatoren vaak voorgesteld als een religieus réveil, maar dat is niet terecht. Er is geen enkel bewijs dat Afrikaanse samenlevingen hun intens religieuze karakter ooit hebben verloren. Wel hebben overheden decennia lang religie als een privézaak beschouwd die buiten de politiek staat, waarbij ze uitgingen van ideologieën die ze als progressief beschouwden omdat ze Europees waren. In werkelijkheid denkt de overgrote meerderheid van de Afrikanen dat welvaart, gezondheid en voorspoed deels het resultaat zijn van onzichtbare processen en niet alleen van tastbare invloeden. Dit is één van de belangrijkste redenen dat mensen interactie zoeken met een onzichtbare wereld. Voor hen zijn religie en politiek twee facetten van één en dezelfde macht. In veel Afrikaanse landen hebben de mensen dan ook het meeste vertrouwen in religieuze leiders. In de *Who runs your world*-opiniepeiling van de BBC uit 2005 zei niet minder dan 85 procent van de Nigerianen dat ze religieuze leiders meer vertrouwen dan welke andere autoriteit dan ook, en een vergelijkbaar deel was bereid om deze leiders meer macht te geven.

De reden dat mensen in religieuze termen denken is niet omdat ze niet in staat zouden zijn om de wereld op een andere manier te interpreteren. Ze doen het omdat religie een middel is om binnen één kader zowel de wereld als jezelf te begrijpen. De historische wortels daarvan liggen zeer diep. Religie verbindt mensen met hun samenleving en hun omgeving. Er is geen reden om aan te nemen dat je met onderwijs en ontwikkeling seculiere samenlevingen krijgt waarin het geloof uitdooft of een strikt persoonlijke zaak wordt.

Uit deze observaties over de historische wortels van veel informele praktijken moet niet worden geconcludeerd dat er een authentiek Afrika bestaat, onveranderd en tijdloos, dat te voorschijn komt als je het kolonialisme er maar vanaf schraapt, als de aangroei op de romp van een schip. Dat is onmogelijk, aangezien er is gebeurd wat er is gebeurd. Maar het is ook niet wenselijk. Beleidsmakers die bezorgd zijn over de problemen van de 'fragiele' staten van Afrika hebben gelijk als ze denken dat de wereld veiliger zou zijn als elk land zou beschikken over een redelijk normaal functionerende regering, met een minimum aan bureaucratistische efficiency.

Als een willekeurig land in onze eeuw zijn rechtmatige plaats in de wereldwijde circuits van diplomatie en handel wil innemen, moet het niet alleen over een minimaal effectieve staat beschikken, maar ook over staatsinstellingen die zijn aangepast aan de eigen culturele context en geschiedenis. Hierbij moet de manier waarop mensen hun eigen wereld willen organiseren worden gecombineerd met de technische specificaties die de internationale handel en diplomatie van moderne regeringen eisen. Er moet een ontwikkeling komen van wat Breyten Breytenbach omschreef als "een Afrikaanse moderniteit die wordt gevoed door Afrikaanse roots en realiteiten."

=

Uit het Engels vertaald door Michiel Nijenhuis. Het origineel is na te lezen op www.helling.net

Literatuur

Breyten Breytenbach, 'Mandela's smile: notes on South Africa's failed revolution', *Harper's Magazine*, December 2008. (zie www.thetruthseeker.co.uk/article.asp?ID=9848)

WAAROM PO KUNSTBELI

Het politieke klimaat dwingt tot een nieuwe visie op kunstbeleid. Democratische veelstemmigheid moet daarbij het uitgangspunt zijn.

Vanaf de Tweede Wereldoorlog heeft er in Nederland consensus over bestaan dat de overheid het maken en verspreiden van kunst actief zou steunen, zo nodig met subsidies. Ruzies gingen altijd over in welke mate. Die vanzelfsprekendheid van subsidiëren is voorbij, nu de kille wind van populisme van diverse snit ons land in de ban houdt. Dit dwingt *alle* politieke partijen om hun denken over kunstbeleid te herijken.

En wat is dan de kern die we moeten veilig stellen? Dat is democratie. De verworvenheid van de democratie is dat heel veel stemmen zich kunnen uiten, maar ook gehoord kunnen worden, niet alleen op het gebied van informatie en meningsvorming, maar zeker ook wat betreft artistieke communicatie. Als we werkelijk hechten aan onze democratie, dan moeten wij, als samenleving, om ons heen kijken: waar zien we die diversiteit verschrompelen, en waar zien we machtsconcentraties ontstaan die artistieke en informatiestromen ondersneeuwen? Wat kunnen we dan doen om, zo nodig, de markt te corrigeren om het grote goed van de vrije communicatie te redden?

Dit brengt ons op drie fundamentele vragen. Allereerst, moeten we bevreesd zijn voor censuur? Als tweede, functioneren culturele markten op zo een wijze dat een grote diversiteit aan culturele uitingen gecreëerd en vertoond kan worden, en een redelijke kans heeft om de aandacht van divers publiek te trekken? Als derde, is de overheid geroepen om het maken en verspreiden van kunst actief te steunen als die markten niet naar behoren zouden functioneren?

Broertje dood

De eerste vraag – over censuur – lijkt misschien het minst problematisch. Dat is iets wat in andere delen van de wereld voorkomt, maar hier is het een boze droom uit lang vervlogen tijden. Helaas is dat niet het geval. In het late voorjaar van 2010 vroeg de Haagse PVV aan een groot aantal kunstinstellingen wat ze met de subsidiegelden hadden uitgevoerd. Dat is een legitieme vraag, die op zich via de geëigende kanalen prima beantwoord had kunnen worden. Toch kleeft er een luchtje aan. De manier van stellen van de vraag heeft een intimiderende werking. Het is niet uit te sluiten dat dit de ouverture is van een verder proces van intimideren. Voor het eerst, in het tijdperk en in het land waarin we leven, moeten we strategieën ontwikkelen hoe hiermee om te gaan. Dat is een nieuwe opgave waarbij we ons niet al te veel fouten kunnen veroorloven. Twee ingrediënten die daarbij van pas komen zijn: zich niet laten provoceren, en in heldere bewoordingen uitleggen waarom bepaalde artistieke activiteiten ondernomen worden.

De tweede vraag – over het functioneren van culturele markten – wordt uiterst relevant als partijen ter rechterzijde van het politieke spectrum melden dat het nu eens uit moet zijn met het subsidiëren van de kunsten: laat burgers die

vermaak willen daar zelf maar voor opdraaien. Tegen die gedachtegang valt weinig in te brengen, lijkt het. Het wordt echter wat complexer als we het principe van 'zorg voor je eige' loslaten op andere maatschappelijke activiteiten: zorg zelf maar dat je aan je gezondheidszorg komt, aan je onderwijs, aan je veiligheid, enzovoorts. Dan belanden we in de jungle van het vrije marktdenken van het neoliberalisme dat we na het falen daarvan dachten achter ons gelaten te hebben.

Dat wil niet zeggen dat het uitgangspunt dat zo veel mogelijk maatschappelijke activiteiten op vrije markten tot stand zouden moeten komen niet de moeite van het nastreven waard is. Het particuliere initiatief van mensen – ook in ondernemende zin – heeft een grote waarde. De strijd zal dan gaan over, wat zijn 'vrije' markten? Onlosmakelijk daaraan gekoppeld is de vraag welk concept van vrijheid op markten wij willen dat de overheid, namens ons, bevordert.

Laten we ons toespitsen op het maatschappelijk segment dat we de kunstensector noemen. Dat bevat uiteraard alle soorten films, romans, muziek, theater, shows, opera, dans, beeldende kunst en design en mengvormen daarvan, populair of niet. Wat betekent het voor dat segment van de samenleving als we spreken over de 'vrije' markt? Is dat er een die beheerst wordt door een handvol culturele conglomeraten en hun overweldigende marketing en monopolisering van productie- en distributiekanaalen, waardoor middelgrote en kleine culturele ondernemingen naar de randen van de markt en uit de publieke aandacht worden weggeduwd? Dat kunnen we toch nauwelijks een vrije markt noemen. Vanuit democratisch perspectief – en ook vanuit het oogpunt van mededingingsbeleid – is het ontoelaatbaar dat er te dominante partijen op de markt zijn. Denk bijvoorbeeld aan Disney, Google, Warner, Sony, Amazon.com.

Wat zouden we moeten uitrichten om culturele markten tot stand te brengen waar er veel aanbieders zijn en waar niemand, dus ook geen enkele onderneming, de creatie, productie, distributie, promotie, marketing en condities voor receptie van kunsten verregaand beheerst? Wat we dan allereerst moeten doen is het middel van de mededingingspolitiek activeren. Dit moet ervoor zorgen dat al te grote, marktdominante culturele bedrijven in veel stukken opgedeeld worden. Waarom zouden we het toelaatbaar vinden dat er ondernemingen bestaan die culturele markten naar hun hand kunnen zetten?

In het algemeen zou het bestrijden van marktverheersing een van de peilers moeten zijn van een linkse politiek. Wat is daar de reden voor? Zoals we geen dictatuur willen, zo hebben we een broertje dood aan ondernemingen die ons vertellen wat goed voor ons is, en die het initiatief van vele anderen om te ondernemen in de kiem smoren. We willen geen trendsetters die ons overheersen met hun marketing, die onze smaak verregaand beïnvloeden, en die ons het zicht ontnemen op hoe hun producten tot stand komen. We willen geen ondernemingen die *too big to fail* zijn, en die voor hun slecht of onverantwoord ondernemersgedrag niet afgestraft worden. Doordat ondernemingen op zo een ongekend grote schaal hebben kunnen doorgroeien zitten we nu opgescheept met de vraag hoe dat zonder al te veel fatale brokken voor de economie teruggedraaid kan worden. Zijn

PULIISTISCH EID ONGELIJK HEEFT

ze te groot om ze nog aan te pakken? Moeten we ons bij die fataliteit neerleggen of zijn er strategieën denkbaar waardoor we als samenleving de regie over markten weer terug kunnen veroveren?

Wat we voor alle bedrijfstakken hoogst onwenselijk vinden – marktdominantie – is nog meer fataal voor cultuur en informatie. Op die gebieden moet de grootst mogelijke diversiteit floreren, ook wat betreft het eigendom van de middelen van productie en distributie. Het gaat niet aan dat slechts enkele ondernemingen de keuze voor inhouden van ons artistiek vermaak en de sfeer daar rond heen verregaand bepalen. Dat is slecht voor onze democratie. En droom niet weg bij de gedachte dat dit euvel met de digitalisering opgelost is. Integendeel, waar er in het oude analoge terrein ongeveer tien conglomeraten wereldmarkten domineerden, zo treffen we er in het digitale veld een stuk of vier aan: Google, Apple, Amazon.com en de filialen van Rupert Murdoch. Daar kunnen we onmogelijk vrede mee hebben.

Het mededingingsrecht geeft ons het middel in handen om ondernemingen die de vrije markt verstoren aan banden te leggen en vele kopjes kleiner te maken. In het neoliberale tijdvak werd dit juridische instrument slechts spaarzaam gebruikt. Laten we het dus, zoals gezegd, revitaliseren. Waar we op af moeten stevenen is dat de Mededingingsautoriteit zelfstandig markten afspeurt en constateert dat een bepaalde onderneming te dominant geworden is op de markt. Op de terreinen van cultuur en informatie is dat al snel het geval, want de minste of geringste vorm van marktdominantie is veel te veel, en schadelijk voor de democratie.

Geen hek

Wat kunnen we nog meer doen om culturele markten te 'normaliseren' en te ontdoen van al te dominante krachten? We komen dan al snel uit bij het copyright, of auteursrecht zoals dat heet in de continentaal Europese traditie. Kijk kritisch of dit nog wel van deze tijd is. Een van de vele bezwaren die er aan kleeft is dat het met name investeringsbescherming geeft voor het produceren van bestsellerboeken, blockbusterfilms en sterren. Die duwen al de overige artistieke creaties en uitvoeringen – de feitelijk bestaande rijke culturele diversiteit die duizenden kunstenaars en kunstenaressen te berde brengen – naar de randen van de markt. Al dat werk van die vele artiesten bestaat wel, maar niet in het bewustzijn van het merendeel van de bevolking. Vandaar dat er geen vraag naar is. Dan komen we in een vicieuze cirkel terecht: wat door veel marketing beroemd gemaakt is, daar beperkt de keuze zich toe. Met als noodlottig gevolg dat we veel passieve consumenten hebben, maar te weinig burgers die actief zelf kiezen wat cultureel van hun gading is.

Het copyright of auteursrecht heeft nog een ander fundamenteel bezwaar – los van dat het in het digitale tijdvak niet te handhaven valt zonder criminalisering en vele schendingen van de privacy van burgers. Dat bezwaar is dat we een werk van een kunstenaar niet mogen veranderen, of beter gezegd niet mogen weerspreken in het werk zelf. Feitelijk moeten we nu – wederom als passieve consumenten – aangaan hoe een werk ons aangeboden wordt en mogen ons niet indenken dat het wel eens heel anders zou kunnen klinken, of een ander einde zou kunnen hebben, of een andere

ideologische lading. In geen cultuur in de wereld, tot ergens in de achttiende eeuw in Europa, was het verboden om een artistiek werk te adapteren of er een andere wending aan te geven. Er was een voortdurende dialoog met alles wat voordien gemaakt was, en het was vaak ook een eer voor een kunstenaar als zijn of haar werk geïmiteerd werd.

In de huidige westers gedomineerde wereld daarentegen, bevroren we onze cultuur door het toepassen van het auteursrecht. Daardoor kan er een eigenaar bestaan van een werk die een hek mag plaatsen rond 'zijn' of 'haar' creatie. De realiteit gebiedt te zeggen dat ik ongelooflijk veel respect kan hebben voor wat een kunstenaar heeft voortgebracht, maar het gaat vele bruggen te ver om te denken dat het volstrekt origineel is – immers al het werk bouwt voort op wat daaraan voorafging. Door het misverstand van de absolute originaliteit wordt het werk omhult met een absoluut, intellectueel eigendomsrecht. Op alle gebieden in onze samenlevingen overdrijven we eigendomsrechten nogal sterk, maar zeker op cultureel terrein. Het eigendomsrecht op cultureel werk verhindert ons als burgers op een democratische wijze met elkaar te communiceren over culturele inhouden die over ons zijn uitgestort en die grote invloed hebben op ons denken en handelen. Ziehier, een extra reden om het auteursrecht of copyright ten einde te brengen.

Laten we nu onze blik weer op de culturele markten richten. Daar hebben we, door onze interventies, een grote mate van vrijheid in aangericht. De knellende banden van het auteursrecht of copyright hebben we ongedaan gemaakt, en we hebben de markt genormaliseerd door het mededingingsrecht in te zetten tegen ondernemingen die die markten domineren. Wat zien we dan gebeuren? Op die echte vrije markt is er, economisch, ruimte voor heel veel kunstenaars en kunstenaressen om een behoorlijk inkomen te verdienen, veel meer dan nu het geval is.

Het hoeft geen betoog dat een land als Nederland niet op eigen houtje zulke vrije markten tot stand kan brengen, althans maar zeer ten dele. Daar is veel internationale samenwerking, overtuigingskracht en gedrevenheid voor nodig. De tijd is er rijp voor, nu het neoliberalisme en het ongeremde geloof in markten in diskrediet geraakt is. Hoe culturele markten gaan functioneren, onder de nieuwe voorwaarden die ik hier geformuleerd heb, beschrijf ik, samen met Marieke van Schijndel, in ons in 2009 verschenen *Adieu auteursrecht, vaarwel culturele conglomeraten*.

Schatkist

Als wat ik voorstel zou gebeuren, is er dan nog behoefte aan subsidies voor de kunsten? Dat is de derde vraag die ik me in de aanvang van deze beschouwing stelde. Mijn antwoord is: uiteraard veel minder. Veel artistieke ondernemingen redden het dan redelijk wel op de markt. Toch zullen er, desondanks, culturele expressies over blijven die het op geen enkele 'genormaliseerde' markt zullen maken. Waar kunnen we zoal aan denken? Het eerste dat me te binnenschiet is kunstonderwijs aan kinderen. Ouders willen meestal dat hun kind leert muziek maken, filmen, fotograferen, theater spelen, tekenen, of wat dan ook op het gebied van de kunsten. Als we niet willen dat alleen rijke ouders zich dat kunstonderwijs voor hun kinderen kunnen veroorloven, dan

moet daar vanuit de algemene middelen aan bijgedragen worden.

Om het onderwijs op die gebieden te geven moeten er kunstenaars zijn die het vak van kunst maken verstaan en daar ervaring in hebben. Zoals we gezien hebben zal een groter aantal dan nu het geval is het op de markt zelf kunnen redden. Waar er hiaten vallen moeten we er toch zorg voor dragen – ook financieel en infrastructureel – dat kunstenaars hun vak kunnen praktiseren en leren om dat te kunnen overdragen. Vervolgens wemelt het in Nederland van de mensen die als amateur kunst maken. Zij vragen begeleiding van professionals om met groter plezier en vaardigheid hun muziek te maken, hun teksten te schrijven, hun theater te spelen, hun films te draaien, te ontwerpen, te schilderen, enzovoorts. Ook daarvoor moeten we er actief op toe zien dat zulke begeleidende professionals in voldoende mate beschikbaar zijn, en hun talent en vaardigheden in de praktijk hebben kunnen aanscherpen.

Onvermijdelijk komen we dan toe aan de culturele infrastructuur – theaters, musea en dergelijke – die nodig is om gemaakte kunst te vertonen. Ook op ‘genormaliseerde’ markten zal daar meestentijds geld bij moeten, net als bij sommige kunstvormen die nu eenmaal duur zijn en op geen enkele manier bij de kassa terugverdiend kunnen worden. Denk bijvoorbeeld aan opera of aan festivals waar heel veel mensen van genieten. Voor radio en televisie hebben we behoefte aan kunstenaars die gepokt en gemazeld zijn in hun vak. Waar anders leert men dat dan in de praktijk? Dat vallen en opstaan is vaak economisch niet succesvol. Zulke leerprocessen kunnen ook aangeduid worden als *Research and Development*. Om artistiek werk te krijgen dat een hoog niveau heeft en waar heel veel mensen aan verslingerd kunnen raken, moeten er nieuwe wegen in het maken, en ook het presenteren van kunst uitgeprobeerd worden. Bij de meeste *R&D* moet geld bij – het redt het niet zelfstandig op de markt, en toch hebben we het voor de toekomst nodig.

Als we als land een buitenlands beleid willen voeren dat enige betekenis heeft, dan wordt dat omgeven met artistieke presentaties, en ook ondernemingen willen tonen wie ze zijn door, onder meer, deel te nemen aan het kunstleven. Ziedaar een grote vraag om kunstenaars die een hoge graad van kunnen bereikt hebben. Maar laten we wel wezen, dat voldragen talent is hen niet komen aanwaaien: vaak tegen de stroom in en onder economisch onmogelijke omstandigheden hebben ze het vak geleerd. Als samenleving daar aan bij te dragen, financieel en infrastructureel – ook door kunstonderwijs – loont de relatief geringe investering.

Voor sommige kunstvormen die nu subsidie krijgen kan opgemerkt worden dat die niet door een doorsnee van de bevolking bezocht worden. Is dat een probleem? Ja en nee. Het is natuurlijk het mooist als iedere burger of burgeres profiteert van wat uit de gemeenschappelijke schatkist bijgedragen wordt. Hoewel, dat moeten we ook niet overdrijven. Wie fietst gebruikt de tram of de snelweg niet, of nauwelijks, maar betaalt er wel aan mee. Mensen die niet van voetbal houden ontkomen er niet aan om bouw en onderhoud van stadions en de inzet van bataljons politie bij risicomatches mede te financieren. En zo zijn er honderden voorbeelden dat niet elke staatsuitgave elke ingezetene van

George Grosz: ‘Der Agitator’
1930 (Stedelijk Museum Amsterdam)

T/m 5 december loopt de expositie ‘George Grosz: Schwarzer Champagner und Blutiger Ernst’ in Museum De Fundatie in Zwolle. Zie www.museumdefundatie.nl.

land of stad direct ten goede komt. Uiteraard mogen overheden wel een inspanningsverplichting vragen van ontvangers van subsidies dat hun werk ten nutte komt van de gehele goegemeente.

Laten we de vergelijking met fundamenteel wetenschappelijk onderzoek maken. Het nut daarvan zal zich niet de volgende ochtend op het ontbijtbordje van alle Nederlanders presenteren. Zo hebben sommige kunsten ook een voortrekkersrol. De doorwerking naar bredere lagen van de bevolking ligt in het verschiet, maar is er niet instantelijk. Laten we ondertussen blij zijn dat er publiek is dat het, door zijn aanwezigheid en reacties, mogelijk wil maken dat uitzonderlijk artistiek werk en talent tot wasdom kan komen. Zonder dit publiek – ook als het aanvankelijk een gering deel van de bevolking is – zou in onze samenlevingen artistiek gesproken schraalhans keukenmeester zijn, en daar is niemand bij gebaat. Dan is het niet zo een probleem dat dat publiek, dankzij de subsidiëring van bijvoorbeeld een voorstelling, niet de kostprijs betaalt.

Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat heel veel mensen een aanmerkelijk meer diverse keuze gaan maken als de marktverhoudingen fundamenteel veranderen, zoals ik hierboven bepleit heb. In een normalere markt, waar geen marktdominantie bestaat en waar giga-investeringen niet het cadeautje van bescherming door copyright krijgen, zijn alle ogen en oren niet meer gericht op die enkele ster, en kiezen mensen uit een veel groter en rijker gesorteerd aanbod. Dus zijn er dan minder artistieke expressies waar subsidie bij moet. En als de markt het dan toch laat afweten, dan zijn er verschillende redenen, zoals aangegeven, om van overheidswege bij te springen om de diversiteit en de voortrekkersrol van de kunsten zeker te stellen.

Veel van wat ik tot nu toe genoemd heb, waar subsidie bij moet, valt uit te leggen. Een misschien veel moeilijker punt om voor het voetlicht te brengen is de kunst die tegendraads is. Muziek die sommige mensen walgelijk in de oren klinkt, of theatervoorstellingen waar raar gedaan wordt, of kunsten die moreel of politiek verwerpelijk gevonden worden. Als die het op de markt redden, des te beter. Gesteld dat dat niet lukt, bijvoorbeeld omdat onbekend onbemind maakt en er – vooralsnog – onvoldoende publiek is om het budget in balans te brengen, wat dan? Dat is dan de prijs van de democratie: niet alle vogeltjes zijn hetzelfde gebekt. Met veel overtuigingskracht moeten we het kunnen bestaan van afwijkende opinies en culturele expressies, tot het bittere einde, blijven verdedigen, ook als dat wat geld uit de gemeenschapskas zou kosten.

=

Literatuur

Joost Smiers en Marieke van Schijndel, *Adieu auteursrecht, vaarwel culturele conglomeraten*. Den Haag, Boom Uitgevers 2009.

Links en de formatie

Het was gedurende die moeizame ‘paarsplusfase’ in de formatie, begin juli, toen ik tegen een bevriende groenlinkser de wat overdreven verzuchting slaakte: “de *bottomline* is dat ik door fatsoenlijke mensen bestuurd wil worden, en dan komt de rest wel goed”.

We zijn maanden verder en de vorming van een rechts kabinet met formele steun van Geert Wilders is na het nodige heen en weer geknoei bijna rond. We krijgen dus “met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid” een kabinet en een regeerakkoord dat overeind wordt gehouden door een éénmanspartij met 24 zetels die het ongekend vernederende en schofferende scheldwoord ‘kopvodden’ parlementaire status heeft gegeven, die een bevriend staatshoofd voor ‘total freak’ heeft uitgemaakt, die een ander bevriend staatshoofd in verlegenheid brengt door op uitnodiging van een echte freak deel te nemen aan het protest tegen de bouw van een islamitisch centrum in de buurt van Ground Zero en die, in strijd met de grondwet, over wil gaan tot etnische registratie. Niks fatsoenlijk dus! En er ligt een regeerakkoord, waarbij volgens Rutte “rechts Nederland de vingers kan aflikken”.

En Groenlinks begon nog wel zo optimistisch: we wilden eindelijk weer eens zetels winnen en we wilden een reële kans op regeringsdeelname. Die winst kwam er: van zeven naar tien, en met de winst van D66 verdubbelde de progressief-vrijzinnige stroming tot twintig zetels, eentje minder dan het CDA. Dus ingezet op paarsplus, met een tactische verwerping van de zogenaamde middenvariant. En toen ontrolde zich wat je zonder veel overdrijving kan aanmerken als een horrorscenario: na het afschieten van paarsplus, en het nog steeds tactisch buiten de deur houden van de middenvariant, pakte rechts, na een voorzet van Ruud Lubbers onder leiding van Ivo Opstelten het formatiestokje op, om het, met een korte onderbreking (de zogenaamde Klinkhoest), niet meer uit handen te geven. Een minimale bezuinigingstarget van achttien miljard, geen lastenverzwaring, geen inkomsten uit de aanpak van de woningmarkt en de mobiliteit, met steun van de PVV, die alle bovenvermelde onfatsoenlijke opvattingen mag blijven ventileren, want “we accepteren elkaars verschillen van inzicht”.

Zover is het dus gekomen, een kabinet als de politieke belichaming van de opgestoken middelvinger: fuck de multiculturele samenleving, fuck de linkse hobby’s, fuck de softies, fuck de verzorgingsstaat, fuck Europa en vooral fuck de islam. Het is nog steeds onvoorstelbaar dat de VVD en het CDA wel met zo’n blondgepruikte middelvinger verder willen en niet met de door en door fatsoenlijke Job Cohen. En ik worstel al weken met de vraag hoe het zo ver heeft kunnen komen en wie daarvoor verantwoordelijkheid moeten nemen. Natuurlijk, Rutte en Verhagen: ze zijn willens en wetens in zee gegaan met iets dat ze gedogen noemen, maar dat hen in feite in de houdgreep heeft. En ze zeiden erbij “wacht op het resultaat”, terwijl het kwaad al geschied was.

Maar hoe zit het met onze eigen leiders: Cohen, Halsema en Pechtold? Hun kennelijke strategie roept een aantal klemmende vragen op. Kan het zijn dat zij te strak op paarsplus zijn gaan koersen? Kan het zijn dat zij in eerste instantie de middenvariant hebben afgehouden in de veronderstelling dat de rechtse variant zou stranden?

links

Kan het zijn dat zij erop gokten dat daarna hetzij paarsplus terug zou komen, hetzij de middenvariant met een versterkte positie van links?

Kan het ook zijn dat in dat afhouden van de middenvariant, en vervolgens in het debat over het resultaat van de informatie Lubbers, door onze (begrijpelijk gefrustreerde) leiders zodanige bejegeningen zijn geuit aan het adres van CDA en VVD dat, zo er al een kans was op andere varianten, die daarna voorgoed verkeken waren? En kan het zijn dat het nu gehanteerde argument dat de VVD van het begin af aan op rechts heeft gekoerst en nooit een andere variant heeft gewild een opzichtig argument achteraf is? Een argument dat trouwens verdacht veel lijkt op het argument drie jaar geleden toen Groenlinks afhaakte omdat het CDA toch niet met Groenlinks in zee wilde. Het is de bekende reflex om vanwege de verwachting afgewezen te worden, zélf maar uit te stappen.

Als de VVD alleen maar over rechts wilde had de VVD gedwongen moeten worden dat meteen ook met zoveel woorden zelf te zeggen!

Hoe dan ook, mijn *bottomline* is aan gruzelementen, ik dreig geregeerd te gaan worden door niet fatsoenlijke mensen, ik ben daarover beschaamd en geschokt, en ik zit met het knagende gevoel dat door 'ons' niet alles uit de kast is gehaald om dat te voorkomen. Er wordt serieus onderhandeld met een partij die onfatsoenlijke opvattingen heeft, en die toestemming kreeg om ondanks formele binding aan een te vormen kabinet die opvattingen te blijven uiten. Dát op zich zelf, nog afgezien van de uitkomst, is het schokkende. Een politieke norm is door dat onderhandelen niet een beetje opgeschoven, maar wezenlijk verlegd. Ooit maakte ik een debat mee waar een ondernemer uitriep: "OK, ik ben een kapitalistische klootzak, maar ik wil zaken met je doen", waarop de aangesprokene riposteerde: "als je van jezelf al toegeeft dat je een kapitalistische klootzak bent dan ga ik toch geen zaken met je doen?"

Er is nog iets anders dat me dwars zit. Gedurende de hele formatie, en vooral gedurende die paarsplusfase, heeft Groenlinks zich muisstil gehouden. Natuurlijk, de onderhandelaars waren aan radiostilte gebonden, dat snapt een kind. Maar als je weet dat er tussen de vijftien en twintig miljard bezuinigd moet worden, dat dan de grote uitgavenclusters in beeld zijn, de zorg, de sociale zekerheid, de internationale samenwerking, het gemeente- en provinciefonds, als je weet dat duurzame investeringen onder druk komen te staan, als je op je klompen kunt aanvoelen dat veel publieke taken doorgeschoven dreigen te worden naar de markt en de *civil society*, dan kun je je toch niet stil houden? Dan organiseer je bijeenkomsten, fysiek en virtueel, dan raadpleeg je al je deskundigen om te kijken of er alternatieven zijn, dan zet je onderzoeken in gang, dan verhef je je stem! Niets van dat alles is gebeurd, tenzij in beperkte, besloten gremia, waarvan ik het bestaan niet ken. Dat laatste is trouwens geen excuus, want de zin van het organiseren van 'rumour around the brand' is nou juist dat het 'in the open' gebeurt, je mobiliseert de publieke opinie, althans je laat zien dat je dat tenminste probeert. Je laat zien dat het publieke ertoe doet. Groenlinks heeft een enorm potentieel aan aanstormend en gearriveerd talent, dat kun je benutten, nee dat moet je benutten als de nood aan de man is. 'Een ideeënpartij op zoek naar macht' luidt een slogan van Groenlinks. Ergens in die zoekpartij is volgens mij iets verloren gegaan...

(20 september 2010)

=

rechts

Lessen in dire

Wie het gedachtegoed van de directe democratie aan rechts overlaat, laat de vrijheid verkommeren tot een privilege van een kleine bevoorrechte groep en laat de meerderheid van de burgers rechts liggen. Bouwstenen voor een theorie van de directe democratie.

Alle Europese democratieën bevinden zich op dit moment in een diepe crisis. Ze moeten dringend worden gerestaureerd, gerenoveerd en gerevitaliseerd. Paradoxaal genoeg vergemakkelijkt de crisis niet bepaald de discussie over de oorzaken en remedies. Gelukkig zijn er nauwelijks politici die de crisis met ondemocratische middelen willen overwinnen; de meeste proberen terecht de democratie te democratiseren, zodat ze effectiever en geloofwaardiger wordt en haar vleugels met meer macht kan uitslaan.

Het is niet eenvoudig antwoord te geven op vraag wat 'democratisering van de democratie' precies inhoudt. Te lang hebben we nagelaten het debat te voeren over de betekenis van de grondbegrippen van democratie, terwijl die toch voor ons allemaal van wezenlijk belang zijn. We zijn er aan gewend alleen nationale debatten te voeren en nemen al te vaak genoegen met beperkte en grotendeels nietszeggende informatie over elkaar. Vooral de kleine en Midden-Europese landen weten veel te weinig van elkaar en datgene wat ze weten is meestal niet veel meer dan wat holle frasen, voornamelijk afkomstig van de grotere landen. De substantie en de centrale inhoud van de oude begrippen democratie, soevereiniteit, vrijheid en gerechtigheid zijn alom te lang verwaarloosd.

Catalaans voetbal

Populistische partijen als die van Geert Wilders beroepen zich op directe democratie en verpesten daarmee dit gedachtegoed. Wilders beweert wel dat hij namens het volk spreekt, maar omdat er

in Nederland nauwelijks referenda worden gehouden, is dit nergens op gebaseerd.

De enige verklaring die ik althans kan bedenken voor het feit dat Nederlandse linkse en groene partijen zich afkeren van de ideeën en concepten van directe democratie, is dat Geert Wilders ze instrumentaliseert en misbruikt. Maar ook Wilders houdt waarschijnlijk van Nederlands voetbal en dat is desondanks geen reden voor linkse en groene Nederlanders om nooit meer naar voetbal te kijken. Integendeel. Alle Europeanen waarderen het door Johan Crujff opnieuw uitgevonden en in de praktijk gebrachte voetbal zelfs en misschien wel juist dan, wanneer het door Catalaanse Spanjaarden beter wordt beheerst dan door de huidige spelers van Oranje. Met andere woorden: het geknoei met directe democratie door Geert Wilders is geen reden om ertegen te zijn. Als Wilders directe democratie inzet voor nationalistische doeleinden en net doet alsof hij persoonlijk de alleenheerschappij heeft over de betekenis van directe democratie, dan betekent dat nog niet dat wij de directe democratie ter discussie moeten stellen of zelfs moeten afwijzen. We moeten ons integendeel de vraag stellen wat directe democratie in werkelijkheid inhoudt. Dan zou namelijk duidelijk worden dat we de reductie en misbruik van directe democratie door Wilders moeten afwijzen en niet de directe democratie op zich.

Een bezinning op de filosofie van de directe democratie is hard nodig. Op grond van de onzalige ervaringen die Nederland met het vermeende referendum over de vermeende Europese grondwet heeft opgedaan, heb ik de indruk dat Wilders op dit moment niet de enige is in Nederland die verschillende zaken met betrekking tot directe democratie niet goed begrijpt. Vermeend, omdat het referendum veelmeer een plebisciet was, dat wil zeggen een door regering en parlement uitgeschreven volksraadpleging en omdat het zogenaamde Europese grondwet in feite een verdrag was, dat alleen vanwege het betere imago van het woord het niet verdiende etiket grondwet kreeg opgeplakt. Hiermee hielp men zowel de directe democratie als het project van een echte Europese grondwet van de wal in de sloot. Eigenlijk zou je Wilders bijna

dankbaar moeten zijn dat hij ons ertoe aanzet na te denken over de vraag wat directe democratie nu precies is. Hopelijk kunnen we dit binnenkort ook doen wat betreft de Europese grondwet. Want de democratie zal alleen dan de huidige crisis kunnen overwinnen, wanneer ze transnationaal wordt. Dat wil zeggen wanneer ze op zijn minst in een echte Europese grondwet verankerd wordt. Met andere woorden: de huidige crisis van alle nationale, Europese democratieën is tweeledig: enerzijds zijn de bestaande democratieën te indirect, want ze beperken zich te veel uitsluitend tot verkiezingen en anderzijds zijn ze te nationaal en daardoor niet in staat om de allang transnationaal optredende economische en financiële machten in toom te houden. Daarom moeten ze worden uitgebreid met directdemocratische elementen én transnationaal worden, in de eerste plaats Europees.

Ik beperk me hier nu verder tot de directe democratie en doe dat in de vorm van dertien stellingen. Wie ze te theoretisch vindt, herinner ik aan het inzicht van Immanuel Kant dat er niets praktischer is dan een goede theorie. Die helpt ons namelijk de werkelijkheid beter te begrijpen en vooral in te zien hoe we die werkelijkheid kunnen verbeteren. Of anders gezegd: wie denkt dat hij de directe democratie moet afwijzen vanwege Geert Wilders, die laat alleen maar zien hoe weinig hij van het wezen van directe democratie begrijpt.

Dertien bouwstenen

1 In een directe democratie wordt politieke macht beter en op een vreedzamer manier verdeeld. Er berust meer macht bij de burgers, die niet alleen invloed hebben wanneer ze hun stem uitbrengen. Ook tussen verkiezingen heeft een kleine minderheid (bijvoorbeeld twee procent van alle kiesgerechtigden) het recht en de mogelijkheid om de delegatie van politieke macht aan vertegenwoordigers op te zeggen en op een concreet besluit van het parlement een referendum te eisen. In een directe democratie hebben kleine groepen burgers bovendien het recht om op elk moment concrete wets- en grondwetswijzigingen voor te stellen (volksinitiatieven) waarover eveneens per referendum wordt besloten.

cte democratie

2 Op grond van dit principe worden al meteen enkele misvattingen van Geert Wilders zichtbaar: de directe democratie vergroot niet de macht van de enkeling en het is niet de bedoeling dat degene die de macht hebben zich met behulp van suggestieve vragen de legitimering weten te verschaffen die hen niet toekomt. Hier ligt precies het verschil tussen een directe democratie die de democratie democratiseert en een autoritair opgelegde en in feite ondemocratische volksraadpleging, waarmee dictators, van Napoleon tot Hitler en Pinochet, altijd al graag flirtten.

3 In een directe democratie is de parlementaire democratie een onmisbaar instituut en geen tegenstander. Eén van de kwaliteitskenmerken van een goed ontworpen directe democratie is precies de vraag hoe de indirecte en de directe democratie op elkaar inspelen. In een goed functionerende directe democratie kan het parlement op elk volksinitiatief met een tegenvoorstel reageren, net als burgers door middel van een constructief referendum een alternatief kunnen aandragen voor een bepaald door het parlement besloten wetsartikel. Het gaat bij een referendum dan niet enkel en alleen om ja of nee, maar er zijn varianten die een genuanceerde discussie over een bepaald onderwerp mogelijk maken.

4 In een directe democratie maakt een groep burgers voorstellen voor wets- en grondwetswijzigingen voor alle burgers. Daarover wordt in een geheime stemming besloten. Het gaat dus niet om plebiscieten – volksraadplegingen – noch om personen. Stemmingen over zaken hebben een volstrekt andere logica dan die over personen. Evenmin om basisdemocratie of vergaderingsdemocratie, want daar zijn de mogelijkheid tot manipulatie veel te groot.

5 Een referendum in een directe democratie is geen ‘bevraging’ van het volk, geen instantbeslissing en evenmin een opiniepeiling. Aan een referendum gaat een lang, veelsoortig, reflectief en communicatief proces van meningsvorming vooraf. Tempo en duur zijn secundair, de kwaliteit van de communicatie en van het proces van meningsvorming staat voorop.

6 De ziel van de directe democratie is communicatie. Steeds weer debatteert de samenleving over open en controverser vragen en vormt zich daarover een mening. De mensen worden niet slechts bevraagd, ze vinden ook gehoor, precies datgene wat de meeste vandaag in de democratie missen.

7 De kwaliteit van de directe democratie hangt af van de manier waarop ze wordt vorm gegeven, de manier waarop ze wordt begrepen en ingebed in haar omgeving en de manier waarop ze zich verhoudt tot het parlement en de grond- en mensenrechten. De tirannie van de meerderheid wordt alleen verhindert door middel van respect voor de grond- en mensenrechten.

8 In een referendum beslist de meerderheid; geen stem telt zwaarder dan een andere, zoals het geval zou zijn wanneer er een bepaalde opkomst is vereist om het referendum geldig te maken. Hoe vernietigend dat laatste werkt kunnen we uit Italië leren, waar Berlusconi dankzij dit soort opkomstdrempels de directe democratie kan beheersen en manipuleren. Zijn optreden kan echter evenmin als argument tegen de invoering van directe democratie worden gebruikt, maar is juist een reden om deze zo in te richten dat ze niet door autoritaire politici kan worden misbruikt die het niet te doen is om het vergroten van de vrijheid voor allen, maar alleen van hun eigen macht.

9 Een directe democratie maakt het mogelijk bij iedereen de interesse te wekken die noodzakelijk is voor verandering en verhindert dat marktbelangen en andere machtsaspiraties de agenda en discussies in het publieke domein bepalen.

10 De macht die burgers in een directe democratie verwerven is de mogelijkheid om publieke ruimte te creëren, ook dan en daar, wanneer en waar de mensen die het heft in handen hebben in een land dat niet willen.

11 Financiële bronnen moeten inzichtelijk gemaakt worden en in evenwicht gebracht kunnen worden.

12 Een fijn vertakte directe democratie draagt bij aan die kwaliteiten die een moderne samenleving het dringends nodig heeft: collectieve leerprocessen, maatschappelijke integratie van pluraliteit zonder dwang, identificatiemogelijkheden en het verwerven van identiteit.

13 Bovenal zorgt een directe democratie voor meer vrijheid in de oorspronkelijke republikeinse zin: ieder die een bepaald besluit aangaat, is ook bij het besluitvormingsproces betrokken. Iedereen heeft de mogelijkheid om met anderen de levensomstandigheden vorm te geven die allen aangaan. De meeste mensen zijn daartoe vandaag de dag beter in staat dan tweehonderd jaar geleden, toen deze eisen aan de democratie werden geformuleerd. Dat veel mensen tegenwoordig hun politieke vaardigheden niet kunnen inbrengen is één van de redenen waarom zovelen gefrustreerd zijn over de huidige democratie. Het zou een enorm verlies aan maatschappelijke energie en maatschappelijke betrokkenheid betekenen wanneer deze klachten niet serieus worden genomen. De democratisering van de democratische instituties maakt het de samenleving mogelijk deze energie en betrokkenheid ook daadwerkelijk te gebruiken.

=

Andi Gross is graag bereid zijn stellingen in Nederland te komen toelichten en eventueel verdedigen. Wilt u hem uitnodigen, neem dan contact op met de Helling.

Zie ook www.coe.int en www.andigross.ch voor meer lezingen en artikelen van Andi Gross in verschillende talen.

Uit het Duits vertaald door Erica Meijers. Zie voor de oorspronkelijke tekst www.dehelling.net.

Irak (Tikrit), augustus 2003. Democratie als exportproduct: veronderstelde terroristen worden door Amerikaanse soldaten in de zogenoemde 'olifantenloop' naar een gevangenis op een legerbasis gebracht.
Foto: Geert Van Kesteren (HH).

Rik Delhaas

Pechvogels en Gelukszoekers. Leven in de Afrikaanse stad

Amsterdam, Contact 2010.

Democratie hoort bij een verstedelijkte samenleving; ook in het minste verstedelijkte continent grijpt de urbanisatie om zich heen: de schatting is dat haar stadsbevolking van 294 miljoen in 2000 zal verdubbelen tot 742 miljoen in 2030. Veruit het grootste deel van Afrika's stadsbevolking leeft in krotten en de toch al belabberde infrastructuur van de steden zal nog meer verslechteren. Een belangrijk onderwerp dus waarvoor journalist Rik Delhaas aandacht vraagt in dit boek. Hij schetst verhalen die schrijnende portretten en rapportages opleveren van het leven van alledag voor veel Afrikanen. Bijvoorbeeld het verhaal van een Keniaanse jongen die zijn dromen najaagt, maar eindigt als fruitverkoper in een krotje. Maar ook maakt Delhaas een radioachtige reportage over de verkeerssituatie in Kampala. Tussendoor staan in de geest van Calvino dromerige schetsen van historische Afrikaanse steden. Het boek leest als een roman, de uitgever noemt het literaire non-fictie en dat is het.

Natasja van den Berg

Ted van de Wijdeven & Frank Hendriks

Burgerschap in de doe-democratie

Den Haag, NICIS Institute 2010.

Dit boek is een pleidooi om democratie niet alleen te zien in klassieke termen van volksvertegenwoordiging en referenda, maar om aan te sluiten bij de leefwereld van mensen in buurten, wijken en straten. Daar waar de politiek niet vaak komt, maar waar wel van alles wordt 'gedaan' om die leefwereld vorm te geven. Het gaat om bewonersinitiatieven, waarmee burgers volgens de auteurs ook een politiek standpunt innemen zoals de spreekwoordelijke buurtbarbecue en de gezamenlijke buurtpreventie. De term 'actief burgerschap' wordt door hen vervangen door 'productief burgerschap'. De auteurs geven een mooie inkijk in de dynamiek van het maatschappelijk middenveld in de wijk. Het boek is zeker inspirerend voor politici, beleidsmakers en professionals die zich bezig houden met participatie in de wijkaanpak, maar de verwachtingen van de auteurs ten aanzien van de democratiserende werking van deze vorm van productief burgerschap zijn soms te hooggespannen.

Mandy Ridderhof de Wilde

Denken over democratie. Ingangen en uitwegen

Amsterdam, Boom 2010.

Ook het zomernummer van S & D, het maandblad van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, is gewijd aan democratisering, met bijdragen van onder andere Hans Engels van D66, Cees Veerman van CDA, Dick Pels van Groen-Links en Ed van Thijn van de PvdA. Aan de orde komen vragen als 'werkt onze democratie nog naar behoren?', 'mist de politiek een ideologie?' En 'Is onze Grondwet wellicht achterhaald?' De gebruikelijke partijreflexen zijn herkenbaar bij de meeste auteurs, al zijn sommige wel kritisch ten opzichte van hun eigen achtergrond. Er wordt meerdere keren gepleit voor directe democratie, het vergroten van lokale inspraak, aanpassingen van het kiesstelsel en het versterken van de burgerparticipatie. Monika Sie Dhian Ho, directeur van de Wiarda Beckman Stichting, gaat in haar inleiding uit van vijf perspectieven: associatieve – consensus-, pendule- kiezers- en participatiedemocratie. In de artikelen zijn deze echter niet goed terug te vinden.

Lonneke Bentinck

Dagboek van een onderhandelaar

Amsterdam, Van Genneep 1978.

Uit de oude doos, maar hoogst actueel. Van dag tot dag beschrijft PvdA onderhandelaar Ed van Thijn de slepende en mislukte kabinetsformatie van 1977. Althans, een mislukking voor de PvdA: de sociaal-democraten wonnen de verkiezingen glansrijk, maar van regeren kwam het niet. Het ketste uiteindelijk af op de ego's, namelijk op de portefeuilledverdeling.

In een tweede poging was het CDA aanzet. Binnen *no time* stond de koningin op het bordes met aan haar zijde premier Van Agt (CDA) en vice-premier Wiegel (VVD). De sociaal-democraten konden zichzelf wel voor de kop slaan. En terecht. Hoe heeft de PvdA ruim dertig jaar later dezelfde fout kunnen maken? Zij had de VVD en het CDA niet opnieuw vrij spel moeten geven. Straks hebben we naast premier Rutte en vice-premier Verhagen een schaduw vice-premier Wilders. Iedereen, maar in het bijzonder de sociaal democraten onder ons, opgelet: leest dat boek!

Noortje Thijssen

DE HELLING DIGITAAL

De volgende artikelen zijn te downloaden op www.dehelling.net

Mandy Ridderhof de Wilde

Gemopper in de democratische leegte. Bewonersinitiatieven in de Vogelaarwijk aanpak.

Het zijn "de mensen die de wijken maken", aldus het Actieplan Krachtwijken 2007. De Vogelaarwijk aanpak wil de complexe problematiek in achterstandswijken middels een meer democratische aanpak te lijf gaan. Zogenaamde bewonersinitiatieven hebben een belangrijke publieke taak te vervullen in het bevorderen van sociale cohesie en het bestrijden van sociaal en politiek wantrouwen. De vraag is alleen of dit mogelijk is. Een communaristische interpretatie van burgerschap botst op het (neo)republikeinse aspect van inspraak en politieke participatie, dat tekort komt in het beleid. Een bewoner zei daarom: "geef het volk brood en spelen, dan mopperen ze niet meer". In feite kweekt dit beleid een voedingsbodem voor teleurstelling en gebrek aan vertrouwen. Dan resoneert de echo van het gemopper nog luider in de democratische leegte.

Noortje Thijssen

40 jaar democratisering

Veertig jaar na het ontstaan van de democratiseringsbeweging in de jaren zestig, is er nog altijd sympathie voor de ideeën, evenals scepsis over het slagen ervan. Begin jaren zeventig stelde toenmalig PvdA-leider Joop den Uyl groot belang in de vernieuwing van het politieke bestel, dat meer zeggenschap en transparantie in zou moeten houden. Toch was hij sceptisch: versplintering aan de linkerkant zou voorstellen van vernieuwing in de weg staan.

Had Den Uyl gelijk? De democratiseringsbeweging had weinig succes, maar de oorzaken daarvoor zijn in de loop der tijd op heel verschillende plaatsen gezocht. En waar eerst voornamelijk de linkse partijen voor meer inspraak en zeggenschap pleitten, heeft inmiddels ook de rechterzijde deze idealen omarmd. Democratiseringsidealen leven nog steeds, maar hebben een andere rol in de samenleving gekregen. De vraag is of burgers ook daadwerkelijk meer inspraak gekregen hebben.

WB-Berichten

20 jaar GroenLinks

Dit jaar is het twintig jaar geleden dat GroenLinks werd opgericht. In 1990 gingen de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP) gezamenlijk in deze nieuwe partijformatie op. Toch verliep de fusie niet gemakkelijk: sommige leden hadden moeite met 'links', anderen juist met 'groen'. Onder Paul Rosenmöller en Femke Halsema werd GroenLinks geleidelijk aan minder rood, maar niet minder groen. Deelname aan de regering is niet langer uitgesloten.

In *Van de straat naar de staat?* worden de geschiedenis en de ideologische ontwikkeling van GroenLinks beschreven en de kiezers en leden geanalyseerd. Na een vergelijking met andere groene partijen in Europa komen mogelijke scenario's voor de toekomst van GroenLinks aan de orde.

Boekpresentatie op maandag 22 november van 15.30 tot 18.00 met debat over de toekomst van GroenLinks. Zie voor meer informatie: <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl/>

Democratisering

Het WB wil het debat over democratisering in GroenLinks oppeppen, en is hiervoor op verschillende fronten actief. Op 11 september vond in Utrecht een bijeenkomst plaats over bestuurlijke herindeling en vernieuwing, ter voorbereiding van de Provinciale Statenverkiezingen, met een gesprek tussen Mariko Peters (de nieuwe woordvoerder bestuurlijke vernieuwing van de Tweede Kamerfractie), Henk Nijhof en Dick Pels. De laatste en Gerrit Pas bereiden een notitie voor over de noodzakelijke renovatie van het 'Huis van Thorbecke'.

Ook is het WB betrokken bij de voorbereiding van de volgende Partijraadsbijeenkomst op 23 oktober in Utrecht. Die zal gaan discussiëren over de voors en tegens van het referendum, dat zoals bekend door het verkiezingscongres van april uit het programma werd geschrapt. Een van de leestukken hiervoor is het artikel van Dick Pels 'Referendum naar rechts?' in het zomer-nummer van *de Helling*. Zie ook zijn stuk over leiderschap en de 'wisselwerkingsdemocratie' in het voorjaarsnummer en het artikel 'GroenLinks en de populistische uitdaging' in de zomerspecial van *Socialisme & Democratie*.

Godsdienstvrijheid of vrij van godsdienst?

De afgelopen jaren is religie weer volop een politiek thema geworden. Vormt religie een belemmering of juist een stimulans als het gaat om volwaardig burgerschap in onze samenleving? Doel van de conferentie is de visie van GroenLinks ten aanzien van religie in de samenleving aan te scherpen. De organisatoren, het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, platform De Linker Wang, de Eerste Kamerfractie GroenLinks en de Amsterdamse studentenwerkgroep 'religie en politiek' pleiten voor een tegelijkertijd open én kritische houding.

Met medewerking van o.a. Anton Zijderveld, Henk Hagoort, Lydia Helwig Nazarowa, Paul Scheffer, Leyla Çakir, Femke Halsema, Sophie in 't Veld (D66) en André Rouvoet (CU).

9 oktober 10.00-17.00. Toegang, inclusief lunch en afsluitende borrel: € 15 p.p. Inschrijven via <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl/religie-politiek>

Publieke omroep

GroenLinks pleit al jaren voor een nieuw omroepbestel dat onafhankelijk is zowel van de markt als de overheid, en dat de restjes van het verzuilde bestel met zijn levensbeschouwelijk geprofileerde omroepverenigingen definitief achter zich laat. We willen de argumentatie voor dit standpunt nog eens goed tegen het licht houden, ook vanwege de politieke en bezuinigingsdruk die de laatste tijd op 'Hilversum' wordt uitgeoefend. Is de taakstelling die voorzitter Henk Hagoort voor de publieke omroep formuleert, namelijk dat zij de verschillende bevolkingsgroepen moet verbinden, wel de juiste? Is culturele verheffing ouderwets of nog steeds een nastrevenswaardig ideaal? Kan de diversiteit van het aanbod op andere manieren dan via ledengebonden omroepverenigingen worden gewaarborgd? Het WB heeft een stagiaire aangetrokken die de huidige stand van het debat gaat opnemen, ter voorbereiding van een kritische WB-publicatie over de publieke omroep van de toekomst.

Publicaties WB

Ook te downloaden van <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl/>

Katinka Eikelenboom en Anna van Dijk, 'Kanaleneiland: veiliger, maar sociale achterstand duurt voort', website WB.

Dick Pels, 'GroenLinks en de populistische uitdaging', *Socialisme & Democratie* 7/8, 2010, pp. 61-68.

Noortje Thijssen, 'Rechts omarmt de verworvenheden van de linkse jaren zestig', website WB.

Josse de Voogd, 'Kiest Rutte voor het noorden of het zuiden?', *NRC-Handelsblad*, 15 juni 2010

Josse de Voogd, 'Bakfietsen versus Rolluiken; de Electorale Geografie van Nijmegen', in *De Groene Paperclip*, blad van GroenLinks Nijmegen, augustus 2010

Josse de Voogd, 'De electorale geografie van Nederland. Een veelkleurig mozaïek', in *Jaarboek 2010 Vereniging van Griffiers*, 17 september 2010.

MEDEWERKERS

Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Anna van Dijk
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Noortje Thijssen

RAAD VAN ADVIES

Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

www.groenlinks.nl

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

KORTINGS
BON

Voerman, G. (red.):
Van de straat naar de staat?
GroenLinks 1980-2010
ISBN 9789461053602

Standaard: € 24,50
Actieprijs: € 19,95
Korting: € 4,55

Actienr. 90r8399
Begin 15-11-10
Eind 15-02-11

Deze zomer zijn we uit kamperen geweest in Siberië. Onder andere om de kinderen te laten zien hoe groot Rusland is. We hielden ons op rond het Baikalmeer, een reusachtig en vooral ijskoud meer. Zwemmen moet ergens anders. Ook rustig een boek lezen moet elders. Want het land is groot en kamperen mag overal, maar Russen zoeken elkaar graag op.

Dus wanneer zich op twintig meter van onze twee eenzame tentjes een familie van enige omvang nestelt, verbaast die opdringerigheid ons niet. Wel het volume van de radio. Na tien minuten haal ik verhaal bij de nieuwkomers. Of het zachter kan. Het gezin lijkt van het soort dat in Nederland alleen begeleid het huis uit mag: van alles tussen acht en tachtig en vermoedelijk is de helft een neef van zijn broer. Men knikt meewarig en draait de muziek zacht. Nog terwijl ik mijn hielen licht gaat de stereo weer open.

Deze scène herhaalt zich na tien minuten. Daarna gaat mijn vrouw om dezelfde vraag. Prompt blijft de radio uit. Ze komt me meewarig lachend halen. Het is gebleken dat men mij met mijn tweeweekse baard en mijn slechte Russisch voor een Kazak (lees: moslim) houdt. En daar luistert een Rus niet naar, dat moet ik begrijpen, verontschuldigt het opperhoofd van de stam zich tegenover mij, terwijl hij me aan hun tafel beladen met vlees, groente en drank

neerdrukt. Deze routine is ons bekend. Russen zijn op het opdringerige af gastvrij als ze in het wild rondlopen. We hebben nauwelijks een avond alleen doorgebracht. Afslaan van een uitnodiging gaat niet zonder onbeleefd te worden en uiteindelijk is het bezoek meestal lonend. Maar deze meute is ver heen. Ze zijn voor het eerst van hun leven op vakantie, negentig kilometer van huis en dat willen ze weten.

Taalhindernissen neemt men door extra luid te herhalen wat eerder gezegd werd. Cultuurbarrières zijn lastiger. Of ik mijn vrouw veel sla, is al snel de vraag. Mijn antwoord, 'alleen op maandag', leidt tot opgetrokken wenkbrauwen. Is het een grap of een praktische oplossing? Men komt er niet uit.

Onze zevenjarige zoon is mee en hij lijkt de enige die zich keurig vermaakt, met een leeftijdsgenoot. We constateren tevreden dat hij ook met de Siberische onderklasse kan spelen. Jammer dat onduidelijk blijft wie de ouders van het nieuwe vriendje zijn, maar het is toch weer een echte ervaring voor hem.

Een van de gezinsleden heet Waldemar. Hij vertrouwt me op geheimzinnige toon toe dat hij in Rotterdam is geweest. Als matroos. Hij staat op, wijst veelbetekenend op zijn blauwwit gestreept shirt, verzet een klein stapje om zijn algemeen evenwicht te bewa-

ren en valt vervolgens dwars door de met eten volgestapelde tafel. Die slijt netjes in tweeën, zodat Waldemar wat kan uitrusten op de grond. Een goed moment om te vertrekken. De volgende hoofdstukken uit deze Russische tragedie hoeven niet in het educatief programma.

Blijf, zegt de pater familias, we brengen Waldemar wel even naar bed. Die was toch al moe. En hij hijst de matroos overeind en mept hem zonder omhaal een klein tentje in, dat op kaakslag afstand staat. Maar Waldemar veert op uit de tent als een duikelaar. Niet één keer, niet twee keer: vader moet samen met een van de vrouwen flink op de zeemanschedel slaan voordat Waldemar zich niet meer laat zien. Vrolijk over koetjes en kalfjes babbelend leid ik in de tussentijd mijn zoon weg.

De volgende ochtend pleeg ik somber nazorg. Hebben we dagen gereisd om via de overvloed aan bijzondere natuur en unieke geschiedenis wat diepte aan zijn Russische referentiekader te geven, zul je zien dat die jongen voor het leven getraumatiseerd is door dit geweld. Zo neutraal mogelijk vraag ik: gisteravond nog een spelletje geleerd van je nieuwe kameraad? Nog iets bijzonders gezien? Ja, zegt zoonlief stralend, ze zeiden dat Waldemar moe was, maar het duurde nog best lang voor hij wilde slapen, het was net Tom en Jerry.

=

Waldemar is moe

MENNO HURENKAMP VANUIT MOSKOU

zij

Schoonmakers in actie: fysiek

Begin 2010 startte de FNV de landelijke maatschappelijk betrokken campagne 'SCHOON GENOEG!', waarin geprotesteerd werd tegen de slechte behandelingen van schoonmakers en de hoge werkdruk. Een uitgebreid team zorgde ervoor dat de campagne onder de volle aandacht van politici, werkgevers, opdrachtgevers en collega-schoonmakers werd gebracht. Ze werkten volgens het 'organizing' model: een methode om werknemers op de werkvloer te organiseren en om via strategische campagnes druk uit te oefenen op werkgevers en opdrachtgevers. Door middel van mediagenieke en creatieve acties werd de druk opgebouwd, waarmee de campagne tegelijkertijd een kunstproject werd. Eén van de opvallendste acties was het maken van de grootste poetsdoek ter wereld. Deze werd en publiek aan elkaar genaaid, met op elk doekje een persoonlijke steunbetuiging voor de schoonmakers en was uiteindelijk meer dan tweehonderd vierkante meter groot. Ook werd de koperen kruimeldief – symbool van inhelig werkgeverschap – uitgereikt aan de voorzitter van de OSB (Ondernemersorganisatie Schoonmaaken Bedrijfsdiensten). Marnix de Klerk en Nina Mathijssen van ontwerpbureau takeaDETOUR.eu uit Utrecht verzorgden een belangrijk deel van de campagne. Aangezien de meeste schoonmakers migranten zijn en de Nederlandse taal niet altijd machtig, moesten zij een sterk symbool vinden dat elke cultuur aan zou spreken. Dit werd de gebalde vuist in de gele schoonmaakhandschoen (zie p.3).

Foto's: Rob Nelisse

& visueel

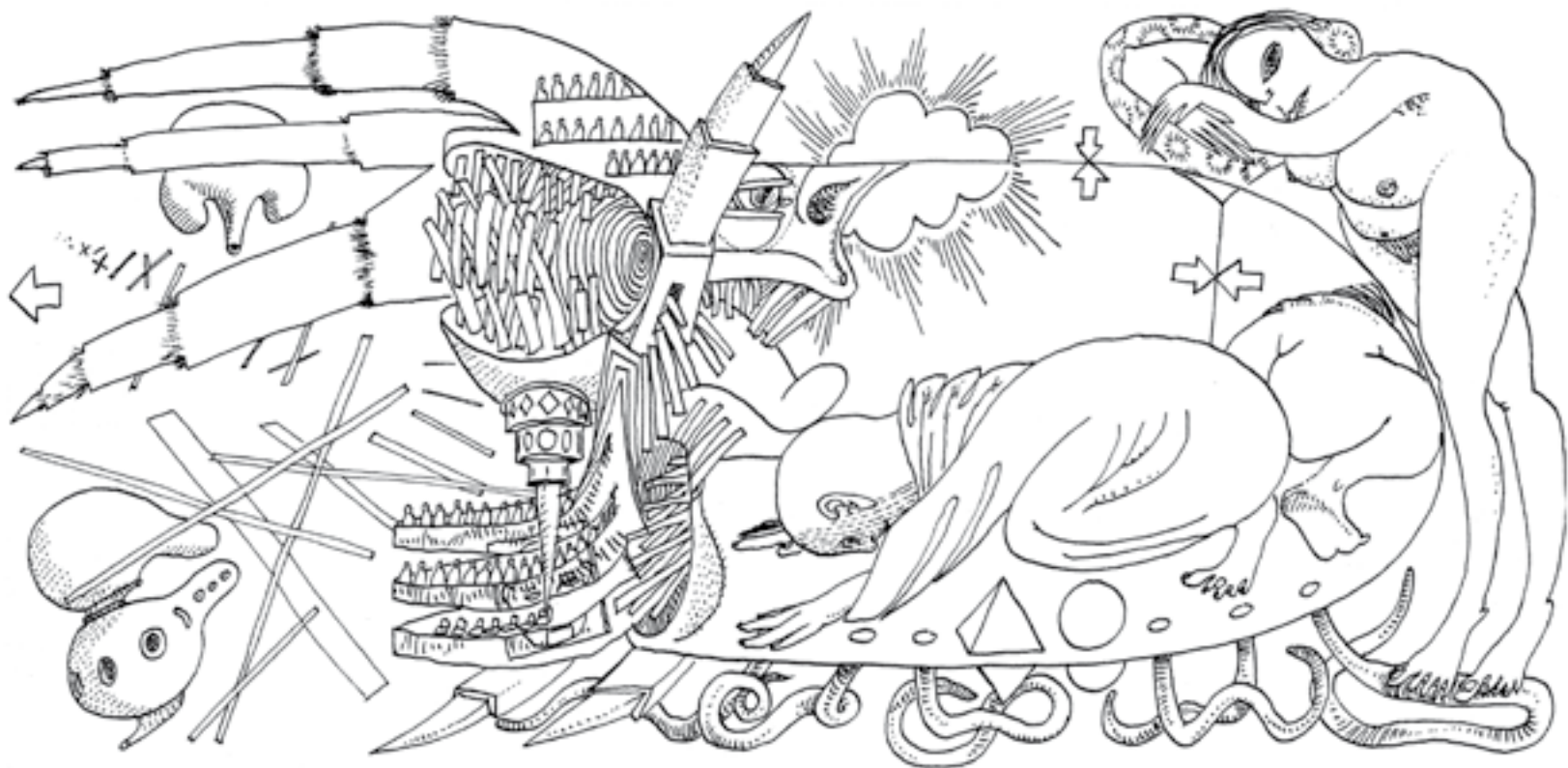

Theresse Baros

Eén van de vele schoonmakers die actief meedeed aan de acties van de FNV was de 43-jarige Theresse Baros uit Rotterdam. Behalve dat zij actie voerde voor een betere behandeling van de schoonmakers stond zij letterlijk model voor het sociale probleem en was ze terug te vinden op de getekende actieposter van de campagne. Baros werd geboren in Brazilië en kwam in 1995 in Nederland wonen. In het Sofia Kinderziekenhuis waar zij tien jaar lang werkte kreeg ze te maken met de slechte omstandigheden waaronder schoonmakers hun werk moesten doen. Door de hoge werkdruk bleek kwaliteit onmogelijk.

Volgens Baros maken de bazen misbruik van schoonmakers die geen of weinig Nederlands spreken, omdat die hun rechten niet kennen. Bij haar nieuwe werkgever, het ISS, besloot ze tot actie. Baros: "We moeten samenwerken. En als praten niet helpt, dan komt er een moment waarop het tijd is voor actie!" Ze diende een petitie met 28 handtekeningen in. De directie reageerde eerst met een dreigbrief, later werd er toch naar de schoonmakers geluisterd. Baros zelf werd echter uiteindelijk ontslagen door ISS. Op dit moment is zij op zoek naar werk maar "doordat ik niet goed Nederlands spreek, is dit erg lastig", aldus Baros.

de Helling

NR 4 · WINTER 2010 · €6,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

Godsdienstvrijheid
& emancipatie

“Mensen pikken niet alles”⁴

Interview met Ties Prakken – Iris van Domselaar & Heleen de Jonge van Ellemeet

Secularisme⁸

De scheiding van kerk en staat en de islam – Yolande Jansen

Broeders versus partners¹³

Turkije tussen Oost en West - Zihni Ozdil

THEMA: Godsdienstvrijheid en emancipatie

Over gewetensvrijheid¹⁸

Toespraak 9 oktober – Femke Halsema

Is God wel verdwenen uit Jorwerd?²²

Reactie van Sophie in 't Veld

Brief aan mijn opvolger²⁴

Reactie van Jeroen Dijsselbloem

Godsdienst is niet individueel²⁷

Erik Borgman

Noodzaak & grenzen van de twijfel³⁰

Tussen relativisme en fundamentalisme – Anton Zijderveld

De tegenaanval³⁶

Adviezen voor links uit Denemarken – Anders Pedersen

De ironie van de stad⁴⁰

Vrouwenemancipatie in China - Lonke Bentinck

Willen we worstelen?⁴²

Gesprekken met politieke theatermakers - Robbert van Heuven

De politiek van de uitgestoken hand⁴⁴

Tijd voor linkse samenwerking - Marius Ernsting

BEELDBIJDRAGEN

Homoseksualiteit in Turkije^{1-2,11-13, 38}

Foto's van Diana Blok

Homoseksueel & gelovig^{16, 21, 26, 33}

Vier portretten door Peter Valckx en Erica Meijers

Marburg tekeningen^{1, 28-29, 46-48}

Vertellingen van Manuel Kurpershoek

RUBRIEKEN

WB berichten 7 Verder lezen en kijken 33 *Menno Hurenkamp vanuit Moskou* 39

← Yasemin Öz is advocate in Istanbul.

“In het patriarchale Turkije worden macho vrouwen gemakkelijker geaccepteerd dan vrouwelijke mannen. Aan de andere kant: lesbische vrouwen zijn onzichtbaar – ze worden niet serieus genomen. Een relatie zonder man is niet echt en seks zonder penis is geen seks. Zo ziet men dat.”

Omslagfoto: buikdanser Can.

“Het Ottomaanse Rijk kende ook al mannelijke buikdansers, die traditie leeft nu weer op, maar in een vrouwelijker vorm.”

Zie p 11-13 voor meer foto's van Diana Blok over homoseksualiteit in Turkije

Omslagtekening:

Manuel Kurpershoek, zie p 46-48

De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur

Jaargang 23 - nr 4 - winter 2010

Losse nummers (per 1-1-2011): € 7,50

Jaarabonnement: € 29,50

Jongerabonnement (t/m 27): € 15,00

Gironummer: 6990899 t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen

worden automatisch voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

Stagiaire Lonke Bentinck

REDACTIE

Marijtte Denters

Iris van Domselaar

Bas Erckhout

Marius Ernsting

Heleen de Jonge van Ellemeet

Farid Tabarki

Olav Veilthuis

ONTWERP & BEELDREDACTIE

Mark Schalken / de Ruimte ontwerpers

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL Jack van Mildert namens Bureau

Groei Door Stilstand (sap@worldmail.nl)

Redactioneel

De winter is vroeg ingevallen dit jaar. Het is koud in Nederland. Een onbarmhartig snijdende wind waait door het land. Linkse samenwerking is dus hard nodig om de kou te verdrijven.

De Wereldraad van Kerken – een orgaan dat nog meer dan politieke partijen vertrouwd is met elkaar bevechtende leden en stromingen – aanvaardde in de strijd tegen apartheid en racisme ‘multiple strategies’, waarmee zowel de diversiteit van het verschijnsel als van de mensen die ermee in aanraking komen werd erkend. Datzelfde zou links moeten doen als het gaat om populisme, in plaats van elkaar te kritiseren, zoals de top van GroenLinks onlangs met Mohamed Rabbæe deed, die deel uit maakt van de groep die Wilders heeft aangeklaagd. Temeer omdat Rabbæe een belangrijke bondgenoot is als het gaat om het thema godsdienstvrijheid en islam.

Godsdienstvrijheid is één van de cruciale onderwerpen in deze kabinetsperiode, omdat die door de PVV bedreigd wordt met de ontkenning dat de islam een godsdienst is. U treft er verschillende bijdragen over aan – ook buiten het themadeel. In zekere zin hangt alles met alles samen in dit nummer, omdat alle artikelen op de een of andere manier verwijzen naar godsdienst, emancipatie en/of populisme.

Zo levert deze Helling leesstof die u hopelijk verwarmt en die het politieke vuur en de hoop op verandering aanwakkert.

Erica Meijers

“Mensen

Advocate en emeritus hoogleraar Ties Prakken is gespecialiseerd in politiek beladen strafzaken. Recent publiceerde zij met haar Belgische collega Jan Fermon hierover het boek *Politieke Verdediging*.

Een gesprek met Ties Prakken over haar boek, haar ervaring als ‘politieke’ strafpleiter en de zaak Wilders, waarin zij optreedt als advocaat van de benadeelde partijen.

Wie Ties Prakken (1937) hoort spreken over haar werk, zou niet denken dat de bevoegen strafrechtgeleerde ooit zonder roeping rechten studeerde en daarna bij toeval in de advocatuur belandde. In haar begindagen kon Prakken de strafzaken die zij wilde doen maar mondjesmaat krijgen. Het aantal gespecialiseerde strafpleiters in Nederland was op één hand te tellen. In Amsterdam waren het er twee: de één te goeder trouw, de ander nogal louche. Daar was nauwelijks tussen te komen, al helemaal niet voor een vrouw. Toch deed Prakken als beginnend advocaat al de verdediging van een aantal studenten die betrokken waren bij de bezetting van het Maagdenhuis. Onder juristen ontstond grote ophief over het verdedigen van de actievoerders. De meeste advocatenkantoren wilden zich niet aan de zaak branden, maar Prakken werkte bij een ‘ouderwetse liberaal’, die de acties van de studenten verafschuwde, maar trots was dat Prakken hen bijstond. Het was haar eerste politieke zaak.

Prakken heeft afwisselend in de advocatuur en in de wetenschap gewerkt. Zo was zij meer dan tien jaar verbonden aan de Universiteit Utrecht, waar ze samenwerkte met Toon Peters en Pieter Bakker Schut. “Dat waren gouden tijden, waarin ik echt iets van het strafrecht heb leren begrijpen en mijn draai vond in het recht.” Na haar promotie (1985) kwam Prakken samen met Bakker Schut terecht bij het Amsterdamse advocatenkantoor Nieuwezijds, een kantoor met een politieke signatuur, waar de wortels liggen van het huidige Böhler Advocaten. Prakken en Bakker Schut hadden er binnen de kortste keren een bloeiende politieke strafpraktijk. “Krakers, actievoerders, allemaal hadden ze ons telefoonnummer op hun hand geschreven.”

Grofst

In het boek *Politieke Verdediging* schetsen Prakken en Fermon onder meer de veranderende betekenis van ‘het politieke strafproces’ in de loop van de geschiedenis. Zij zien in de huidige benadering van politieke delicten een breuk met de geschiedenis. “In de negentiende eeuw was het politieke strafrecht een soort geprivilegieerd strafrecht. Het politieke strafrecht was er niet voor de ‘echte criminelen’ maar voor mensen die het beste met de wereld voor hadden. Het idealistische aureooltje dat om het politieke delict hing, leverde verdachten een zekere coulantie op. De revoluties waren nog warm en staten herinnerden zich het geweld dat was gebruikt in het proces van natievorming.

Dan kijk je iets relativerender naar geweld of politieke dissidenten. Vandaag de dag hechten staten heel sterk aan hun geweldsmonopolie en bij dat monopolie hoort een definitie van wat rechtvaardig is. Het politieke delict neemt nog steeds een uitzonderingspositie in, alleen nu in negatieve zin. Politieke delinquenten worden het grofst aangepakt. Zo wordt iedereen die geweld gebruikt of wil gebruiken of misschien denkt te kunnen gaan gebruiken al snel in de terrorismehoek gepoot. De tendens lijkt te zijn: als een ideologie maar principieel genoeg afwijkt van de norm, dan is die crimineel.

Dat de status van het politieke delict ingrijpend is veranderd zagen Prakken en Fermon in een Belgische strafzaak tegen aanhangers van de in Turkije verboden marxistische beweging DHKP-C. Die vervolging was een testcase voor de Belgische terrorismewetgeving en heeft zich van 1999 tot 2010 voortgesleept. “Er was nog geen rotje ontploft en de verdachten hadden niet de bedoeling in België iemand een haar te krenken. De DHKP-C had problemen met Turkije, niet met België. Maar wie principiële conflicten heeft met een bondgenoot van de NAVO, wordt tegenwoordig alleen al daarom als een terrorist behandeld. In de DHKP-C zaak kozen wij voor een politieke stijl van verdedigen. Dat betekent dat je probeert het politieke standpunt van je cliënt te legitimeren en via de rechter naar het publiek te communiceren, dan wel de politieke inzet van het openbaar ministerie te delegitimeren.

Dat laatste heeft de verdediging ook geprobeerd in de zaken tegen leden van de Hofstadgroep. Hun advocaten hebben een gedeeltelijk politieke verdediging gevoerd, niet door de ideologie van leden van de groep te legitimeren – wie zou dat ook willen? – maar door de reactie van de staat op die ideologie te delegitimeren. Die reactie is namelijk om alles op de hoop van het terrorisme te gooien: wie niet voor ons is, is tegen ons. De verdediging zette daar het principe tegenover dat het in strafrecht gaat over wat je doet en niet over wat je denkt.”

Prakken en Fermon beschrijven in hun boek dat voor de kans van slagen van een politieke verdediging solidariteit buiten de rechtszaal een belangrijke rol speelt.

“Je hebt die nodig om de rechter ervan te doordringen dat hij rekening moet houden met de boodschap van jouw verdachte. Je staat veel zwakker als je als advocaat in je eentje iets roept. Tegenwoordig is het organiseren van solidariteit moeilijk, maar niet onmogelijk. Ook dat zagen wij in de Belgische ‘terrorisme’-zaak. Aanvankelijk was

pikken niet alles”

de Helling 5 winter 2010

Foto: Peter Valckx

6 Ties Prakken

er in de publieke opinie nul sympathie voor de verdachten, maar op een aantal cruciale momenten zijn de ogen van mensen open gegaan. Bijvoorbeeld toen de Belgische staat zich niets gelegen liet liggen aan het rechterlijke bevel om de extreme detentievoorzwaarden van de verdachten te versoepelen. Mensen zijn lang onverschillig, zeker wanneer ze een beweging niet al te sympathiek vinden, maar er zit een grens aan wat de staat kan maken. Ze pikken niet alles.”

De zaak Wilders

In *Politieke Verdediging* passeert ook de (toen nog prille) strafzaak tegen Geert Wilders de revue. Prakken, één van de advocaten voor de benadeelden in het proces, stelt in het boek de vraag in hoeverre die zaak een politiek proces is.

“Naar de maatstaven die wij in het boek hanteren is dat niet zonder meer het geval. Natuurlijk, Wilders roept vanaf de eerste dag: dit is een politiek proces. Hij legt dat niet uit, maar hij bedoelt daarmee dat hij louter wordt vervolgd omdat hij in de ogen van sommigen te veel stemmen haalt. Het proces zou een politiek doel dienen, namelijk om hem als politicus aan te pakken. Je kunt ook zeggen dat het een politieke zaak is omdat het gaat om politieke uitspraken en om een politicus.

Maar, wat ontbreekt in deze zaak is een politieke verdediging. Met spanning heb ik afgewacht of er een politieke verdediging gevoerd zou worden. Helaas was dat niet het geval. Ik had gehoopt op een mooi doorwrocht verhaal over het belang van de vrijheid van meningsuiting. Daar valt namelijk van alles over te zeggen. Ik ken ook advocaten die zo'n principieel betoog hadden kunnen houden, maar Moszkowicz is daar de advocaat niet naar. Wat hij te berde bracht over de vrijheid van meningsuiting is oude koek. Het was een tamelijk slap verhaal dat de kern van de zaak niet raakt.

In feite volgt de verdediging primair de strategie van een 'normale' strafzaak. Wilders beroept zich bijvoorbeeld op zijn zwijgrecht. Voor een 'normale' verdachte is dat verstandig, want je kansen liggen beter wanneer je als verdachte niet van alles gaat verklaren. Laat het OM maar bewijzen, is dan het devies. Hetzelfde geldt wanneer Moszkowicz komt met een verdediging in de orde van 'dit-heeft-hij-niet-precies-zo-gezegd' en 'bewijs-dat-maar-eens'. Dit soort feitelijk geneuzel in de marge past bij een verdediging in een gewone strafzaak, die erop gericht is om de specifieke belangen van de persoon van de verdachte te behar-

tigen en niet een groter, individu overstijgend belang. Deze verdediging doet daarom tekort aan Wilders: hij, de politicus, die altijd uitstraalt 'hoor mij altijd flink zeggen wat ik echt vind', houdt in de rechtszaal plots zijn mond. Dat is tegenstrijdig. Hij laat het na om via dit proces zijn politieke positie te legitimeren, terwijl dit proces zich daar bij uitstek voor leent.

De inzet van het OM is daarentegen wel degelijk 'politiek'. Het OM geeft een onverkort politieke uitleg aan de delictsomschrijving van haatzaaien. Die uitleg is zo beperkt dat van het strafbare haatzaaien niets over blijft. Het OM en de verdediging zijn het perfect met elkaar eens dat deze zaak niet in de rechtszaal thuishoort. Er is in het geheel geen tegenspraak, hierdoor moet wat de rechter niet zelf bedenkt van de benadeelde partijen komen. Je zou kunnen zeggen dat door deze factoren de politieke ruimte voor het proces erg krap is.

Aan de andere kant zijn er de organisaties die de maatschappelijke spanningen die mede zijn ontstaan door Wilders' stelselmatig gehak op de islam en op moslims juist willen juridiseren. Ik merk dat er in deze zaak mensen zijn die zich solidair tonen, die het belangrijk vinden dat dit proces plaatsvindt en die het steunen. Dat gebeurt alleen niet luidruchtig. Er heerst ook angst. Het meisje dat tijdens een zitting bij de rechtbank heeft gesproken, moest daarna onderduiken. De hoeveelheid hatemail die zij over zich heen heeft gekregen is niet normaal. Zo zie je precies hoe haatzaaien werkt.”

Prakken hoopt dat de rechters in de zaak Wilders ervan doordrongen zijn dat de bescherming van minderheden tot hun takenpakket behoort en dat het niet alleen gaat om Wilders' vrijheid van meningsuiting. Als lid van GroenLinks betreurt zij dan ook het standpunt van de partijtop over het proces, dat neerkomt op de afwijzing van de discussie over Wilders in de rechtszaal. Of de rechters in deze zaak bescherming aan minderheden gaan bieden is volgens Prakken nog maar de vraag. “Zoals in de meeste 'politieke processen' is de druk op de rechters in deze zaak enorm. Het is een soort gevecht tussen de rechterlijke macht en de waarden achter de rechterlijke macht en het 'Wilders-denken'.”

=

Jan Fermon & Ties Prakken, *Politieke Verdediging: Een analyse van historische en actuele politieke strafzaken en de strategie van de verdediging*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2010.

Dimitrov, Secretaris Generaal van de Bulgarse Communistische partij, werd enkele dagen na 27 februari 1933 opgepakt op verdenking van medeplichtigheid aan de brandstichting in de Rijksdag. De door hem zelf gevoerde verdediging zou de basis vormen van de door Marcel Willard geformuleerde wetten van een politieke verdediging zoals hij die uiteenzet in 'La défense accuse'. Die wetten luiden onder meer dat de juridische middelen in dienst moeten staan van de politieke doelen van de verdediging, dat er een offensieve strategie gevoerd moet worden en dat over de rechter heen een band met het publiek gelegd moeten worden. Dimitrov beoogde aan te tonen dat de Nazi's de brand zelf hadden de gesticht en de verdenking hadden verzonnen om de communisten de schuld te geven. Hiertoe zette hij het proces volledig naar zijn hand. Een beroemd voorbeeld van zijn talent om de juridische middelen voor eigen politieke doelen te gebruiken is dat Dimitrov met een beroep op zijn recht om getuigen te horen Göring als getuige oproept en aan een pittig verhoor onderwerpt. Dimitrov, terwijl hij wordt afgevoerd, eindigt zijn ondervraging met: "u bent geloof ik bang voor mijn vragen, meneer de Minister".

De Rote Armee Fraktion (RAF)

In juni 1972 werd in Duitsland een aantal leden van de RAF gearresteerd, onder wie Jan Carl Raspe, Andreas Baader, Holger Meins, Gudrun Ensslin en Ulrike Meinhof. Zij werden onder meer vervolgd vanwege de *Mai-Offensive*, een serie aanslagen waarmee de RAF wilde protesteren tegen de Vietnamoorlog. De verdachten werden beschuldigd van moord, ontvoering, andere concrete delicten en lidmaatschap van een criminele organisatie. Het begrip 'terroristische organisatie' is met de RAF-processen ingevoerd. Het diende uiteindelijk als kapstok om ook mensen uit de omgeving van de verdachten inclusief hun advocaten te criminaliseren.

De strategie van de verdediging was om aandacht te vragen voor de kennelijke politieke doelstellingen van de eenzame opsluiting van de verdachten, maar ook om deze isolatie te doorbreken door een communicatiesysteem op te zetten. Het proces eindigt buitengewoon tragisch: met de dood van alle beklaagden. Hun advocaten moeten vluchten. Dit strafproces tegen leden van de RAF heeft wijlen Pieter Bakker Schut, die zelf de advocaat is geweest van RAF-leden, uitgebreid beschreven in zijn proefschrift *Politische Verteidigung in Strafsachen*.

WB-Berichten

Zin in 2 maart

Op zaterdag 8 januari a.s. organiseert GroenLinks de bijeenkomst 'Zin in 2 maart', ter voorbereiding van de Provinciale Statenverkiezingen op 2 maart. Naast aandacht voor de campagnespeerpunten, trainingen in vaardigheden en campagnevoeren, zijn er tal van inhoudelijke workshops waar het WB bij betrokken is. Een greep uit de onderwerpen: 20 jaar GroenLinks, hoe verder?; electorale geografie (waar zitten de kiezers van GroenLinks?); rechtspopulisme, wat te leren van het buitenland?; bevolkingskrimp; en sociale bezuinigingen op lokaal niveau.

Locatie: Hogeschool Utrecht.
Voor meer informatie over programma en opgave zie <http://glweb.groenlinks.nl/zin-2-maart>

Cursus gedachtegoed GroenLinks

In het voorjaar van 2011 organiseert het Wetenschappelijk Bureau in samenwerking met de GroenLinks-Academie een cursus over de geschiedenis en de ontwikkeling van het gedachtegoed van GroenLinks. De cursus bestaat uit vijf woensdagavonden in maart en april, in Utrecht. Elke avond belichten een of twee sprekers centrale uitgangspunten binnen het ideologisch gedachtegoed van de partij en plaatsen deze in een historisch perspectief. Met onder meer Herman Meijer, Joost Lagendijk, Marijke Vos, Bas Eickhout, Dick Pels, Kees Vendrik en Andree van Es.

Mocht u interesse hebben in deze cursus, stuur dan een email naar Katinka Eikelenboom (keikelenboom@groenlinks.nl). U krijgt dan een bericht zodra de inschrijving wordt geopend.

Nieuwe website Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Het Wetenschappelijk Bureau werkt aan een nieuwe zelfstandige website, die tot doel heeft om het politiek-culturele debat binnen en buiten GroenLinks te stimuleren. Dit doen we met opiniërende en beschouwende artikelen en blogs. Door middel van een nieuwsbrief houden we geïnteresseerden op de hoogte van nieuwe inhoud op de website. Ook *de Helling* krijgt een prominente plek op de site.

We zijn nog op zoek naar bedreven bloggers met een passie voor politiek en wetenschap. Geïnteresseerd? Stuur dan een email naar Anna van Dijk (avdijk@groenlinks.nl), en voeg daar meteen een blog (max. 800 woorden) aan toe. We verwachten dat de website voorjaar 2011 de lucht ingaat.

Werkgroep GroenLinks Privacy

In samenwerking met het Wetenschappelijk Bureau is een nieuwe werkgroep van GroenLinks van start gegaan, over de juiste balans tussen veiligheid en privacy. GroenLinks heeft altijd gepleit voor bescherming van het privédoel en privacy. De werkgroep draagt voor dit standpunt nieuwe argumentatie aan, die past bij de snel ontwikkelende technologie en uitdijende mogelijkheden tot opslag van persoonlijke data. Tegelijkertijd buigt de werkgroep zich over het standpunt van GroenLinks ten opzichte van veiligheid, en de vraag hoe deze zich verhoudt tot het recht op privacy.

Heeft u hier zelf ideeën over en/of wilt u op de hoogte gehouden worden van de activiteiten van de werkgroep? Stuur dan een mail naar werkgroepprivacy@groenlinks.nl of houd de site in de gaten: <http://werkgroepprivacy.groenlinks.nl>.

Recente publicaties

Dick Pels, 'Een paar apart. Fortuyn en Van Doorn als publieke intellectuelen', in Jacques van Hoof e.a. (2010) *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie. De erfenis*. Amsterdam: Pallas Publications, pp. 87-97.

Ruard Ganzevoort & Dick Pels, 'Als grondrechten in het geding zijn, is religiekritiek terecht', *Trouw* 26.10.10; uitgebreide versie: <http://wp.me/pSwlr-5i>

Noortje Thijssen, 'Het democratische stelsel op de schop? Bezint, eer gij begint!' Website *Socialisme & Democratie*, 19.10.2010.

Dick Pels & Josse de Voogd, 'Modern links omarmt de risico's', *de Volkskrant* 30.11.2010.

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.groenlinks.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Anna van Dijk
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Noortje Thijssen
Josse de Voogd (project-
medewerker)

20 jaar GroenLinks

Op 22 november werd in Den Haag het boek *Van de straat naar de staat?* gepresenteerd, naar aanleiding van twintig jaar GroenLinks. Femke Halsema hield een pleidooi voor meer samenwerking tussen GroenLinks, PvdA, SP en D66, waarbij ze een scheidslijn constateerde tussen progressief en behoudend links. Haar oproep was vooral gericht aan de PvdA, die verdeeld is tussen beide stromingen. Halsema hoopt dat de PvdA kiest voor 'progressief en liberaal links'. De geschiedenis van GroenLinks is beschreven in het boek, dat besluit met mogelijke scenario's voor de toekomst van GroenLinks.

Lezers van de Helling kunnen het boek voor een gereduceerde prijs aanschaffen in de boekhandel. Meer informatie: <http://wetenschappelijkbureau.groenlinks.nl/>

Voerman, G. (red.): *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1980-2010*
ISBN 9789461053602
Standaard: € 24,50
Actieprijs: € 19,95
Korting: € 4,55
Actie nr. 90181399
Begin 15-11-10
Eind 15-02-11

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

KORTINGS
BON

secular

Moet links zich afkeren van religie en “terugkeren naar zijn seculiere wortels”, zoals onlangs werd bepleit door Yoeri Albrecht, directeur van cultureel centrum De Balie in Amsterdam? Ook de nieuwe burgemeester van Amsterdam kiest voor een scherpere scheiding tussen kerk en staat dan zijn voorganger. Secularisme is in. Wat houdt het precies in en hoe bruikbaar is het? Proeve van een onderzoek.

In Nederland en veel andere Europese landen wordt steeds vaker een beroep gedaan op een strikte scheiding van kerk en staat in beleidsvorming ten aanzien van de islam. Regelmatig worden ook de geschiedenis van het secularisme en de Verlichting aangeroepen als antwoord op de crisis van het multiculturalisme.

Dit sterker wordende secularistische discours is herkenbaar uit de Franse context waarin het al jaren gangbaar is. In het Frankrijk van na 1989 was de *laïcité* lange tijd een gematigd en liberaal antwoord op de racistische strategieën van Le Pen. Ook in andere Europese landen lijkt secularisme het fatsoenlijke alternatief voor populistische anti-islam discoursen. Voor linkse politiek lijkt het een goede, zelfs veelbelovende optie voor de omgang met de islam. Want hoewel secularisme niet per se de zichtbaarheid van de islam in Europa bevordert, gaat het hier niet, zo is de gedachte, om de uitsluiting van de islam, of eventueel zelfs om racisme ten aanzien van moslims. Secularisme wordt juist opgevat als de neutraliteit van de staat ten aanzien van alle religies. Religies dienen vrijgelaten te worden door de staat, mits ze de gewetensvrijheid van anderen maar respecteren en hun waarden en praktijken niet indruisen tegen de grondrechten van ieder individu in de liberale rechtsstaat. Het grote verschil met het multiculturalisme is dan, in de ogen van de secularisten, dat een seculiere orde het paternalistische optreden van de overheid, waarbij conservatieve religieuze elites vaak als vertegenwoordigers van hele groepen of zelfs ‘culturen’ werden gezien, overboord zet.

In Nederland zijn op dit moment twee vormen van versterkte interesse voor het secularisme aanwijsbaar. *Institutioneel* wordt de scheiding van kerk en staat aangehaald om onder meer het subsidiebeleid voor islamitische organisaties te versoberen. Zo heeft de nieuwe burgemeester van Amsterdam, Eberhard van der Laan, aangekondigd het subsidiebeleid voor de scholing van imams, dat onder Job Cohen werd beredeneerd met een beroep op ‘compenserende en/of inclusieve neutraliteit’ te willen afschaffen met een beroep op een scherpere scheiding van kerk en staat. *Cultureel* werd een nieuwe toon in het debat kort geleden treffend gekenschetst door Yoeri Albrecht, directeur van De Balie, en de filmmaker Eddy Terstall: “Wellicht keert links eindelijk terug naar zijn seculiere wortels. Weg van het groepsdenken, terug naar het mensdenken. De gebruikelijke religiofilie lijkt al bijna ouwe koek. Gewetensvrijheid lijkt terug op de linkse agenda.” (*de Volkskrant*, 22 oktober 2010).

Zowel het beleid dat Van der Laan voorstaat als het pleidooi voor secularistische religie-kritiek à la Terstall en Albrecht doet sterk denken aan de hedendaagse Franse politieke cultuur. Daar wordt vaak naar de *laïcité* verwezen in verband met de afwijzing van financiële steun aan religieuze, vaak islamitische organisaties. Daarbij wordt dan meestal niet vermeld dat in Frankrijk, net als in Nederland, een financieringssysteem van de overheid bestaat voor christelijke scholen en voor het onderhoud van christelijke gebouwen, met name kathedralen, noch wordt verwezen naar die vormen van islam die wel van bovenaf gefinancierd – en gestuurd – worden. Ook wordt in de Franse debatten, net als door Albrecht en Terstall, vaak gesuggereerd dat het secularisme de enige garantie is voor de gewetensvrijheid en respect voor ‘de mens’ of ‘het individu’. Religieus pluralisme wordt in deze context stevast verbonden met religiofilie of zelfs blindheid voor de gevaren van ongetemde, nog niet gesecculariseerde religies – zoals de islam, is de impliciete gedachte.

Machtsinstrument

Aardig in de Franse politieke cultuur is wel dat het ‘model’ van de *laïcité* weliswaar breed gedragen is, maar ook uitgebreid is bekritiseerd. Inmiddels is het een van de meest ‘kakafonische’ politieke begrippen ooit geworden, zoals de Franse historicus Pierre Rosanvallon onlangs treffend stelde. Afgezien van de vele debatten over de vraag of de hoofddoelenwet nu wel of niet op grond van de *laïcité* te rechtvaardigen was, zijn er ook principiële debatten gevoerd over de relatie tussen de *laïcité* als begrip en als politieke ideologie, en de politieke praktijk. Antropologen, politieke historici en sociologen lijken het daarbij wel over één ding eens: ook *laïcité* is een begrip dat door en door politiek is, en moet altijd in relatie tot vragen over macht en machtsongelijkheid bekeken worden. Met name in de behandeling van religieuze minderheden wordt duidelijk dat de *laïcité* niet de neutraliteit van de staat ten aanzien van religie garandeert: ze maakt zelf deel uit van de politieke geschiedenis en is een instrument voor de Franse staat om bevolkingsgroepen en individuen te besturen en te controleren.

Precies dit aspect van de *laïcité*, waardoor zij ook met de ontwikkeling van statelijke machtspraktijken en de transformatie van machtsverhoudingen verbonden is, blijft vaak onderbelicht in hedendaagse lofzangen op de intellectuele verworvenheden van de Verlichting en de scheiding van kerk en staat. Twee ambivalente geschiedenissen lijken op dit moment bij uitstek relevant om in herinnering te brengen: die van de manier waarop de *laïcité* in Algerije werd doorgevoerd met betrekking tot de islam, en de samenhang van *laïcité* met de paradoxen van de ‘assimilatie’ van de Franse joden. Ik wil hier eerst kort het ‘Franse model’ kenschetsen, om daarna te belichten hoe deze twee geschiedenissen op dit moment ook in de Nederlandse en bredere Europese context relevant zijn.

De *laïcité* is gebaseerd op de zogenaamde Separatiewet uit 1905 waarin wordt gesteld dat de Republiek de vrijheid van godsdienst garandeert, maar dat zij geen enkele religie ideologisch of financieel ondersteunt. Deze scheiding van kerk en staat is op zichzelf niet antireligieus: ze garandeert alleen

isme

de individuele vrijheid om al dan niet een religie aan te hangen of van religie te veranderen. Tegelijk worden de vrijheid en uitoefening van godsdienst nadrukkelijk gegarandeerd. In dit opzicht verschilt *laïcité* dus sterk van het antireligieuze Jacobinisme, en is het een *liberaal* model dat veel gemeen heeft met andere kerk/staat-modellen in Europa.

Het beeld van de publieke sfeer als een 'neutrale' ruimte heeft echter sinds de Franse revolutie altijd ook de afwijzing van elke vorm van 'groepsvorming' als connotatie gehad. De vorming van 'facties en partijen' die opkomen voor deelbelangen, werd al door Rousseau als een hindernis beschouwd voor het realiseren van de 'algemene wil' in en door de staat. Deze afkeer van de mogelijke vorming van een middenveld van tegenkrachten tegen de staat kwam tot 1900 vooral tot uitdrukking in het verzet tegen 'associaties' zoals vakbonden en partijen, en tegenwoordig vooral in de breed gedeelde afkeer van institutioneel pluralisme of zelfs een politiek van erkenning van diversiteit.

Hoewel de strijd tussen 'politiek en religie' in feite vooral de conflicten tussen laïcisten en klerikale katholieken betrof, werden er ook minderheden in betrokken. Vaak werden die conflicten namelijk opgevat in termen van een algemene strijd tussen religie en rede, of traditie en moderniteit, of 'communauté' (of *nation*) en natiestaat. Dit 'anticommunitaristische' aspect van de Republikeinse traditie heeft regelmatig geleid tot problemen voor minderheden, voor zover hun zelforganisatie gebaseerd was op religieuze of etnische tradities. De Verlichte kritiek op deze tradities leidde niet slechts tot het doorbreken van 'premoderne' begrippen en praktijken, maar vaak ook tot de verzwakking van zelforganisaties van minderheden en tot hun grotere afhankelijkheid van de goodwill en inzet van de staat om hen bescherming en bewegingsvrijheid te bieden. De precaire situatie van de moslims in Algerije en de Franse Joden voor WO II kan dit verder verhelderen.

Algerije

Algerije maakte tot de dekolonisatie volwaardig deel uit van Frankrijk. De Separatiewet van 1905 werd er dan ook consequent ingevoerd. Maar al snel werd duidelijk dat de financiële onafhankelijkheid van kerk en staat problematisch was met betrekking tot de islam. Dit was mede het geval omdat de Fransen aanvoelden dat een religie die onafhankelijk was van de staat ook gemakkelijk een vrijplaats voor antikoloniale activiteiten kon worden. In 1907 werd een uitzondering aangaande de islam ingevoerd en werden er drie islamitische 'congregaties' ingesteld die door de overheid werden gefinancierd en gecontroleerd. Hier werden mufti's met sterk gedepolitiseerde visies aangesteld.

Om de uitzonderingspositie voor de islam te rechtvaardigen werd vaak gesuggereerd dat de moslims nog niet toe waren aan de scheiding van kerk en staat. Zo stelde bijvoorbeeld gouverneur Maurice Viollette in 1931 dat de "islamitische Algerijnse populatie nog te mystiek was om zich de scheiding van kerk en staat te kunnen voorstellen en, algemener, de laïcisering van de maatschappij". Deze visie heeft ook een rol gespeeld ter rechtvaardiging van het feit dat, terwijl christelijke en joodse Algerijnen al vanaf 1870 burgerrechten hadden verworven, moslims (op enkele uitzonderingen na) tot 1947 *sujets* (onderdanen) bleven. De visie op de

religieuze identiteit van de moslims had dus rechtstreekse gevolgen voor hun status als (niet-)burgers.

Na de dekolonisatie vond een migratiegolf vanuit Algerije naar Frankrijk plaats en daarmee ook een *rapatriement* naar Frankrijk van de in Algerije ontwikkelde politiek met betrekking tot de islam. De moslims werd zowel integratie als de onafhankelijkheid van de islam van de staat in het vooruitzicht gesteld. Ze hebben tot nu toe echter vooral te maken met de *gestion* (het management) van de religie door de overheid, terwijl in Frankrijk al vanaf de jaren dertig vele moslims hebben gewoond. In het hedendaagse Frankrijk wordt nog steeds aan de ene kant de laïcisering van de islam bepleit, terwijl anderzijds allerlei mechanismen de controle in handen van de Franse staat houden.

Ook in het postkoloniale Frankrijk heeft dit gevolgen voor de culturele en juridische positie van moslims. Al lang is het voor moslims die zich niet bij voorbaat en ostentatief pro-*laïcité* betonen moeilijk om publiek gehoord te worden. Voor vrouwen met een hoofddoek is het zelfs vrijwel onmogelijk, omdat zij bij voorbaat nauwelijks de status van 'burger', laat staan actief burger, toegeschreven krijgen. Tekenend is bijvoorbeeld dat de commissie Stasi die in 2003 de hoofddoekenwet adviseerde, tijdens de vele interviews met betrokkenen slechts één vrouw met een hoofddoek had geïnterviewd, en zelfs die ene had de Franse socioloog Alain Touraine nog op zijn medecommissieleden moeten bevechten.

In juridisch opzicht zijn de effecten van het laïcisme minder direct aan een hele bevolkingsgroep gebonden dan in het voormalige Frans-Algerije het geval was, maar ook hier drie mechanismen een rol te gaan spelen die religieuze identiteit onmiddellijk aan fundamentele rechten koppelen: zo ontzegde het Conseil d'État in 2008 de Franse nationaliteit aan een van origine Marokkaanse vrouw die daar volgens de geldende regels wel aanspraak op kon doen, vanwege haar 'onvoldoende assimilatie' en 'radicale religieuze opvattingen', in casu vanwege het feit dat ze een boerka draagt.

Wat Nederland betreft staan onze integratietests en inburgeringseisen in de internationale sociologie inmiddels bekend als behorend tot de meest cultureel gekleurde, secularistische en assimilationistische van de hele Europese Unie. Het is de vraag of we ze nog liberaal kunnen noemen. Hier ontstaat dezelfde paradox die we kennen uit de koloniale context: enerzijds roepen we de scheiding van kerk en staat aan op momenten dat wij weigeren om de islam dezelfde faciliteiten te bezorgen als met name de christelijke religies al hebben, terwijl we anderzijds inhoudelijke religieuze of levensbeschouwelijke eisen stellen op het moment dat we beoordelen of iemand het Nederlandse burgerschap wel of niet waard is. Een pessimist zou vermoeden dat het wachten is op het moment dat het voor moslims nog moeilijker zal worden gemaakt om daadwerkelijk Nederlands staatsburger te kunnen worden.

Assimilatiepolitiek

Franse historici van het jodendom, zoals Pierre Birnbaum en Esther Benbassa, hebben gewezen op enkele structurele overeenkomsten in de Franse omgang met de joden in de 19e en vroeg 20e eeuw, en met de moslims van nu. De joden, die al voor de Revolutie een in het oog springende interne

Sekularisme

minderheid (*nation*) waren in de ogen van de Revolutionairen, werden vanaf de Revolutie tot model van de nieuwe burger die traditionele banden had doorbroken in ruil voor burgerrechten. De verwerving van burgerrechten in 1791, voor het eerst in de Europese geschiedenis, leidde voor de joden ook daadwerkelijk tot een enorme vooruitgang, maar de prijs was dat de staat meer controle kreeg over interne religieuze aangelegenheden, en dat de joden regelmatig moesten bewijzen dat zij de burgerrechten 'waard' waren. Zij moesten aantonen dat ze niet meer voldeden aan de negatieve typering van voor de Revolutie, en dat zij loyaal aan de Republiek waren. Een van de middelen om die transformatie tot waardige burger en de eigen loyaliteit expliciet te maken, was het verwijderen van de tekens van hun collectieve (religieuze) leven uit de publieke sfeer. Dat was een belangrijk onderdeel van het proces dat later met het begrip 'assimilatie' werd aangeduid.

De historicus Théodore Reinach, een van de eerste historici van het jodendom in Europa, gaf in 1884 een belangrijke en beroemde definitie van assimilatie. Voor hem betekende assimilatie niet het totale verlies van culturele identiteit, zoals nu soms onder assimilatie wordt verstaan. In plaats daarvan lag assimilatie voor hem dicht bij het hedendaagse idee van de privatisering van religie. Assimilatie betekende voor hem de transformatie van een vorm van collectiviteit gebaseerd op gecombineerde etnische en religieuze praktijken (gedeelde taal, wijze van kleden, religieuze rituelen, theorieën en wetgeving) in een geprivatiseerde religie. Die religie mag het domein van de strikt religieuze rituelen en de moraliteit niet meer overschrijden. Volgens Reinach was deze vrijwillige assimilatie oftewel secularisatie van het jodendom de waarborg om niet meer als lid van een andere *nation* gezien te worden en om op gelijke voet met alle medeburgers te staan.

Hannah Arendt en Zygmunt Bauman hebben deze belofte van assimilatie bekritiseerd. Zij doen dat niet door een beroep te doen op het recht op culturele diversiteit of 'behoud van eigen identiteit', maar vanwege een paradoxaal mechanisme in de assimilatiepolitiek dat juist tot de uitsluiting van de joden leidde. Arendt wees er in *The Origins of Totalitarianism* (1948) op dat de moderniteit haar eigen bronnen had voor nieuwe vormen van antisemitisme. Volgens Arendt vond in de loop van de negentiende eeuw de gewenste assimilatie van de joden in Frankrijk inderdaad plaats. Het 'judaïsme' als een gedeelde religie, taal en wet, ging steeds meer verloren, en religie werd beperkt tot de privé sfeer. Zo werd het privéleven echter tot het centrum van joods-zijn en dit leidde juist tot een ambivalente fascinatie voor joods-zijn, in plaats van tot een geleidelijke 'dejudaisering'. Deze subjectivering leidde zelfs tot een naturalisering in termen van ras en aangeboren eigenschappen. Arendt vat dit op als de transformatie van *Judaïsme* in *Jewishness*. Hierdoor werd de perceptie van de joden als 'anderen' eigenlijk juist nog pregnanter dan zij voorheen was geweest: ze werd 'metafysischer', onbewijsbaarder, omdat zij niet langer op objectief verschillende praktijken en tradities was gebaseerd, maar op constructies en in veel opzichten op speculaties.

Ook volgens Zygmunt Bauman ontstaat de paradox van de assimilatie doordat een verborgen principe van segregatie actief blijft in de moderne wereld, terwijl zij officieel gelijkheid belooft.

Het feit dat joden in de loop van de negentiende eeuw bijvoorbeeld op allerlei plekken in de maatschappij werkzaam werden, leidde niet tot het irrelevant worden van de oude verschillen, maar juist tot theorieën dat bepaalde sectoren aan het verjoodsen waren. Er ontstond een semi-neutrale maatschappij met een onderliggend principe van segregatie. De belofte van assimilatie en economische integratie werd dus niet waargemaakt, omdat de spelregels tijdens het spelen werden veranderd. Bauman concludeert hieruit dat minderheden onmogelijk op gelijke voet met de meerderheid kunnen komen te staan wanneer zij geen medezeggenschap hebben aangaande de spelregels.

Volgens Bauman en Arendt is de paradox van de assimilatie iets anders dan het extreemrechtse antisemitisme dat in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw steeds sterker werd, maar is het zelf wel een typisch moderne vorm van antisemitisme die ook heeft bijgedragen aan het sterker worden van het extreemrechtse antisemitisme. Het heden verschilt natuurlijk sterk van de negentiende eeuw, en er zijn grote verschillen tussen de positie van joden toen en die van moslims nu. Toch zijn er opvallende overeenkomsten. Sinds elf september is de nadruk op hoofddoeken en moskeeën als 'indringers' in 'onze' vermeend neutrale publieke ruimte in alle Europese landen toegenomen. En het recent door Geert Wilders overgenomen begrip van een islamitische plicht tot *taqiyya*, waarbij moslims hun ware theocratische bedoelingen zouden verzwijgen tot zij aan de macht zijn, is verwant met de paradox van de assimilatie zoals door Arendt en Bauman geanalyseerd. Terwijl de zichtbare verschillen tussen moslims en 'seculiere' Nederlanders afnemen, zal er zo altijd een oncontroleerbare 'rest' van andersheid vermoed kunnen worden. Dit intellectueel parcours is al ingezet door de Franse fascinatie voor wat zich 'derrière le voile' (achter de sluier) afspeelt. Ontkennen heeft nu geen zin meer, net als *Jewishness* is 'islam' niet iets wat moslims (zichtbaar) *doen*, maar wat ze onherroepelijk en onzichtbaar *zijn*. Zo maakt de privatisering van religie een racialisering mogelijk, omdat het niet meer over zichtbaar andere praktijken gaat, maar over een onzichtbare en niet te overwinnen kern van 'andersheid'. Net als veel anderen ben ook ik geen voorstander van te vlotte vergelijkingen van het hedendaagse rechtse populisme met fascisme en antisemitisme, maar toch begint het hedendaagse anti-islam discours, dat beweert niet over moslims maar enkel over 'de islam' te gaan, te lijken op de typisch moderne vorm van antisemitisme waar de Franse geassimileerde joden in de Derde Republiek mee te maken kregen.

Ik zou willen bepleiten dat wij de conflicten over de plaats van de islam in Europa bespreken in het licht van deze ambivalente, met assimilationisme en reële ongelijkheid verbonden aspecten van het secularisme. Secularisme als discours in een Europa dat de neutraliteit van de staat ten aanzien van religie op geen enkele wijze echt realiseert, staat in dienst van een onrechtvaardige politiek. Daar hoeft je geen 'religofiel' voor te zijn, het serieus nemen van vrijheid, gelijkheid en een beetje solidariteit is voldoende.

=

Broeders vs

Minder Turken dan ooit voelen voor toetreding tot de EU; hun aantal daalde van 75 procent in 2005 naar 35 procent nu. Onder de Turkse Nederlanders gelooft bijna zeventig procent niet meer dat Turkije ooit nog lid zal worden van de EU. Turkije richt zich steeds meer op 'het Oosten'.
Waarom?

In zowel het publieke als academische debat over Turkije's politieke oriëntatie worden sociaal-economische ontwikkelingen onderbelicht. Het zeer moeizaam lopende onderhandelingsproces met de EU, Turkije's huidige ambitie om een prominente rol in de regio te spelen en de koelere betrekkingen met oude vriend Israël maken Turkije's afkeer van het Westen een vanzelfsprekendheid: 'Hoe het Westen Turkije verloor', zoals Martin Jansen in juli jl. in de *Volkskrant* schreef.

Maar zo eenvoudig ligt het niet. De ontwikkelingen in Turkije kunnen niet gereduceerd worden tot een soort Huntingtoniaans 'Oost-West' paradigma. De werkelijkheid is gecompliceerder en heeft weinig te maken met 'Oost-West' maar veel meer met *haves and have-nots*.

Sinds zijn oprichting in 1923 heeft het moderne Turkije zich sterk georiënteerd op het Westen. Overigens begon deze oriëntatie al honderd jaar eerder toen het Osmaanse Rijk beseftte dat het Westen de wereld begon te domineren. Zo werd onder druk van de 'Jong-Osmanen', een groep jonge intellectuelen en bureaucraten, in 1877 een door de Verlichting geïnspireerde grondwet ingevoerd. In de visie van Kemal Atatürk (1880-1938), grondlegger van de Turkse Republiek, waren 'het Westen' en beschaving

synoniem. Deze visie uitte zich in de vele radicale hervormingen die het land onderging. Enkele voorbeelden zijn de instelling van het volledige kiesrecht voor vrouwen, de 'hoedenwet' die het dragen van de oosterse fez verbood, de invoering van het Latijnse alfabet, de invoering van een seculiere grondwet en de instelling van de westerse jaartelling en werkweek.

Ook geopolitiek richtte de Turkse Republiek zich op het Westen. Turkije was in 1949 een van de eerste landen die Israël erkende. In 1949 werd Turkije lid van de Raad van Europa en in 1952 lid van de NAVO. De banden met de islamitische buurlanden werden op een lager pitje gezet. Met landen die een onafhankelijke of pro-Sovjetkoers volgden, zoals Syrië en Egypte onder Nasser, waren de betrekkingen zelfs koel tot vijandig. In het onderwijs en de staatsgecontroleerde media presenteerden de Turkse machthebbers het Westen als de 'natuurlijke partner' van de Turkse natie.

Top-down

Het Turkse moderniserings- c.q. verwesteringproces had echter vanaf het begin een groot probleem. Het was een volledig *top-down* opgelegd project dat via autoritaire methodes en instituties werd ingevoerd. De 'onwetende' (*cahil*) bevolking werd niet geraadpleegd. Bovendien is er altijd een grote afstand geweest tussen de papieren werkelijkheid en het dagelijks leven. Er werd verplicht onderwijs ingevoerd, maar een groot deel van het platteland had nauwelijks scholen of leraren. Industrialisering was een kernpunt van het Turkse moderniseringsprogramma, maar er werd nauwelijks infrastructuur aangelegd in het achterland.

Kortom: behalve voor een kleine bovenlaag in de steden bleven de hervormingen vreemd voor de meeste Turken. Tegelijkertijd was de staat wel nadrukkelijk aanwezig om potentiële tegenstand te onderdrukken, zoals de opstanden in Anatolië. Het gebrek aan democratie en de

Homoseksuele vrouwen, mannen en transgenders in Turkije – geportretteerd door Diana Blok

κ Ada: "Ik had mijn eerste seksuele ervaring toen ik veertien was met mijn gitaarlerares. Daarna zijn er natuurlijk ook mannen in mijn leven geweest. Maar nu ik Seda heb leren kennen, wil ik geen andere man of vrouw meer."

Zie haar met Seda op p 38

Onder: uitzicht uit hotel-
raam van Diana Blok

p 11 boven:

Gay Pride optocht
Istanbul 2009

Onder: Destina, Atatürk
en Sebnem

'See Through us'
– *Portraits and stories of
gay women/man and trans-
sexuals in Turkey*
ISBN 9789090248448

Hoewel homoseksualiteit in Turkije niet illegaal is, is er veel vervolging en angst. Toch ontdekte fotograaf Diana Blok tijdens haar bezoek aan Istanbul in 2008 een bloeiend homo nachtleven. Ook de lesbische wereld was opener dan ze had verwacht. De portretten die ze maakte verwerkte ze tot een boek.

Begin december werden de foto's in Ankara geëxposeerd mmv de burgemeester van Ankara, de Nederlandse ambassade en Amnesty International.

Diana Blok: "Opgevoed als katholiek in Latijns-Amerika vroeg ik mij af hoe de taboes van mijn opvoeding verschillen van die van de huidige Turkse samenleving. Het is onmiskenbaar dat er nog steeds een groot probleem is met zichtbaarheid, maar het is duidelijk dat er ook verandering is en dromen die heel langzaam een nieuwe vorm aannemen."

Diana Blok (1952, Uruguay) woont in Amsterdam. Sinds de jaren zeventig werkt ze als auto-noom fotograaf, ze maakte zeven fotoboeken en exposeerde wereldwijd. Haar werk is een zoektocht naar identiteit.

partners

toenemende economische malaise leidden tot deze en andere opstanden die alle hard werden onderdrukt. De sociaal-economische achtergronden ervan werden snel uit de officiële geschiedenis van de Turkse republiek gewist.

Ook na de invoering van een meerpartijstelsel in 1950 zouden de kemalistische elites als een zwaard van Damocles boven de drang naar meer inspraak vanuit het volk blijven hangen. Militaire coups in 1960, 1971, 1980 – en als laatste een postmoderne coup in 1997 – claimden Turkije steeds weer te corrigeren richting het kemalistische pad. Maar na elke interventie volgde een nieuwe protestbeweging aan de onderkant van de samenleving, die in de loop der tijd verschillende vormen aannam in een haast dialectische omschakeling van seculier naar religieus protest. Na de coups van 1960 en 1971 groeide het linkse protest fenomenaal en kreeg het veel aanhang onder studenten, arbeiders en zelfs op het platteland. Het linkse protest in het Turkije van de jaren zestig en zeventig was een uiting van modernisering van onderaf. Rechts werd kleiner en bestond uit conservatieve kapitalisten of extreemrechtse Grijsse Wolven die zich openlijk identificeerden met het Europese fascisme. De steun voor de antiwesterse religieuze beweging (Milli Görüs) van Necmettin Erbakan, mentor van de huidige premier Erdogan, kwam op maar bleef in de jaren zestig en zeventig beperkt. Toen de coup van 1980 echter een einde maakte aan alles wat ook maar links leek, was de weg vrij voor de opkomst van religie als groots protestmiddel. Een niet geringe oorzaak hiervoor was het feit dat de militaire junta van 1980 het opkomende religieuze protest begon te faciliteren als een nuttig middel tegen 'communisme'.

Na de coup van 1980 nam Turkije enthousiast deel aan de neoliberale Washington Consensus. Privatisering van staatsbedrijven en het opheffen van importtarieven werden kernonderdelen van het economisch beleid. In de afgelopen dertig jaar werd dit neoliberale beleid voortgezet zonder dat er een sociaal vangnet werd opgebouwd. Zo is de werkloosheid structureel gegroeid en de arbeidsparticipatie van vrouwen gehalveerd. Van alle OECD landen kent Turkije de grootste kloof tussen rijk en arm en het laagste BNP per hoofd van de bevolking. Ook op veel andere indicatoren zoals kindersterfte, onderwijsparticipatie, gezondheidszorg en corruptie scoort Turkije zeer slecht. Daarnaast zijn de arbeidsorganisatie en het

stakingsrecht ernstig ingeperkt.

Ook op het gebied van mensenrechten en persvrijheid verslechterde de situatie vanaf de jaren tachtig. In de jaren negentig vervolgde Turkije wereldwijd de meeste journalisten en schrijvers. In 2010 staan naar schatting 350 journalisten en schrijvers in de beklagdenbank voor wat de Committee to Protect Journalists (CPJ) 'gewetensmisdaden' noemt. Vanaf de jaren tachtig was er bovendien een enorme stroom van interne vluchtelingen die naar de Turkse steden trokken om aan de staat van beleg in de Koerdische provincies van Turkije te ontkomen. Ongeveer drie miljoen mensen belandden zo in de uitgestrekte sloppenwijken (*gecekondü*) van Istanbul, Ankara en Izmir.

Religieuze opleving

Verscheidende religieuze groepen, vooral de eerder genoemde Milli Görüs-beweging, begonnen de sociaal-economische afwezigheid van de staat op te vullen met gaarkeukens, gratis onderwijs, medische hulp en zelfs maandelijkse uitkeringen voor de *haves-nots*. Ondertussen werden diezelfde *haves-nots* aangespoord om te stemmen op de Welvaartspartij (*Refah partisi*) van Erbakan en vooral een zekere mate van vroomheid aan te meten. Het losse Anatolische hoofddoekje was aan het verdwijnen in de nasleep van de jaren zestig en zeventig en buiten kleine dorpen was het nog weinig te zien in het Turkse straatbeeld. Maar religieuze welzijnsorganisaties begonnen meiden aan te moedigen de politieke hoofddoek (*turban*) te dragen, die het haar volledig bedekt. Dit gebeurde soms zelfs door middel van een extra maandelijkse toelage. Zo is de *turban* in de afgelopen twintig jaar uitgegroeid tot hét politieke protestsymbool van Turkse vrouwen.

Er vond kortom een religieuze opleving plaats die niet religieus van oorsprong is. Religie is het voertuig waarop het Turkse sociaal-economisch ongenoegen wordt gekanaliseerd. Terwijl in Turkije jonge meiden tegen de 'seculiere onderdrukkers' protesteren door zoveel mogelijk, en het liefst op de universiteit, een *turban* te dragen, doen jonge meiden in Iran hun hoofddoek zo ver mogelijk naar achteren om een statement te maken tegen het brute regime van de ayatollahs. Ook in Nederland zijn meiden die uit een pro-Milli Görüs- of pro-AKP-gezin komen herkenbaar aan de *turban*. Onder Turkse Nederlanders is er een hoge organisatiegraad die zich afspeelt langs politieke lijnen uit het land van herkomst. Gecombineerd met een hoge Turkije-gerichte media-

consumptie (tachtig procent van de Turkse Nederlanders kijkt primair naar Turkse tv) leidt dit ertoe dat de publieke opinie onder Turkse Nederlanders sterk correleert met die in Turkije.

In een land waar structureel tussen de dertig en vijftig procent van de bevolking onder de officiële armoedegrens leeft, volgden er niet geringe consequenties bij de stembus. In zijn politieke retoriek weet de Welvaartspartij de langdurige sociaal-economische malaise van Turkije aan de 'kopieermentaliteit' (*taklitci*) van de machthebbers. In het narratief van Erbakan moest er geen aansluiting gezocht worden bij de 'partners' in het Westen die toch geen echte partners waren, getuige de Europese onwil om Turkije te accepteren. Nee, de Turkse culturele en religieuze roots liggen bij de 'broeders' in het Oosten. Alleen door de 'eigen' cultuur, religie en erfenis te omarmen kon het Turkse volk welvaart (*refah*) bereiken. Niet de EU maar een islamitische unie moest het doel zijn in het buitenlands beleid; niet het economische beleid van de speculanten en renteniers (*rantcilar*) maar een moreel economische beleid gebaseerd op islamitische waarden kon banen creëren en Turkije uit de schulden helpen. Voor de arme massa's van Turkije bood dit narratief en het welvaartswerk van de religieuzen een antwoord op hun sociaal-economische misère en het gebrek aan mensenrechten; net zoals het socialistische narratief van het links-populisme in de jaren zeventig een antwoord had geboden.

In 1995 kwam de Welvaartspartij aan de macht in een coalitieregering onder leiding van premier Erbakan. De militairen en de oude elites beseften ondertussen dat ze een monster van Frankenstein hadden gecreëerd door eerder religieuze bewegingen te faciliteren tegen 'het linkse gevaar'. Toen het leger in 1997 een memorandum stuurde, trad de coalitieregering van Erbakan af.

Na deze postmoderne coup vond een aantal jongere prominenten uit de Welvaartspartij dat het tijd was voor een nieuwe, pragmatische koers. Na een intern schisma besloten deze voormalige protégés van Erbakan, waaronder de huidige premier Tayyip Erdogan, een nieuwe partij (AKP) op te richten. In tegenstelling tot zijn voorganger was de AKP wel voorstander van EU-toetreding en vrijemarktpolitiek. De nieuwe elites van het platteland, die vanaf de jaren tachtig handig gebruik hadden gemaakt van de Washington Consensus en heel rijk

waren geworden, roken voor het eerst ook politieke macht. Deze 'Anatolische tijgers' hebben conservatieve waarden en zijn vaak vrome moslims, althans in uiterlijke voorkomendheid. Maar ze konden nooit aansluiting vinden bij de politieke macht van de oude seculiere elites. De AKP is in essentie de partij van deze nieuwe Anatolische rijken.

Om electoraal succes te behalen presenteerde de AKP zich als een meer pragmatische en liberale voortzetting van de Milli Görüs/Welvaartspartij-politiek. Maar islamitische retoriek, beloftes van sociaal-economische gelijkheid en een afkeer van de oude elites bleven kenmerkend voor de verkiezingscampagnes in de arme wijken en op het platteland. In 2002 kon de AKP met 34 procent van de stemmen een eenpartijregering vormen. In 2007 werd zelfs 47 procent van de stemmen behaald.

Antiwesters?

Eenmaal aan de macht heeft de partij van premier Erdogan echter weinig werk gemaakt van de sociaal-economische campagnebeloftes. Privatisering en economische liberalisering gaan onverminderd en versneld door. Terwijl vroeger de kleine kring rondom de seculiere elites de vruchten plukten, zijn het nu ook de nieuwe Anatolische elites die staatsbedrijven op de kop tikken en met enorme winsten doorverkopen aan buitenlandse consortiums. De groei van de Turkse economie onder de AKP is wat economen noemen 'speculatieve *jobless growth*'; sinds 2002 zijn het Turkse handelstekort en de werkloosheid verdubbeld.

Kortom, Turkije ligt geografisch mischien op de breuk tussen oost en west maar sociaal-cultureel gaat dit essentialistische paradigma niet helemaal op. De ogenschijnlijk antiwesterse trend in de Turkse publieke opinie is complexer van aard. Een nadere blik op de vele EU enquêtes in Turkije kan dit verder verhelderen. Hoewel de meeste Turken EU-lidmaatschap niet meer zien zitten zijn ze nog steeds voorstander van 'westerse' waarden als democratisering, politieke vrijheid en een eerlijke economie. Maar tegenwoordig denken de meeste Turken niet meer dat de EU dit wil brengen. Ook al is het de Turkse regering zelf geweest die de toetredingsonderhandelingen tot stilstand heeft gebracht door het Ankara-protocol, dat een erkenning van Cyprus betekent, te weigeren. In de beeldvorming van de Turkse bevolking tellen vooral de retoriek van de Merckels van Europa en de claim van de AKP-regering dat goede betrekkingen met alle 'broederlanden' ook economische welvaart

kan brengen. Er is dus niet zozeer sprake van een afkeer van het Westen, maar veeleer van een desillusie over de EU.

Nog belangrijker, het Turkse politieke landschap biedt weinig alternatieven voor de Turkse kiezer. De progressief linkse Turkse politiek is de klap van de coup nog niet te boven gekomen. Het Turkse kiesstelsel zorgt er bovendien voor dat kleine partijen niet in het parlement kunnen komen. De kansen voor progressieve alternatieven om hun boodschap te ventileren in het parlement blijven zo gering. Daarnaast kunnen partijen die te veel systeemkritiek uiten makkelijk worden verboden via de Turkse wetten tegen 'belediging van Turksheid'. Dat was ook het lot van de Turkse Groenen in 1988. Sinds 2008 is er weer een groene partij (Yesiller) die een kleine plek heeft in het Turkse politieke landschap.

Tot nu toe heeft het regressieve sociaal-economische programma van Erdogan geen gevolgen gehad bij de stembus. De oude elites, waarmee een bittere machtsstrijd wordt gevoerd, kunnen met gemak worden beticht van tegenwerking. De sociaal-economische uitverkoop en de repressie van de afgelopen dertig jaar staan nog vers in het geheugen van de meeste arme Turken. De AKP kan zich zo blijven presenteren als dé protestpartij van de gemarginaliseerde burger. Pas wanneer de strijd tussen de oude en de nieuwe elites is beslecht kan er politieke ruimte komen voor progressieve alternatieven. Maar voorlopig zal de Turkse bevolking de rit op het voertuig van religieusconservatief protest uitzitten.

=

Bronnen

Martin Janssen, 'Hoe het Westen Turkije verloor', *de Volkskrant*, 2 juli 2010.

Ozlem Sandikci, 'Fundamental Fashions. The Cultural Politics of the Turban and the Levi's', *Advances in Consumer Research*, Vol. 28 (2001), p. 146-150.

(zie: <http://www.acrwebsite.org/volumes/display.asp?id=8459>)

Ali Çarkoğlu, 'Public Attitudes towards the Turban in Turkey', *Utrecht Law Review*, Vol. 6, nr. 2 (juni 2010), p.145-157.

(zie: www.utrechtlawreview.org/index.php/ulr/article/view/28/128)

Human Rights Watch, "We Need a Law for Liberation". Gender, Sexuality, and Human Rights in a Changing Turkey, Report 2008.

(zie: <http://www.hrw.org/en/reports/2008/05/21/we-need-law-liberation-o>)

Erinc Yeldan, *Patterns of Adjustment under the Age of Finance: The Case of Turkey as a Peripheral Agent of Neoliberal Globalization*, February 2007, University of Massachusetts, Working papers nr. 126.

(zie http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/working_papers/working_papers_101-150/WP126.pdf)

Hamze Osman

18 jaar, werkt als model bij kunstshows en wil volgend jaar opleiding tot verpleger beginnen.

“Je wordt geboren op een bepaalde plek en daar krijg je je geloof mee. Bij mij was dat Somalië en ik ben dus moslim. Ik kwam zeven jaar geleden naar Nederland en de laatste twee jaar begin ik wat losser te worden als het om het geloof gaat. Sommige dingen kloppen ook niet. Bijvoorbeeld: God heeft de mensen

gemaakt, en dus ook de homo's, maar homoseksualiteit mag niet. Raar genoeg weten hier juist de strengste moslims het minst van de islam. Een jongen zei tegen me: jij kunt geen meisje krijgen, dus moet je naar pornofilms kijken, maar dat is haram. Ik zei: porno bestond nog niet in de tijd van de koran, hoe weet je dan dat het niet mag en ik hoef niet eens een meisje. Toen kreeg ik daarover natuurlijk weer een discussie. Wat mij betreft zijn alle mensen een grote familie en moet je elkaar niet lastig vallen.

In het begin als ik een jongen leuk vond begon mijn hart te kloppen en kreeg ik het heel warm en werd ik bang. Ik probeerde het te negeren, maar op een gegeven moment dacht ik: laat maar komen. Thuis heb ik het niet verteld, maar ik denk dat ze het wel weten. Een keer had ik een site over coming out open staan en kwam iemand binnen. Dat was schrikken. Ik denk dat ze net als de meeste mensen vinden dat je zelf mag weten wat je bent en dat ze toch wel van me houden, maar dat ze bang zijn voor

wat anderen zullen zeggen. Ik wil geen afscheid nemen van de islam, want ik denk dat die wel nuttig is om goed te leven: niet veel alcohol drinken, niet vreemd gaan en dat soort dingen. Ook in de opvoeding helpt het als je zegt: als je dat doet, ga je later naar de hel. Ik voel me niet door God afgewezen, want ik weet niet precies wie God is. Over sommige dingen moet je ook niet nadenken, want dan doe je misschien dingen waar je later spijt van krijgt.”

Artikel 6 van de grondwet:

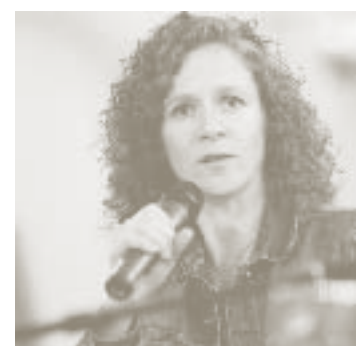
- 1 Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
- 2 De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Godsdienstvrijheid & *emancipatie*

Op 9 oktober j.l. organiseerden het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, het platform De Linker Wang, de Eerste Kamerfractie en een Amsterdamse studentenwerkgroep een dag over de godsdienstvrijheid. Het ging in het bijzonder om de spanning tussen godsdienst en emancipatie. Is geloof een belemmering bij de ontplooiing van individuen? Welke relatie moet er zijn tussen de overheid en de godsdiensten? Een open houding is gewenst, zo betoogden de meeste sprekers, waarbij respect voor religie en kritiek op religie beide noodzakelijk zijn.

We publiceren hier de beide hoofdlezingen van de dag: de openingspeech van socioloog Anton Zijderveld en de toespraak van GroenLinksleider Femke Halsema waarin ze voor het eerst uitgebreid haar visie op godsdienstvrijheid geeft. Gezien het belang van het thema voor het huidige kabinet vroegen we oppositiepartners van PvdA, D66 en SP te reageren. Die laatste was helaas te druk met andere zaken. Rooms-katholiek theoloog Erik Borgman reageerde als linkse gelovige op Halsema.

- ← Speciaal voor dit thema maakte de Helling vier portretten waarin de persoonlijke kant van het thema emancipatie en godsdienst belicht wordt. Vier mensen vertellen over hun ervaring met geloof en homoseksualiteit. Onze vaste portretfotograaf Peter Valckx maakte de foto's, Erica Meijers de interviews.

Foto's: Margot Scheerder

over gewet

Goedemiddag dames en heren

Laat ik er maar geen geheim van maken dat ik dit een moeilijke toespraak vind.

Sprekend over godsdienstvrijheid en -kritiek is als het betreden van een smal en met prikkeldraad omzoomd pad. De gevoeligheden zijn groot – dikwijls spreek je over de diepste overtuigingen en meest persoonlijke emoties van mensen, boosheid ligt op de loer en ergernissen hopen zich snel op. Zeker voor een niet-gelovige politicus zoals ik, stuit je al snel op het verwijt 'onvoldoende kennis' te hebben en 'niet te begrijpen' wat gelovigen beweegt.

Toch is het spreken over godsdienst, ook voor politici, onvermijdelijk. En in deze tijd zelfs noodzakelijk. En ik wil daaraan toevoegen dat ik vind dat deze tijd met name progressieve politici – waartoe ik mijzelf reken – dwingt tot het doen van uitspraken over de vrijheid van godsdienst en de grenzen daarvan. Dat is de stelling ook die ik hier wil verdedigen. Daartoe wil ik eerst iets zeggen over de achtergrond van mijn partij en de traditie van godsdienstkritiek waarin ik denk te staan. Daarna wil ik mijn plaats bepalen in de lopende debatten over godsdienst, en in het bijzonder de islam.

Toen ik deze toespraak voorbereidde werd ik gewezen op een interview met Bas de Gaay Fortman van enkele jaren geleden. In dat interview blikt hij terug op zijn besluit om, als gereformeerde jongeman, in 1970 over te stappen van de ARP naar de PPR, een van de voorlopers van GroenLinks.

In het interview noemt hij twee doorslaggevende redenen om zich los te maken van de gereformeerde en verzuilde machtspolitiek van de ARP. 'Als eerste' zegt hij: 'Ik vond en vind dat je politiek niet moet verbinden met geloofsbelijdenissen. Dat is slecht voor de politiek want je haalt mensen uit elkaar die het met elkaar eens kunnen zijn. Ook zet je mensen bij elkaar die het maatschappelijk gezien met elkaar oneens zijn.' (Voor wie twijfelt aan het waarheidsgehalte van de verkramptheid van confessionele politiek, moet misschien even terugdenken aan het CDA-congres van afgelopen weekend)

Als tweede, zegt hij, verzette hij zich tegen het aanhoudende kerkelijke gezag over het persoonlijke en maatschappelijke leven. In de jaren zeventig maakten mensen zich los van de kerkelijke voorschriften en leefregels, zonder hun geloof te willen verliezen. De PPR was 1 van de belangrijke dragers van die nieuwe individuele geloofsvrijheid. In de woorden van Bas de Gaay Fortman: 'de PPR brak door de verzuiling heen, het was de eerste ontzuilde partij. D66 was weliswaar ook

ontzuild maar was, zeg maar, anti-religie. Dat gold niet voor de PPR.'

Zijn anekdote illustreert de sterke verbondenheid van de voorlopers van GroenLinks met religie. Ook in de PSP, de CPN en de EVP waren veel mensen actief die zich verzetten tegen de onvrijheid van de verzuiling, die hun geloof vasthielden maar zich ook welbewust verbonden aan seculiere politiek.

Ik weet dat ik als vers kamerlid op bezoek ging bij 'De linkerwang' (het platform voor religie en politiek dat aan GroenLinks is verbonden) om te praten over de euthanasiewet die ik als woordvoerder in de Tweede Kamer behandelde. Het centrale en telkens terugkerende, voor mij nieuwe woord in ons gesprek was 'gewetensdwang'. Er mocht en mag in ons vrije land geen enkele vorm van gewetensdwang zijn. Dit betekent dat geen mens mag worden afgehouden van zijn religieuze overtuigingen. Als je door je religieuze overtuigingen bijvoorbeeld vervuld bent van een diepe weerzin over euthanasie dan moet je daar ten alle tijde uiting aan kunnen geven, en mag je je ook beschermd weten tegen de praktijk van euthanasie. Tegelijkertijd kunnen religieuze overtuigingen anderen – ongelovig en gelovig – niet afhouden van hun wens euthanasie te erkennen en in hun eigen leven toe te laten.

Ik denk dat de leden van 'Linker wang' met hun opvatting van godsdienstvrijheid en de vrijheid van gewetensdwang de belangrijkste dragers zijn van een religie-opvatting die – ik denk – tot op de dag van vandaag in GroenLinks opgeld doet. Dat is ook de opvatting waarbij ik me het meeste thuisvoel. Vrij naar Bas de Gaay, geldt voor mij dat godsdienstvrijheid in de eerste plaats een individueel recht is. Elk mens in Nederland mag geloven wat hij wil, hij mag het uitdragen, het kan een richtsnoer zijn in zijn persoonlijke en maatschappelijke handelen, hij kan zijn of haar leven er aan wijden.

De staat komt een belangrijke taak toe om deze individuele vrijheid te beschermen. Dat betekent dat de staat gelovigen moet vrijwaren van vernedering. Let wel (zeg ik daar nadrukkelijk bij), vernedering is niet hetzelfde als belediging, als het lasteren van God of het hard bekritisieren van heilige boeken. Bij belediging komt de staat wat mij betreft geen taak toe.

Vernedering betekent dat mensen vervolgd worden om hun geloof of gediscrimineerd worden, bijv. op de arbeidsmarkt of in het onderwijs. Simpel weg, wat mij betreft mogen mensen niet geweigerd worden in een baan omdat ze streng gereformeerd zijn

ensvrijheid

of bijvoorbeeld een kruisje of een hoofddoek dragen. Zij moeten vrije toegang hebben tot het bedrijfsleven, ze moeten vrije toegang hebben tot overheidsfuncties.

Beschermen betekent ook dat de overheid mensen actief in staat stelt om te geloven. Dat betekent bijvoorbeeld dat de staat ouders de mogelijkheid geeft (en blijft geven) om een school van hun eigen denominatie te stichten, om hun kinderen naar bijzonder onderwijs te sturen. Dat betekent ook dat er plek is voor geestelijke verzorgers (predikanten en imams) in het Nederlandse leger, die soldaten – bijvoorbeeld op missie in Afghanistan – kunnen bijstaan in nood.

De nadruk op godsdienstvrijheid als individueel recht, betekent niet dat ik de behoefte van mensen aan kerkgemeenschappen onderschat. Ik erken en respecteer ook de betekenis van kerken en moskeeën, voor mensen persoonlijk en voor onze samenleving als samenbindend en richtinggevend. Ik respecteer ook dat mensen samen, in de uitleg van hun geloof tot gedragsvoorschriften en leefregels komen, waaraan zij zich – in vrijheid, zeg ik met nadruk – willen houden. Het verdient respect en ruimte dat mensen samen eisen stellen aan het voedsel dat zij eten, dat zij samen de Ramadan willen vieren, dat zij de zondag als rustdag eren en dat zij behoefte kunnen hebben om zich af te zonderen, bijvoorbeeld in Christelijke, Joodse en islamitische bejaardentehuizen (zonder, echter, dat dit met uitsluiting gepaard gaat). En ik vind dat ik – als seculier en progressief politicus – deze fundamentele vrijheid van mensen (even fundamenteel als de bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting) heb te verdedigen.

Maar, hier hoort wel een maar bij. Ik zei nadrukkelijk dat ik de godsdienstvrijheid beschouw als een individueel recht. En ik verwees naar 'gewetensdwang', het woord dat ik bij 'De Linker Wang' leerde. Of zoals Bas de Gaay het zo mooi verwoordde: 'Het kerkelijke gezag moet zich niet beslissend ontfemen over het persoonlijke en maatschappelijke leven'. De voorlopers van GroenLinks verzetten zich – terecht – tegen de vele gedragsvoorschriften en leefregels die door het kerkelijke gezag aan mensen werden opgelegd. Bijvoorbeeld: 'een christen kan niet homoseksueel zijn', 'een christen pleegt geen abortus of euthanasie, en keurt dit ook af als anderen het doen', 'een christen behoort niet op zondag te werken'.

Godsdienstvrijheid betekent – wat mij betreft ook – dat geloof, het je beroepen op god, niet mag leiden tot het veroordelen of

uitsluiten van andersdenkenden. Het mag er ook niet toe leiden dat gelovigen worden beknelde in hun levensstijl of in hun hoogstpersoonlijke wijze van geloven.

Simpelweg. Godsdienstvrijheid betekent juist dat je gelovige kan zijn en praktiserend homoseksueel op een reformatische school. Het betekent ook dat een jonge islamitische vrouw, zonder hoofddoek, niet vernederd mag worden of thuisgehouden omdat ze volgens islamitisch gezag onrein zou zijn. Je aard, je geslacht, je seksualiteit of je politieke voorkeuren mogen je niet afhouden van je vrije geloofsbeleving. Zoals geloof geen grond voor uitsluiting mag zijn, mogen je sekse of je seksualiteit dat ook niet zijn.

Kortom. Vrije godsdienstbeleving verdient actieve bescherming. Waarbij voor mij geldt: godsdienstvrijheid is een individueel recht. Het collectief staat niet boven het individu. Kerk noch staat mogen mensen dwingen te geloven, of hun geloof af te leggen.

Tot zover de theorie, nu de weerbarstige werkelijkheid.

Er groeit een meisje op in Nederland. Misschien woont ze bij mij om de hoek, misschien bij u. Ze is een jaar of 13 en opgevoed in het islamitische geloof. Van kleinsaf aan is ze gewend dat haar moeder haar gesluierd, in djellaba en met hoofddoek naar school bracht. Ze heeft geleerd dat als je varkensvlees eet, je naar de hel gaat, ze is gewend bij haar moeder in de keuken te blijven als de mannen eten. Ze houdt van de warmte en de feesten aan het einde van de Ramadan, ze houdt van haar ouders en voelt zich veilig in haar omgeving. Nu ze begint te puberen, slaat de twijfel toe.

Sinds kort moet ze een hoofddoek dragen als ze buiten komt; haar ouders hebben haar verteld dat ze anders slecht en onrein is. Op school en op straat voelt ze zich verscheurd. Ze voelt de agressie die haar verschijning oproept, ze heeft verdriet omdat voor het geloof van haar ouders weinig ruimte is. Maar ze aarzelt. Ze houdt van films, van computerspelletjes en van R&B en begrijpt eigenlijk niet waarom die voorliefdes haar tot een slechte moslim zouden maken. Ze vraagt zich af of ze eigenlijk wel een moslim is en ze voelt zich te jong voor een sluier. Ze wil net als de anderen zijn, maar ze verdedigt zich ook elke dag tegen de oordelen van hen over haar ouders, over haar en over haar geloof. Ik denk dat er duizenden meisjes zijn in Nederland zoals zij. Ik heb het voorbeeld niet willekeurig gekozen.

Terwijl ik deze theoretische verhandeling

hield woedt er om ons heen een hard debat over het wezen en de positie van de islam. Dat debat trekt zich weinig aan van abstracte principes over godsdienstvrijheid en gewetensdwang maar slingert heen en weer tussen de dagelijkse ergernis van een zichtbare islam in Nederland en de angst voor politiek jihadisme in het westen.

Dit debat, aangezwengeld door Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders, geeft veel progressieve en linkse politici een diep gevoel van ongemak. Het leidt ook dikwijls tot verlamming. Er lijken ook maar 2 smaken. Je bent anti-religie en dan wil je godsdienst, ik bedoel natuurlijk de islam, weren uit de publieke sfeer en het liefst uit heel Nederland. Je bent pro-religie en dat betekent in het gepolariseerde debat ook dat je een moslimknuffelaar bent en een relativist die de sharia wil invoeren (dit is een vrije vertaling van het werk van Wilders).

In dit debat is er voor een progressieve politicus die juist de fundamentele vrijheden niet wil relativiseren (en dan bedoel ik de godsdienstvrijheid en de vrijheid van expressie) weinig ruimte.

Nee, ik moet het anders zeggen.

Progressieve politici nemen veel te weinig ruimte. Ze laten zich in het defensief drukken door de harde, dikwijls discriminerende taal van Wilders. Ze laten zich verscheuren tussen de wens solidair te zijn met een islamitische minderheid die zich verdrukt voelt en het besef dat binnen veel islamitisch geloofs-gemeenschappen de positie van minderheden (bijv. vrouwen en homoseksuelen) treurig is. Ze laten zich, met andere woorden, in 1 van de twee posities drukken: pro-religie of anti-religie.

Er is een derde weg.

Ik ben pro-religie, noch antireligie. Ik accepteer en respecteer godsdienst in haar maatschappelijke verschijningsvorm. Ik respecteer de behoefte van mensen om te geloven, om de Koran op hun nachtkastje te hebben – zoals Tofik ooit tegen Wilders zei –, en ik voel me geroepen om mensen in die behoefte te beschermen. Maar juist omdat ik de godsdienstvrijheid serieus neem, kan en wil ik niet wegdeinzen voor de intolerantie die, met name de meer orthodoxe islam herbergt.

Laat ik het maar eens heel precies zeggen. Enige tijd geleden verscheen er een onderzoek naar salafisme in Nederland. Daaruit bleek dat de aanhang kleiner was dan vermoed en er geen rechtstreekse dreiging voor de democratische rechtsstaat vanuit gaat. Er werd opgelucht ademgehaald en iedereen

ging over tot de orde van de dag. Dat is onterecht.

Hoewel de harde kern klein is, hebben veel salafistische, orthodoxe opvattingen veel bredere steun in de Nederlandse islamitische gemeenschap. Dat zijn opvattingen over een theocratie, over de gelijkwaardigheid van man en vrouw en van hetero's en homo's. Deze opvattingen worden van bovenaf dwingend opgelegd en hebben grote gevolgen voor de vrijheid van met name vrouwen en homoseksuelen.

Ik ben ervan overtuigd dat er in Nederland duizenden moslimvrouwen zijn die – door islamitisch gezag dwingend voorgeschreven en door vaders, ooms en zonen trouwhartig nageleefd – te weinig bewegingsvrijheid kennen. Daarbij helpt het niet dat ze meestal financieel afhankelijk zijn (maar 7% van de allochtone vrouwen in Nederland is financieel zelfstandig) en dikwijls laagopgeleid.

Voor deze vrouwen geldt dat een eerbaar leven zich voornamelijk binnen de vier muren van hun huis afspeelt, dat zij ondergeschikt zijn aan de man des huizes, dat hun zeggenschap in de opvoeding van de kinderen beperkt is en dat er strenge voorschriften zijn ten aanzien van hun kleding en gedrag. Voor hun dochters geldt te vaak hetzelfde. Natuurlijk erken ik dat er ook veel islamitische vrouwen zijn die in volle overtuiging en vrijheid tot deze keuze komen, maar ik wil mijn ogen er niet voor sluiten dat veel vrouwen zo leven omdat er voor hen geen eerbaar alternatief is.

Voor mij als politicus, die zich verwant voelt aan Bas de Gaay Fortman en de traditie van 'De Linker Wang' is dit niet aanvaardbaar. Godsdienst is niet vrij als deze gepaard gaat met gewetensdwang en met een groot aantal leefregels en voorschriften die moeten worden nageleefd om respect van de geloofsgenoten te kunnen krijgen.

De islam hoort bij Nederland, zij mag ook haar plek hebben in de publieke sfeer. Moslims moeten er zeker van kunnen zijn dat zij niet vernederd worden. Voorstellen voor een hoofddoekjesverbod in publieke functies, of nog erger een verbod op de Koran, zijn onacceptabele vormen van geloofsvernederd. Maar even zo onacceptabel is het dat vrouwen (en mannen) vanuit hun geloof gedwongen worden een leven te leiden dat strijdig is met alle andere vrijheden en grondrechten die wij hoogachten: gelijkberechtiging van man en vrouw, de vrijheid van expressie, de vrijheid van geloofsafval.

Progressieve partijen komt een taak toe

om in het gepolariseerde debat dat wij nu kennen de godsdienstvrijheid te verdedigen. Dat betekent de vrijheid om te geloven zoals jij dat wil, zonder beperkingen opgelegd door de staat. Ons komt ook de taak toe om de confrontatie te zoeken met die gelovigen, die islamitische voorgangers, die gewetensdwang uitoefenen op de minderheden in eigen kring.

Ik vind dat we dat meer moeten doen dan de afgelopen jaren is gebeurd.

De hartstocht die wij – terecht – aan de dag leggen om praktizerende homoseksuelen toegang te geven tot het reformatorische onderwijs en SGP-vrouwen tot de Kamer, moeten wij ook ten toon spreiden om islamitische homo's en vrouwen hun vrije keuzes te kunnen laten maken. Dat betekent de inzet van politieke middelen en het aangaan van maatschappelijke allianties. Dat betekent steun aan de Belgische schooldirecteur die een hoofddoekjesverbod afkondigt voor minderjarige scholieren omdat zij merkt dat de dominantie ervan leidt tot onvrijheid en tot vertrek van andersdenkenden. Het betekent ook steun aan de politie-agente in opleiding die trots is, zelfstandig èn gesluierd.

Uiteindelijk ligt mijn solidariteit als progressieve politicus niet bij geloof of ongeloof. Het ligt bij het 13 jarige meisje bij mij om de hoek. Welke keuzes zij ook gaat maken in haar leven – of zij een overtuigde en misschien gesluierde moslima wordt, of zij besluit van haar geloof af te vallen of een andere, middenweg zoekt –, het maakt niet uit. Zolang zij die keuzes maar in vrijheid maakt. Zolang zij maatschappelijke kansen en alternatieven krijgt aangereikt. Als haar ouders haar dwingen om thuis te blijven en af te zien van een carrière, dan kunnen zij op mijn harde kritiek rekenen. Als Geert Wilders en de zijnen haar willen verbieden te geloven, haar willen verbieden een hoofddoekje te dragen, dan is mijn kritiek even hard.

Dank u wel.

=

Wil Kruijff

77 jaar, was werkzaam in de psychiatrie, actief in verschillende vrouwengroepen

Haar stijlvolle huis ademt rust. Twee vinkjes kwetteren in hun kooitje en aan de muur hangen verschillende ikonen en andere kunstwerken. Op een ervan de tekst: 'Each heart like each day breakable as a bottle'.

"Geloven betekent voor mij niet het belijden van waarheden, maar het betekent: een sprong doen, al weet je niet wat er komt. Vertrouwen dat er een bodem is en dat die goed is. Leegte is leven, en dat bedoel ik dan in de zin van de mysticus Meister Eckhart, dat het door niets in de

war wordt gebracht en aan niets is gebonden. Geloven is overgave en verwachting. Ik heb een breuk gehad van tien jaar, waarin ik afstand nam van de gereformeerde geloofstaal waarmee ik ben opgegroeid. Toen was ik het vertrouwen kwijt, ook in mensen. Huub Oosterhuis heeft mij een nieuwe taal aangereikt met als kern dat je er mag zijn zoals je bent. In de brieven van Johannes in het Nieuwe Testament staat: liefde is uit God. In die zin is het geloof voor mij een hulp geweest voor mijn emancipatie en ontwikkeling. Met het

woord 'lesbisch' heb ik altijd moeite gehad. Toen ik jong was kreeg ik het als oordeel en verwijt voor mijn voeten geslingerd; het is verbonden met angst voor afwijzing. Het geeft mij meer ruimte wanneer ik geen etiket op mezelf plak; woorden kunnen heel beperkend zijn. Aan mijn moeder heb ik pas verteld dat ik van vrouwen houd toen ik al in de veertig was en al lang met een vrouw samenwoonde, aan mijn vader nooit. Toch was iedereen altijd welkom bij hen thuis. Er werd gewoon geen woord over gezegd. Over gevoelens

werd toen sowieso niet gesproken. Zelf heb ik het als tiener ook heel lang weggestopt. Nu voel ik het als een verantwoordelijkheid te laten zien dat ik er ben, zodat jonge mensen voorbeelden hebben. Want de heteroseksuele norm is heel dwingend. Als mijn zussen weer eens eindeloos over hun mannen zaten te praten begon ik wel eens een heel verhaal over mijn zogenaamde man Johnny om ze een spiegel voor te houden. Die boodschap kwam meestal wel over."

Is God wel verdw

Op 9 oktober reageerden Sophie in 't Veld en André Rouvoet op de toespraak van Femke Halsema. Rouvoets bijdrage verscheen in *de Volkskrant*. Hiernaast de reactie van In 't Veld.

Met het ontstaan van de natiestaten werd de scheiding tussen kerk en staat een feit, en in de jaren zestig hebben we ons definitief bevrijd van de verstikkende bemoeizucht van de kerk. Sindsdien leven we in een moderne, seculiere samenleving, waar religie een strikt particuliere aangelegenheid is. God is verdwenen uit Jorwerd. Kwestie gesloten. Of toch niet?

Met het vraagstuk van de integratie van allochtone Nederlanders is de discussie over vrijheid van godsdienst en de verhouding tussen godsdienstvrijheid en andere grondrechten weer terug van weggeweest.

Femke Halsema stelde terecht in haar lezing op negen oktober dat we kritisch moeten zijn op discriminatie en onderdrukking met de islam als voorwendsel. Omdat moslims als bevolkingsgroep een gediscrimineerde minderheid zijn, hebben we te lang de ogen gesloten voor het feit dat conservatieve moslims op hun beurt vrouwen en homo's discrimineren, met verwijzing naar hun godsdienst.

André Rouvoet brengt daar tegenin dat de overheid zich niet met interne aangelegenheden van geloofsgemeenschappen moet bemoeien. Dat is volgens hem een schending van de vrijheid van godsdienst.

Bekaaid

Voor mij als liberaal is vrijheid van godsdienst een van de kernvrijheden van onze democratie. In vroeger eeuwen werden mensen automatisch geacht de religie van de heerser van het moment aan te hangen, en velen werden vervolgd om hun geloof. Dat is gelukkig niet meer het geval. Een strikte scheiding van kerk en staat is dan ook een absolute voorwaarde voor daadwerkelijke godsdienstvrijheid.

Godsdienstvrijheid is een individueel recht. Het is het recht om te geloven wat men wil, het geloof publiekelijk te belijden, zich in een gemeenschap te organiseren en eigen leefregels op te stellen. Maar ook het recht van godsdienst te veranderen, een godsdienst af te vallen of juist toe te treden.

Vrijheid van godsdienst betekent niet automatisch respect voor, en aanvaarding van alle opvattingen en regels van godsdienst. Niet alle kritiek op godsdienst is een aantasting van de vrijheid van godsdienst. En critici van godsdienst zijn niet per definitie antiklerikaal.

Niet-gelovigen komen er in de discussie bekaaid vanaf. Ze zijn nauwelijks georganiseerd en hebben nauwelijks een stem

in het publieke debat. Misschien moeten we liever spreken van vrijheid van levensbeschouwing dan van godsdienstvrijheid. Als erkenning van het bestaan van grote aantallen niet-gelovigen. Vrijheid van godsdienst betekent immers ook vrijwaring van godsdienst (freedom of/from religion).

Europa wordt meestal beschouwd als het meest gesecculariseerde continent ter wereld. Maar in weinig EU-lidstaten is er een volkomen scheiding tussen kerk en staat. De oude verstrengeling van kerkelijk en wereldlijk gezag is in veel landen tot op heden nog voelbaar. Zo is in Groot-Brittannië het staatshoofd tevens hoofd van de kerk en hebben prelaten zitting in het Parlement, hoewel de samenleving zeer seculier is. Aan de andere kant van het spectrum staat Frankrijk, met een zeer strikte scheiding tussen kerk en staat. In de meeste lidstaten hebben kerken een ferme grip op het onderwijs, de zorg- en medische sector, en op de media. Veel landen kennen bijvoorbeeld een systeem van onderwijs op confessionele grondslag. In veel gevallen heeft de katholieke kerk via concordaten officieel zeggenschap over het onderwijs. In Italië leidde de verplichte aanwezigheid van crucifixen in openbare scholen tot een rechtszaak. Maar ook de zorg- en medische sector zijn vaak in handen van religieuze organisaties. Zo is in Duitsland de zieken- en ouderzorg vrijwel volledig in handen van een katholieke en een protestantse organisatie, gezamenlijk de tweede werkgever van Duitsland. Kerken hebben radio- en tv-zendtijd voor het verspreiden van hun boodschap, maar in sommige landen zijn ook kranten voor een groot deel in handen van de (katholieke) kerk. In al deze sectoren hebben religies dus direct en indirect veel invloed.

Europeanen staan weliswaar wantrouwend tegenover politieke leiders die al te publiekelijk gelovig zijn (terwijl ironisch genoeg in de VS een atheïstische president vrijwel ondenkbaar is), toch hebben kerken een grotere invloed op de politiek dan veel mensen zich realiseren. Het Vaticaan heeft een speciale positie, door de sterk gecentraliseerde, hiërarchische organisatie, en de status van land. In het protestantse Nederland, met een paar verlichte katholieke regio's, wordt vaak ernstig onderschat hoe machtig het Vaticaan nog steeds is.

Met de status van waarnemer is het Vaticaan zeer invloedrijk binnen de Verenigde Naties. In sommige gevallen

enen uit Jorwerd?

deelt het Vaticaan een zeer conservatieve agenda met de Organisatie van Islamitische Staten.

In de Raad van Europa manifesteren religies zich ook steeds meer. Zo hield de Orthodox Christelijk Patriarch een homofob betoog voor de parlementaire assemblee, en leidde een hevige lobby van de pro-life-beweging er onlangs tot een standpunt ter beperking van contraceptie en abortus, ten faveure van religieuze overwegingen.

Ook binnen de EU neemt de politieke invloed van religies toe, ondanks het feit dat de EU als volstrekt seculier project is opgezet. De EU heeft een officiële ambassadeur bij het Vaticaan. In het Verdrag van Lissabon is artikel 17 opgenomen over de dialoog van de EU-instellingen met kerken (en niet-confessionele organisaties, maar die worden door de EU grotendeels genegeerd). Dit wordt aangegrepen voor een jaarlijkse 'top' van religieuze leiders met de leiders van de Europese Commissie, Raad en Parlement. De Voorzitter van de Europese Commissie Barroso, heeft een speciaal topambtenaar in dienst voor relaties met kerken. De Katholieke Conferentie van Bisschoppen is een van de machtigste lobbyorganisaties in Brussel, door het Europees Parlement uitgezonderd van de verplichting zich in te schrijven in het lobbyistenregister. Daarnaast heeft het Vaticaan ook via de kansel invloed op katholieke politici, zonodig door te dreigen met excommunicatie als zij standpunten innemen die niet stroken met de doctrine van deze kerk.

Ook andere religies hebben vertegenwoordigers in Brussel, maar zij zijn minder invloedrijk. Hun gezamenlijke invloed kan echter niet worden onderschat. Religie is steeds meer aanwezig in de Europese politiek. Het gaat dan vooral om uiterst conservatieve krachten, want seculiere bewegingen en progressieve religieuze lobby's worden nauwelijks gehoord. Er ontstaat een Europese pendant van de 'Religious Right' in de Verenigde Staten.

Uitstoting

Steeds vaker wordt godsdienstvrijheid opgevat als het recht van een groep om zich te onttrekken aan de wet en de wettelijke grondrechten te omzeilen. Godsdienstvrijheid wordt dikwijls gebruikt als vrijbrief voor discriminatie en onderdrukking, vooral van vrouwen en homo's, en voor het opleggen van een verwrongen moraal op het gebied van seksualiteit en

voortplanting.

De *clash* tussen godsdienstige voorschriften en seculiere wetten doet zich vrij eenzijdig voor op het terrein van seksualiteit en voortplanting. Er zijn zelden fundamentele conflicten over, pakweg, transportbeleid of industriebeleid. Het gaat over vrouwenrechten, homorechten, en reproductieve rechten en gezondheidszorg (als anticonceptie, abortus, condooms, IVF). Katholieken, protestanten, moslims en joden hebben allemaal gelijksoortige methoden om vrouwen drastisch te beperken in hun bewegingsvrijheid, vaak door sociale druk en een opvoeding waar kinderen met de papelepel krijgen ingegoten dat vrouwen ondergeschikt zijn aan mannen, en dat het individu ondergeschikt is aan de gemeenschap. En uiteraard is de ondergeschiktheid van de vrouw 'eigen vrije keuze'. Uit eigen vrije keuze maken ze zich ondergeschikt, zien af van hun rechten, onderwerpen zich aan strenge leef- en kledingregels, gericht op het bewaren van de kuisheid van de vrouw. Maar hoe vrij is de keuze als men van jongs af aan leert dat vrouwen ondergeschikt en homo's zondig zijn? Hoe vrij is de keuze als de prijs voor het negeren van de regels hoog is, zoals uitstoting of zelfs eerwraak? De ultieme onderdrukking, genitale vermindering van meisjes, wordt mede in stand gehouden door vrouwen. Niet 'vrijwillig', maar omdat uitstoting uit de gemeenschap nog erger is.

Vrijheid van religie kan ook botsen met vrijheid van meningsuiting. In Nederland bestaat nog steeds een wet op godslastering, hoewel nauwelijks in gebruik. Maar in Ierland werd vorig jaar een nieuwe wet ingevoerd, die hoge boetes of zelfs gevangenisstraf kan opleggen bij godslastering. In een subcommissie van de VN werd een resolutie aangenomen, op initiatief van de OIS, waarin de Lidstaten worden opgeroepen godslastering strafbaar te stellen.

Het dilemma is wat zwaarder weegt bij een botsing van grondrechten, of van een hiërarchie van grondrechten als religieuze geboden en wettelijke grondrechten elkaar uitsluiten.

Het is goed ons te realiseren dat grondrechten zijn bedoeld om de zwakkere te beschermen tegen de sterkere partij. Grondrechten zijn niet bedoeld om de sterkere partij meer middelen te geven om de zwakkere te onderdrukken of beperken. Vrijheid van godsdienst was bedoeld om

het individu te beschermen tegen onderdrukking en dwang van een (religieuze meerderheid). Vrijheid van godsdienst is nadrukkelijk niet het collectieve recht van religieuze groeperingen op een uitzonderingspositie ten opzichte van wetten. Religies bepalen ook niet waar de grenzen van de grondrechten liggen.

Daar waar het gaat om publieke taken, of waar publieke middelen worden ingezet, zoals in sectoren als het onderwijs, de rechtspraak, de zorg of publieke omroep, moeten de wet en grondwettelijke bepalingen onverkort worden toegepast.

Grondrechten zijn de fundering van onze democratie. Het is geen toeval dat het gelijkheidsbeginsel vooraan in de Grondwet staat. Alle burgers moeten daadwerkelijk en volledig aanspraak kunnen maken op hun grondrechten. Daarvoor is de minimalistische, passieve aanpak waarbij grondrechten hooguit een juridisch begrip zijn die voor de rechter verdedigd kunnen worden, volstrekt onvoldoende. Gezien de aanzienlijke politieke invloed en macht van religies, en hun invloed op het persoonlijk leven van mensen, moeten in geval van conflict tussen grondrechten en godsdienstvrijheid, de belangen van de zwakkere partij beschermd worden tegen de sterkere. Niet alleen passief in de rechtbank, maar ook actief in beleid.

God heeft nog een pied à terre in Jorwerd, maar ook een herenhuis in Brussel en een paar luxe appartementen in New York, Genève en Straatsburg.

=

Brief aan mijn

Jeroen Dijsselbloem reageert op de speech van Halsema in de vorm van een brief aan Martijn van Dam. Hij wordt, na dat Dijsselbloem dit acht jaar was, de nieuwe woordvoerder integratie van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer.

Beste Martijn,

Nu ik na acht jaar het woordvoerderschap integratie van de PvdA aan je overdraag, schrijf ik je deze brief. Ze bevat een aantal ervaringen in die acht jaar die mij zijn bijgebleven en mijn denken over de positie van de islam en moslims in Nederland sterk hebben bepaald.

Mij was gevraagd door de redactie van De Helling, het tijdschrift van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks, om te reageren op de lezing die Femke Halsema onlangs hield over godsdienstvrijheid. Kort gezegd bepleit Halsema een 'derde weg' voor progressieve politici in het islamdebat. Niet of of. Maar èn èn. Opkomen voor de vrijheid om te geloven èn intolerantie binnen het geloof bekritisieren. Ik kan kort zijn. Ik ben het daar mee eens. En ik durf de stelling aan dat de PvdA (en GroenLinks) al jaren langs die twee lijnen in het debat staan. Een gedeelte insteek die volop kansen geeft voor samenwerking op links, nietwaar? Maar daarmee is nog niet alles gezegd.

In reactie op Halsema had ik kunnen schrijven over onze integratieresolutie waarin wij, twee jaar geleden, hetzelfde bepleitten. De passage die toen voor de meeste beroering zorgde, ging erover: "Iedereen moet in vrijheid zijn of haar geloof kunnen belijden en er ook in vrijheid afstand van kunnen doen. Geloof mag ook bekritiseerd worden. Zelfs als dit als kwetsend ervaren wordt."

Dat kwetsen leidde tot veel debat. Ik moest daarbij altijd denken aan de fatwa uit 1989(!) tegen Salman Rushdie na aanleiding van diens *Duivelsverzen*. Rushdie gaf aan dat het bij het schrijven van zijn boek nooit zijn intentie was geweest wie dan ook te kwetsen of beledigen. Maar de Iraanse ayatollahs lieten weten daar geen boodschap aan te hebben. Zij waren beledigd, intenties of niet. Boek op de brandstapel en Rushdie zo snel mogelijk erbij. Voor mij was de les hieruit: Als het voorkomen dat iemand ooit gekwetst of beledigd wordt, uitgangspunt wordt van wet of moraliteit dan is het met de vrijheid van meningsuiting gedaan.

Toch leek het me niet zinvol de ruimte die ik kreeg in De Helling te besteden aan de PvdA integratieresolutie, die iedereen immers kent. Het leek mij zinvoller om aan de hand van een aantal gebeurtenissen in het islamdebat van de afgelopen jaren een verdieping aan te brengen op het pleidooi van Halsema.

In de periode na de aanslagen van 9/11 en zeker na de moord op Theo Van Gogh, werd het integratiedebat al snel een islamdebat.

De publieke opinie sloeg radicaal om naar argwaan en wantrouwen. Mirjam Sterk, ook toen integratiewoordvoerder van het CDA, bepleitte bij herhaling in de Kamer dat 'de moslims' in Nederland afstand moesten nemen van aanslagen waar ook ter wereld gepleegd. En de arme moskeebesturen deden dat ook, telkens weer, met trouwhartige verklaringen. Maar het baatte niet. En het was ook een vorm van vernedering. Waarom moesten zij steeds weer publiekelijk verklaren dat ook zij de zoveelste bloedige aanslag in Irak of in Indonesië volledig verwierpen? Waarom moesten al die Nederlanders die ook nog moslim zijn, zich steeds weer verantwoorden, op straat, op het werk? Een groot gevoel van onmacht en frustratie was en is tot op de dag van vandaag het gevolg. Als we, als progressieve politici, sterker willen opkomen voor de individuele geloofsvrijheid en gewetensvrijheid, dan betekent dat ook dat we pal moeten staan als de moslims weer op een hoop worden gegooid en elke moslim medeverantwoordelijk wordt gemaakt voor de wandaden van misleidende fanatici uit naam van het geloof.

In 2007 schreef ik op 6 september een opiniestuk in *de Volkskrant* waarin ik bepleitte dat, daar waar de overheid neutraal moet staan ten opzichte van religies, progressieve politici bondgenoot moeten zijn voor iedereen die een emancipatiestrijd voert. Dus ook voor vele moslims en andere gelovigen. André Rouvoet schreef op vijftien oktober jongstleden in zijn reactie op Femke Halsema dat politiek en overheid zich buiten de persoonlijke keuzes van het individu moeten houden. Maar het onderscheid tussen overheid en politiek is hierbij wezenlijk. Progressieve politieke partijen, en dat geldt zeker voor de PvdA en GroenLinks, zijn maatschappelijke bewegingen met de ambitie om de emancipatie van mensen mogelijk te maken. Bepaald geen neutrale opdracht. Nu binnen de moslingemeenschappen velen een emancipatiestrijd voeren, moeten zij zich gesteund weten door ons. Kort samengevat door *de Volkskrant*: 'Dijsselbloem: De PvdA moet liberale moslims steunen'.

Kort daarna had ik, in een zaaltje boven de El Islam moskee in de Van der Vennestraat in Den Haag, een gesprek met het bestuur van het Contactorgaan Moslims en Overheid. De aanleiding was mijn herhaalde kritiek op de eenzijdige, conservatieve samenstelling van het CMO, nota bene goedgekeurd door minister Verdonk. Waar waren de vrouwen, de jongeren en de liberale stromingen binnen de islam in dit bestuur? Het gesprek nam een interessante wending. Mij werd uitge-

opvolger

legd dat er niet zoiets bestaat als een liberale islam en dus ook geen liberale moslims. Er is immers sprake van één ondeelbare wereldgemeenschap van moslims, de oemma. Dit theorema sloot niet aan bij mijn waarneming dat er heel veel verschillende geloofsrichtingen bestaan binnen de islam en dat veel gelovigen zeer uiteenlopend omgaan met hun gewetensvrijheid binnen het geloof. Ik realiseerde me dat waar wij in Nederland gewend zijn aan verschillende, elkaar soms openlijk bestrijdende christelijke kerken, dit in de moslimgemeenschappen zorgvuldig verborgen werd gehouden voor het grote, Nederlandse publiek. En dat dit in het voordeel voor de conservatieve krachten werkt. Alleen bij verdeling van invloed, bijvoorbeeld ten tijde van het samenstellen van het CMO, of middelen, bijvoorbeeld het geld voor de zendtijd voor moslims, komt de interne strijd in de openheid. De vrijheid om te geloven moet voor vele moslims, soms individueel maar soms ook voor een complete gemeenschap – denk aan de liberale Alevieten – binnen de oemma worden bevochten. En ook daarin kan de politiek een rol spelen.

Tussen 2003 en 2006 heb ik in de Kamer veel gedebatteerd en gelukkig soms ook samengewerkt met Ayaan Hirsi Ali. In 2006 kwam daaraan een einde nadat dezelfde minister Verdonk had geprobeerd haar paspoort af te nemen en Ayaan naar de VS vertrok. Ayaan probeerde haar collega's in de Kamer vaak te verleiden tot een theologisch debat over de ware aard van de islam. De term zuivere islam viel steeds vaker in deze debatten. En wanneer het woord zuiver valt in politiek debat, dan is het opletten geblazen. Ik ben nooit meegegaan in dit type islamdebat en zou je adviseren er eveneens van weg te blijven. Ik hield haar voor dat wanneer politici gaan definiëren wat het zuivere geloof inhoudt, je de godsdienstvrijheid wel kunt opdoeken. Naema Tahir bepleitte onlangs in 'Buitenhof' ook al voor een debat in de Kamer over de ware aard van de islam, maar gelukkig gaf Frits Bolkestein daarop flink tegengas. Het meest opvallende aan het betoog van Hirsi Ali was echter dat haar definitie van zuivere islam volstrekt overeenkwam met dat wat onverdraagzame islamisten verkondigden. Namelijk dat de islam en het Westen volstrekt onverenigbaar zijn en dat de islam een allesomvattende staatsideologie behelst. Het enige gunstige wat we konden vaststellen na de recente idiote verklaring van de nieuwe coalitiepartners over de islam, is dat de VVD in ieder geval van haar opvatting toen is teruggekeerd en officieel heeft laten weten,

met het CDA, dat de islam toch een religie is. Waarvan akte. De stelling van Hirsi Ali is inmiddels overgenomen door Wilders. En zo zijn de radicale antiwesterse islamisten en de leider van het bonte gezelschap van internationale anti-islamisten, Geert Wilders, het hartstochtelijk eens. Het Westen en de islam zijn vijanden. Let's go to war.

Les hieruit is dat als we willen opkomen voor de godsdienstvrijheid en we ruimte willen houden voor kritiek op gewetensdwang binnen het geloof, we ons zowel te weer zullen moeten stellen tegen Wilders als tegen de Salafisten, waar Halsema in haar lezing over sprak. Beiden willen voor de moslims wel even bepalen wat hun geloof behelst en hoe zich dat verhoudt tot burgerschap van een westerse democratie. Onze stelling moet steeds zijn: dat bepalen mensen zelf wel.

Eind 2005 stapte Leefbaar-wethouder van Rotterdam Marco Pastors op naar aanleiding van de zoveelste uitspraak van hem over de islam. Dat hij zich niet hield aan een spreekverbod was blijkbaar het probleem. Dat was jammer omdat wat hij zei inhoudelijk ter discussie gesteld had moeten worden. Zijn stelling was, in lijn met Hirsi Ali, dat de islam het probleem was. Hij illustreerde dat aan de hand van het feit, en ik geloof dat het feitelijk klopt, dat Marokkaanse jongeren gewelddadige straatovervallen goedpraatten onder verwijzing naar de Koran. Nog nooit heb ik een gezagsdrager, en nog wel een die stond voor Law and Order, zo gretig het zoveelste onzinnige excuusverhaal van de dader horen overnemen. 'Het mocht van mijn geloof'? En dat gelooft Pastors? Waarom zou deze uitleg van wat mag en niet mag de juiste zijn? En doet het er überhaupt toe? Immers, godsdienstvrijheid kan nooit de Nederlandse wet aan de kant zetten.

Op 24 april 2008 debatteerden Ahmed Marcouch en imam Fawaz van de As-Soennah moskee in Den Haag met elkaar in een uitzending van 'Pauw & Witteman'. Historische televisie. Moet je zeker nog een keer terugkijken. Een confrontatie van twee opvattingen wat het betekent om moslim in Nederland te zijn. Marcouch spreekt jongeren aan met de boodschap: Luister, je leeft in een vrij land waar je en moslim en goed burger kunt zijn. Denk na en maak je eigen keuzen. Fawaz houdt jongeren dagelijks voor dat goed moslim zijn zich niet verdraagt met integratie. De sharia gaat boven de Nederlandse wet. Je hebt je te houden aan allerlei rituele en vast omschreven gedragsregels en je plichten als burger komen op de tweede plaats.

Het mooie aan dit televisiedebat was

dat in mijn beleving voor het eerst twee Nederlandse moslims voor een groot publiek in een debat lieten zien hoe fundamenteel verschillend de opvattingen kunnen zijn over de vraag hoe islam en het burgerschap van de westerse rechtstaat zich tot elkaar verhouden. Voor het eerst werd met een luide knal de schijn van de gesloten rijen doorbroken. De reacties op internet waren heftig en veelzeggend. Marcouch werd enerzijds geprezen en bewonderd en anderzijds voor verrader van de oemma uitgemaakt. Vanuit zijn opvattingen als moslim en sociaaldemocraat brak hij een taboe en creëerde hij ruimte voor al die jongeren die een valse keuze werd voorgelaten. Maak je eigen keuzen, wij zorgen dat je daarvoor de ruimte krijgt.

Dat lijkt me de centrale boodschap. Nu nog een actieve agenda om die sterker neer te zetten.

Enkele suggesties? Laten we om te beginnen samen zorgen dat als er dan een specifiek contactorgaan moet zijn, daarin de diversiteit onder moslims in Nederland tot uitdrukking komt. Laten we gezamenlijk een agenda ontwikkelen om de positie van meisjes en vrouwen te versterken. Neem de problematiek van huwelijksdwang. Van der Laan en Albayrak legden een jaar geleden een reeks voorstellen aan de Kamer voor om huwelijksdwang langs verschillende wegen te voorkomen. Laat we als PvdA en GroenLinks samen deze voorstellen, die nu al een jaar stil liggen, weer oppakken. Inclusief een initiatiefwet om te komen tot een verbod op huwelijksdwang, een verbod op neef-nichthuwelijken. En een verbod op herhaalde importhuwelijken. Dit thema is van ons.

=

Souad Boumedien

37 jaar, brigadier bij de politie te Amsterdam, homo-ambassadeur voor de gemeente Rotterdam.

“De essentie is voor mij of je een goed mens bent en of je jezelf kunt zijn. Ik ben opgevoed met de gedachte dat homoseksualiteit niet mag van de islam en ik voelde me door mijn geloof afgewezen. Een tijdlang heb ik afstand genomen omdat het me geen ruimte gaf om te ontdekken wie ik zelf was, maar nu houd het me bezig omdat ik

weet dat ik erkend wordt door God, Allah of hoe je het ook wilt noemen.

Soms wordt je aangesproken omdat je geen goede moslim zou zijn, wanneer je bijvoorbeeld niet de hele ramadan meedoet. Dat elkaar de maat meten vind ik heel vervelend. Dan mis ik het liefdevolle dat ik van mijn ouders heb meegekregen. Ik heb ze achttien jaar geleden verteld dat ik lesbisch ben. Daarna hebben we het er nooit meer over gehad. Ik en mijn vriendin hebben goed contact met ze. Ik merk wel dat er in de familie

en door vele gemeenschapsgenoten over wordt gepraat en dat vind ik goed. Het is belangrijk een voorbeeld voor anderen te zijn, want het helpt enorm als je weet dat je niet alleen bent. Ik raad anderen wel aan om te wachten met vertellen tot je op eigen benen staat.

Ik ontdek nu dat er ook veel vrijere manieren zijn om te geloven. Niet alles wat wordt gezegd of geschreven staat neem ik klakkeloos aan. Veel regels gelden nu niet meer op dezelfde manier.

De meeste meiden vinden hun eigen weg wel. We hebben de regering niet nodig om ons te bevrijden. Als Femke Halsema zegt dat ze zich zorgen maakt over islamitische meiden, [zie toespraak elders in dit nummer, red] wil ze dan soms alle huizen af en zeggen: wij voeden jullie dochters wel op? Je moet elkaar geen waarden opleggen. Religie hoeft geen hindernis te zijn bij emancipatie. Met alle ingrediënten die je van huis uit mee krijgt maak je een nieuwe mix. Je moet je eigen wil er tussen leggen.”

Godsdienst is

Halsema blijft godsdienst beschouwen als een probleem en op geen enkele manier als oplossing. Terwijl linkse mensen, ook als ze zelf niet gelovig zijn, religie niet allereerst zouden moeten zien als achterhaald of bedreigend, maar als belangrijke en potentieel waardevolle bron van engagement en sociaal gedrag.

Op de website van het tijdschrift *Binnenlands Bestuur* regeerde columnist Paul Lensink op de speech van Femke Halsema van zaterdag 9 oktober met de stelling dat deze de wereldvreemdheid van GroenLinks goed illustreerde. Hij citeerde Halsema: *Uiteindelijk ligt mijn solidariteit als progressieve politicus niet bij geloof of ongelooft. Het ligt bij het dertienjarige meisje bij mij om de hoek. Welke keuzes zij ook gaat maken in haar leven – of zij een overtuigde en misschien gesluierde moslima wordt, of zij besluit van haar geloof af te vallen of een andere, middenweg zoekt –, het maakt niet uit. Zolang zij die keuzes maar in vrijheid maakt.*

Hij meende dat Halsema de denkfout maakte dat mensen in vrijheid voor een godsdienst zouden kiezen. Dat dit niet het geval is, komt aan het licht in het feit de meeste mensen in de godsdienstige gemeenschap blijven waarin zij zijn opgevoed. “Het aantal personen dat voor een bepaalde godsdienst kiest, of besluit van de ene godsdienstige richting over te stappen op de andere, is op de vingers van een paar handen te tellen.”

Nu laten zich nogal wat denkfouten aanwijzen in het betoog van Lensink. Zo denkt hij blijkbaar dat wat in Nederland geldt, overal het geval is. In de Verenigde Staten is 44 procent van de mensen niet meer lid van het religieuze genootschap waarin hij/zij opgegroeide, terwijl maar zestien procent zich niet-gelovig noemt en ongeveer de helft daarvan het ook in hun jeugd al niet was. In Afrika is het heel gewoon dat van dezelfde familie de een moslim is, een tweede rooms-katholiek en een derde lid van een onafhankelijke Afrikaanse kerk. Verder is niet de enige betekenisvolle religieuze verandering dat iemand aanhanger wordt van een andere religie. Mensen worden vaak in de loop van hun leven heel andere moslims of boeddhisten dan in hun jeugd en de opvattingen van religies als geheel veranderen door de tijd heen ook flink. Ten slotte bewijst vrijheid zich niet pas als mensen voorgegeven banden verlaten. De meeste Nederlanders trouwen binnen de sociale groep waarin zij opgroeiden, maar dat betekent helemaal niet dat de keuze voor een huwelijkspartner in Nederland niet vrij zou zijn.

Lensink staat dus niet sterk als hij beweert dat religie en vrijheid met elkaar opgespannen voet staan. Wel laat hij zien dat religie en een bepaald idee van vrijheid zich moeilijk laten verenigen. Religie is inderdaad niet zomaar een vrije keuze van een onafhankelijk, mondig individu uit voor haar of hem staande mogelijkheden. Gelovigen zullen hun religieuze engagement ook niet

zo ervaren. Die zullen het bijvoorbeeld vergelijken met de liefde: je wordt aangesproken en bemind, en je kunt naar je eigen besef niet anders dan daarop met wederliefde te antwoorden en je over te geven. “Niet jullie hebben mij uitgekozen; nee, ik heb jullie uitgekozen”, zegt Jezus volgens het Johannesevangelie (15: 16). Anderen zullen zeggen dat de religie van hun voorouders hun geborgenheid geeft en het besef in het vaak moeilijke bestaan met zijn keuzes niet alles zelf te moeten dragen, maar gedragen te worden. Mijn grootouders kregen in de crisis van de jaren dertig in het socialistische Amsterdam geen steun, omdat de ambtenaar vond dat zolang zij geld over hadden voor het lichtje dat voor het Heilig Hartbeeld brandde, zij deze steun kennelijk niet nodig hadden. In abstracte en absolute zin ‘kozen’ zij niet voor dat beeld in hun kamer: dat stond in die tijd bij vrijwel alle katholieken. Maar in een wereld waarin een ambtenaar je zo maar de steun kon weigeren, symboliseerde Jezus’ liefdevolle hart voor hen dat zij in hun nood door die iemand liefdevol gezien werden, wat hen ook overkwam.

Slaven

Het is daarom uitermate moeilijk zo categorisch als Femke Halsema in haar speech van 9 oktober deed, te zeggen dat de vrijheid van godsdienst een individueel recht is. Als het dat al is, dan is het ook het recht zich over te geven, om geen krachtig en mondig, maar een eerbiedig, voor Gods heiligheid buigend en een zich aan Gods wil overgevend individu te zijn.

Dit vindt links moeilijk, zo is mijn ervaring – en die is niet van vandaag op gisteren: sinds ik halverwege de jaren zeventig politiek bewust werd, heb ik mij altijd aan de linkerkant van het politieke spectrum bewogen, maar mij tegelijkertijd als belijdend katholiek geprofileerd. Links vindt het religieuze opgeven van de vrijheid die zichzelf als autonomie verstaat, niet alleen moeilijk te begrijpen, maar ook moeilijk te accepteren. Linkse mensen denken bij ‘overgave’ niet aan de inzet voor mensen in moeilijkheden, voor je eigen besef geen keuze maar een opdracht die je niet kan en mag weigeren. Bij ‘eerbied’ denken zij niet aan degenen die zich het lot van stadgenoten blijven aantrekken die door de reguliere hulpverlening al lang zijn opgegeven, omdat ze nooit de mondige en zelfsturende burgers zullen worden die onze samenleving voor ogen staat. Linkse mensen denken onmiddellijk aan slaven die in naam van de bijbel wordt geleerd zich niet tegen hun sla-

niet individueel

vernij te verzetten: “De slaven moeten zich schikken naar hun meesters, het hun naar de zin maken, hen niet tegenspreken” (Titus 2: 9). Ze denken aan de patroon die volgens de bekende anekdote tegen de pastoor zei: “Houd jij ze dom, dan houd ik ze arm”. Ze denken aan vrouwen die zich in naam van Allah laten onderdrukken. Indien zij zich al realiseren dat vrouwen zich eveneens met een beroep op Allah tegen hun onderdrukking verzetten en christenen zich op bijbelse gronden tegen de slavernij keerden en zich in navolging van ‘Christus den arbeider’ het lot van het proletariaat probeerden te verbeteren, dan beschouwen ze dat doorgaans als iets dat gelovigen van seculieren leerden. Anders gezegd, met gelovigen die op basis van hun bronnen tot dezelfde politieke conclusies komen als zij, wil links graag samenwerken. Maar dat wat Job Cohen in 2006 een ‘omgekeerde doorbraak’ noemde, blijft meestal uit.

De achtergrond is bekend. Na de oorlog zijn aanzienlijke groepen belijdende christenen de sociaal-democratie gaan zien als politieke stroming waarbinnen zij politieke idealen die door het christelijk geloof geïnspireerd waren, samen met niet-christenen op productieve wijze konden nastreven. In de jaren tachtig en negentig zijn aanzienlijke groepen belijdende moslims tot soortgelijk inzicht gekomen. Cohen meende in 2006 dat, als antwoord hierop, het tijd was voor een ‘omgekeerde doorbraak’ van de sociaal-democratie naar de religie. Dat geldt denk ik voor heel links. Ook als zij zelf niet gelovig zijn, zouden linkse mensen religie niet allereerst moeten zien als achterhaald of bedreigend, maar als belangrijke en potentieel waardevolle bron van engagement en sociaal gedrag. Dat gelovigen zich niet vrij voelen ‘zo maar’ van religieuze overtuiging te wisselen, is niet een gebrek aan vrijheid maar een vorm van taaie trouw ook als de omstandigheden moeilijk zijn. Het vertrouwen dat God ons te allen tijde draagt, betekent niet dat gelovigen zich niet inzetten om hun situatie te veranderen, maar dat zij weten dat zij ook in een situatie van onderdrukking ‘in Gods ogen’ al ten volle mens zijn. Daaraan ontnemen zij uithoudingsvermogen. Het geloof dat de religieuze normen gehoorzaamd moeten worden, geeft mensen innerlijke structuur temidden van een soms verder zeer chaotisch leven. Met name het inzicht dat religie mensen onder uiterst moeilijke omstandigheden op de been hielp en hield, gaf Cohen in te pleiten voor een omgekeerde doorbraak.

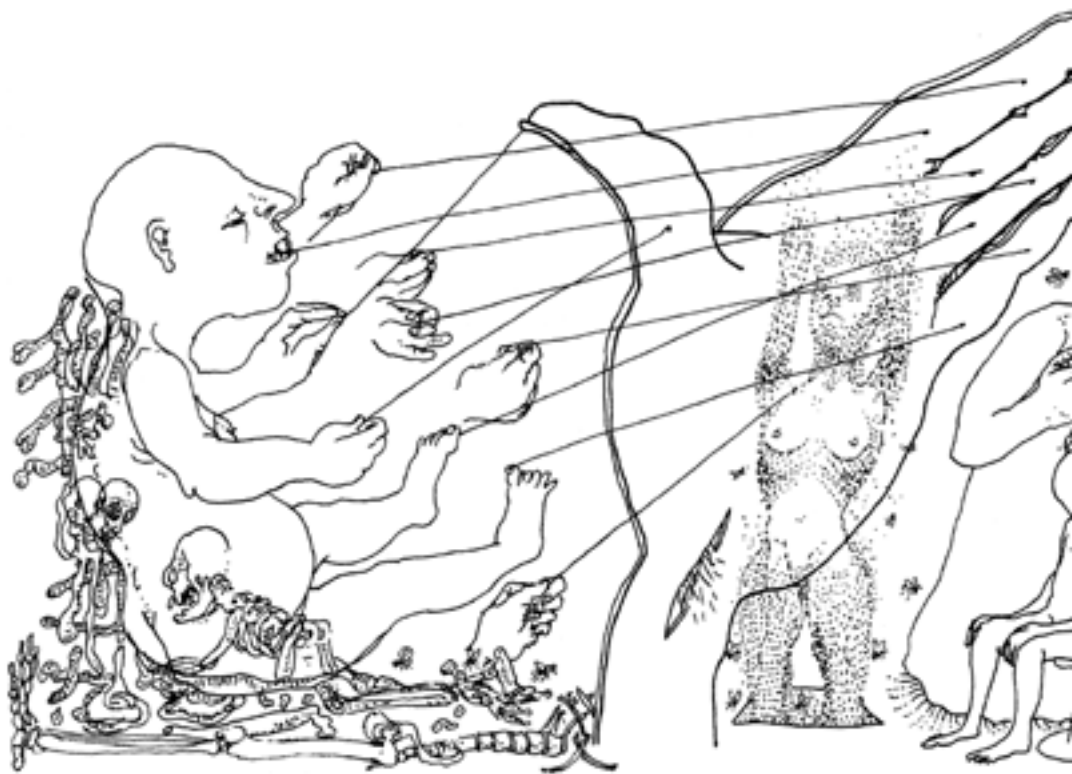
Een vergelijkbaar pleidooi neem ik in de

rede van Femke Halsema niet waar. Zelfs het inzicht dat “religie voor gelovigen iets is als kunst: het geeft je ruggengraat en stevigheid temidden van de onzekerheden van het leven”, zoals ik het een partijgenote van haar eens hoorde formuleren, kom ik in haar tekst niet tegen. Godsdienst blijft in haar speech allereerst een probleem en verschijnt op geen enkele manier zelf als (bron van) oplossing(en).

Vrije keuze

Ik zie Halsema in haar speech van 9 oktober vooral behoedzaam manoeuvreren met de

een niet-gelovige mag van mij beargumenteren waarom het weren van homoseksuelen als leraar in strijd is met het respect dat wij aan iedere mens verschuldigd zijn, of uitleggen dat kinderen belangrijke ervaringen en rolmodellen worden onthouden. Iedereen mag ook uitleggen waarom de vrijheid van onderwijs niet zonder meer onder de vrijheid van godsdienst valt, zeker niet als het onderwijs volledig door de overheid wordt gefinancierd. Maar het is vreemd dat Halsema hier het recht op kritiek nadrukkelijk opeist. Iemand die zich uitsprekt tegen elke censuur op de kunsten, behoudt zich

paradoxen die de erkenning van de vrijheid van anderen meebrengt. Zij ziet in dat wie deze vrijheid werkelijk serieus wil nemen, ook moet accepteren dat mensen beslissingen nemen die zij niet begrijpt of waar ze zich tegen verzet. Zij behoudt zich echter nadrukkelijk het recht voor te blijven zeggen waarom hun keuze verkeerd is. En waar deze verkeerde beslissingen ook gevolgen hebben voor anderen, moeten die anderen in hun rechten worden beschermd. Het recht op vrijheid van godsdienst is een individueel recht en het recht van de homoseksuele leraar op een christelijke of een islamitische school aangenomen te worden, gaat boven de vrijheid van de school op levensbeschouwelijke gronden homoseksuelen als leerkracht te weren.

Nu juich ik principieel elke bijdrage aan het debat over heikele kwesties toe. Ook

toch ook niet nadrukkelijk het recht voor op een eigen oordeel over individuele kunstwerken.

Halsema verklaarde in haar speech dat haar solidariteit ‘als progressieve politicus’ niet ligt bij geloof of ongeloof, maar bij het dertienjarige meisje bij haar om de hoek. “Welke keuzes zij ook gaat maken in haar leven..., het maakt niet uit zolang zij die keuzes maar in vrijheid maakt.” Dit is te respecteren, maar het is in mijn ogen geen visie op de vrijheid van godsdienst. Het grondrecht op godsdienstvrijheid gaat niet over de vraag hoe de éne persoon staat tegenover de geloofsovertuiging van de andere, niet over de vraag bij wie haar of zijn solidariteit ligt. Vrijheid van godsdienst als grondrecht beschouwen, betekent een standpunt innemen over de verhouding van religie tot de overheid. Vastgesteld wordt dat aanhan-

gers van godsdiensten en levensovertuigingen recht hebben op hun visie, op het uitdragen van deze visie en het werven voor deze visie. De overheid ziet erop toe dat de verschillende godsdiensten en levensovertuigingen dit recht gelijkelijk kunnen uitoefenen, maar staat neutraal tegenover de uitgedragen visie, tenzij deze een gevaar vormt voor de veiligheid of de openbare orde. Hoewel vaak gedacht wordt dat het recht op de vrijheid van godsdienst een extra recht is voor gelovigen en tot een problematisch soort bevoordeling van religie leidt, heeft de vrijheid van godsdienst het mogelijk

sen die tegen deze uitsluiting strijden, maar de overheid kan hierin niet optreden. Ook niet in naam van de vrijheid van de individuele gelovige voor zijn of haar vrije keuze. Niet omdat het recht van het individu niet belangrijk zou zijn, maar omdat dat recht niet zonder meer wordt vertegenwoordigd. Halsema denkt blijkbaar nog altijd dat de staat het neutrale instrument is dat slechts in goede handen hoeft te zijn om ten goede te werken. Dat bepaalde terreinen juist van overheidsinmenging moeten worden gevrijwaard om goed te kunnen functioneren, lijkt zij niet te zien. Laat staan dat religie een van

staan op de *communis opinio* maakt hen van waarde. Om religie en levensbeschouwing van waarde te laten zijn, moeten ze dus niet worden teruggesnoeid tot wat hier en nu als waarde wordt erkend. Zij rakelen niet zelden de discussie op waar wij dachten dat die afgesloten was, en dat is hun kracht.

Links zou toch moeten zien dat we plaatsen nodig hebben waar nieuwe ideeën worden geformuleerd over wat een goede samenleving is en hoe wij ervoor zorgen dat deze samenleving aan iedereen ten goede komt. Hoe komt het dan toch dat linkse mensen bij tegendraadse ideeën

gemaakt dat het rechtmatig kon worden zich tot atheïst te verklaren. Ook deze overtuiging, die lange tijd zeer omstreden was, mag vrij worden uitgedragen en er mag propaganda voor worden gemaakt.

Zoals alle grondrechten is ook het recht op godsdienstvrijheid pas echt van belang bij omstreden religieuze visies. Zij mogen worden tegengesproken, maar hen mag niet het spreken onmogelijk worden gemaakt. De overheid moet dit laatste voorkomen. Anderzijds bepaalt het recht op godsdienstvrijheid dat overheden zich niet bemoeien met de inhoud van de religieuze overtuiging en de interne verhoudingen binnen religieuze genootschappen. Iedereen mag het een schande vinden dat de rooms-katholieke kerk geen vrouwen tot ambtsdragers wijdt en ieders solidariteit mag liggen bij men-

deze sferen is.

Laat mij daarom kort uitleggen waarom dit het geval is. Behalve dat de bestaande, op chaos, destructie en dreigende onmenselijkheid veroverde orde verdedigd moet worden, moet zij ook bediscussieerd en bevroegd worden. Drukt onze samenleving wel uit wat wij willen uitdrukken? Kunnen we binnen de bestaande orde zijn wat we moeten zijn? Is het leven dat wij gezamenlijk vormgeven wel het goede leven? Religies en andere levensbeschouwingen hebben een visie op wat wij zouden moeten zijn, hoe wij als samenleving samen horen en wat goed leven is. Zij binden grote groepen mensen aan deze visies en maken deze visies tot levende, in het leven beproefde realiteiten. Dat zij mensen werkelijk binden is dus niet hun zwakte, maar hun kracht. Het feit dat zij vrij zijn visies te ventileren die haaks

niet nieuwsgierig zoeken naar wat zij aan nieuwe mogelijkheden en vergezichten kunnen opleveren, maar onmiddellijk beginnen uit te leggen waar zij zelf wel en niet van zijn. Wat zij wel, maar vooral wat zij niet overnemen. Het liberalisme denkt vandoes dat vrijheid het antwoord is, links wist lange tijd intuïtief dat vrijheid de vraag was: waartoe zijn wij vrij, tot het opbouwen van welke wereld. Dit maakt links in beginsel een natuurlijke gesprekspartner van religies en hun inzet. Ik had graag een speech van Femke Halsema gehoord waarin duidelijk werd gemaakt wat dit hier en nu betekent. Of waarin er minstens blijk van werd gegeven dat dit gezien wordt.

=

Noodzaak & grenzen van

de

Lange tijd was Zijderfeld een invloedrijk CDA'er, al karakteriseert hij zichzelf als agnost. In 2009 zegde hij echter zijn lidmaatschap van het CDA op omdat die samenwerking met de PVV niet uitsloot. Zijn recente boek *Lof der Twijfel* was aanleiding hem uit te nodigen op 9 oktober.

Ze is volgens mij een prachtige en tegelijkertijd logisch krakkemikkige bewering. De Vlaamse dichter Paul van Ostaïen die er een meester in was dichterlijke schoonheid aan logische onzin te koppelen, schreef: "De menselijke functie schijnt van eerstaf als twijfel aan de twijfel te zijn gedetermineerd." De werkwoorden schijnen en determineren staan logisch haaks op elkaar en het woord functie klinkt behoorlijk zeker. Maar dan de twijfel aan de twijfel. Ik denk dat dit de beste omschrijving is van de geestesgesteldheid van een agnost. Immers die twijfelt aan het meest absolute dat de mens heeft uitgedacht – God of het goddelijke – maar begint wanneer hij met een gelovige of een atheïst discussieert onherroepelijk te twijfelen aan eigen twijfel. Robert Musil verwoordde deze geestesgesteldheid misschien nog wel fraaier dan Van Ostaïen. In zijn onvoltooide monsterroman *Der Mann ohne Eigenschaften* lezen we de volgende opmerking: "God maakt de wereld en denkt erbij dat het net zo goed anders zou kunnen zijn." Het klinkt mooier, want pregnanter, in het Duits: "Gott macht die Welt und denkt dabei, es könnte ebensogut anders sein". God, de ultieme waarheid en zekerheid, twijfelt terwijl hij de wereld aan het creëren is. Beslist niet het optimum van *creative design*.

Musil noemt dit het 'mogelijkheidsdenken' dat hij hoger acht dan het gebruikelijke 'werkelijkheidsdenken'. Wat zou kunnen zijn, of wat had kunnen wezen, is volgens hem interessanter dan wat is, of werkelijk is geweest. In de wereld van de kunst is dat evident, maar in de wereld van de wetenschap een ketterij. Het empirisch-wetenschappelijke werkelijkheidsdenken koloniseert in zekere zin ons denken en handelen, schermt het af tegen het mogelijke dat niet is of was, maar wellicht wel zou kunnen zijn, of geweest had kunnen zijn. Toch kan het mogelijke zich ineens aan het werkelijke opdringen, of beter: er in binnendringen en het van zijn verheven voetstuk stoten. Dat heet in het wetenschappelijke onderzoek *serendipity*. Je bent bezig iets volgens de methodologische canon te onderzoeken en dan ontdek je ineens iets waar je helemaal niet op uit was, iets dat afwijkt en een geheel nieuwe opening voor het onderzoek biedt. Voor Max Weber was dit mogelijkheidsdenken een essentieel onderdeel van zijn sociologische methodologie. Politieke en maatschappelijke verschijnselen definieerde hij steeds met de formule 'de kans dat'. Zo omschreef hij macht als de kans die een persoon of een instantie heeft de eigen

wil door te zetten, zonodig tegen de wil van anderen in. Macht als kans en mogelijkheid, en wordt ze werkelijkheid dan blijft die onderhevig aan de twijfel. Immers, mensen kunnen op een gegeven moment weigeren de wil van de machthebber te volgen.

Maar ook buiten de wetenschap en de politieke arena is de twijfel van het mogelijkheidsdenken actueel. Alleen orthodoxe calvinisten en moslims die in predestinatie geloven en aanhangers van de astrologie die menen dat ons leven door de stand van de sterren bij onze geboorte is voorbestemd, zijn blind voor de mogelijkheid dat alles net zo goed anders had kunnen zijn. Dat is een wat benauwde en benauwende tunnelvisie die evident misleidend is. Ik neem een eenvoudig voorbeeld. Als één van mijn ouders tijdens het liefdesspel waarin ik verwekt werd een niet tegen te houden niesaanval had gekregen – wat toch alleszins tot de mogelijkheden behoort – zou ik hier nu niet voor u staan. En Freud voegde daaraan toe: "We vergeten maar wat graag dat eigenlijk alles in ons leven toeval is, te beginnen bij ons ontstaan door het samenkomen van een spermatozoon en een ei." Roald Dahl vertelt in één van zijn vaak bizarre verhalen dat er eind negentiende eeuw in een Oostenrijks grensstadje een baby na de geboorte bijna stierf omdat het nauwelijks levensvatbaar was. De ouders waren zielsgelukkig dat het ventje overleefde en opgroeide als... Adolf Hitler. Weegt de werkelijkheid van zijn leven echt op tegen de mogelijkheid van zijn wiegendood? De vraag stellen is haar beantwoorden.

In de wereld van de politiek is er weinig ruimte voor de twijfel. Politici baseren zich in hun beleid op de wetenschappelijke uitkomsten van de planbureaus, vooral het economische planbureau. Meten is weten, waarbij doorgaans vergeten wordt dat je eerst moet weten wat je hoe en waarom gaat meten. Politici zullen in interviews niet snel uiting geven aan hun twijfels maar met heldere *oneliners* en opmerkingen als "onderzoek heeft aangetoond dat" zekerheid uitstralen. Niet twijfel aan hun kennelijk onterechte zekerheid met betrekking tot de economische en econometrische inzichten en adviezen beving politici, toen de financieel-economische crisis uitbrak, maar verbazing en verbijstering.

Maar nu toch de belangrijkste twee vragen die ik hier kort wil bespreken: ten eerste wat is en doet twijfel en ten tweede wat zijn de grenzen van de twijfel. Om met de eerste vraag te beginnen, er zijn verschillende

twiifel

soorten twijfel. Zo is er om te beginnen de religieuze twijfel. Gelovigen benadrukken steeds dat geloof geen zeker weten is, dat het als het ware omzoomd wordt door twijfel. Geloofswaarheden kunnen niet wetenschappelijk bewezen worden, kunnen alleen gelovend aanvaard worden. Op dit punt komen religieuze fundamentalisten en natuurwetenschappelijk argumenterende atheïsten met elkaar in conflict. Volgens een christelijke fundamentalist werd de wereld in zeven dagen door God geschapen, heeft de ark van Noach tijdens de zondvloed echt bestaan en was het graf van Jezus van Nazareth twee dagen na zijn kruisdood echt leeg. Volgens de natuurwetenschappelijke sciëntist en atheïst is dat baarljke onzin. De wereld is volgens de theorie van Darwin in een tergend langzame evolutie ontstaan, die ark was een fabeltje en dat lege graf een leugen van de aanhangers van Jezus. Beide posities kennen geen twijfel. Maar dan is er een derde mogelijkheid die met een duur woord *hermeneutiek* wordt genoemd. In de drie voorbeelden die ik gaf gaat het volgens de hermeneutiek niet om feiten maar om mythen die verhalen zijn met een boodschap. Neem het verhaal van Jona in de walvis. Om te beginnen was het volgens de oorspronkelijke tekst in het Oude Testament geen walvis maar een mythisch zeemonster. En in de buik van dat monster bidt de opgeslokte Jona om verlossing uit het rijk van de dood. Dat gebed wordt verhoord want het monster spuugt Jona uit, die op de oever belandt en wegloopt. Met andere woorden, dit mythologische verhaal gaat over dood en opstanding en daar is dat zogenaamd lege graf van Jezus een nieuwtestamenteisch vervolg op. En Genesis 1 gaat niet 'echt' over het ontstaan van de wereld, maar verdedigt het monotheïsme tegenover het polytheïsme van Israëls omringende volkeren: Jahwe maakt de wereld en geeft die als seculier domein aan de mensen die er verantwoordelijk voor zijn. Alleen deze Jahwe is heilig, de wereld – de natuur maar ook de menselijke instituties, zoals koningen en profeten – zijn seculier. Maar dit alles is natuurlijk geen zeker weten en al helemaal geen natuurwetenschappelijk waar weten. Het blijft geloof omzoomd door twijfel.

Maar de agnost verschilt van de gelovige. Als het geloof van de gelovige omzoomd is door twijfel, is bij de agnost, die wil weten maar wat geloof betreft niet kan weten, de twijfel omzoomd door geloof. Om met Van Ostaijen te spreken, zijn bestaan is gedetermineerd door de twijfel aan de twijfel. De agnost zal daarom allergisch zijn voor de vele

-ismen die zich in de wereld van kennis en geloof aanbieden: calvinisme, katholicisme, boeddhisme, met daarbinnen varianten van fundamentalisme; maar ook vanuit de wetenschappen: atheïsme en sciëntisme; en vanuit de politiek: marxisme, communisme, fascisme, anarchisme, populisme. Al deze -ismen bieden waarheden en zekerheden aan en trachten iedere vorm van twijfel uit te bannen. In de -ismen wonen en werken 'ware gelovigen', *true believers* zoals de Amerikaanse havenarbeider Eric Hoffer begin jaren vijftig in een profetisch boek hen heeft aangeduid en geanalyseerd. Een belangrijk kenmerk van ware gelovigen is dat ze fanatiek zijn en andersdenkenden en anderslevenden als vijanden willen bestrijden.

Intussen wordt vaak vergeten dat twijfel niet alleen voor religieus geloof essentieel is maar ook in de wetenschap en de politiek een centrale rol speelt. Ik noemde wat de wetenschap betreft al het verschijnsel van de *serendipity* maar kan ook wijzen op het door de filosoof Karl Popper essentieel genoemde falsificatieprincipe. Ware gelovigen zijn altijd op zoek naar verificaties, naar feiten die hun geloof zouden kunnen staven. Popper zegt terecht dat dit niet moeilijk is omdat je altijd wel enkele feiten vindt die het desbetreffende geloof kan verifiëren. Feiten die dat niet doen, worden dan verstoep of hardnekkig ontkend. De wetenschappelijke benadering is juist omgekeerd in die zin dat de resultaten van een onderzoek gepubliceerd worden met de uitdrukkelijke vraag aan te tonen waar er in de methoden en de uitkomsten fouten zitten. Alleen op die manier is er in de wetenschappelijke kennis een langzame vooruitgang mogelijk. Tot uiteindelijke waarheid zal dat niet leiden, hooguit tot een waarschijnlijkheid, een *verisimilitude*, die steeds open blijft staan voor de mogelijkheid dat de werkelijkheid toch anders is – voor twijfel dus.

Ook in de politiek is twijfel essentieel, althans in de politiek van een democratische rechtsstaat. In een dictatuur is er één partij en één leider die de waarheid in pacht heeft en deze doorgaans met geweld bewaakt. Dissidenten als Sacharov, Amalrik en Havel werden door de communistische regimes vervolgd en langdurig gevangen gezet. Onder Hitler en Stalin werden ze doorgaans vermoord. In een democratie spelen minstens twee partijen een rol en staat tegenover een regering een parlementaire oppositie die de regering voortdurend kritisch bejegt en daarmee haar doen en laten aan permanente twijfel onderwerpt. Er zijn procedures een regering weg te sturen: motie van wan-

trouwen of, zoals in Amerika met betrekking tot de president, de *impeachment*. Het is een soort van structurele twijfel die in een democratie de zittende macht begeleidt. De bekende *checks and balances*. Kortom, in het principe van de oppositie is de twijfel in een democratisch bestel geborgd.

Twijfel neemt in de samenleving een positie in tussen enerzijds mensen en groepen die als het ware gelovigen vasthouden aan een waarheid en anderzijds mensen en groepen die juist het tegenovergestelde verkondigen, namelijk dat er geen eenduidige waarheid bestaat en alles bijgevolg relatief is. Enerzijds dus de fundamentalisten, anderzijds de relativisten. De fundamentalisten zijn niet uitsluitend fanatiek religieus maar kunnen ook fanatiek atheïstisch zijn. Doorgaans is de tweede groep sciëntistisch, waarbij wetenschap – vooral *science*, natuurwetenschap – een soort van antireligieus geloof vertegenwoordigt. Niet geloof en godsdienst, maar onderzoek en wetenschap bieden ons waarheid en zekerheid. De meeste atheïsten zijn in deze zin ware gelovigen, waarin zij zich onderscheiden van de agnosten die permanent twijfelen, zelfs aan eigen twijfel.

Maar dan worden we geconfronteerd met de volgende vraag: hoe voorkomen we dat dit twijfelen uitmondt in relativisme dat als een -isme weer tegengesteld is aan de twijfel. Met andere woorden, twijfelen is niet grenzeloos: wat zijn de grenzen aan de twijfel? Of nog anders geformuleerd: hoe kunnen we overtuigingen koesteren zonder fanatiek te worden? In een boek dat ik samen met mijn vroegere leermeester, later collega en vriend Peter L. Berger schreef – *Lof der Twijfel* – hebben we geprobeerd deze vraag te beantwoorden. Zowel politiek als moreel hebben we gezocht naar een middenweg tussen fundamentalisme en relativisme. Kort samengevat kwamen we tot de volgende redenering.

In een democratische samenleving, gebaseerd op een rechtsstaat die de fundamentele rechten van de burgers (grond)wettelijk garandeert en verdedigt, kan niet getwijfeld worden over het verwerpen en bestrijden van verkrachting, marteling, racisme, vreemdelingen- en homohaar, moord en de door de staat uitgeoefende doodstraf. Hier gaat het dus niet om een fanatiek en verbeten vasthouden aan een op *law and order* gerichte ordening van de samenleving, maar ook niet om een postmodernistisch propageren van het adagium *anything goes*. Er zijn wel degelijk menselijke handelingen die verwerpelijk zijn en waarover niet getwijfeld mag worden.

De vraag die dan rijst is op welke morele gronden deze twijfel wordt afgewezen. In ons boek zijn we van mening dat het niet helpt om te verwijzen naar transcendentie instanties als God, de Natuur, of andere metafysische krachten. Die leiden maar al te gemakkelijk weer naar de positie van ware gelovigen, zoals het geval is met christelijke en islamitische fundamentalisten, met milieufanatici en natuuraanbidders, dan wel aanhangers van allerlei spirituele bewegingen. Wij zijn van mening dat de morele fundering voor de genoemde grenzen aan de twijfel is gelegen in de oud joodse en christelijke Gouden Regel: 'wat u niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet.' Een regel overigens die in andere bewoordingen maar met dezelfde betekenis in vele godsdiensten voorkomt en daarbinnen dan ook een matigende werking uitoefent.

De Gouden Regel is negatief geformuleerd: doe de ander *niet* aan wat u uzelf *niet* aangedaan wilt worden. Het gaat hier te ver om de positieve formulering van dit interactieve proces te bespreken. In ons boek besteden we er veel aandacht aan. Kort, te kort, gaat het hier om de sociaalpsychologische en morele theorie van George Herbert Mead die onze dagelijkse interacties analyseert in termen van wat hij noemde *taking the role/attitude of the other*. We kunnen pas zinvol en betekenisvol met elkaar omgaan indien we in onze omgang met elkaar de houding of de rol van onze interactiepartners overnemen en internaliseren. Door dit proces kunnen we zinvol en betekenisvol communiceren, maar ook morele compassie voor de ander opbrengen. We identificeren ons met de gemartelden in de kelders van het totalitaire regime en beseffen dat de rechtsstaat ons daarvoor behoedt. Door deze empathie, die meer is dan een sentimenteel medelijden, twijfelen we niet aan het moreel verwerpelijke van het martelen en is het gevaarlijk aan het belang van een democratische rechtsstaat te twijfelen.

Het zijn eenvoudige overwegingen maar omringd door fundamentalistische dan wel relativistische ware gelovigen moeten we elkaar er voortdurend aan herinneren. Twijfelen is moeilijker dan fanatiek geloven, maar het is van levensbelang voor een menswaardig bestaan.

=

P.L. Berger en A.C. Zijderveld,
*Lof der Twijfel. Hoe we overtuigingen
kunnen koesteren zonder daarbij fanatiek
te worden*, Amsterdam, Uitgeverij
Cossee 2010

Bob Newmark

64 jaar, vertaler en redacteur,
actief in Joodse gemeente
Beit Ha'Chidush (huis van
vernieuwing)

Het huis van Bob Newmark is niet te missen: met kleurrijke gay posters and foto's draagt hij in zijn vensterbank zijn identiteit uit. Voor het portret heeft hij een witte kittel klaar gelegd. Je draagt hem op de belangrijkste feestdag van het Jodendom, Grote Verzoendag, en je wordt erin begraven.

"Noem mij maar een Jew-Bu agnost. Joods ben ik van mezelf, het boeddhisme heb ik later ontdekt en agnost drukt mijn onwetendheid uit. De dichter Chaim Stern schreef: 'It is a fearful thing to love what death can touch'. Ik heb veel te maken gehad met dood en geweld. Ik ben door vier blonde potenrammers mishandeld. Veel van mijn vrienden stierven aan aids. We zijn fundamenteel alleen, maar wanneer we dat delen zijn we niet meer alleen. In het leven heb je de keuze om de

wereld beter of slechter achter te laten. Het Jodendom betekent voor mij eigen verantwoordelijkheid, engagement in de samenleving, thuisgevoel, troost en compassie. Voor minister Leers is barmhartigheid een kopje soep geven aan een illegaal, maar dat is veel te smal: het gaat over het zien van lijden en misstanden en daar iets aan doen. Veel religieuze instituten komen er wat dat betreft ook niet goed af: ze maken misbruik van hun macht en van religieuze teksten. Ik ben opgegroeid in een homofob

Jodendom, waarin de bijbeltekst uit Leviticus gold dat het een gruwel is voor God wanneer een man met een man ligt zoals met een vrouw. Maar wat een hoogmoed te beweren dat je weet wat Gods woord is. De bijbel is door mensen geschreven in een bepaalde tijd en cultuur. Tussen mijn zestiende en mijn vijftigste heb ik mij door dit soort zaken afgekeerd van het Jodendom, maar de compassie heeft mij er teruggebracht. Vergeving staat centraal op Grote Verzoendag: je bent denk ik volwassen als je je ouders

vergeven hebt. Ik ben voor mijn ouders nooit uit de kast gekomen – het werd stilzwijgend geaccepteerd wie ik was. Toch betreur ik dat ik het nooit heb benoemd. Want de macht van woorden is groot. Ik ben blij dat ik geleerd heb om mijn gevoelens te uiten.”

Verder lezen &

Liesbeth Noordegraaf Eelens

Contested Communication. A Critical Analysis of Central Bank Speech

ERIM PhD Series in Research in Management, no. 209, Rotterdam 2010

Voor Liesbeth Noordegraaf-Eelens had de kredietcrisis niet op een beter moment kunnen komen: juist toen zij haar proefschrift aan het schrijven was over het belang van taal voor centrale bankiers. De crisis onderstreepte het punt dat Noordegraaf-Eelens wilde maken: het nieuwste beleidsmiddel dat centrale bankiers zich eigen hebben gemaakt – de financiële markten manipuleren met woorden – kan als een boemerang terugkeren: in tijden van crisis verliezen die woorden hun waarde, zo laat Noordegraaf-Eelens overtuigend zien in *Contested Communication*. Toen president Nout Wellink van De Nederlandsche Bank in het najaar van 2008 bijvoorbeeld riep dat de bank Fortis van de ondergang was gered, hielden beurshandelaren zich oostindisch doof. Enkele dagen viel de bank alsnog om en was Wellink de gebeten hond.

Had Wellink maar beter kunnen zwijgen? Ook dat is geen optie. Want over Icesave hield hij wel zijn mond, uit angst zelf een run op de IJslandse spaarbank te ontketenen. Toen de bank alsnog failliet ging, werd Wellink verweten dat hij niet had gewaarschuwd.

Voor dat dilemma – zwijgen is geen optie maar spreken heeft geen zin – biedt Noordegraaf-Eelens geen oplossing. Maar dat dit dilemma zo helder wordt geschetst, laat de meerwaarde zien van een kritisch sociaal-wetenschappelijk perspectief boven een puur economische benadering.

Olav Velthuis

Philip Jenkins

Gods werelddeel. Christendom, islam en de religieuze crisis in Europa

Nieuw Amsterdam Uitgevers 2010. Engelse origineel 2007, met speciale inleiding bij de Nederlandse vertaling.

Zal het christendom in Europa bezwijken onder het gewicht van globalisering, westers secularisme en een toestroom van islamitische immigranten? Volgens de hoogleraar Geesteswetenschappen in Pennsylvania berusten de onheilsprofetiën die de islamisering van Europa voorzien op mythes, die hij in zijn boek ontmaskert. Tegelijkertijd neemt hij de groei van een aanzienlijke islamitische minderheid in vooral West-Europa wel serieus en verwacht hij dat dit invloed zal hebben op de relatie tussen Amerika en Europa, ondermeer wat betreft de politiek ten aanzien van het Midden-Oosten. Met zijn ook voor Europeanen lezenswaardige boek wil Jenkins vooral bij Amerikanen vooroordelen en gebrek aan historisch bewustzijn bestrijden. Hij verzet zich tegen het idee van de decadentie en ondergang van Europa; wat hem betreft doet Europa er toe, economisch, cultureel en religieus.

Nederland kan nog steeds een bijzondere rol spelen, schrijft hij in de inleiding bij de Nederlandse vertaling, door opnieuw – maar nu in een islamitische context – de rol op zich te nemen die het in de zeventiende eeuw had, toen het een veilig heenkomen bood aan radicale en controversiële denkers. Een positief boek dus over een vraagstuk dat doorgaans wordt overheerst door negatieve scenario's. Zelfs voor het slinkende christendom in Europa voorziet Jenkins nog een mooie toekomst, want: 'als de kerk het huidige Europa overleeft, overleeft ze alles'.

Erica Meijers

Des hommes et des dieux

Regie Xavier Beauvois
Met o.a. Lambert Wilson en Michael Lonsdale

Is religie in essentie uiterst gewelddadig, vol van machtsmisbruik en corruptie of is het hart van religie rechtvaardigheid, menselijkheid en barmhartigheid? De film 'over mensen en goden' laat op overtuigende wijze zien dat beide waar kunnen zijn. Een groep Franse trappisten leeft in een Algerijns dorpje ten tijde van de burgeroorlog in de jaren tachtig. Ze hebben goede relaties met de lokale moslims, maar worden bedreigd door zowel de terroristen van de islamistische GIA als door de seculiere overheid. Wat te doen: blijven of weggaan? Martelaar worden willen ze niet, ze zijn immers gekomen om met de mensen te leven, niet om te sterven. Van heel nabij volgt de kijker de worsteling van deze mannen over vragen als solidariteit, gerechtigheid en trouw.

Grote nadruk krijgt de invloed die het groepsleven en de dagelijkse kloosterliturgie uitoefent op hun beslissing, waardoor duidelijk wordt dat dit soort beslissingen tegelijkertijd extreem persoonlijk en in het geheel niet individueel zijn. Sterk aan de film is dat het niet in de valkuil trapt om 'goede' christenen tegenover slechte moslims te plaatsen. De beslissing die uiteindelijk valt is geen morele, maar een ethische. Hun geloof maakt deze mannen tot een voorbeeld van menselijkheid in een zee van geweld. In Frankrijk een groot succes.

Erica Meijers

Gideon Rachman

Zero-sum World: Power and Politics After the Crash

Atlantic Books, London 2010.

Gideon Rachman is een van de meeste invloedrijke Britse buitenlandcommentatoren. Hij werkt sinds 2006 voor de *Financial Times*. Daarvoor heeft hij vijftien jaar lang voor *The Economist* gewerkt. In zijn nieuwe boek stelt hij dat de internationale politiek steeds vluchtiger zal worden – en zet uiteen wat gedaan kan worden om weg te breken uit de verlamdende logica van een 'zero-sum' wereld.

De economische crisis die in 2008 de wereld trof heeft de logica van de internationale betrekkingen drastisch gewijzigd. Mondialisering is niet langer in het voordeel van alle grootmachten en zij worden dan ook geconfronteerd met een scala van mondiale problemen die de samenhang tussen de naties nu niet bepaald bevorderen. Een win-win wereld maakt plaats voor een zero-sum wereld. Zero-sum logica, waarbij een voordeel voor het ene land nadelig lijkt voor de ander. Hierdoor lukt het maar niet om tot een gezamenlijke oplossing te komen omtrent de klimaatproblematiek en dreigen we in een wereldwijde economische impasse terecht te komen. Deze nieuwe spanningen worden versterkt door de opkomst van politieke en economische problemen die uit zouden kunnen monden in oorlogen, milieurampen en steeds ontwrichtende economische crises. Gideon Rachman heeft de oplossing.

Farid Tabarki

Kritiek, Jaarboek voor socialistische discussie en analyse 2010

Uitgeverij Aksant, Amsterdam.

Thema rechtspopulisme

Rechtspopulisme is een 'hot topic' in links Nederland. Niet zo gek; de populisten dringen links in het defensief en een effectieve tegenstrategie blijft uit. *Kritiek* doet een serieuze poging deze linkse antwoorden te formuleren en komt met een vijftal artikelen van onder andere Merlijn Oudenampsen, Jan Blommaert en de Amerikaan Stephen Duncombe. De artikelen geven een verfrissende verklaring voor de populariteit van populistische partijen en uiten zich kritisch over de kansen die links laat liggen. Hoe slaagt Wilders er bijvoorbeeld in een 'spreekbuis voor het volk' te zijn? Oudenampsen stelt dat Wilders en nieuwrechts een vormende en scheppende relatie tot het volk weten te creëren waarmee zij beeldvorming en politieke identiteiten aanreiken in plaats dat zij uitgaan van het 'u vraagt, wij draaien'. Daarnaast zou linkse politiek zich ook meer moeten richten op het 'spektakel', in plaats van op de ratio. Duncombe betoogt dat politiek om beïnvloeding draait en dat de waarheid daarom in mooi papier verpakt moet worden. De sociologische, historische en politicologische invalshoeken van de auteurs, maakt deze *Kritiek* zeer lezenswaardig, vooral omdat concrete voorstellen om de opkomst van het rechtspopulisme te keren zo dringend zijn.

Lonneke Bentinck

Achtergrondfoto:

Onderdeel van een expositie van de Belgische fotograaf Gaël Turine over de voodoo-cultuur in Haïti, Benin en de Verenigde Staten. Via de slavenhandel verspreidde voodoo zich vanuit Afrika over de wereld. Turine wil in zijn foto's de mystieke lading van de rituelen bij de kijker oproepen.

Expositie: 11 dec t/m 13 mrt 2011, Kunsthal Rotterdam
Catalogus: uitgeverij Lannoo, ISBN 978 90 209 9211 3

de teg

In Denemarken is al sinds 2001 een rechts minderheidskabinet aan de macht met gedoogsteun van de populistische Deense Volkspartij. De progressieve partijen willen nu eindelijk uit de woestijn, maar welke kant is dat op?

Dit artikel gaat niet over de verschrikkelijke politieke ontwikkelingen van de afgelopen negen jaar waarin het 'Deense model' toonaangevend was. Het gaat niet over de tientallen beperkingen die zijn opgelegd aan buitenlanders, plus hun partners en gezinnen. Ook gaat het niet over de toenemende privatisering van de gezondheidszorg en de steeds groter wordende sociale ongelijkheid na negen jaar conservatief beleid, met bijbehorende belastingverlagingen. Het gaat wél over de manier waarop progressieve partijen zich eindelijk proberen op te richten, zodat ze in 2011 wellicht een kans hebben om de Deense parlementsverkiezingen te winnen.

Wat hebben de progressieven geleerd van hun jarenlange tocht door de woestijn, en hoe hebben ze vooruitgang geboekt? Na negen jaar oppositie kun je rustig zeggen dat het progressieve volksdeel hunkert naar een nieuwe richting. Kostbare jaren zijn verloren gegaan door een gebrek aan binding met de kiezers en het gebrek aan een overtuigende gemeenschappelijke boodschap.

Eerst zal ik ingaan op de schok die volgde op de machtswisseling in 2001. Daarna komt het belang van coalitievorming aan bod, en tenslotte de concrete initiatieven die op dit moment worden ontwikkeld. Voor progressief Nederland is het zinvol zich te verdiepen in de langdurige crisis van progressief Denemarken, al zijn er uiteraard veel verschillen tussen beide landen. Zo is Nederland in politiek opzicht gefragmenteerder en liberaler.

Draconisch

Anders Fogh Rasmussen werd in 2001 premier na een politieke vloedgolf waarbij zijn partij Venstre (vergelijkbaar met de VVD) aan macht won, net als de Deense Volkspartij (vergelijkbaar met de PVV). Deze verkiezingen werden sterk gedomineerd door de onderwerpen buitenlanders en migratie, waardoor de Deense Volkspartij er in slaagde stemmen van links te winnen. Maar ook Venstre won met soortgelijke opvattingen zeer veel stemmen

onder laagopgeleide werknemers.

Sinds 2001 heeft de regering een aantal duidelijke stempels op het land gedrukt: vijftien amendementen op de immigratiewetten, actieve militaire deelname in Irak en Afghanistan, initiatieven op het gebied van privatisering in de gezondheidszorg en belastingverlagingen voor de hoogste inkomens.

Op ideologisch gebied heeft de regering verschillende succesvolle pogingen ondernomen om media, wetenschappelijk onderzoek en cultuuruitingen van progressieve signatuur te bestrijden. Hierdoor heeft het publieke debat een andere vorm aangenomen. Ten eerste werd de geldkraan dichtgedraaid bij meer dan tweehonderd adviesorganen van de regering (en ook bij andere onafhankelijke organisaties). Ten tweede werden de publieke media aangevallen vanwege hun nieuwsgaring en ten derde ging de regering haar eigen deskundigen financieren uit de publieke middelen. Na draconische bezuinigingen op het Ministerie van Milieu creëerde de regering een speciaal fonds voor de 'klimaatsepticus' Bjørn Lomborg, en in 2007 waren er al 257 nieuwe adviesorganen die bemand werden door regeringsgezinde deskundigen.

De ideologische strijd met de 'oude' deskundigen, media en culturele instellingen bracht bijna geen verlies aan politiek kapitaal met zich mee. De rechtse regering concludeerde terecht dat dit het bewijs was dat sommige van deze gevestigde instellingen weinig steun hadden onder de bevolking.

Tijdens de eerste jaren van de rechtse regering verzwakte links, wat veelal werd toegeschreven aan de populistische agenda van de Deense Volkspartij. Maar er werd angstwekkend weinig gedaan om deze partij te bestrijden. In plaats dat er nieuwe ideeën en beleidsplannen werden ontwikkeld om de steun van het volk terug te winnen, dachten veel mensen dat de kiezers vanzelf zouden terugkomen.

In de eerste vier jaar van de rechtse regering werden vaak stellingen gehoord in de trant van: "Als de Deense Volkspartij instemt met nieuwe bezuinigingen op de sociale zekerheid, zullen de kiezers snel terugkomen bij links, waar ze ook thuishoren." Op dit moment zijn dergelijke argumenten ook te horen onder Nederlandse progressieven, nu het kabinet Rutte heeft aangekondigd dat er voor achttien miljard euro zal worden bezuinigd. Eén van de dingen die veel progressieven hierbij over het hoofd zien is dat bezuinigingskabinetten het vaak goed doen bij verkiezingen,

zoals tijdens de twaalf jaar van conservatieve Deense regeringen in de jaren tachtig. Meer recente voorbeelden zijn Letland en Groot-Brittannië, waar regeringen die willen bezuinigen aan de macht zijn gekomen.

En ruimer gezien is het natuurlijk erg onproductief om gewoon te wachten op electorale verschuivingen in plaats van aan het werk te gaan om nieuwe progressieve antwoorden te bedenken. In Denemarken zijn er weinig vraagstukken waarbij de meningsvorming onder progressieven zo moeizaam is verlopen als bij het onderwerp immigratie. De erkenning dat dit thema in 2001 de verkiezingsnederlaag veroorzaakte, leidde tot een volledige capitulatie van links. En ook negen jaar later hebben progressieven nog steeds moeite om tot gemeenschappelijke opvattingen te komen.

Migratie en islam zijn ongetwijfeld de belangrijkste redenen voor de afkalvende invloed van links. De rechtse coalitie heeft deze onderwerpen met succes (en buitensporig vaak) gebruikt voor politiek winstbejag. Sinds 2001 is de migratiewetgeving vijftien keer aangescherpt en elke keer als het onderwerp in de belangstelling stond, verloren progressieve partijen (vooral de sociaaldemocraten) kiezers aan rechts.

Negen jaar nadat de rechtse regering aan de macht kwam is migratie voor progressieven nog steeds een grote politieke splijtzwam. Rechtse kiezers hebben zich steeds geschaard achter harde standpunten over allerlei onderwerpen, van halaalvlees op kleuterscholen tot flexibiliteit bij religieuze feestdagen. Hierbij was het linkse electoraat permanent gespleten. Dit politieke dividend heeft de rechtse regering in 2005 en 2007 verkiezingsoverwinningen opgeleverd.

Nieuwe kiezers

Ik zou een aantal voorbeelden willen geven van succesvolle pogingen om de progressieve politiek weer op gang te krijgen. Deze verhalen hebben één ding gemeen: een toekomstige progressieve regering kan alleen tot stand komen als de beweging zich uitbreidt door actief nieuwe kiezers aan te spreken.

Samenwerking In 2006 besloten de sociaaldemocraten en de groenen om de banden aan te halen. Een belangrijk resultaat van deze alliantie was een gemeenschappelijke opvatting over migratie, die in wezen weinig verschilde van het regeringsstandpunt. Hoewel deze actie omstreden was in progressieve kring zou ik willen stellen dat dit samenwerkingsverband een sterker en eenduidiger verhaal heeft opge-

enaanval

leverd. Samen zijn deze partijen nu in staat om het regeringsbeleid aan te vallen, terwijl de regering voorheen steeds kon wijzen op de linkse verdeeldheid over migratie als argument voor een nieuwe regeringsperiode.

Jongeren Toen de rechtse regering in 2001 aantrad, had de jongerenafdeling van Venstre een cruciale rol gespeeld bij het mobiliseren van jonge campagnevoerders. Mede hierdoor was de partij de grootste van het land geworden. Tegenwoordig is het echter vooral de jeugdafdeling van de Deense Groene Partij die aantoonde dat je kiezers kunt winnen door het organiseren en mobiliseren van jongeren. Met meer dan drieduizend leden hebben de Groenen de grootste jongerenafdeling van alle partijen (en in totaal omvat deze beweging een derde deel van alle Deense politieke jongerenafdelingen). De jongeren zijn vooral gericht op onderwijsinstellingen: van beroepsopleidingen tot universiteiten. De beweging kan nu al een politieke katalysator worden genoemd, omdat enkele leden in het parlement zijn gekozen en de afdeling een sleutelrol speelt in de algehele mobilisatiecampagne van de partij. Dit vormt een sterk contrast met jongerenafdelingen van andere partijen, die vooral dienen als bescheiden kweekvijver voor nieuwe partij-adviseurs. De jonge Groenen beseften dat ze moesten kiezen: kiezers benaderen of blijven hangen in een exclusieve club. Andere progressieve partijen zouden eveneens een dergelijke afweging moeten maken.

Laagopgeleiden Eén van de meest voor de hand liggende taken voor progressieven is het rechtstreeks aanspreken van nieuwe kiezers, vooral laagopgeleiden aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Sinds 2001 heeft de Deense Volkspartij juist in deze groep een sterke positie. Het is vaak moeilijk om progressieve kandidaten te vinden met een dergelijke achtergrond. Maar al te vaak hebben progressieve partijen pas afgestudeerde politicologen naar dunbevolkte gebieden gestuurd, waar de industriesector nog steeds de belangrijkste bron van inkomsten is. Meer dan enige andere politieke partij in Denemarken is de Deense Volkspartij erin geslaagd om kandidaten te werven met een niet-academische achtergrond.

Hoewel progressieven zeker waarde hechten aan diversiteit onder de kandidaten qua etniciteit en geslacht, is het gebrek aan vertegenwoordigers van niet-academici in Denemarken pas onlangs aan de orde

gesteld. Dat is jammer, en mogelijk ook een electoraal nadeel.

Landelijk Hoewel de aanhang van de Deense Volkspartij tamelijk gelijkmatig verdeeld is over het hele land, valt op dat de partij met name populair is in de zuidelijke Jutland-regio. Ook in regio's buiten de grote steden met een bescheiden industriële productie heeft de Deense Volkspartij verhoudingsgewijs meer aanhang. De economische crisis heeft nog eens extra de aandacht gevestigd op de toenemende spanningen tussen landelijke, industriële gebieden en stedelijke diensteneconomieën. Als gevolg hiervan lijken Deense progressieven tegenwoordig steeds meer te beseffen dat geen enkel deel van het land verwaarloosd mag worden.

Hierbij kan het nuttig zijn om terug te grijpen op sommige onderdelen van Obama's verkiezingscampagne. Achter de hype van Obama's gebruik van sociale media zat een gedetailleerde en intensieve strategie om overal onder de mensen te komen, zelfs in districten waar weinig kans was om te winnen. Het idee is simpel: elke kiezer moet worden blootgesteld aan het gezicht van de partij, en geen enkel gebied mag worden overgeslagen. In Noorwegen hebben progressieve partijen onderzoek uitgevoerd waaruit bleek dat de deur-tot-deur-benadering in de wijken ten eerste bevorderlijk was voor de opkomst bij verkiezingen, en ten tweede de omvang van het progressieve electoraat vergrootte.

In organisatorisch opzicht dwingt dit de progressieven om veel werk en financiële middelen te steken in pogingen om kiezers buiten de eigen kring te bereiken. Winnen in Limburg of zuidelijk Jutland is niet makkelijk, en kan niet in één verkiezingscyclus worden bereikt. Er zijn goede plaatselijke politici nodig en de partijleiding moet absoluut luisteren naar de kiezers en kandidaten uit deze gebieden.

Maar zonder een dergelijke langdurige inspanning, lopen progressieven in heel Noord-Europa het risico dat ze uiteindelijk worden gereduceerd tot partijen van hoogopgeleide stedelingen uit de publieke sector.

Politieke campagnevoerders Ondanks het feit dat jonge afgestudeerden overwegend progressief zijn, hebben de linkse partijen in Denemarken jarenlang geleden onder een gebrek aan jong talent met praktische vaardigheden. Dit komt voor een deel door de politieke fixatie op consultants, waarbij elk beleidsterrein zijn eigen deskundigen en pleitbezorgers

had. Progressieve partijen hebben op dit moment het meest behoefte aan jonge organisatoren die plaatselijk campagne kunnen voeren.

Sinds de jaren negentig hebben de slimste progressievelingen zich vooral gericht op internationale banen in ontwikkelingssamenwerking, de advocatuur en het lobbycircuit, en veel minder op progressieve politieke partijen. Hierdoor bleven deze partijen achter met een schamele pool van kandidaten. Het is de vraag of het immense potentieel van jonge campagnevoerders het best op zijn plaats is in NGO's, en de huidige linkse politici moeten zich afvragen hoe ze deze mensen kunnen betrekken bij de politiek. De financiering van de NGO's brokkelt af en de komende jaren van bezuinigingen op ontwikkelingssamenwerking en cultuur zullen bij veel progressieven zeker alarmbellen doen rinkelen.

De progressieven moeten de slimste jonge mensen zien terug te veroveren en daarbij het volgende argument overtuigend in stelling brengen: "Als je op lange termijn de financiering van de ontwikkelingssamenwerking of het milieubeleid wilt veiligstellen, moet je niet bij de NGO's zijn, maar bij de politieke partijen die uiteindelijk de progressieve politiek in Nederland zullen waarborgen."

Over grenzen Met de opkomst van de Deense Volkspartij, de Noorse Fremskridtpartiet en de Nederlandse PVV lijkt het duidelijk dat menings- en beleidsvorming over de grenzen heen grote kansen biedt. De Deense Volkspartij was de eerste die zich sterk ging richten op ouderen, een politieke strategie die de PVV heeft overgenomen. Op dezelfde manier is het voorstel van de PVV om de kosten van migratie en allochtonen te berekenen omhelst door de Deense Volkspartij. Deze coördinatie van politieke beleidsdoelstellingen is volkomen logisch. Wat verbazing wekt, is het feit dat er aan de linkerzijde geen ervaringen worden uitgewisseld met landen in dezelfde regio die zich geplaatst zien voor gemeenschappelijke politieke vraagstukken.

Kortom: in plaats van te klagen over hoe rechts ideeën ontwikkelt, moeten progressieven veel meer de discussie aangaan over de omgang met migratie en een comeback plannen om uit de crisis te komen.

=

Uit het Engels door Michiel Nijenhuis
Origineel op www.dehelling.net

Buse is transseksueel:

“Vanaf heel jong voelde ik me een meisje in een jongenslichaam. Voor mijn ouders was het een schok - ik was de eerste jongen na drie meisjes - maar uiteindelijk, na veel gesprekken, steunden ze me. Als je me vraagt wat voor soort vrouw een transseksuele vrouw is, dan zeg ik: ze wiegt niet met haar heupen.”

China, wie maakt zich er niet druk om? Bankiers vrezen de dollars die Beijing opstapelt, ondernemers de producten die men namaakt, milieuactivisten de belasting van de aarde door de snelgroeiende grootmacht. Al die zorgen vervliegen wanneer men als Rus over Siberië nadenkt.

Om het te begrijpen moet u een wereldkaart pakken. Neem voor de juiste gemoedstand die van het Riskbord, een fijn agressief spel dat draait om wereldheerschappij. Zoek op de kaart Siberië. Niet moeilijk, het is die enorme lap grond tussen de Noordpool en het reeds genoemde China. Siberië is groot. Heel Europa past makkelijk in Siberië. Siberië op eigen benen zou de titel 'het grootste land ter wereld' van Rusland afnemen.

Bedenk nu dat maar iets van twintig miljoen mensen wonen in dit uitgestrekte gebied. En het worden er steeds minder. Overal kun je immers beter geld verdienen dan in de uitgestrekte toendra, waar alleen de wegen doortrapper zijn dan de ambtenaren. In Riskermen: In Siberië staan maar een paar legertjes. Ik kan de Napoleon in mij uren koesteren, met de gedachte aan deze voor het grijpen liggende weidsheid.

Want aan de overkant van de Amoer rivier ligt China! Dat barst uit zijn voegen. Niet alleen met mensen, ook met geld. Alleen al in de provincie direct tegen Siberië aan wonen zeker 100 miljoen mensen en een toenemend aantal van hen wil spullen kopen, huizen bewonen, op grasvelden zitten en al die andere

plaatsinnemende activiteiten die de middenklasse doet en waar China zelf steeds minder ruimte voor heeft. Zijn deze mensen wel te stoppen? Russische militaire analisten schrijven regelmatig paniekerige beschouwingen over de vuurkracht van China. Het Chinese leger heeft immers meer en vooral betere wapens dan het Russische. Het kan niet anders of binnenkort stormt het gele gevaar de grens over. Met alle legers min één, denk ik er dan altijd krijgshaftig achteraan.

En op basis van de geschiedenis mag China best een stukje Verre Oosten opeisen. Het is pas 150 jaar geleden dat de Russen de Chinezen uit grote delen van Siberië wegjoegen. Bovendien heeft Rusland weinig in het enorme gebied geïnvesteerd – er zijn alleen wat olieboortorens en gevangenenkampen gebouwd. De verschillende etnische groepen die over de Oeral wonen menen dan ook dat ze als een kolonie van Moskou worden behandeld. Ze hebben op zijn best een ambivalente verhouding met het 'echte' Rusland. Genoeg reden om vanuit het Kremlin handenwringend te kijken

naar de expansiedrift van de inmiddels op 1 na grootste economie ter wereld. Wanneer rollen de dobbelstenen?

Maar het grappige is dat de Chinezen iets heel anders doen. Ze hebben helemaal geen zin om hun rode legers in te zetten. In de steden aan de grens brengen ze Russische straatnaambordjes aan en lokken zo de Russen naar hun winkels. Sterker, Russen met ondernemingszin verkassen inmiddels naar China. Ze vinden het niveau van de corruptie daar een verademing – wat de Chinezen dan weer gek doet opkijken. En China mag door zijn énkindpolitiek een mannenoverschot hebben, Rusland heeft door zijn veelwodka politiek een vrouwenoverschot. Dus dat treft: andermaal verplaatsen Russ(inn)en zich naar China.

Siberië loopt dus nog iets leger. En niemand die er misbruik van maakt, alleen maar omdat al die mensen liever trouwen en handeldrijven. Het voelt wat mij betreft toch een beetje als vals spelen.

=

Risk

MENNO HURENKAMP VANUIT MOSKOU

de ironie

Hoe werken onder erbar-
melijke omstandigheden
toch bevrijdend kan werken,
bewijst het huidige China.
Vrouwen trekken er in grote
getale naar de stad, weg van
de patriarchale plattelands-
cultuur, en worden zelf-
standig.

Het westerse emancipatie-ideaal is keuzevrijheid en (financiële) zelfstandigheid. De vraag of emancipatie altijd economische onafhankelijkheid betekent is onderhevig aan debat, maar dat er ruimte moet zijn voor persoonlijke keuzes staat buiten kijf. In China, dat op economisch gebied vrijwel elk land voorbijstreeft en niet meer weg te denken is van het wereldtoneel, ligt dit heel anders. De patriarchale Chinese samenleving staat gelijkwaardigheid van man en vrouw in de weg en daarmee komt ook de keuzevrijheid van vrouwen in het gedrang. Toch zien we juist door de economische *boom* en de massamigratie die daarop volgde, heel voorzichtig verschuivingen optreden. De migratie van platteland naar stad geeft vrouwen een kans zich verder te ontwikkelen en zelfs economisch zelfstandig te worden, al is dit bepaald niet vanzelfsprekend.

Sprong voorwaarts

De economische vooruitgang in China is voor een groot deel te danken aan de migranten van het platteland. Naar schatting zestien procent van de totale groei van het BNP de afgelopen twintig jaar is te danken aan plattelandsmigrant. Een derde van hen is vrouw. Zij werken vooral in de export georiënteerde fabrieken (kleding-, schoenen- en speelgoedfabrieken) in Zuid-China. Sinds de grote hervormingen onder Deng Xiaoping eind jaren zeventig groeide de Chinese economie gestaag en steeg het welvaartsniveau in de steden. China haalde op economisch gebied steeds meer landen in, en staat sinds afgelopen zomer op de tweede plaats van grootste economieën ter wereld. Veel stadsbewoners konden zich de laatste decennia meer luxe veroorloven en ook het inkomen per hoofd van de bevolking op het platteland steeg. De ongelijkheid tussen stad en platteland is echter vergroot, omdat het inkomen in de steden harder steeg dan op het platteland. Een direct gevolg van de economische *boom* is dan ook het enorme aantal (tijdelijke) arbeidsmigrant dat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw van het platteland naar de steden en kustgebieden is getrokken. De cijfers zijn indrukwekkend: nergens ter wereld is er zoveel interne arbeidsmigratie op gang gekomen als in China. In 2009 werd hun aantal al tussen de 130 en 150 miljoen geschat, waarmee ze twintig tot 35 procent van het inwoneraantal van de meeste grote steden uitmaken.

De migranten zijn jong: bijna tachtig procent is tussen de 15 en 35 jaar. Deze gelukszoe-

kers hebben weinig te verliezen, omdat ze meestal nog geen partner of gezin hebben. Bovendien lijken zij zich snel aan de stedelijke omstandigheden aan te passen. Vanzelf gaat dat niet: de levensstijl en waarden op het platteland verschillen enorm van die in de stad. En behalve deze 'cultuurshock' zijn er ook nog de bureaucratische drempels van het huishoudregistratiesysteem, de *hukou*. De *hukou* bindt de Chinezen aan de plaats waar de ouders vandaan komen (stad of platteland). Door deze classificatie splitst de staat de maatschappij in tweeën. De overgrote meerderheid van de migranten heeft nog zijn plattelands-*hukou*. Het systeem onderscheidt hen van de stadsbewoners en sluit hen op bepaalde gebieden ook uit. Zo hebben ze geen recht op sociale verzekeringen, kinderopvang, gezondheidszorg en pensioenvoorzieningen. Tegen betaling kunnen ze deze 'rechten' kopen, maar door armoede zijn migranten hier meestal niet toe in staat. Voor de vrouwen geldt dat zij zeer laag in aanzien staan door hun classificatie als tweederangs- of zelfs derderangsbürger. Niet alleen komen de stedelingen eerst, ook mannelijke migranten zijn hoger in rang. Vrouwen worden blootgesteld aan vooroordelen van stedelingen, maar ook aan (seksuele) uitbuiting, discriminatie en misbruik. Ze verdienen minder dan stadsmensen en mannelijke migranten. De vrouwen werken gemiddeld 26 dagen per maand en 58,4 uur per week, waarmee ze 14,4 uur langer werken dan de Chinese arbeidswet toelaat. Volgens onderzoekster Tamara Jacka, verbonden aan de Australian National University en specialist op het gebied van vrouwenemancipatie in Azië, ondergaan meisjes en vrouwen die werken als huishoudelijke hulp de meeste vernedering. Dit werk is het slechtst betaald en staat het laagst in aanzien, omdat het plaatsvindt in de privésfeer.

Fabriekswerk heeft voor deze vrouwen de voorkeur, vanwege de vaste werkuren en de meer publieke en onpersoonlijke werksfeer. Opvallend, omdat er in de fabrieken vaak een avondklok is, de slaapplekken erg klein en smerig zijn en het werktempo moordend is. Ook fabriekseigenaren geven de voorkeur aan vrouwen: ze werken volgens hen nauwkeurig en geconcentreerd. Ook speelt er nog een andere factor: vrouwen zouden onderdaniger en volgzaam zijn. Hier kom ik op terug.

De ironie van de stad

De woon- en werkomstandigheden van migrantenvrouwen lijken niet te passen bij het positieve begin van dit artikel. Toch erva-

van de stad

ren de vrouwen de overstap van platteland naar stad over het algemeen als positief en is er wel degelijk een trend te ontdekken wat betreft hun persoonlijke ontwikkeling en emancipatie. De patriarchale situatie in China en vooral op het platteland blijkt hiervoor een belangrijke reden. China is al meer dan 2000 jaar een samenleving waarin mannen bevoorrecht zijn en dominante posities bekleden. Mao Zedong gaf vrouwen weliswaar gelijke rechten onder het beroemde motto 'women hold up half the sky', maar toch hebben Chinese vrouwen nog steeds niet dezelfde status als mannen door de lange traditie van sociale ongelijkheid. Vooral op het platteland overheersen oude rolpatronen waarin de vrouw een inferieure status heeft en geacht wordt hard te werken, voor het gezin te zorgen en gehoorzaam te zijn. Mishandeling en onderdrukking komen er geregeld voor en de vrouwen zijn overgeleverd aan de wensen, grillen en dominantie van vaders, broers en – eenmaal getrouwd – echtgenoten. Migreren, waartoe ze in feite geen andere keus hebben door de economische situatie op het platteland, lijkt dan zo'n slecht alternatief nog niet. Eenmaal gewend aan de stedelijke levensstijl zien de vrouwen mogelijkheden voor verdere ontwikkeling via scholing en werk. "(...) [Y]oung rural migrant women are often the most enthusiastic proponents and subjects of urban-oriented modernity and development", zegt Jacka over hen.

Socioloog Ching Kwam Lee trok een tijdje op met migrantenarbeiders in Zuid-China. Daar zag hij onder welke slechte omstandigheden de vrouwen leefden voor een schamel loon. De meisjes vertelden hem echter dat ze niet voor het geld waren vertrokken, maar voor de autonomie die ze in de stad hadden en die in het dorp niet mogelijk was. Dat schamele loon verdienden ze wel zelf. De ervaringen met de stedelijke, lossere omgang tussen mannen en vrouwen, gecombineerd met hun eigen ervaringen van individuele autonomie, sterken de vrouwen in hun kritiek op de patriarchale situatie op het platteland en zijn van invloed op hun beslissing om er niet of later naar terug te keren.

Toch is naar mijn mening het geld dat de vrouwen verdienen, ofwel hun economische onafhankelijkheid, een zeer belangrijke reden voor hun zelfstandigheid of emancipatie. Economische onafhankelijkheid, hoe beperkt ook, betekent immers een grotere keuzevrijheid. Dit laat ook Yang Qun zien, een jonge migrant die op haar 23e al zes jaar in de miljoenenstad Shenzhen werkte. Ze was heel

tevreden met haar beslissing naar de stad te vertrekken. Toen ze geïnterviewd werd door journalist Floris-Jan van Luyn, zo'n drie jaar geleden, verdiende ze tachtig euro per maand en hoefde ze hiervan niets meer naar familie thuis op te sturen. Ze prees zichzelf gelukkig dat ze kon beslissen over haar eigen geld en niet, zoals haar getrouwde klasgenoten in de dorpen op het platteland, een afhankelijk bestaan hoefde te leiden.

De bevrijding van familie en landelijke tradities die de vrouwen door hun vertrek ervaren, staat in schril contrast met het gebrek aan vrijheid dat de vrouwen in de steden in feite hebben. Het is ironisch dat ze er een gevoel van autonomie en eigenwaarde aan overhouden, terwijl de fabrieksbazen en werkgevers dit zo hard onderdrukken. Dat vrouwen volgens de fabriekseigenaren daarbij ook nog eens onmisbaar voor de productie zijn, niet alleen vanwege hun lage lonen, maar vooral omdat ze 'een betere conditie hebben' en 'handelbaarder' zijn, versterkt die ironie alleen maar. China is hierin overigens niet uniek: door de geschiedenis heen zien we dat vrouwelijke arbeiders om die reden erg gewild zijn en dat diezelfde industrie de vrouwen emancipeert en ontwikkelt. Er zijn historische parallellen te trekken met de Industriële Revolutie in Engeland, waarover Ivy Pinchbek 75 jaar geleden in een groots onderzoek concludeerde dat deze als belangrijkste erfenis de emancipatie van de vrouwen had. Andere onderzoekers, zoals Lydia Kung, ontdekten dat de jonge plattelandsvrouwen die de economische vooruitgang in Zuid-Korea en Taiwan aandreven, de grote autonomie en zelfbeschikking prefereerden boven het geld dat ze verdienden.

Terug op het platteland

De meeste vrouwen blijven tijdelijk in de stad: tussen de zes maanden en de tien jaar. Door hun migratie krijgen vrouwen een andere kijk op onderwerpen als gelijkheid, privacy, vrijheid en individuele rechten. Terugkeren naar de ouderwetse situatie op het platteland is dan niet erg aantrekkelijk meer. Velen keren desondanks terug, maar dan vrijwel altijd tegen hun zin. Exacte cijfers zijn lastig te vinden, maar er is duidelijk een toename te zien van migranten die zich permanent in de steden vestigen. Wie terugkeren maken gebruik van de stedelijke ervaringen, contacten en het verdiende geld. Zij richten bijvoorbeeld een landbouwbedrijf op om de plaatselijke economie te bevorderen. Volgens bijna twintig rapporten uit 2009 van

lokale vrouwenorganisaties in onder andere Guizhou, Guangxi en Hunan, hebben tussen de 10 en 33 procent van de teruggekeerde migrantenvrouwen hun eigen landbouwbedrijf opgezet. Ondanks problemen op het platteland (bijvoorbeeld tekorten aan landbouwgrond en klimaatverandering) lukt het hen om blijvend een eigen inkomen te genereren. Tot op zekere hoogte kan de teruggekeerde migrant hierdoor haar aanzien in het dorp verbeteren: ze heeft haar eigen geld verdiend en het in haar eentje gered. Bovendien leverde ze met het geld dat ze vanuit de stad naar huis stuurde een belangrijke bijdrage aan het familie-inkomen. Dit draagt bij aan een hogere waardering van vrouwen.

De Chinese migrantenvrouwen zijn in vergelijking met hun (groot)moeders zeer revolutionair. Waar de oudere generaties geen andere vooruitzichten hadden dan de eeuwige herhaling van werken en zorgen op het platteland, verdienen de migrantenvrouwen geld en voelen zij zich onafhankelijk. Ze verkiezen een leven in de onbekende stad boven het leven op het platteland, ondanks dat ze er zeer hard voor moeten werken en ze als derderangsburger gezien worden. Gelijkwaardigheid aan de man is misschien een uiteindelijk doel, maar gelijkwaardigheid aan de stedeling is een eerste prioriteit. Zolang de hukou in stand blijft, blijft dit een grote uitdaging, zeker nu steeds meer migranten in de stad blijven wonen.

=

Literatuur

T. Jacka, *Rural Women in Urban China. Gender, Migration, and Social Change*, New York 2006.

F. van Luyn, *Een stad van boeren. De grote trek in China*, Amsterdam 2004, 2008.

P. Rivoli, *Met een T-shirt de wereld rond. Hoe globalisering precies werkt*, Amsterdam 2005.

F. Yuan, 'Turning Stress into Strength: Disadvantaged Women Coping with Crisis and Working for Change', Women in Asia Conference, 1 oktober 2010.

willen we

Steeds meer jonge theatermakers maken expliciet politiek theater. In recente voorstellingen van Floris van Delft, Eric de Vroedt, Laura van Dolron en Ilay den Boer gaat het ondermeer over Wilders en Israël-Palestina. Maar ook de rol van kunst is onderwerp van reflectie.

En dan slaat regisseur Jeroen door. Vastgelopen in zijn pogingen om een genuanceerde Joop van den Ende-musical over Geert Wilders te maken, slaat hij wild om zich heen. Hij verkettert de kunst, de politiek, de media en de commerciële musical. Uiteindelijk rost hij diegene in elkaar die hem als toneelpersonage in deze complexe situatie heeft gebracht: regisseur Eric de Vroedt zelf. Het is de climax van de voorstelling *Mighty Society 8*, *De Musical*, een poging van regisseur De Vroedt om iets te zeggen over de waarde van kunst, politiek en vermaak in onze complexe mediasamenleving. Met als conclusie dat er niets te concluderen valt. Er zijn geen simpele antwoorden, of je je daar nou boos over maakt of niet.

Eric de Vroedt maakte vooral naam met zijn voorstellingen over grote thema's als de oorlog in Afghanistan en globalisering. Ook zette hij al eens het publiek in een hotelkamer samen met een zelfmoordterrorist die een aanslag voorbereidt. De Vroedt: "Engagement is voor mij verbinding leggen met de wereld. Het gaat er niet om een radicaal statement maken of ergens voor of tegen zijn. Ik wil de complexiteit van een thema als oorlog of populisme laten zien, zodat het publiek er een betekenisvolle, emotionele verbinding mee aan kan gaan. Dat is misschien voor mij wel catharsis: dat het publiek een moment van inzicht heeft in een ingewikkeld thema. Theater is een impliciete oefening

in het leren worstelen met grote dilemma's en tegenstellingen in de samenleving. Waar we die in het dagelijks leven het liefste uit de weg gaan, zoekt theater juist de dilemma's en paradoxen op."

Langer nadenken

Vragen stellen, laten zien dat de wereld ingewikkeld is en de waarheid paradoxaal en veelkantig. Het zijn terugkerende thema's bij een groep theatermakers in de twintig en dertig, die expliciet politiek theater maken. Opvallende voorbeelden zijn naast Eric de Vroedt Floris van Delft, Laura van Dolron en Ilay den Boer. Waar De Vroedt een vrij theatrale vorm kiest, met karikaturale personages en geestige musicalpastiches, kiest Floris van Delft een vorm waarin daadwerkelijk debat kan plaatsvinden tussen makers en publiek. In de voorstelling *Rechter kan niet* laat Van Delft het publiek een strafmaat bepalen in een werkelijk straf dossier. De acteurs spelen de advocaten van daders en slachtoffers en de avond wordt voorgezet door een strafrecht deskundige. Het doel is om te laten zien hoe Nederlanders in de loop der jaren anders tegen strafrecht en strenger straffen zijn gaan aankijken. Het publiek wordt door de acteurs actief betrokken bij de zaak en gevraagd om mee te denken. Zo wordt het gedwongen mee te gaan met verschillende standpunten die er in een dergelijke discussie in te nemen zijn. Van Delft laat zijn acteurs soms slim standpunten omdraaien, waardoor iets wat eerst logisch leek nu ineens belachelijk voorkomt, en laat daarmee de relativiteit van de rechtspraak zien. Zo hard in steen gebeiteld blijken recht en waarheid helemaal niet.

Het is, net als bij de voorstelling van Eric de Vroedt, dan ook de bedoeling dat het publiek gaat nadenken over dingen die vanzelfsprekend lijken. Van Delft: "Ik merk na de voorstelling dat iedereen het er over heeft. En dat is ook wat ik wil. Mijn voorstellingen zijn bedoeld als gesprek. Ik wil met de acteurs, de dagvoorzitter en het publiek een langer gesprek voeren

over de rechtspraak zonder per se tot een oplossing te komen. Voor dat je dat doet, moet je weten waar je voor staat. En waar dat standpunt eigenlijk vandaan komt. Dat geldt wat mij betreft ook voor de samenleving als geheel. Ik haat oppervlakkig geschreeuw. We moeten misschien eens ietsje langer onze mond houden en ietsje langer nadenken."

"Ik hou van hyperpersoonlijk theater", zegt Ilay den Boer. In zijn voorstellingen probeert hij het politieke persoonlijk te maken en andersom. Daarom speelt hij zijn voorstellingen zelf en gebruikt hij zijn afkomst (hij heeft een Joods-Israëlische moeder en een Nederlandse vader) en zijn familie als onderwerp. In *Dit is mijn vader* stond hij met zijn echte vader op het toneel. Tijdens de voorstelling *Eet Smakelijk* was het publiek te gast op een reconstructie van zijn bar mitswa, inclusief het lekkere eten dat daar bij hoort. Door die persoonlijke aanpak wordt de vaak expliciet politieke inhoud van zijn voorstellingen (het Israëlisch-Palestijnse conflict in *Eet Smakelijk* en antisemitisme in *Dit is mijn vader*) gedepolitiseerd en invoelbaar. In *Janken en Schieten* vertelt Den Boer in een oude schoolbus over zijn in de oorlog naar Israël gevluchte oma. Zijn oma's streven naar een eigen land wordt door de liefdevolle manier waarop Den Boer over haar vertelt volstrekt begrijpelijk. Ingewikkelder wordt het als hij in de voorstelling het lijd van zijn oma lijkt te willen gebruiken om Israëlische oorlogsmisdaden goed te praten. Dat komt hem op een ruzie met zijn Nederlandse tegenspeelster te staan. Den Boer: "Ik wil de complexiteit van mijn Joods-Israëlische identiteit duidelijk maken en dat zo genuanceerd mogelijk doen. Ik probeer in de voorstellingen mezelf ten opzichte van een van mijn familieleden te plaatsen en die twee waarheden – die van hen en die van mij – naast elkaar te plaatsen. Daarin wil ik niet oordelen. Ik vind wel dat ik daarin zo eerlijk mogelijk moet zijn, mezelf niet moet sparen. Ik moet dan ook in mijn eigen vlees snijden en mezelf be-

Ilay den Boer: Dit is mijn vader.
Foto: Moon Saris

vragen. Door het publiek persoonlijk aan te spreken, het op een aangename manier (zoals een bord lekker eten) het thema binnen te lokken en het ten slotte voor een onoplosbaar dilemma te plaatsen, kan het vervolgens niet anders dan op dat thema reflecteren." Den Boer: "Kunst kan grote verhalen vertellen door ze juist heel klein te maken. En dan met een moker te komen."

Twijfels

Ook Laura van Dolron staat soms zelf op het toneel en soms regisseert ze anderen. Haar voorstellingen vertrekken altijd vanuit haarzelf. "Ik ga ervan uit dat er meer mensen met dezelfde vragen worstelen als ik. Ik wil weten of het waar is wat ik ergens al vermoed.

worstelen?

Die radar voor dergelijke onderwerpen is mijn talent: waar ik zelf mee zit, kan ik blijkbaar omzetten in meer universele waarden." Een van de vragen gaat over de mens achter de politicus. In *Welk stuk* staat ze elke avond tegenover een nieuwe politicus op het toneel. Ze weet niet van te voren wie hij of zij is, maar wordt wel geacht ter plekke met hem of haar een voorstelling te maken. Eerder maakte ze die voorstelling met acteurs: "Volgens mij lijken die beroepsgroepen nogal op elkaar, ze spelen voor hun werk. In de voorstelling ben ik op zoek naar wie ze echt zijn. Ik wil geen kritiek op ze geven en ze ook niet afzeiken. Ik wil dat ze zich bij mij zo veilig voelen dat ze iets van zichzelf laten zien. Ik wil ze benaderen als mens die in een bepaalde

rol is gedrukt. Politici moeten altijd een rol spelen, maar ze worden tegelijkertijd geacht authentiek, zichzelf te zijn. Het is een rotvak." Politici hebben altijd een platitude klaar, maar Van Dolron ziet liever een twijfelende politicus: "Maar dat mag niet. Het systeem maakt dat onmogelijk." In de voorstelling hoopt ze toch een glimp twijfel of echtheid in de politicus te vinden. Want twijfel is nuttig: "Als theatermaker geef ik mezelf juist veel ruimte om te twijfelen en te zoeken. Dat is de eerste stap van een voorstelling." De andere voorstelling waaraan ze nu werkt – en die gebaseerd is op Herman Hesse's *Narziss und Goldmund* – heet niet voor niets *Het voordeel van de twijfel*.

Alle makers vinden dat kunst in het algemeen en theater in het bijzonder een belangrijke bijdrage kan leveren aan de samenleving door het opwerpen van dilemma's en vragen. Maar kun je de wereld ook veranderen met kunst? "Het is de taak van de kunstenaar om mensen op andere gedachten te brengen. Maar de komende tijd wordt echt belangrijk hoe we met die reflectie om zullen gaan", meent Floris van Delft. "Ik wil dat het publiek nadenkt waar we nu met onze samenleving staan. Als dat zou leiden tot politiek activisme zou dat alleen maar mooi zijn. Maar een revolutie zullen we niet veroorzaken." Ilay den Boer denkt wel dat kunst dat kan. "Door de juiste vragen te stellen kunnen we wel degelijk de wereld veranderen. Alleen vergeet de kunstenwereld zo vaak die essentiële vragen te stellen. Ik snap wel waarom de overheid ons wil korten. We hebben de afgelopen jaren te weinig teruggegeven aan de samenleving. Ik krijg als kunstenaar geld van de samenleving en dus moet ik die samenleving iets teruggeven in vorm van knettergoed theater dat essentiële vragen stelt en voor iedereen toegankelijk is. Daarom kies ik zelf ook zo bewust voor een open vorm. Ik krijg heus niet alle zestien miljoen Nederlanders binnen, die illusie heb ik niet. Maar we moeten als theatermakers wel ons belang laten zien. En dat kan alleen door belangwek-

kend te zijn." Van Dolron is dat met Den Boer eens. "Een vorige generatie heeft met experimenteel theater het publiek de zaal uitgejaagd. Maar theaterexperimenten zijn niet altijd interessant, alleen omdat jij dat als maker interessant vindt. Je moet als maker delen. Ik wil als publiek ook graag dat wat ik op het toneel zie kunnen koppelen aan mijn dagelijks leven. Als ik dat niet kan, vind ik het niet interessant."

Parochie

Bij de term geëngageerd theater heeft ze een kanttekening. "Een theatermaker met talent hoeft het engagement niet af te dwingen. Je maakt niet meteen politiek theater als je de *VN* leest of Wilders een keer noemt." Eric de Vroedt is dat met haar eens: "Als politiek theater alleen gratuite linkse-opiniepagina-voorstellingen oplevert, dan hoeft het voor mij niet." Toch denkt hij dat het geen toeval is dat op dit moment zoveel jongere makers expliciet politiek theater maken. "Ik zie een toename van voorstellingen die meer verbinding hebben met de samenleving. Ten eerste komt dat door de legitimiteitsdiscussie. Omdat we als theater zo ver van de samenleving waren weggedreven, wordt de noodzaak voor die verbinding extra sterk gevoeld. Dat is ook onvermijdelijk: er is in de samenleving zoveel aan de hand in tegenstelling tot tien jaar geleden. De werkelijkheid is na 2001 soms nog theatraleer dan het theater zelf." Van Delft vindt het lastig om over generaties te praten. "Toch", zegt hij, "is het zoeken naar waar je nu precies in de samenleving staat, waar je voor wilt vechten, een vraag die we allemaal delen. We voelen dat er iets niet goed gaat, maar het is niet meer precies helder wat dat dan is." Hij ziet datzelfde probleem, net als Den Boer, terug in de discussie over kunstsubsidies. Den Boer: "Is kunst de slagroom op de taart? Ik denk het niet. Maar er is geen helder beeld waarom kunst dan wel belangrijk is. Het is treurig om te zien hoe een gedeelde gedachte over kunst ontbreekt."

Bovendien, zijn hun geëngageerde voorstellingen in feite geen preken voor eigen parochie? Het publiek bij hun voorstellingen is inderdaad overwegend links, merken ze. De vraag is of dat erg is. Van Dolron: "Het is toch geen schande dat waar wij van houden niet voor iedereen is? Ik snap die zelfhaat niet. Ik heb liever dat ik met mijn voorstelling vijf mensen echt raak, dan dat ik water bij de wijn moet doen om vijfhonderd mensen binnen te krijgen. Ik ben blij dat er een parochie is." Eric de Vroedt: "Maar die parochie is wel zwaar verdwaald. Die parochie weet het niet, zit met vragen en heeft behoefte aan duiding. Daar kan geëngageerd theater bij helpen. Een preek is per definitie voor eigen parochie en bedoeld om die parochie op scherp te zetten en na te laten denken. Over hoe we greep krijgen op populisme, bijvoorbeeld." Van Delft sluit daar bij aan: "Het mag dan om dezelfde parochie gaan, maar die kan ook nog wel wat leren. Ik vraag me ook wel eens af: is het zo erg dat we ons soms in ons eigen hoekje opsluiten?"

=

De voorstellingen:

Rechter kan niet
Floris van Delft
13 januari t/m 8 maart
www.huisaandewerf.nl

Het voordeel van de twijfel
Laura van Dolron
24 november t/m 10 maart
www.theaterfrascati.nl

Welk stuk?
Laura van Dolron
14 t/m 18 december
www.nationaletoneel.nl

Dit is mijn vader
Ilay den Boer
t/m 29 januari 2011
www.hetbeloofdefeest.nl

MightySociety8, De Musical
Erik de Vroedt, tekst Joeri Vos
t/m 27 november
www.mightysociety.nl

de politiek van de

Onlangs verscheen het boek *Van de straat naar de staat?* waarin twintig jaar GroenLinks besproken wordt. (zie p. 7). Naar aanleiding hiervan schrijft Marius Ernsting over de toekomst van links: hoe komen we zo snel mogelijk door de bittere kou van rechts populisme heen?

Toen ik half november terugkwam van een rondreis door zuidelijk Afrika, waar vaak het allernoodzakelijkste niet beschikbaar is en de politieke leiders zich weinig aantrekken van de noden van de bevolking, was het eerste bericht waar mijn oog op viel de melding dat de Tweede Kamer per amendement had besloten de rollator, een ding dat zonder veel moeite voor veertig euro op marktplaats te krijgen is, alsnog in het verzekeringspakket te laten. Daarna kon ik meteen meegenieten van het feit dat de PVV, steunpilaar van het VVD-CDA kabinet, bleek te bestaan uit figuren met van alles en nog wat op hun kerfstok. Vervolgens kwamen de berichten over het hak- en breekwerk van de club van Rutte zelf: uitgaven voor lopende programma's voor natuurontwikkeling, het nationaal historisch museum, de kunsten: streep erdoor. Rutte zei het plastisch, met dat typisch rechtse anti-overheids vocabulaire: "de geluismachine stopt met draaien". Ik kon niet anders dan nog eens constateren dat de verkiezingen van begin juni inderdaad het ergst denkbare resultaat hadden opgeleverd: het was geen boze droom, het was echt. De combinatie die er nu zit, maar vooral ook de motivatie eronder, is meer dan een gewoon rechts kabinet, het is de ultieme afrekening met zo'n beetje alles waar progressieve en linkse partijen en bewegingen de afgelopen veertig jaar voor hebben gestaan en wat ze hebben bereikt.

Hergroepering

Alle reden dus om na het likken van de wonden de vraag te stellen: wat moeten we doen om het verloren terrein terug te winnen, om een wending de goede kant op te bewerkstelligen? De vraag zo stellen geeft al aanleiding voor schrik en een eerste overpeinzing: progressief/links was er toch altijd voor om

dingen die er nog niet zijn te realiseren, zoals vrijheid, sociale rechtvaardigheid en democratie? En links was er toch voor om dingen die er wel zijn te bestrijden, zoals uitbuiting, machtsmisbruik en discriminatie? Wij zijn toch van de politiek die moet koersen op wenkende perspectieven, op idealen, op utopieën? Denk maar aan de favoriete uitspraak van Bobby Kennedy "many people see things as they are and ask why, I dream of things that never were and ask why not?". Bevinden we ons nu in een positie dat we eigenlijk moeten verdedigen wat is en voorkomen dat het erger wordt? Zijn we letterlijk behoudend geworden? Het antwoord moet luiden: inderdaad, want in het verleden behaalde resultaten op het gebied van sociale politiek en mensenrechten, tolerantie, duurzaamheid en mondiale solidariteit geven geen garantie voor de toekomst. De slogan van het manifest uit 1991 *GroenLinks, een plaatsbepaling* luidde veelzeggend "Het gaat erom de wereld te veranderen om haar te behouden". Er is in twintig jaar GroenLinks veel veranderd, er is dus veel om te behouden...

Een volgende overpeinzing gaat over onze linkse/progressieve partijen: PvdA, SP, GroenLinks en D66, samen nu goed voor 65 zetels. In de zeven verkiezingen sinds het ontstaan van GroenLinks in 1989 zaten we alleen in 1998 samen dicht bij een meerderheid: 75 zetels. Bij alle andere verkiezingen kwamen de vier partijen niet verder dan 65 tot 68 zetels, met uitzondering van de 'Pimdip' in 2002 (49 zetels!). Het aandeel van GroenLinks schommelt tussen de vijf en de elf zetels. Wordt het nu niet eens tijd dat gegeven onder ogen te zien en werkelijk de handen ineen te slaan, zowel om effectief weerwerk te kunnen bieden tegen het triumfalisme van rechts (nota bene pal na het echec van de vrije markt in 2008 en de nog immer daaruit voortwoekerende financiële crisis), als om een werkelijk reëel uitzicht te openen op een meerderheid voor humane, duurzame en solidaire politiek. Ik pleit dus voor een serieus debat over hergroepering ter linkerzijde, waarbij de vorming van GroenLinks in 1989 de inspiratie biedt: GroenLinks was als zodanig nooit bedoeld als eindstation, maar als een stap op weg naar bestuursverantwoordelijkheid "vanuit een radicaalreformistische kijk op maatschappelijke verandering" (slotzin van "GroenLinks, een plaatsbepaling"). Voordat nu alom alarmbellen gaan rinkelen: ik heb het niet over fusies, gezamenlijke lijsten, schaduwregeringen of wat dies meer zij.

Dat zijn immers vormen, en de ervaring leert dat de boel al snel vastloopt op machts spelletjes en dubbele agenda's zodra het debat over vormen gaat. Ik heb het over een hergroepering op inhoud.

Want elke discussie over politieke hergroepering hoort te beginnen met de vraag: hergroepering langs welke lijnen? Anders gezegd: laten we beginnen met opnieuw te doordenken en benoemen wat voor de komende tien jaar wezenlijke markeringslijnen zijn voor de positie van GroenLinks en andere partijen die zich links of progressief noemen. En laten we vervolgens proberen na te gaan waarom er eigenlijk vier (en misschien wel meer) partijen zijn die zich binnen die markeringslijnen bevinden, en waar die elkaar met het oog op de toekomst zouden moeten kunnen vinden.

Wat zijn die wezenlijke punten, van belang voor de hoofdkwesties die in de komende jaren gaan spelen? Welke lijnen onderscheiden ons van het gedachtegoed dat nu de boventoon voert? En wat voor correcties moeten we mogelijk aanbrengen op de lijnen uit het verleden?

Ik zie in elk geval vier punten:

1 Wij zijn fundamenteel internationaal georiënteerd,

in tegenstelling tot het benauwende nationale dat de PVV en de VVD kenmerkt. Let wel, dit gaat niet alleen over Europa, maar ook over het klimaat, de energie, het water en de handelsverhoudingen. Het is niet voor niets dat rechts nooit heeft bedacht dat je ontwikkelingshulp in principe kan afschaffen als ook de landbouw- en export-subsidies worden beëindigd.

Tegelijk hebben we in onze ijver voor mondiale rechtvaardigheid misschien te weinig oog gehad voor het gevoel van ont-heemding, dat met het verlies van de zuilen, de landsgrenzen, de gulden en de instroom van nieuwe culturen gepaard ging. We zullen serieus de discussie moeten aangaan over het bevorderen van culturele identiteit en de verankering daarvan, als tegenhanger van een terugval op vermeende nationale identiteit.

2 Wij zijn duurzaam!

Tegenover een politiek van economische groei op korte termijn door middel van kapitaalinjecties en verder aangejaagde consumptie stellen wij de noodzaak van economische ontwikkeling gebaseerd op ver-

uitgestoken hand

minderen van uitstoot van schadelijke stoffen en van energieverbruik en verantwoorde consumptie met het oog op betere gezondheid en het tegengaan van uitputting.

Tegelijk zou het voor de geloofwaardigheid en aantrekkelijkheid van dit nobele streven goed zijn onze neiging om dit streven gepaard te laten gaan met profetische onheilsboodschappen ("Kopenhagen is de laatste kans!") stevig te onderdrukken. Mensen laten zich geen schrik aanjagen door het aankondigen van het einde der tijden, maar laten zich wel overtuigen door een reëel uitzicht op een beter leven, ook voor de generaties na ons.

3 Wij geloven in de veerkracht van mensen,

ook als het ze economisch of sociaal (tijdelijk) minder gaat. In plaats van een sociaal zekerheidsstelsel dat hen gevangen houdt in hun tegenspoed stellen wij alles in het werk om ze met gerichte onderwijsprogramma's en ondersteuning terug te brengen in het maatschappelijk leven en het arbeidsproces.

Deelname aan maatschappelijke organisaties is daarbij essentieel: het bevordert het vertrouwen in de medemens en in de instituties, en dat is onontbeerlijk voor de wil om te participeren.

Tegelijk zullen we meer oog moeten hebben voor dat deel van de bevolking dat het ondanks deze inspanningen niet redt, gewoon omdat ze niet kunnen of ook omdat ze niet willen. Die laatste categorie, waarvan iedereen wel voorbeelden kent, heeft de bereidheid tot solidariteit aangetast, evenals de politiek die dat op zijn beloop heeft gelaten. Daarom moeten we echt aan de harde boodschap: "degenen die wel kunnen maar niet willen kunnen het schudden!".

4 Wij zijn vrijzinnig.

De basis van ons denken is geworteld in de vrije mens, die in vrijheid kiest voor zijn levensovertuiging, voor de inrichting van zijn leven, voor het aangaan van sociale verbanden en voor een overheid die hem daartoe de ruimte verschaft. Dit is een wezenlijk notie, die zich principieel afzet, tegen zowel een almachtige overheid als tegen de alles doordringende van de zogenaamde vrije markt, waarin de koopkracht en de winst regeert. De civiele samenleving, waaraan in de komende tijd door een verder terugtrekkende overheid meer en meer verantwoordelijkheden worden toegekend of overgelaten, kan zijn verantwoordelijkheid alleen dragen

als die gebaseerd is op een vrije keuze van de burgers en de verbanden waartoe zij willen behoren. Wij verzetten ons tegen moralistische oproepen en maatregelen om die burgerzin te versterken dan wel te herstellen.

Tegelijk moeten we wel onderkennen dat er een spanning zit tussen de burger en de sociale samenleving als die vrije burger niet geneigd is om "het goede te kiezen", oftewel lekker voor zichzelf gaat 'en de rest bekijkt het maar'. Vrijzinnigheid zonder continue overdracht van noties van het goede leven en het belang van maatschappelijke verplichtingen onttaardt in een samenleving waarin samen is verdwenen en het leven eenzaam wordt.

Met het bovenstaande is tevens aangegeven op wie wij ons als linkse en progressieve partijen willen richten, welke burgers wij welbewust willen vertegenwoordigen: de wereldburger, de vrije, verantwoordelijke en actieve burger. Overigens zonder miskenning van de onzekerheden en frustraties die alle burgers kennen: over onze identiteit, over het ecologische doemdenken, over onmaatschappelijkheid en egocentrische hufferigheid.

Olijfcoalitie

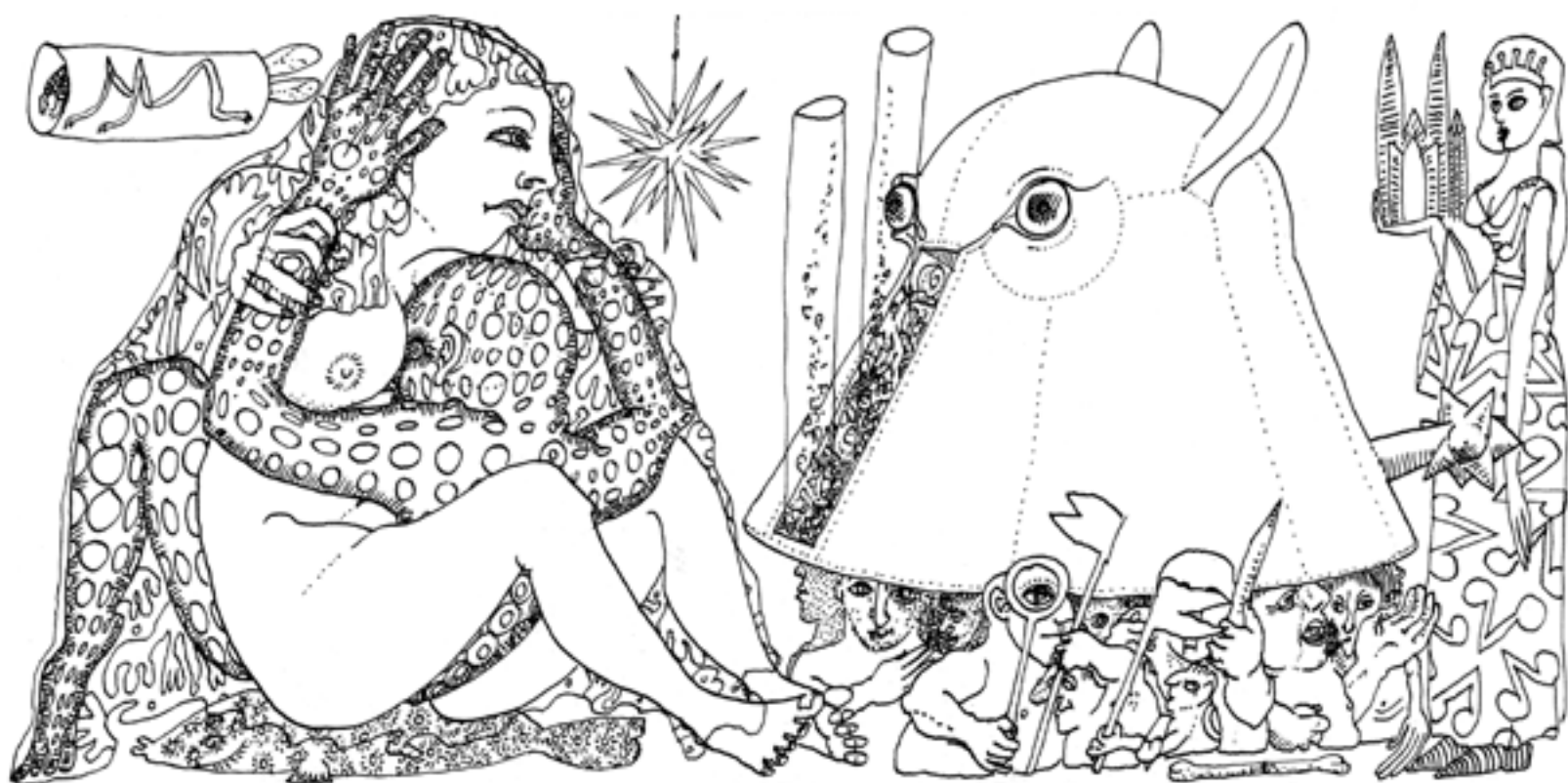
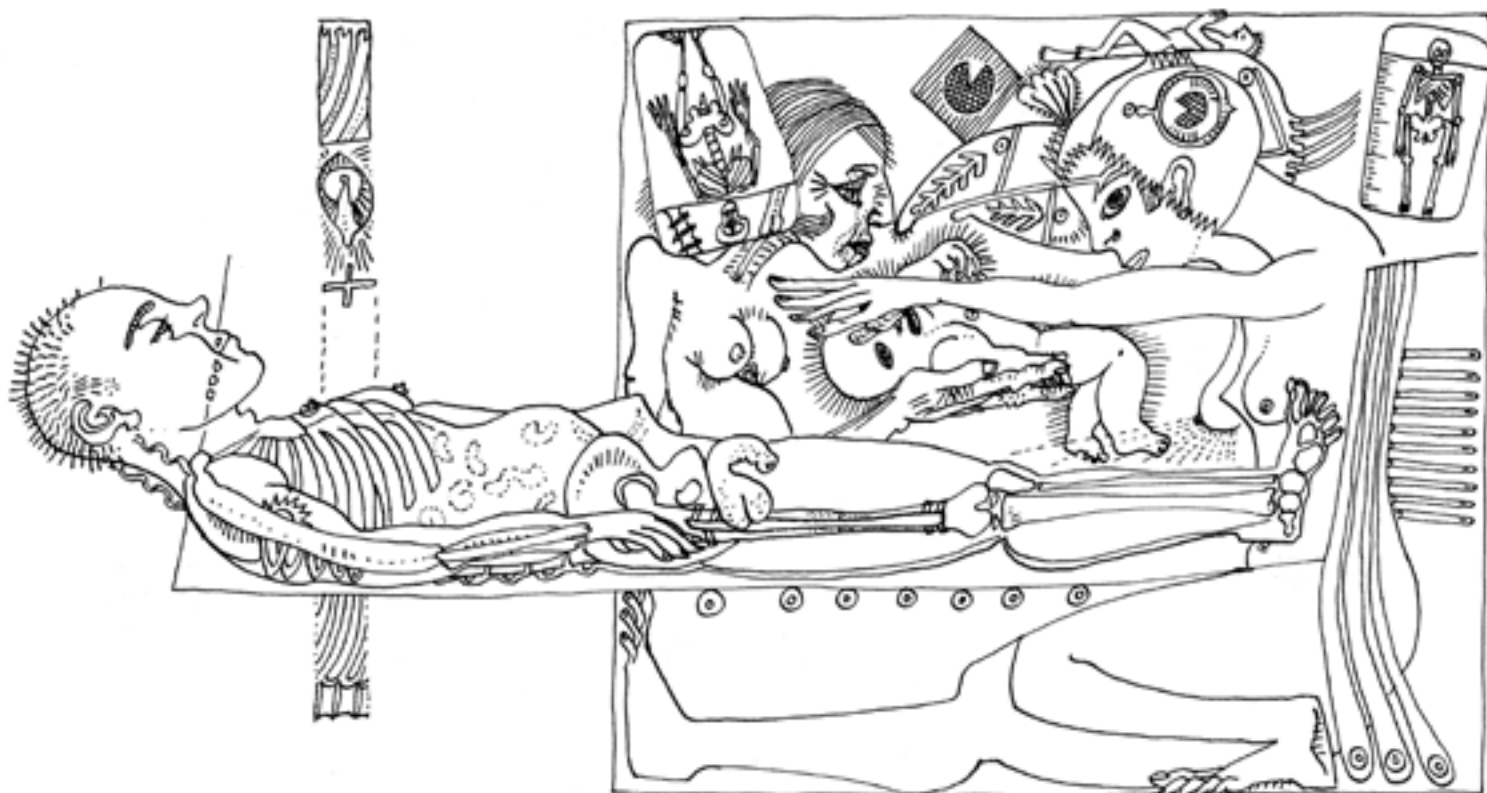
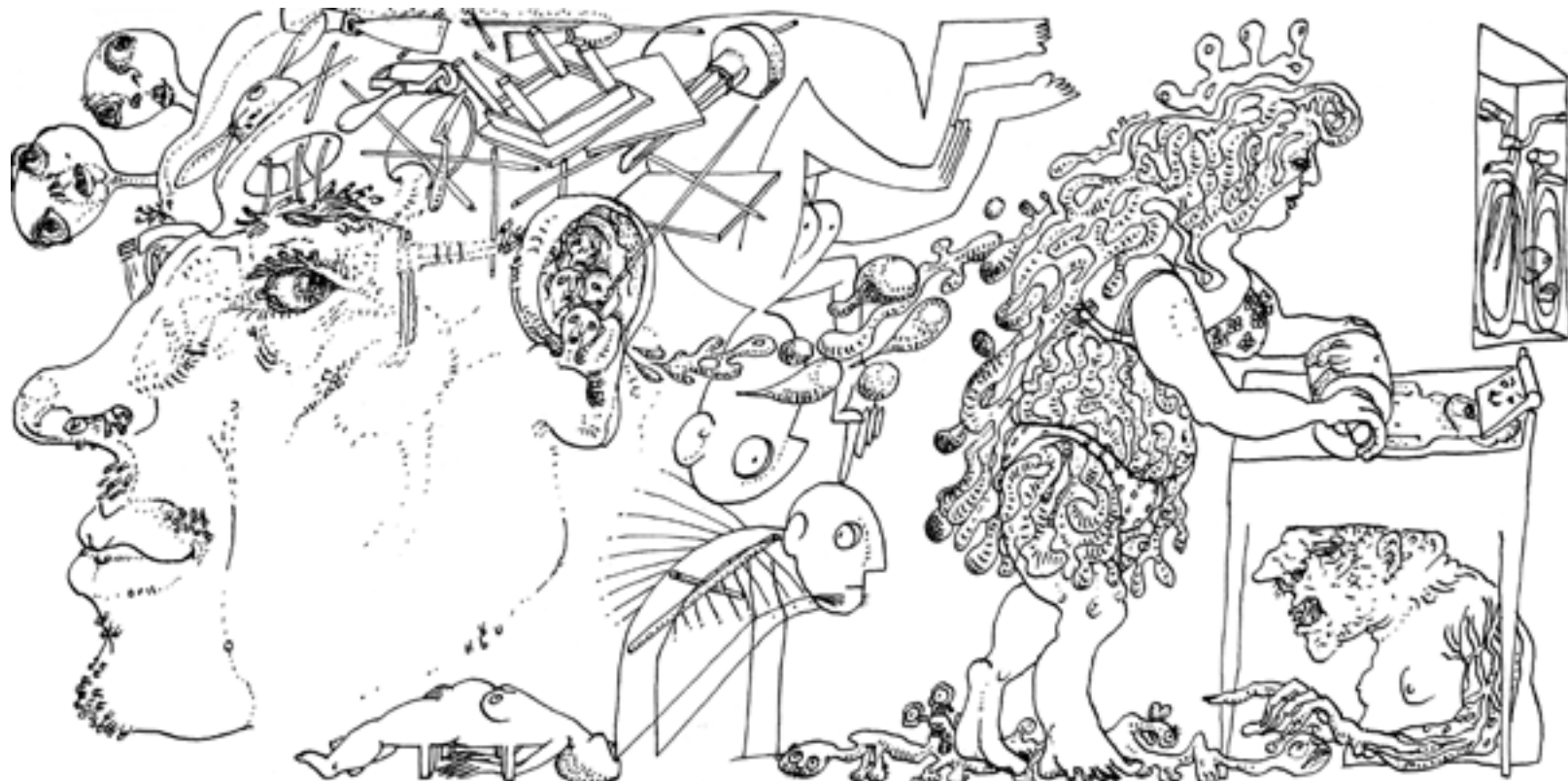
Bovenstaande punten vormen geen digitale meetlat, in de zin nul of één. Elk punt kent een zekere glijdende schaal van laten we zeggen nul tot vijf: de ene partij zal zich wat meer thuis voelen bij het vrijzinnige, de ander bij het duurzame en weer een andere bij het internationale. Waar het om gaat is dat deze (en wellicht nog andere) punten samen inderdaad constituerende elementen zijn voor een links/progressieve positiebepaling anno 2010, en als zodanig erkend worden door de partijen die van die gezamenlijkheid op inhoud deel willen uitmaken. Hoe dan ook: politieke hergroepering zal moeten beginnen met een eerlijke toetsing van de afzonderlijke politieke programma's aan bovenstaande punten. Alleen zo kan een overtuigende en overtuigende poging worden gedaan om de dingen die we samen vinden ook samen te doen, dat wil zeggen in het politieke proces tot gelding te brengen. Elke andere insteek zal stranden in tactische omtrekkende bewegingen, oppoetsen van vermeende identiteiten en veronderstelde imagoschade als gevolg van het geassocieerd worden met een andere partij.

Als we het erover eens zijn dat boven-

staande punten de zaken zijn die er echt toe doen, en dus al het overige in principe onderhandelbaar is, dan is de vraag aan de orde hoe dat in politieke representatie vertaald kan worden. Oftewel, als meerdere politieke partijen het erover eens zijn dat dit voor hen de fundamenteën zijn onder hun politieke positiebepaling, dan ligt bij hen de uitdaging om uit te leggen waarom zij eigenlijk niet gezamenlijk optrekken. De bewijslast wordt omgekeerd! Ik zou zeggen: waarom niet eens goed gekeken naar de voors en tegens van een Nederlandse variant van een 'olijfcoalitie', zoals eerder in Italië en recenter in België. Ik doel dan op een coalitie van partijen die zich verenigen op een kernprogramma dat gezamenlijke inzet bij de verkiezingen wordt, en dat in de aparte partijprogramma's verder aangevuld kan worden. Of dat ook meteen gepaard moet gaan met een gezamenlijke lijst zal bekeken kunnen worden, maar het hoeft niet persé. Het gaat primair om de wezenlijke inhoud waaraan deelnemende partijen zich committeren. Wel is het zo dat de deelnemende partijen als coalitie na de verkiezingen gaan onderhandelen over regeringsdeelname: het gezamenlijke programma moet ook tot gezamenlijke macht leiden, anders is de kiezer blij gemaakt met een dode mus.

Ik zou zeggen: als het bovenstaande hout snijdt, als we snel door de bittere kou van rechts populisme heen willen, als we dat verlangen positief willen invullen door gezamenlijk de vraag te beantwoorden wat in de komende tijd wezenlijk is en waarvoor we ook samen willen gáán, en daar een lichte vorm bij bedenken die niet vrijblijvend is, dan blijft er maar één vraag over: wanneer beginnen we?

=

Weet je, dit is waarschijnlijk het belangrijkste:

Zo'n velletje papier is altijd en overal mee te nemen.
Mijn vulpen ook. Overal en aldoor gebeurt er
iets dat ontroert, om aandacht vraagt. In mijn
tekeningen vertel ik mijzelf verhalen die ik niet
ken, als reactie op het gedoe in de 'echte' wereld.
Ik zet de pen op het papier en begin. Ik gebruik de
taal der middeleeuwen, de perzen, de oosterlingen.
Ik vind symbolen uit die iets zouden kunnen
betekenen. Ik teken niet vanuit het weten, maar
van uit de ontdekking. Kan het? Is het mogelijk?
Ik scheld en heb lief in de lijn. Laat mij zwijgen en
tekenen. De tekeningen spreken voor zich.

Manuel Kurpershoek is beeldend kunstenaar,
meesterdrukker, werkplaatsassistent boekdruk
en boekbinden aan de Utrechtse kunstacademie.

De hele serie van ± 100 tekeningen wordt in het
voorjaar bij Galerie Stills in Nijmegen getoond.
Er is een boek in de maak. Medio januari toont
www.kurpershoekmanuel.nl alle tekeningen.

MANUEL KURPERSHOEK
MARBURG TEKENINGEN

getekende sprookjes en vertellingen
om zelf verhalen bij te betekenen

